

А.С. МАКАРЕНКО

КНИГА
ДЛЯ
БАТЬКІВ

А. С. МАКАРЕНКО

**КНИГА
ДЛЯ БАТЬКІВ**

КИЇВ «РАДЯНСЬКА ШКОЛА» 1980

ББК 74.9
371.018
М15

Макаренко А. С. Книга для родителей.—
К.: Радянська школа, 1980 (I кв.).— 20,5 л.
2 р. 90 000 экз. 60300.

В эту книгу вошли две основные работы известного советского педагога А. С. Макаренко, написанные специально для родителей. В научной и вместе с тем художественной форме в них ярко раскрываются сложные проблемы воспитания детей в семье.

В «Книге для родителей» и «Лекциях о воспитании детей» А. С. Макаренко рассматривал счастливые особенности, отличающие советскую семью от дореволюционной, показал, что отношения между членами семейного коллектива, основы родительского авторитета принципиально отличаются в социалистическом обществе,— они воплощают новые отношения между людьми, навечно свободными от эксплуатации.

Текст печатается по изданию: Макаренко А. С. Твори. У 7-ми томах. К., Радянська школа, 1953—1955.

Рассчитана книга на широкий круг родителей, педагогическую общественность.

Переклад *Л. О. Єзерницького*

КНИГА ДЛЯ БАТЬКІВ

*«Книга для батьків» написана мною
разом з мою дружиною Галиною
Стахівною Макаренко*

А. Макаренко

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Може, книга ця — зухвальство?

Виховуючи дітей, нинішні батьки виховують майбутню історію нашої країни, а значить, і історію світу. Чи можу я на свої плечі підняти величний тягар такої неосяжної теми? Чи маю я право, чи наслідуюсь я вирішити або розв'язати хоч би головні її питання?

На щастя, такого зухвальства від мене не вимагається. Наша революція має свої великі книги, але ще більше в неї великих діл. Книги й справи революції — це вже створена педагогіка нової людини. У кожній думці, в кожному русі, в кожному подиху нашого життя звучить слава нового громадянина світу. Хіба можна не почути цього звучання, хіба можна це знати, як ми повинні виховувати наших дітей?

Але і в нашому житті є будні, і в будні народжуються складні набори дрібниць. У дрібницях життя губиться іноді людина. Наші батьки, буває, в цих дрібницях шукають істину, забуваючи, що в них під руками велика філософія революції.

Допомогти батькам оглянутись, задуматись, розкрити очі — скромне завдання цієї книги.

Наша молодь — це ні з чим не зрівнянне світове явище, величчю і значущістю якого ми, мабуть, і досягнути не здатні. Хто її породив, хто навчив, виховав, поставив до справи революції? Звідки взялися ці десятки мільйонів майстрів, інженерів, льотчиків, комбайнерів, командирів, учених? Невже це ми, старики, створили цю молодь?

Але ж коли? Чому ми цього не помітили? Чи ж не ми самі лаяли наші школи й вузи, мимохідь лаяли, нудячись, за звичкою; чи ж не ми вважали наші наркомоси вартими тільки бурчання? І сім'я начебто тріщала по всіх суглобах, і любов начебто не зефіром дихала у нас, а більше протягом проймала: Та й не було коли: будувались, боролись, знов будувались, та й тепер будуємось, з рихтування не злазимо.

А подивіться: в незвично казкових просторах крामаторських цехів, на безконечних майданах сталінградського тракторного, в макіївських, горлівських шахтах, і в перший, і в другий, і в третій день творіння, на літаках, на танках, у підводних човнах, в лабораторіях, над мікроскопами, над пустинями Арктики, біля всіх можливих штурвалів, кранів, біля входів і виходів — скрізь десятки мільйонів нових, молодих і надзвичайно цікавих людей.

Вони скромні. Вони нерідко мало вишукані в розмові, у них іноді незграбна дотепність, ... — це так.

Але вони хазяї життя, вони спокійні і впевнені, вони, не оглядаючись, без істерики і пози, без хвастання і без ниття, в темпах, зовсім непередбачених, — вони роблять нашу справу. А покажіть їм який-небудь такий привид, що про нього й ми вже починаємо забувати, ну от, наприклад: «Машинобудівний завод Н. А. Пастухова і Сини», — і ви побачите, яку тонку дотепність виявлять вони в кожному своєму русі!

На фоні цього історичного чуда такими дикими здаються сімейні «катастрофи», в яких гинуть батьківські почуття і щастя матерів, в яких ламаються й підриваються характери майбутніх людей СРСР.

Ніяких дитячих катастроф, ніяких невдач, ніяких процентів браку, навіть обчислюваних сотими одиниці, в нас бути не повинно! І все-таки в деяких сім'ях буває неблагополучно. Рідко — це катастрофа, іноді — це явний конфлікт, ще частіше — це конфлікт прихований: батьки не тільки не бачать його, але не бачать і ніяких передвісників.

Я одержав листа, написаного матір'ю:

«Ми маємо одного лише сина, але краще б його не було... Це таке страшне, невимовне горе, що зробило нас передчасно стариками. Не тільки важко, але й дико дивитись на юнака, що падає чимраз глибше, тоді як він міг би бути в числі кращих людей. Адже тепер молодість — це щастя, радість!

Він щодня вбиває нас, вбиває наполегливо і вперто всією своєю поведінкою, кожним своїм вчинком».

Вигляд у батька мало привабливий: обличчя широке, неголене, однощоче. Батько цей неохайний: на рукаві якийсь пір'я, куряче, чи що, одна пір'їна причепилась до його пальця, палець жестикулює над мою чорнильницею, і пір'їна з ним.

— Я працівник.. розумієте, я працюю... от... і я його вчу... Ви спитаєте його, що він скаже? Ну, що ти скажеш: я тебе вчив чи ні?

На стільці біля стіни хлопчик років тринадцяти, вродливий, чорноокий, серйозний. Він, не зводячи погляду, дивиться на батька, просто йому в очі. В обличчі хлопчика я не можу прочитати ніяких почуттів, ніякого виразу, крім спокійно-пильної, холодної уваги.

Батько вимахує кулаком, перекошене обличчя наливається кров'ю:

— Єдиний, га? Пограбував, лишив ось... у чому стою!..

Кулак його метнувся до стіни. Хлопчик кліпнув очима і знову холодно-серйозно розглядав батька.

Батько стомлено опускається на стілець, барабанить пальцями, озирється; все це в цілковитому замішанні. Швидко й дрібно сіпається в нього верхній м'яз щоки і переломлюється в старому шрамі.

Він опускає велику голову і розводить руками:

— Візьміть куди-небудь... що ж... Не вийшло. Візьміть...

Він вимовляє це придушеним благальним голосом, але враз знову збуджується, знову здіймає кулак:

— Ну, як це можна, як? Я партизан. Мене ось... шабля шкурівська... голову мою... розрубала! Для них, для тебе!

Він обертається до сина і опускає руки в кишені. І говорить з тим найглибшим пафосом муки, який буває тільки в останньому слові людини:

— Мишко! Як же це можна?! Єдиний син!

Мишкові очі, як і до того, холодні, але губи враз зрушили з місця, якась миттєва думка промайнула по них і зникла, — нічого не можна розібрати.

Я бачу: це вороги, вороги надовго, — може, на все життя. На якихось дрібницях зіткнулися ці характери, в якихось темних закутках душі розгулялися інстинкти, розбурхалися темпераменти. Несподіваний вибух, — звичайний фінал необережного поводження з характером, — цей батько, звичайно, взяв палицю. А син підняв проти батька вільну, горду голову — недарма ж батько рубався з шкурівцями! Так було на початку. Тепер він звивається в нестямі, а син?

Я дивлюсь на Мишка суворо і тихо кажу:

— Поїдеш у комуни Дзержинського! Сьогодні!

Хлопчик випростався на стільці. В його очах заграли цілі вогнища радості, осяяли всю кімнату, і в кімнаті стало світліше. Мишко нічого не сказав, але відхилився на спинку стільця і спрямував поспішку, що народилася, просто на шкурівський шрам, на замучені батькові очі. І тільки тепер я прочитав у його посмішці неприховану, рішучу ненависть.

Батько смутно опустив голову.

Мишко пішов з інспектором, а батько спитав у мене, як в орacula:

— Чому я втратив сина?

Я не відповів. Тоді батько ще спитав:

— Там йому добре буде?

Книги, книги, книги до стелі. Дорогі імена на розкішних оправах. Величезний письмовий стіл. На столі теж книги, монументальний саркофаг чорнильниці, сфінкси, ведмеді, свічники.

У цьому кабінеті життя кипить, книги не тільки стоять на полицях, а й шелестять у руках, газети не тільки валяються між диваними подушками, а й розплатуються перед очима; тут події обговорюються, живуть — в інтонаціях, прикрашених тонким знанням. А між подіями, розчинені в тютюновому димі, ходять по кабінету лисини і зачіски, голені підборіддя, американські вусики і янтарні мундштуки, і в рамках рогових оправ дивляться очі, зволожені рососою дотепності.

У просторій ідальні чай подається не багатий, не старомодний самоварний чай, не для насичення, а чай вишуканий, майже символічний, прикрашений фарфором, мереживними салфетками та суворим орнаментом аскетичного печива. Трошечки томна, трохи паїва, витончено руденька хазяйка випещеними манікюрними пальчиками диригує чаєм. На чай злітаються веселим роєм імена артистів і балерин, грайливо-пустотливі новели, легкокрилі життєві епізодици. Ну, а якщо до чаю подадуть закуску і усміхнений хазяїн два-три тури зробить з графинчиком, тоді після чаю знов переходять у кабінет, знову закурять, придавлять на дивані газетні аркуші, підмнуть боками подушечки і, відкидаючи голови, зареочуть над останнім анекдотом.

Хіба це погано? Хто його знає, але серед цих людей завжди крутиться і заглядає в очі дванадцятирічний Володя, хлопчик худенький і блідий, але енергійний. Коли черговий анекдот чомусь запізнюється з виходом, тато подає Володю, подає в дуже мініатюрній порції. У театральній техніці це називається — «антракт».

Тато пригортає Володю до своїх колін, лоскоче Володину потилицю й каже:

— Володько, ти чому не спиш?

Володя відповідає:

— А ти чому не спиш?

Гості в захопленні. Володя опускає очі на татове коліно і посміхається ніяково, — гостям так більше подобається.

Тато поляскує Володю по якому-небудь відповідному місцю і питає:

• — Ти вже прочитав «Гамлета»?

Володя киває головою.

— Сподобалось?

Володя і в цей момент не розгублюється, але ніяковість зараз не до речі:

— А, не дуже сподобалось! Якщо він закоханий в... цю... в Офелію, то чому ж вони не женяться? Вони волинять, а ти читай!

Новий вибух реготу в гостей. З кутка дивана який-небудь при-
вітний бас добавляє потрібну порцію перцю:

— Він, негідник, аліментів платити не хоче!

Тепер і Володя регочеться, сміється і тато, але черговий анек-
дот уже вийшов на сцену:

— А ви знаєте, що сказав один піп, коли йому запропонували
платити аліменти?

«Антракт закінчено». Володя взагалі рідко подається в такому
програмному порядку,— тато розуміє, що Володя приємний тільки
в малих дозах. Володі таке дозування не до вподоби. Він крутиться
в юрбі, переходить від гостя до гостя, настирливо притуляється на-
віть до незнайомих людей і напружено ловить момент, коли можна
спартизанити: і себе показати, і гостей звеселити, і батьків зве-
личити.

За чаєм Володя раптом влітає в новелу свій дзвінкий голос:

— Це його коханка, правда?

Мати здіймає руки й вигукує:

— Ви чуєте, що він каже? Володя, що ти кажеш?!

Але на маминому обличчі разом з деякою навмисною сторопі-
лістю написані і мимовільне захоплення і гордість: цю хлопчачу
розв'язність вона вважає виявом таланту. В загальному списку
витончених дрібничок талант Володі теж доречний: японські чаш-
ки, ножики для лимона, салфеточки і... син чудовий.

Через дріб'язкову і дурну пиху батьки нездатні придивитись
до фізіономії сина і прочитати на ній перші літери майбутніх своїх
родинних неприємностей. У Володі дуже складний вираз очей. Він
намагається зробити їх невинними дитячими очима,— це на спеці-
альне замовлення, для батьків, але в цих очах поблискують іскорки
нахабства і звичної фальші,— це для себе.

Який з нього може вийти громадянин?

Дорогі батьки!

Ви часом забуваєте про те, що у вашій сім'ї росте людина, що
ця людина на вашій відповідальності.

Хай вас не тішить, що це не більше, як моральна відповідаль-
ність.

Може настати момент, ви опустите голову і розводитимете ру-
ками здивовано, і будете лепетати, може, щоб приспати все ту ж
моральну відповідальність:

— Володя був такий чудовий хлопчик! Просто всі захоплюва-
лись.

Невже ви піколи так і не зрозумієте, хто винен?

А втім, катастрофи може й не бути.

Настає момент, коли батьки відчують першу, тихеньку при-
крість. Потім другу. А потім вони помітять серед затишних гілок

сімейного дерева соковиті отруйні плоди. Прикро вражені батьки якийсь час покірливо вкушають їх, сумно шепочуться в спальні, але на людях зберігають гідність, ніби в їхньому виробництві нема ніякого прориву. Нічого трагічного нема, плоди достигли, їх зовнішній вигляд досить приємний.

Батьки роблять так, як роблять усі бракороби: плоди здають суспільству як готову продукцію...

Коли у вашій сім'ї виникає перший «дитячий» конфлікт, коли очима вашої дитини гляне на вас ще маленьке і кволеньке, але вже вороже звірятко, чому ви не оглядаєтесь назад, чому ви не починаєте ревізії вашої власної поведінки, чому ви малодушно не питаєте себе: чи був я в своєму сімейному житті більшовиком?

Ні, ви обов'язково шукаєте виправдань...

Чоловік в окулярах з руденькою борідкою, чоловік рум'яний і життєрадісний, раптом заколотив ложечкою в склянці, відставив склянку і схопив цигарку:

— Ви, педагоги, все дорікаєте: методи, методи! Ніхто не заперчує, методи, але розв'яжіть же, друзі, основний конфлікт!

— Який конфлікт?

— Ага! Який конфлікт? Ви навіть не знаєте? Ні, ви його розв'яжіть!

— Ну, добре, давайте розв'яжу, чого ви хвилюєтесь?

Він смачно зотягся, пухлими губками вистрілив кільце диму і... посміхнувся стомлено:

— Нічого ви не розв'яжете. Конфлікт із серії нерозв'язних. Якщо ви скажете, тим пожертвувати або цим пожертвувати, яке ж тут розв'язання? Відписка! А коли ні тим, ні цим не можна пожертвувати?

— Все-таки цікаво, що за конфлікт?

Мій співбесідник повернувся до мене боком. Поглядаючи на мене крізь дим цигарки, перебираючи її в пальцях, відтіняючи цигаркою найменші нюанси свого суму, він сказав:

— З одного боку — громадське навантаження, громадський обов'язок, з другого боку — обов'язок перед своєю дитиною, перед сім'єю. Суспільство вимагає від мене цілого робочого дня: ранок, день, вечір, — усе віддано й розподілено. А дитина? Це ж математика: віддати час дитині — значить сісти дома, відійти від життя, власне кажучи, зробитись міщанином. Треба ж поговорити з дитиною, треба ж багато що їй пояснити, треба ж виховувати її, чорт забери!

Він гордовито погасив у попільниці недокурену нервову цигарку.

Я спитав обережно:

— У вас хлопчик?

— Так, у шостому класі, — тринадцять років. Хороший хлопець і вчиться добре, але він уже босяк. Мати для нього служниця. Грубий. Я ж його не бачу. І увявіть, прийшов до нього товариш, сидять

вони в сусідній кімнаті, і раптом чую: мій Костик лається. Ви розумієте, не як-небудь там, а просто криє матом.

— Ви злякались?

— Дозвольте, як це «злякався»? У тринадцять років він уже все знає, ніяких таємниць. Я гадаю, і анекдоти рівні знає, всяку гидоту!

— Звичайно, знає.

— От бачте! А де був я? Де був я, батько?

— Вам прикро, що інші люди навчили вашого сина лайок і брудних анекдотів, а ви не взяли в цьому участі?

— Ви жартуєте! — закричав мій співбесідник. — А жарт не розв'язує конфлікту!

Він нервово заплатив за чай і побіг.

А я зовсім не жартував. Я просто питав його, а він щось лепетав у відповідь. Він п'є чай у клубі і балакає зі мною, — це теж громадське навантаження. А дай йому час, що він робитиме? Він боротиметься з непристойними анекдотами? Як? Скільки йому було років, коли він сам почав лаятись? Яка в нього програма? Що в нього є, крім «основного конфлікту»? І куди він побіг? Може, виховувати свого сина, а може, в інше місце, де можна ще поговорити про «основний конфлікт»?

«Основний конфлікт» брак часу — це найпоширеніший одгвір батьків-невдах. Захищені від відповідальності «основним конфліктом», вони малюють у своїй уяві цілющі розмови з дітьми. Картина чудова, батько говорить, а дитина слухає. Виголошувати промови й повчання своїм дітям — завдання неймовірно важке. Щоб така промова мала корисний виховний вплив, потрібен щасливий збіг багатьох обставин. Треба насамперед, щоб ви вибрали цікаву тему, потім потрібно, щоб ваша мова була образна, супроводжувалася доброю мімікою; крім того, треба, щоб дитина була терпляча.

З другого боку, уявіть собі, що ваша промова сподобалась дитині. На перший погляд може здатися, що це добре, але на практиці дехто з батьків у такому випадку розлютується. Що це за педагогічна промова, яка має на меті дитячу радість? Добре відомо, що для радощів є багато інших шляхів: «педагогічні» промови, навпаки, мають на меті завдати прикrostі слухачеві, допекти йому, довести до сліз, до моральної знемоги.

Дорогі батьки!

Не подумайте, будь ласка, що всяка бесіда з дитиною не має рації. Ми застерігаємо вас тільки від надмірних надій на розмови.

Саме ті батьки, що погано виховують своїх дітей, і взагалі ті люди, в яких повністю відсутній педагогічний такт, — всі вони занадто перебільшують значення педагогічних бесід.

Виховну роботу вони малюють собі так: вихователь стоїть в якійсь суб'єктивній точці. На відстані трьох метрів є точка об'єктивна, в якій закріплюється дитина. Вихователь діє голосовими зв'язками, дитина сприймає слуховим апаратом відповідні хвилі.

Хвили через барабанну перетинку проникають у душу дитини і в ній відкладаються у вигляді особливої педагогічної солі.

Іноді ця позиція прямого протистояння суб'єкта і об'єкта трохи урізноманітнюється, але відстань три метри залишається та сама. Дитина, мов на припоні, кружляє навколо вихователя, і весь час на неї діють або голосові зв'язки, або інші форми безпосереднього впливу. Іноді дитина зривається з припону і через якийсь час опиняється в найжахливішій клоаці життя. Тоді вихователь, батько або мати, протестує тремтячим голосом:

— Відбився від рук! Цілий день па вулиці! Хлопчиська! Ви знаєте, які в нас у дворі хлопчакі? А хто знає, що вони там роблять? Там і безпритульні бувають, мабуть...

І голос, і очі промовця просять: піймайте мого сина, визвольте його від вуличних хлопців, посадіть його знову на педагогічну мотузку, дозвольте мені продовжувати виховання.

Для такого виховання, звичайно, потрібен вільний час, і, звичайно, це буде час змарнований. Система бонн і гувернерів, постійних наглядачів і туркал давно провалилась, не створивши в історії жодної яскравої особистості. Найкращі, жваві діти завжди виривались з цієї системи.

Радянська людина не може бути вихована безпосереднім впливом однієї особи, хоч би які позитивні якості мала ця особа. Виховання є процес соціальний у найширшому розумінні. Виховує все: люди, речі, явища, але насамперед і найбільше — люди. З них на першому місці — батьки і педагоги. З усім складним світом навколишньої дійсності дитина входить у незлічені стосунки, кожен з яких неминуче розвивається, переплітається з іншими стосунками, ускладнюється з фізичним і моральним ростом самої дитини.

Увесь цей «хаос» не піддається начебто ніякому облікові, проте він створює в кожен даний момент певні зміни в особистості дитини. Спрямувати цей розвиток і керувати ним — завдання вихователя.

Безглузде і безнадійне є намагання деяких батьків відмежувати дитину від впливу життя і підмінити соціальне виховання індивідуальним домашнім дресируванням. Однаково це скінчиться невдачею: або дитина вирветься з домашньої катівні, або ви виховуєте виродка.

— Виходить так, що за виховання дитини відповідає життя? А сім'я для чого?

— Ні, за виховання дитини відповідає сім'я, або, якщо хочете, батьки. Але педагогіка сімейного колективу не може ліпити дитину в нічого. Матеріалом для майбутньої людини не може бути обмежений набір сімейних вражень або педагогічних повчань батьків. Матеріалом буде радянське життя в усіх його різноманітних виразах.

За старих часів у заможних сім'ях називали дітей «ангельськими душами». В наш час було сказано, що діти — «квіти життя».

Це добре. Але поспіші в міркуваннях, сентиментальні люди не потрудилися замислитись над цими прекрасними словами. Якщо сказано «квіти», значить треба квітами милуватися, охати, носитися, нюхати, зітхати. Треба, може, самі квіти перекопати, що вони становлять недоторканий, «розкішний» букет.

У цьому вузько естетичному й безглуздому захопленні вже закладено його посоромлення. «Квіти життя» слід уявляти собі не у вигляді «розкішного» букета в китайській вазі на вашому столі. Скільки б ви не захоплювалися таким квітами, скільки б не охали, ці квіти вже вмирають, вони вже приречені і вони безплідні. Завтра ви накажете їх просто викинути. У кращому разі, якщо ви невинувато сентиментальні, ви їх засушите у товстій книзі, і після цього ваша радість стане ще сумнівною: скільки завгодно поринайте в спогади, скільки завгодно дивіться на них, перед вами буде тільки сіно, звичайне сіно!

Ні, наші діти зовсім не такі квіти. Наші діти квітнуть на живому стовбурі нашого життя, це не букет, це чудовий яблуневий сад. І цей сад — наш, тут право власності звучить, слово честі, чарівно! Важко, звичайно, не милуватися таким садом, важко не тішитися ним, а ще важче не працювати в такому саду. Будь ласка, займіться цим ділом: обкопуйте, поливайте, знімайте гусінь, обрізуйте сухі гілочки...

Не тільки аромат, не тільки «гами барв», — плоди, ось що повинно вас особливо цікавити. І тому не кидайтеся на квіти лише з зітханнями та поцілунками, візьміть у руки лопату, ножиці, поливальницю, дістаньте драбину. А коли у вашому саду появиться гусінь, візьміть паризьку зелень. Не бійтеся, побризкайте злегка, хай навіть квітам буде трошечки неприємно. Між іншим, у хорошого садівника гусінь ніколи не появиться.

Так, будьмо садівниками. Це порівняння дасть можливість нам децю з'ясувати у важкому питанні, хто виховує дитину — батьки чи життя?

Хто вирощує садове дерево?

З землі й повітря воно бере атоми свого тіла, сонце дає йому дорожочіну силу горіння, вітри й бурі виховують його стійким у боротьбі, сусідні брати-дерева рятують його від згубної самотності. І в дереві, і навколо нього завжди відбуваються найскладніші хімічні процеси.

Що зможе змінити садівник у цій копіткій роботі життя? Чи не повинен він безсило й покійно чекати, доки достигнуть плоди, щоб блюзнірською і зухвалою рукою крадія зрвати їх і зжерти?

Саме так і роблять дикуни де-небудь у нетрях Вогняної Землі. І так робить багато хто з батьків.

Але так не робить справжній садівник.

Людина давно навчилася обережно і ніжно торкатися природи. Вона не творить природу і не знищує її, вона тільки вносить в неї свій математично-могутній коректив; її доторкання, по суті, не що

інше, як ледве помітна перестановка сил. Там підпірка, там розпушена земля, там терплячий пильний добір.

Наше виховання — такий самий коректив. І тому тільки й можливе виховання. Розумно й точно провести дитину багатими шляхами життя, серед його квітів і кризь його буревії, може кожна людина, якщо вона справді захоче це зробити.

Ніщо мене так не обурює, як панічне і огидне волення:

— Вуличні хлопці!!

— Ви розумієте, все було добре, а потім Серьожа заприятелював з різними хлопцями в нашому дворі...

Ці «різні хлопці» розкладають Серьожу. Серьожа тиняється невідомо де. Серьожа з шафи взяв відріз на брюки і продав. Серьожа прийшов на світанку, і від нього тхнуло горілкою. Серьожа образив матір.

Тільки зовсім безнадійний простак може повірити, що все це зробили «різні хлопці», «вуличні хлопці». Серьожа — зовсім не нова марка. Це звичайний, досить набридлий стандарт, і виробляється він аж ніяк не «вуличними хлопцями», і не «хлопцями з нашого двору», а лінивими й безсовісними батьками, виробляється зовсім не блискавично, а наполегливо і терпляче, починаючи з того часу, коли Серьожі було півтора року. Виробляється за допомогою дуже багатьох найогидніших пристосувань: безтурботних лівоців, привільного фантазування та самодурства, а найголовніше — за допомогою непростимої безвідповідальності і мізерного стану почуття обов'язку.

Серьожа і є насамперед «вуличний хлопець», але таким він став тільки в сімейному виробництві. У вашому дворі, можливо, він справді зустріне таких самих, як і він, невдах, вони разом утворять звичайну зграйку хлоп'ят, однаково деморалізованих і однаково «вуличних». Але в тому ж дворі ви знайдете десятки дітей, для яких сімейний колектив і сімейний коректив створили якісь настанови, якісь традиції, що допомагають їм подолати вплив вуличних хлопців, не цураючись їх і не відгороджуючись від життя сімейними мурами.

В успіху сімейного виховання вирішальним є активне, постійне, цілком свідоме виконання батьками їх громадянського обов'язку перед радянським суспільством. Там, де цей обов'язок реально переживається батьками, де він становить основу щоденного їх самопочуття, там він неминуче спрямовує і виховну роботу сім'ї, і там неможливі ніякі провали й ніякі катастрофи.

Та є, на жаль, категорія батьків, досить численна, в яких цей закон не діє. Ці люди ніби й хороші громадяни, але вони хибують або на непослідовність думки, або на слабкість орієнтування, або на малий обсяг уваги. І тільки через це почуття обов'язку не включається в них у сферу сімейних стосунків і, отже, у сферу виховання дітей. І тільки через це вони зазнають більш чи менш

тяжких невдач, і тільки через це вони здають суспільству сумнівну людську продукцію.

Інші роблять чесніше. Вони кажуть щирим голосом:

— Треба вміти виховувати. Я, може, справді не так роблю. Треба знати, як виховувати.

І справді: всі хочуть добре виховувати своїх дітей, але секрет не всі знають. Хтось його знає, хтось ним користується, а ви в п'їтми ходите, вам ніхто не відкрив таємниці.

В такому разі очі всіх звертаються до педагогічних технікумів і вузів.

Товариші батьки!

Між нами: серед нашої педагогічної братії процент сімейних бракоробів апітрохи не менший, ніж у вас. І навпаки, чудові діти виростають часто в таких батьків, які не бачили ні парадного, ні чорного входу в педагогічну науку.

А педагогічна наука дуже мало займається питанням сімейного виховання. Тому навіть найученіші педагоги, хоч і добре знають, що від чого походить, але у вихованні власних дітей намагаються більше покладатися на здоровий розум і життєвську мудрість. Мабуть, вони частіше від інших грішать наївною вірою в педагогічний «секрет».

Я знав одного такого професора педагогіки. Він до свого єдиного сина завжди підходив з книгами в руках і з глибокими психологічними аналізами. Як і багато інших педагогів, він вірив, що в природі повинен існувати такий педагогічний трюк, після якого всі мають перебувати в цілковитому і щасливому задоволенні: і вихователь, і дитина, і принципи,— мир та спокій, та божа благодать! Син за обідом нагрубівняв матері. Професор недовго думав і вирішив натхненно:

— Ти, Федю, образив матір, отже, ти не дорожиш нашим сімейним вогнищем, ти негідний бути за нашим столом. Будь ласка: від завтрашнього дня я даю тобі щоденно п'ять карбованців,— обідай де хочеш.

Професор був задоволений. На його думку, він реагував на грубість сина блискуче. Федя теж був задоволений. Але трюковий план не був доведений до кінця: мир та спокій були, але божа благодать випала.

Професор сподівався, що через три-чотири дні Федя кине́ться до нього на шию і скаже:

— Батьку! Я недобре зробив, не позбавляй мене рідного дому!

Але сталося не так, певніше, не зовсім так. Феді дуже сподобалось відвідування ресторанів і кафе. Його бентежила тільки мізерність асигнованої суми. Він вніс у справу деякі поправки: покопався в сімейному вогнищі і виявив ініціативу. Вранці у шафі не стало професорських брюк, а ввечері син прийшов додому п'яний. Розчуленим голосом він признавався, що любить тата й маму, але про повернення до сімейного столу питання не порушував.

Професор скинув з себе ремінець і вимахував ним перед лицем сина протягом кількох хвилин.

Через місяць професор підняв білий прапор і просив прийняти сина до трудової колонії. За його словами, Федю зіпсували різні товариші:

— Ви знаєте, які бувають діти?

Деякі батьки, дізнавшись про цю історію, обов'язково спитають:

— Добре! Ну, а все-таки, як же треба поводитись, коли син за обідом нагрубівнив матері?

Товариші! Отак, чого доброго, ви мене питаєте, що треба зробити, коли загублено гаманець з грошми? Подумайте гарненько, і ви одразу знайдете відповідь: купіть собі новий гаманець, заробіть нові гроші і покладіть їх у гаманець.

Якщо син ображає матір, ніякий фокус не допоможе. Це значить, що ви дуже погано виховували свого сина, давно виховували погано, довго. Всю виховну роботу треба починати спочатку, треба багато чого у вашій сім'ї переглянути, багато про що подумати і насамперед самого себе покласти під мікроскоп. А що зробити відразу після грубіянства, не можна вирішити взагалі,— це випадок суто індивідуальний. Треба знати, що ви за людина і як ви поводитися в сім'ї. Може, ви самі були брутальні з своєю дружиною при синові. А втім, якщо ви ображали свою дружину, коли сина не було дома,— це теж варте уваги.

Ні, фокуси в сімейному вихованні треба рішуче відкинути. Виховання дітей — це велика, серйозна і дуже відповідальна справа, і ця справа, звичайно, важка. Відбутися тут легким трюком не можна. Якщо ви породили дитину,— це значить на багато років вперед ви віддали їй усе напруження своєї думки, всю свою увагу і всю свою волю. Ви повинні бути не тільки батьком і шефом своїх дітей, ви повинні бути ще й організатором свого власного життя, бо поза вашою діяльністю як громадянина, поза вашим самопочуттям як особистості не може існувати й вихователь.

«Але що з'явиться нового? Це визначиться, коли виросте нове покоління: покоління чоловіків, яким ніколи в житті не доведеться кунувати жінку за гроші або за інші засоби соціальної влади, і покоління жінок, яким ніколи не доведеться віддаватися чоловікові через будь-які інші мотиви, крім справжнього кохання, або відмовлятися віддатися коханому чоловікові через боязнь економічних наслідків».

Ф. Енгельс

Колісь замолоду запросили мене на канікулах готувати до пере-екзаменовки не зовсім вдалого сінка в одній князівській сім'ї, що перебувала літом у своєму маєтку недалеко від нашого губерньського міста. Мене спокусили добрий заробіток і можливість обізнатися з князівським побутом. На пустинній жаркій станції мене чекав просторий, довгий і блискучий екіпаж — коляска. Пара вороних рисаків і спина кучера теж вразили мою увагу; я відчув навіть деяке благоговіння перед царством знаті, про яке раніше читав тільки в книжках.

Потертий мій чемоданчик непристойно підскакував на дні коляски, а душу огортав смуток: якого дідька понесло мене в князівський світ? У них свої закони, коляски, мовчазні кучери, від яких теж їхне аристократичними предками, такими ж предками їхне і від коней...

Я прожив у маєтку два місяці, і смуток, що зародився в дорозі, не покидав мене до останнього дня. Тільки, коли я їхав назад, у тій самій колясці, той-таки потертий чемоданчик підскакував уже весело і не бентежило мене ніщо: ні коляска, ні кучер, ні весь не-осяжно багатий, недосяжно високий, блискучий князівський світ.

Світ цей мені не подобався. Сам князь, почту його величності генерал-майор, «працював» десь при дворі і в маєток не приїхав ні разу. Тут перебували літом висока, худа, носата княгиня, дві дочкі-підлітки, такі самі носаті, і такий самий носатий дванадцятирічний кадет, мій, так би мовити, вихованець. Крім цих осіб, щодня в їдальні бувало чоловік до двадцяти; я так і не дізнався як слід, хто вони такі. Частина цих людей проживала в маєтку, інші приїжджали на два-три дні в гості. Це були сусіди, між ними траплялись особи титуловані; до цього я й увияти собі не міг, що в нашій губернії так багато гніздиться різної погані.

Вся ця компанія, геть уся, вразила мене своєю духовною нікчемністю. Досі в своєму житті я ніколи не бачив такого зборища непотрібних людей. Може, тому я й неспроможний був помітити в них будь-які достоїнства.

Дивлячись на них, я не міг не згадувати свого батька. Він щодня протягом десятків років вставав о п'ятій годині ранку, за гудком. Через п'ятнадцять хвилин він уже простує вздовж сірих парканів піщаної нашої вулиці, і в руках у нього завжди червоний вузлик із сніданком. О шостій годині вечора він приходить з заводу запорошений і серйозний і насамперед викладає на табуретку в кухні акуратно складену червону хусточку, в якій так давно він носить свій сніданок. Хіба могли коли-небудь задуматися всі ці князі та графи, почту його величності генерал-майори, їх гості та нахлібники над тим, скільки коштує проста ситцева червона хустка, як треба її берегти, як дбайливо треба її струшувати після сніданку і згортати вчетверо, а потім іще вдвоє!?

Зараз я згадую князівську сім'ю як страхотливу карикатуру: скоріше це було злочинне товариство, компанія нероб, що об'єдналися навколо ватажка. Я з огидою спостерігав усі деталі князівського життя: і безглузду, пусту, нікому не потрібну бундючність, і розкіш обідів та вечер, і кришталь, і нескінченні ряди виделок та ножів коло приборів, і образливі для людини постаті лакеїв.

Я й тепер не розумію, скільки часу можна жити таким бездіяльним, пересеченим життям і не перетворитися в тупу тварину? Ну, рік, два, ну, п'ять років, але не віки ж?

Але вони жили віки. Вони цілими днями балакали про чиїсь успіхи, про якісь інтриги, про те, хто одружився, а хто помер, про нагороди та марні надії, про смаки і дивацтва таких самих нероб, як і вони, про купівлю і продаж маєтків.

Мій вихованець був розумово відсталий хлопчик. Здається, такими самими розумово відсталими були і його сестри, і мамуля-княгиня. Та не тільки великий розумовий розвиток, але й проста арифметика не були для них істотно необхідні. Багатство, титул, належна їм клітинка в придворному світі, давно розроблені, давно змертвілі побутові, моральні, естетичні канони, нескладне сімейне дресировання — все це цілком визначало шлях майбутнього князя.

І незважаючи на це, справжню суть їх життя становило користолюбство, певгамовна, постійна турбота про нагромадження, найпримітивніша, найогидніша, відворотна жадність, з невеликим успіхом прикривана етикетом і манірністю. Їм було мало того, що вони мали! Десь будувалася залізниця, десь складалася компанія фарфорових заводів, хтось вдало обернувся з акціями, все їх цікавило, хвилювало, дратувало, скрізь їх вабили і лякали можливості й небезпеки, вони страждали від нерішучості і не могли відмовитись від цих страждань. І дивна річ: ця сім'я навіть відмовляла собі де в чому! Княгиня довго й сумно говорила про те, що в Парижі треба послати листа з відмовленням від платтів, бо гроші потрібні князеві «для справи», а мій вихованець так само сумно згадував, що минулого року хотіли купити яхту і не купили.

Повертаючись у свою робітничу сім'ю, я був глибоко переконаний, що побував у світі антиподів, таких для мене чужих і огидних, що з робітничим світом неможливе ніяке порівняння. Мій світ був незмірно багатший і яскравіший. Тут були справжні творці людської культури: робітники, учителі, лікарі, інженери, студенти. Тут були індивідуальності, переконання, прагнення, суперечки, тут була боротьба. Приятелі мого батька, такі самі, як він, старі «майстрові», були розумніші, дотепніші і людяніші від аристократів. Кум моєї сім'ї, маляр Худяков прийшов у неділю до батька, сів проти мене, ехидно скривив щербатий рот і сказав:

— А ти спитав, чи заохочу я їх компанії? А к чортовій матері! Ти мені дармоїда медом помаж, грішми обсиц, а я з ним чарки горілки не вип'ю. Я от прийду до Семена Григоровича, поспидимо, пометикуємо, туди-сюди, без князів можна жити, а без нас, малярів? Чорта лисого! Яке буде життя без малярів? Некрашене життя.

Потім, коли я трошечки порозумнішав і оглядівся в житті, і особливо після Жовтня, я зрозумів, що за старих часів у сім'ї князів і в деяких сім'ях приятелів мого батька було дещо й спільне.

Я добре пам'ятаю, як віддавав кум Худяков свою дочку заміж. Дочка в нього була хороша, рум'яна, і страшенно хотілося їй пройти життя разом з молодим слюсарем Нестеренком. А старий Худяков сказав їй:

— Хто такий Нестеренко? Слюсарик, на трійниках сидить. Який у нього буде заробіток? Посивіє — півтора карбованця на день! Покинь!

Дочка плакала, а старий Худяков говорив:

— Що ти мені голову сльозами морочиш? Єдина дочка, а мене, старого, принижуєш! Який з Нестеренка жених?

Дочка ще поплакала, а все-таки вийшла за помічника машиніста Сверчкова.

Худяков говорив моєму батькові під час недільного візиту:

— Дурна голова, Нестеренко, та й годі! У нього-вус в'ється, — теж причина! Сверчков тепер помічником на пасажирських, через рік-два йому паровоз дадуть, хоч би й маневровий, скажімо, а все-таки машиніст. Дурно я працював? П'ятсот карбованців приданого валяються, чи як?

А в нашому світі машиністи не з кожним маляром зналися. Коли мені було років сім, я на машиністів дивився, як на найвищу аристократію. Кум Худяков був маляр дуже високої кваліфікації, — каретник, але одруження Сверчкова на його дочці все-таки було для жениха явним мезальянеом.

• Мій батько не похвалив кума і в цьому випадку взагалі осудив його політику щодо вищих класів.

— Слухай, Василю, — говорив він йому, — не подобається мені, знаєш, що ти все з панями водишся...

— Та де я там воджусь? — ніяково казав кум і відвертав ріденьку цапину борідку від гостинного оселедця до куців жасмину за відчиненим вікном.

— Як веднисья? Сам ти мипулої неділі з ким рибу ловив? З отим... товстопузим... з шляховим майстром! А жінка твоя де днює й ночує? у Новака? Га?

Худяков пробував удати ображеного:

— У Новака? Моя жінка? Днює і ночує? Ти, Семене Григоровичу, це облиш! Жив без панів і проживу без панів. А рибу ловити, то це ж мислительство! Рибу я можу ловити і з генералом!

Батько хитро киває на ображеного кума:

— Хе! З генералом! У генерала човна нема, а в шляхового майстра човен! І сало в кошику!

Батько мій правильно докоряв кумові Худякову, бо кум справді з папами водився. Особливо не можна було вибачити, якщо його жінка і справді заглядала до Новака. Шляховий майстер був просто заможний чоловік, а обер-кондуктор Новак був представником справжнього панства, з яким навіть машиністи не рівнялися.

У нашому селищі нікого не було рівного Новакові, хіба що пачальник станції. Але начальник станції брав не стільки багатством, скільки вишеченим обличчям, блискучим мундиром і таємничою розкішню казенної квартери, про кількість кімнат якої ми, звичайно, не мали ніякого уявлення.

А Новак був багатий. На великому його дворі, відгородженому від іншого світу високими парканами, проходило теж таємниче для нас життя новаківської сім'ї. Безформним цегляним животом випирає з цього двору двоверховий будинок. У нижньому його поверсі була «Торгівля бакалійних товарів», що теж належала сім'ї Новака. З цією торгівлею ми трошечки були знайомі, бо з раннього дитинства, за дорученням батьків, купували тут гас, соняшникову олію та махорку для батька. А з усього іншого багатства доступними були для наших очей тільки тюлеві занавіски на вікнах. У слові «тюлеві» були для мене абсолютно недоступні норми розкоші.

Обер-кондуктор Новак, худа людина, з холодною, сірою, з усіх боків строго обрізаною борідкою, двічі на тиждень проїжджав пова наші ворота ресорною бричкою, і поряд з його блискучими чобітьми завжди стояв такий самий блискучий коричневий саквояж, в якому, на загальну думку, обер-кондуктор складав гроші, одержані від «зайців». Поки я був малий, «зайці» оті теж уявлялись мені таємничими істотами, гномами, що приносять щастя.

У Новака були хороші, акуратні діти, якими наші батьки кололи нам очі. Вони вибиралися в сліпучі гімназичні мундири, потім на їхніх плечах з'явилися вензелі. По наших вулицях вони проходили горді, педоступні, оточені нащадками таких самих багатих родин: поповичами, синами головного бухгалтера, пристава, доглядача будинків та шляхового майстра.

Незважаючи на діяковиту недоступність і таємничість цього панства, саме через нього спускалися в наші робітничі сім'ї ідеали і норми побуту, а значить, і виховання, спускалися з тих високих сфер, яких я випадково торкнувся під час карікул. Від князівських чертогів до хати маляра Худякова збудована була безперервна драбина, по якій сходили до нас родинні стилі,— закони капіталістичного суспільства. Звичайно, була не тільки кількісна, але і якісна прірва між тими і іншими — прірва класова. Пролетаріат жив за іншими законами моралі та етики, в основі своїй глибоко людяними. Але якщо носатим князівнам наперед уготовані були в спадщину титул, мастки, брильянти і мрії про власну яхту, то й дочка скромного робітника Дуся Худякова децьо одержувала в спадщину: «гардероб», швейшу машину, ліжко з нікельованими кульками і мрії про грамофон.

Стара сім'я, в тому числі сім'я ремісника або дрібного чиновника, за вищезгаданими законами, також була організацією нагромадження. Звичайно, і нагромадження було різне, і наслідки різні. Новак заробляв на «зайнях», шляховий майстер — на безконтрольних розрахунках з робітниками, а маляр — Худяков — на п'ятнадцятигодинному робочому дні. Після заводу він фарбував підлоги в багачів або золотив чавунних христосів для надмогильних пам'яників. Нагромадження були потрібні і для навчання дітей, і для приданого дочкам, і для «спокоїної старості», і для надання солідності родинній формі. Завдяки родинному нагромадженню пробились окремі щасливці в ту соціальну верству, де не тільки не загрожували злидні, але де була надія вийти у «справжні» люди.

Одним з найголовніших шляхів у цьому напрямі було щасливе одруження. Як і в сім'ях князів, так і в нас рідко одружувалися з любові. У нас, звичайно, не було тієї домостроївської або замоскворіцької закваски, коли молоді женились, не бачивши одне одного, з самодурної волі батьків. Наші молоді більш-менш вільно зустрічались, знайомились, «гуляли», але звірячий закон боротьби за існування діяв майже механічно. Матеріальні міркування при одруженні були часто вирішальними. Двісті-триста карбованців приданого за дочкою, з одного боку, було страхуванням майбутнього добробуту, з другого—вабило солідних женихів. Тільки найбільш необхідні дівчата, виходячи заміж, мали змогу керуватися такими незначними аргументами, як гарні очі, приємний голос, добра душа та ін. А як дівчина була трошечки багатша, для неї вже важко було визначити, «на кого він моргає».

Чи на тії воли,	Чи на моє біле личко,
Чи на ті корови,	Чи на чорні брови.

І дуже мало втішали в такому разі дальші слова пісні:

Воли та корови	Біле личко, чорні брови
Усі воздыхають,	Повік не злиняють.

Женихи якраз чудово знали, що порівняно з водами та коровами «біле личко, чорні брови» — речі, які дуже швидко псу-ються.

Хазяїном у сім'ї був батько. Він керував матеріальною боротьбою сім'ї, він спрямовував її важку життєву інтригу, він організував нагромадження, він урахував копійки, він вирішував долю дітей.

Батько! Це центральна постать історії! Хазяїн, начальник, педагог, суддя й іноді кат, це він вів сім'ю з шабля на щабель, це він, власник, нагромаджувач і деспот, який не знав ніяких конституцій, крім божих, мав страшну владу, підсилену любов'ю.

Але в нього є й інше обличчя. Це він проїс на своїх плечах страшну відповідальність за дітей, за їх злидні, хвороби і смерть, за їх тяжке життя і тяжке вимирання. Цю відповідальність десятки століть перекладали на нього хазяї життя, грабіжники і насильники, дворяни і рицарі, фінансисти, полководці й заводчики, і він десятками століть ніс її надсильний тягар, підсилений тією ж любов'ю, і стогнав, страждав, і проклинав небо, таке ж невинне, як і він, але відмовитись од відповідальності не міг.

І через це його влада ставала ще священнішою і ще деспотичнішою. А хазяї життя були задоволені, що завжди до їх послуг є ця одіозна постать відповідача за їх злочини, постать батька, обтяжена владою і обов'язком.

Радянська сім'я не може бути батьківською монархією, бо зникла стара економічна сімейна динаміка. У нас одружуються не з матеріальних розрахунків, і наші діти нічого матеріально істотного не дістають у спадщину в межах сім'ї.

Наша сім'я — це вже не відокремлена група батьківських володінь. Члени нашої сім'ї від батька до народженої вчора дитини — члени соціалістичного суспільства. Кожен з них несе на собі честь і гідність цього високого звання.

І найголовніше: для кожного члена сім'ї визначений і забезпечений в чудовому асортименті, в державному масштабі вибір шляхів і можливостей, і переможний рух вперед кожної людини тепер залежить більше від неї самої, ніж від сімейної мобілізації.

Але наша сім'я не є випадкове з'єднання членів суспільства. Сім'я — це природний колектив, і, як усе природне, здорове, нормальне, вона повинна тільки розквітнути в соціалістичному суспільстві, визволившись від тих самих проклять, від яких визволяється і вся людськість і окрема особа.

Сім'я стає природним первинним осередком суспільства, тим місцем, де реалізується краса людського життя, куди приходять відпочивати переможні сили людини, де ростуть і живуть діти — головна радість життя.

Наші батьки теж не безвладні, але ця влада — тільки відображення суспільної влади. Обов'язок нашого батька перед дітьми —

це особлива форма його обов'язку перед суспільством. Наше суспільство начебто каже батькам:

— Ви з доброї, любовної волі з'єдналися, втішаєтесь своїми дітьми і далі збираєтесь тішитися ними. Це справа ваша особиста і вашого особистого щастя. Але в цьому самому щасливому процесі у вас народились нові люди. Настане час, коли ці люди перестануть бути тільки вашою радістю, а виступлять як самостійні члени суспільства. Для суспільства далеко не байдуже, що це будуть за люди. Передаючи вам певну частину суспільної влади, Радянська держава вимагає від вас правильного виховання майбутнього громадянина. Вона особливо розраховує на одну обставину, яка природно виникає з вашого союзу, — на батьківську любов.

Якщо ви бажаєте народити громадянина і обійтися без батьківської любові, то будьте ласкаві, попередьте суспільство про те, що ви бажаєте учинити таку гидоту. Люди, виховані без батьківської любові — часто скалічені люди. І через те, що така любов є у суспільства до кожного свого члена, який би він не був малий, то ваша відповідальність за дітей завжди може набрати реальних форм.

Батьківська влада в радянському суспільстві є влада, що ґрунтується не тільки на суспільному повповаженні, а й на всій силі суспільної моралі, яка вимагає від батьків принаймні, щоб вони не були моральними виродками.

Отож саме з такою владою і з такою любов'ю входять батьки в сімейний колектив як особливі його компоненти, відмінні від інших компонентів — дітей.

Наша сім'я, як і колишня, становить господарську одиницю. Але радянське сімейне господарство є обов'язково сума трудових заробітків. Навіть якщо вони дуже великі, навіть якщо вони перевищують нормальні потреби сім'ї, навіть якщо вони нагромаджуються, це нагромадження має зовсім інший характер, ніж нагромадження в сім'ї капіталістичного суспільства.

Обер-кондуктор Новак, коли мобілізовані ним сили природи і техніки: «зайці», знайомства, двоповерхові будинки і торгівля досягли бажаних розмірів, залишив обер-кондукторське поле діяльності і купив недалеко від нашого міста масток, в якому було п'ятдесят десятин. Новак купив масток в обскубаного панка Пчелінцева, який після цього пішов працювати на ту саму службу руху, з якої щойно вибув новий поміщик Новак. Втрата Новака в нашому середовищі була, таким чином, належно компенсована, може, навіть з надлишком, бо ми поповнили свої лави персоною чистої крові.

Тому всі були задоволені. Незадоволений був тільки син Новака, сухий і скрипучий студент Комерційного інституту. Він казав: — Фатер наш на авантюри пустився! Мало йому було доброго життя, закортіло з музикантами морочитись.

Але так міркує «легковажна молодість». Старий Новак міркував інакше:

— Цьому бельбасові що? Він начепив золоті полёти і думає: влаштуватися! А закінчить інститут, що робитиме? Служити? Я вже наслужився, годі кожному прищеві кланятись. А от він дістане від мене тисяч зо дві десятин та крохмальний завод, він тоді розбере, що це краще від твоїх полётів. Звичайно, доведеться нам потерпіти якийсь час — великі гроші потрібні. А йому тільки одно в голову лізе: парними візниками кататися.

Господарство нашої сім'ї будується в цілком нових умовах суспільної економіки і, отже, в нових умовах суспільної моралі. У наших сімейних перспективах нема безпросвітних злиднів, та зате нема крохмальних заводів і придбаних маєтків. Тому проблема сімейної економічної політики в Радянській державі виявляється в зовсім нових формах. Насамперед важливо, що тепер за добробут сім'ї не може відповідати тільки батько. Сім'я, колектив покликані відповідати за цей добробут.

Можна уявити собі сім'ю і в нас, в якій потреби задовольняються з певним напруженням, іноді навіть великим. Нам доводилось бачити такі сім'ї, приклад деяких з них може бути для багатьох дуже повчальним. У наступному розділі ми спеціально спинимось на одній чудовій сім'ї, життєва боротьба якої, незважаючи на дуже важкі умови, все-таки залишалась боротьбою радянського колективу за краще життя, ні на хвилину не набираючи забарвлення злиденної безпросвітності.

Інстинкти нагромадження, що спрямовували старе життя, у нас зовсім виключені. Важко навіть уявити собі, щоб у кого-небудь з наших громадян, хоч би в таємних підвалах душі, заворушилась старя гадина:

Ех, шкода, не можна магазинчика завести!

Інстинкт нагромадження в старому суспільстві був постійно діючим регулятором споживання. Нагромаджувальна жадність доходила іноді до такої міри, що вже сама себе заперечувала. Загребущі руки ставали такими довгими, що втрачали здатність обслуговувати власну пельку, а були придатні тільки для грабежу.

У нашій країні тільки божевільний може обмежувати себе на тій підставі, що він вирішив збити капіталець і пустити його в оборот.

Це дуже важлива політична, економічна і моральна обставина. З нашого етичного каталога назавжди викреслено організовану жадність, яка становить мотиваційну основу всього капіталістичного суспільства. Від споживчої жадності, яка логічно припустима і в нас, вона різниться дуже складною картиною психологічних і перспективних деталей, бо містить у собі і прагнення до влади, і честолюбство, і гонор, і любов до раболіпства, і той надзвичайно складний ланцюг залежностей, що неминуче приходить разом з широкою владою над багатьма людьми й багатьма речами.

Цю організовану жадність викреслила вперше в історії світу Жовтнева революція, і це коротко зазначено в статті шостій Конституції СРСР:

«Земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудники, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв'язку, організовані державою великі сільськогосподарські підприємства (радгоспи, машинотракторні станції і т. п.), а також комунальні підприємства і основний житловий фонд у містах і промислових пунктах є державною власністю, тобто всенародним добром».

Ця стаття, незважаючи на всю її просту скромність, є основою нової моралі людства.

Але в нашій Конституції є десята стаття, в якій сказано:

«Право особистої власності громадян на їх трудові прибутки та заощадження, на жилий будинок і підсобне домашнє господарство, на предмети домашнього господарства і вжитку, на предмети особистого споживання і комфорту, а так само право спадкування особистої власності громадян — охороняються законом».

У цій статті закріплені права громадян на предмети споживання. Це ті права, які становлять справжній об'єкт великої боротьби людства і які завжди порушувались експлуатацією людини людиною.

У нас ці права не обмежені законом. Вони обмежуються фактичним станом нашого народного багатства, а оскільки воно росте день у день, то, значить, день у день розширюються і споживчі можливості окремої людини. Наша держава ставить перед собою відкриту і яснү мету загального багатства, отже, і перед кожною сім'єю в нас широкий ланцюг можливостей матеріальних.

Радянський сімейний колектив на підставі статті десятої Конституції — цілковитий хазяїн свого сімейного майна, яке має виключно трудове походження. Ця господарська арена сімейного колективу стає значною мірою і ареною педагогічною.

Наше суспільство відкрито і свідомо йде до комуністичного суспільства.

У нас моральні вимоги до людини повинні бути вищі за середній рівень людського вчипку. Мораль вимагає загального рівняння на поведінку найдосконалішу. Наша мораль уже тепер повинна бути мораллю комуністичною. Наш моральний кодекс повинен йти попереду і нашого господарського укладу, і нашого права, відображеного в Конституції, він повинен бачити попереду ще вищі форми суспільства. В боротьбі за комунізм ми вже тепер повинні виховувати в собі якості члена комуністичного суспільства. Тільки в цьому разі ми збережемо ту моральну висоту, яка тепер дуже відрізняє наше суспільство від будь-якого іншого.

Великий закон комунізму: «від кожного за його здібностями, кожному за його потребами» багатьом ще здається практично невлесним, багато хто ще нездатний уявити такий високий принцип розподілу, для здійснення якого потрібні небачені ще форми

чесності, справедливості, точності, розуму, довір'я, чистоти людської моральної особистості.

Найглибший зміст виховної роботи і особливо роботи сімейного колективу полягає в доборі і вихованні людських потреб, у доведенні їх до тієї моральної висоти, яка можлива тільки в безкласовому суспільстві і яка тільки й може спонукати людину до боротьби за дальше вдосконалення.

Морально виправдана потреба — це є потреба колективіста, тобто людини, зв'язаної із своїм колективом єдиною метою руху, єдністю боротьби, живим і безсумнівним відчуттям свого обов'язку перед суспільством.

Потреба в нас є рідна сестра обов'язку, здібностей, це прояв інтересів не споживача суспільних благ, а діяча соціалістичного суспільства, творця цих благ.

Прийшов до мене пацан. Років йому, мабуть, дванадцять, а може, й менше. Сів проти мене в крісло, потирає ручням краєчок стола, збирається говорити і хвилюється. Голова в нього кругла, стрижена, щічки пухленькі, а великі очі зволожені такою звичайною, стандартною сльозою. Я бачу білосніжно-чистий комірчик спідньої сорочки.

Пацан цей — актор, я таких багато бачив. На його фізіономії добре зроблене горе з узятих напрокат, мабуть, у кіно, старечих мімічних матеріалів: брови насуплені, ніжні мускули лоба складені в слабосилу зморшку. Я подивився на нього пильно і запропонував:

— Ну, що ж? Кажі, чого тобі треба. Як звуть?

Пацан шикарно зітхнув, ще раз потягнув долонькою по столу, навмисне відвернув убік обличчя і навмисне замогильним голосом сказав:

— Коля. А що сказати? Жити нема з чого. І їсти нічого.

— Батька нема?

Коля піддав сльози очам і мовчки покрутив головою.

— А мати?

Він заклав стулені руки між коліна, нахилився трохи вперед, звів очі до вікна і чудово зіграв:

— Ох, мати! Нічого й говорити! Що ви хочете, як вона слухить... на вішалці... в клубі!

Пацан так засмутився, що вже не змінює пози, все дивиться у вікно. В очах перекочується все та ж сльоза.

— Та-ак,— промовив я.— То чого ж ти хотів?

Він поглядає на мене і знизує плечима.

— Щось треба зробити. В колонію відправте.

— В колонію? Ні, ти не підходиш. У колонії тобі буде важко.

Він підпирає голову тужною рукою й замислено каже:

— Як же я житиму? Що я їстиму?

— Як так? Ти ж у матері?

— Хіба можна жити на п'ять карбованців? І одягнутися ж треба?

Я вирішив, що пора перейти в наступ:

— Ти от що скажи: чому ти школу кинув?

Я сподівався, що Коля не витримає моєї навалної атаки, заплаче і розлубить. Нічого подібного. Коля повернувся до мене обличчям і діловито здивувався:

— Яка може бути школа, коли мені їсти нічого?

— Хіба ти сьогодні не снідав?

Коля підвівся з крісла і вийняв шпагу. Він, нарешті, зрозумів, що й тужлива поза, і невечерна сльоза в очах не справляють на мене потрібного враження. Проти таких скептиків, як я, треба діяти рішуче. Коля випростався і сказав:

— Що ви мене допитуєте? Ви не хочете мені допомогти, я піду в інше місце. І нема чого про сніданок. Снідав, снідав!

— Так от який ти? — сказав я. — Ти бойовий!

— Звичайно, бойовий, — шепнув Коля, але очі опустил.

— Ти — нахаба, — сказав я повільно, — ти — справжній нахаба!

Коля пожвавішав. В його голосі прорвалися, нарешті, хороші хлоп'ячі нотки. І сльози враз наче й не було.

— Ви не вірите? Ви не вірите? Еге? Ну, просто скажіть, що не вірите!

— А що ж ти думаєш: і скажу. Не вірю, і все ти набрехав, і їсти нічого, і вдягнути нічого! Зовсім умираєш, бідолашний! З голоду!

— Ну, і не вірте, — недбало сказав Коля, прямуючи до виходу.

— Ні, зажди, — зупинив я його. — Ти тут сидів, брехав. Скільки часу прогаiano? Тепер поїдемо!

— Куди поїдемо? — злякався Коля.

— До тебе поїдемо, до матері.

— Еге! Бач який! Нікуди я не поїду! Чого я поїду?

— Як чого? Додому поїдеш.

— Мені зовсім не треба додому. Мало чого вам захочеться.

Я розсердився на пацана:

— Годі базікати! Кажі адресу! Мовчиш? Добре: сідай і чекай!

Коля не сказав адреси, але сів у крісло й затих. Через п'ять хвилин він заліз у машину й покірно сказав, куди їхати.

Через просторий двір нового робітничого клубу він пройшов поперед мене, пригнічений і засмучений, але це вже було дитяче горе, і тому в ньому активну участь брали і ніс, і щоки, і рукава чорної куртки, і інші пристосування для налагоджування нервів.

У невеликій чистенькій кімнаті, де були і занавіски, і квіти, і український барвистий килимок коло білого ліжка, Коля відразу ж сів на стілець, поклав голову на ліжко і заревів, щось примовляв невизначно і на когось ображався, але кепку міцно тримав у руці. Мати, молода, теж з великими очима і теж з пухленькими щічками, взяла кепку з його руки й почепила на цвяшок, потім усміхнулась до мене:

— Що він там наробив такого? Ви його привели?

Коля на мить припинив ридання для того, щоб запобігти можливим з мого боку каверзам:

— Ніхто мене не приводив! Я сам його привів! Пристав і пристав: їдьмо та їдьмо! Ну, і говоріть, будь ласка...

Він знову кинувся в м'яку постіль, але плакав тепер якимось одним боком, а другим слухав, про що ми говорили з матір'ю.

Мати не хвилювалась:

— Не знаю, що мені з ним робити. Він не був такий, а як пожив у брата, — брат у мене директор радгоспу в Чернігівській області, — так з ним і зробилося. І ви не думайте: він сам не знає, чого йому треба. А навчився: ходить і ходить! Навчився просити різного... і школу покинув, а в четвертому ж класі. Вчився б, а він по начальниках ходить, журбує. А спитайте його, чого йому бракує? І одягнений, і взутий, і постіль добра, і їжа у нас, не скажу, щоб якісь там ласощі, а ніколи голодним не був. У нас можна з клубної їдальні брати, та й дома коли на примусі. А, звичайно, у директора краще: село все-таки і радгосп же — господарство.

Коля перестав плакати, проте лежав головою на ліжку, а під стільцем водив ногою, видно, про щось своє думав, переживав заперечення на скромні сентенції матері.

Мати здивувала мене своїм чудовим оптимізмом. З її розповіді було ясно, що жити їй із сином важко, але в неї все гаразд, і всім вона задоволена.

— Раніш гірше було: дев'яносто карбованців, подумайте! А тепер сто двадцять, і ранок у мене вільний, я то цим, то тим зароблю. І вчуса. Через три місяці переходжу в бібліотеку, одержуватиму сто вісімдесят.

Вона усміхалась з упевненим спокоєм в очах. У ній не було навіть і найменшого напруження, чого-небудь такого, що свідчило б про гарячкове збудження, про неповну певність у собі. Це була оптимістка до найдальших глибин душі. На фоні її ясної вдачі дуже диким здався мені безглуздий і нещирий бунт її сина. Але і в цьому бунті мати нічого особливого не вбачала:

— Хай покажеться! Це йому корисно буде! Я йому так і сказала: не подобається в мене, шукай кращого. Школу хочеш покинути, — кидай, будь ласка. Тільки гляди, ось тут, у кімнаті, я ніяких розмов не хочу слухати. Шукай інших, які з тобою, з дурнем, розмовляти захочуть. Це його в дядька зіпсували. Там кіно щодня безплатне! А я де візьму кіно? Сядь, книжку почитай! Нічого, перекажеться! Тепер до колонії йому закортіло. Приятелі там у нього, ажже!

Коля вже сидів спокійно на стільці і пильно теплим поглядом стежив за пожвавлено-усміхненою мімікою матері. Вона помітила його уважність і з удавано-ласкавим докором кивнула:

— Ач, сидить, панич! У матері йому погано! Нічого не скажу, шукай кращого, канюч там...

Коля відкинув голову на спинку стільця й повів убік лукавим поглядом:

— І нащо ти, мамо, таке говориш? Я не канючу зовсім, а при Радянській владі я можу вимагати.

— Чого? — спитала мати, посміхаючись.

— Того, що мені треба, — ще лукавіше відповів він.

Не будемо судити, хто винен у цьому конфлікті. Суд — важка річ, коли невідомі всі дані. Мені і син, і мати однаково сподобались. Я великий прихильник оптимізму і дуже люблю пацанів, які так довіряють Радянській владі, що вже і себе не тямлять і не хочуть довіряти навіть рідній матері. Такі пацани багато роблять дурниці і багато прикростей завдають нам, старикам, але вони завжди чудові! Вони привітно всміхаються до матері, а нам, бюрократам, показують повну пригорщу потреб і бевкають:

— Відправте мене в колонію.

— Відправте мене в льотпу школу, я хочу бути льотчиком!

— Слово честі, я працюватиму і вчитимусь!

І все-таки... Все-таки негаразд вийшло і в Колі, і в його матері. Якось так сталось, що потреби сина виростили по окремій кривій, яка нічого спільного не мала ні з материнською боротьбою, ні з її успіхами та надіями. Хто в цьому винен? Звичайно, не дядько-директор. Церебування в дядька тільки штовхнуло вперед безформний клубок погано вихованих претензій Колі.

І льотна школа, і колонія, і навіть кіно та добра їжа — чудові речі. Природно, до них може пориватися кожний пацан.

Але цілком зрозуміло, що ми не маємо права вважати за потребу кожну групу бажань, які вільно виникають. Це значило б створити простір для яких завгодно індивідуальних примх, і в такому просторі можлива тільки індивідуальна боротьба з усіма наслідками, які, на жаль, з неї випливають. Головний з цих наслідків — нівечення індивідуальностей і загибель їх надій. Це стара історія світу, бо примхи потреб — це примхи насильників.

Поведінка Колі на перший погляд може здатися поведінкою радянського хлопчика, так захопленого рухом історії, що біг сімейної колісниці для нього вже нудний. Загальний колорит цього випадку такий симпатичний, що мимоволі хочеться подати Колі допомогу й задовольнити його невіразні бажання. Багато хто так і робить. Я чимало бачив таких облагодіяних хлопчиків. З цих хлопчиків рідко виходить що-небудь путяще. Такі, як Коля, насамперед насильники, хай у найменшій дозі. Вони пригнічують своїми вимогами спочатку батька або матір, потім приступають з ножем до горла до представників державної установи і тут наполегливо ведуть свою лінію, підсилюючи її всім, що трапиться під руку: скаргою, сльозами, грою і нахабством.

І за радянською фізіономією Колі, і його дитячим прикиданням криється моральна пустота, відсутність будь-якого колективного досвіду, який на дванадцятому році повинен бути в кожній дитини. Така пустота утворюється завжди, якщо з раннього дитин-

ства в сім'ї немає єдності життя, побуту, прагнень, немає вирав у колективних реакціях. У таких випадках у дитини потреба набухає в самотній грі уяви без будь-якого зв'язку з потребами інших людей. Тільки в колективному досвіді може вирости потреба, морально цінна. Звичайно, в дванадцять років вона ніколи не буде оформлена як яскраве бажання, бо коріння її лежить не у водянистій грі чистої фантазії, а в найскладнішому ґрунті ще невиразного колективного досвіду, у сплетінні багатьох образів близьких і менш близьких людей, у відчуженні людської допомоги і людської нужди, у почуттях залежності, зв'язаності, відповідальності й багатьох інших.

Ось чому такий важливий для першого дитинства правильно організований сімейний колектив. У Колі цього колективу не було, було тільки сусідство з матір'ю. І хоч би якою хорошою людиною була мати, просте сусідство з нею нічого не могло дати позитивного. Скоріше навпаки: нічого нема небезпечнішого, як пасивне сусідство хорошої людини, бо це найкраще середовище для розвитку егоїзму. В таких випадках якраз і розводять руками багато хороших людей, запитуючи:

— В кого він такий удався?

Альоші чотирнадцять років. Він почервонів, надувся:

— Як, ви дістали м'який? Я не поїду в м'якому!

Мати дивиться на нього з суворим подивом:

— Чому ти не поїдеш в м'якому?

— А чому минулого року було в міжнародному? А чому тепер у м'якому?

— Минулого року було більше грошей...

— Які там гроші? — каже Альоша презирливо. — Гроші? Я знаю, в чому тут справа. Просто тому, що це я їду. Мене можна в чому хоч возити!

Мати каже холодно:

— Думай, як хочеш. Якщо не подобається в м'якому, можна й зовсім не їхати.

— От бачиш? От бачиш? — зрадів Альоша. — Можу й зовсім не їхати! Всі раді будете! Звичайно! І навіть квиток можна продати. Гроші все-таки!

Мати знизує плечима й відходить. Вона повинна ще подумати, що далі робити з такими проклятими питаннями.

Але Надя, старша сестра Альоші, не така спокійна і нічого не відкладає. Надя пам'ятає тривоги громадянської війни, теплушки евакуаційних маршрутів, випадкові квартири прифронтових міст, пам'ятає зціплені зуби і гарячий запал боротьби, терпку непевність завтрашнього дня й захоплену віру в перемогу.

Надя глузливо дивиться на брата, і Альоша читає в її прикушеній губі ще й осуд. Він знає, що за хвилину сестра накинеється на нього із страшною силою дівочого нестерпного презирства. Альоша підводиться із стільця і навіть наспівує пісеньку, — такий

він спокійний. Та все марно; пісеньку обриває коротка оглушлива «черга»:

— Ні, ти мені поясни, молокососе, коли ти встиг звикнути до міжнародних?

Альоша озирається і знаходить хлоп'ячу ухильну-відповідь:

— Хіба я казав, що я звик? Я просто цікавлюсь. Кожному цікаво, розумієш...

— А твердим вагоном ти не цікавишся?

— Твердим теж цікавлюся, але тільки... це потім... іншим разом... І потім... яке, власне кажучи, твоє діло?

— Мос,— каже сестра серйозно,— моє діло. По-перше, ти не маєш права їхати на курорт. Ніякого права! Ти здоровий хлопчисько і нічим не заслужив, нічим, розумієш, абсолютно! З якої речі розвозити таких? З якої речі, кажи?

Альоша починає скептично:

— Он куди заїхала! По-твоєму, то я й обідати не маю права, теж не заслужив...

Але він розуміє, що стратегічний відступ неминучий. Що буде до вечора, навіть увійти неможливо. Надька здатна на всяку гидоту, і перспектива курорту може відсунути в далекі епохи, що називаються «дорослими». Чим кінчиться сьогоднішня кампанія? Добре, якщо тільки місцевим піонерським табором! Через п'ятнадцять хвилин Альоша жартома підіймає руки:

— Здаюся! Ладний їхати в товарному вагоні! Будь ласка!

Потреба Альоші в міжнародному вагоні не народилась у грі увіви, вона виросла з досвіду, і проте всі розуміють, що ця потреба певною мірою аморальна. Розуміє це й мати, але вона не в силі змінити становище.

Не всякий досвід у нашій країні є досвід моральний. Наша сім'я не є замкнутим колективом, як сім'я буржуазна. Вона становить органічну частину радянського суспільства, і всяка її спроба побудувати свій досвід незалежно від моральних вимог суспільства обов'язково призводить до диспропорції, що звучить, як тривожний сигнал небезпеки.

Диспропорція в сім'ї Альоші полягає в тому, що потреби батька або матері механічно стають потребами дітей. У батька вони випливають з великої відповідальної і напруженої праці, з його трудового значення в Радянській державі. А в Альоші вони не виправдані ніяким колективним трудовим досвідом, а дані в батьківській щедрості; ці потреби в нього — батьківська подачка. Принципово така сім'я найстаріша, стара батьківська монархія, щось подібне до освіченого абсолютизму.

У нас доводиться, як виняток, спостерігати такі сім'ї. У них словесна радянська ідеологія мирно уживається з досвідом старого типу. Діти в такій сім'ї регулярно вправляються у невиправданому задоволенні. Трагічне майбутнє таких дітей очевидне. Попереду в них важка дилема: або пройти стадію природного росту потреб

спочатку в стані дорослого, або подарувати суспільству таку велику і таку кваліфіковану працю, щоб заслужити санкцію суспільства на великі і складні потреби. Останнє можливе тільки як виплаток.

Мені доводилось з цього приводу говорити з окремими товаришами. Деякі з них міркують панічно:

— Що ж робити? Коли я з сім'єю їду на курорт, як, по-вашому, я повинен їхати в одному вагоні, а сім'я в іншому?

Така паніка свідчить тільки про одне: небажання бачити суть питання, відмовлення від активної думки, яка творить нове. Міжнародний вагон не дорожчий за долю дітей, але справа не у вагоні. Ніякі фокуси не виправлять становища, якщо в сім'ї немає справжнього тону, постійного правильного досвіду.

Проїхати з батьком у будь-якому вагоні в окремому випадку зовсім не шкідливо, коли очевидно, що це тільки приємний випадок, який впливає не з права дітей на зайвий комфорт, а з їх бажання бути разом з батьком. У радянському сімейному колективі багато знайдеться інших випадків, коли потреби дітей не будуть зв'язані із заслугами батька, тоді і в Альоші діятиме інша логіка.

Усе це зовсім не значить, що в такій сім'ї дітей треба якось особливо дресировувати. Питання розв'язується в стилі цілої сім'ї. І коли сам батько як громадянин має право на додатковий комфорт, то як член сімейного колективу він теж повинен себе обмежувати. Певні норми скромності обов'язкові і для нього, тим більше, що в біографіях наших великих людей скромність завжди наявна...

Моральна глибина і єдність сімейного колективного досвіду — абсолютно необхідна умова радянського виховання. Це стосується однаково і сімей з достатком, і сімей з нестатками.

У нашій країні тільки та людина буде повноцінною, потреби й бажання якої є потреби й бажання колективіста. Наша сім'я є благодатним інститутом для виховання такого колективізму.

Степан Денисович Вєткін познайомився зі мною на початку літа 1926 року. Я й тепер згадую появу його дещо зніяковіло: вона була схожа на вторгнення ворожої армії, зроблене несподівано — без оголошення війни.

А тим часом нічого воєнного насправді начебто й не було. Степан Денисович мирно й соромливо ввійшов у мій службовий кабінетик, дуже чемно вклонився, тримаючи кепку перед собою в обох руках, і сказав:

— Якщо ви дуже зайняті, пробачте за турботу, — у мене до вас мінімальне прохання.

Навіть при слові «мінімальне» Степан Денисович не всміхнувся, був стримано серйозний і скоріше заклопотаний, ніж похмурий.

Він сів на стільці проти мене, і я міг краще розглянути його обличчя. В нього хороші вуса, що прикривають рот, під цими вусами він часто якимось особливо мило витягав губи, ніби щось обсмоктував, а насправді у нього в роті нічого не було, — цей рух виявляв теж заклопотаність. Руда борода Степана Денисовича була трохи збита вправо, мабуть, від того, що він часто куйовдив її правою рукою.

Степан Денисович сказав:

— Так... Бачте, ось яка справа! Я, власне кажучи, учитель, тут недалеко, в Мотовилівці...

— Дуже приємно. Колега, значить...

Але Степан Денисович не підтримав моєї жвавості. Він захопив рукою велику частину рудої своєї бороди і сухувато пояснив, дивлячись трохи вбік:

— Приємно — не можна сказати. Я, звичайно, люблю цю справу, але прямо скажу — не виходить. Тобто методично виходить, а організаційно не виходить.

— У чому ж справа?

— Та... не те, що організаційно, а можна сказати, в побутовому відношенні. Я у вас прошу зараз роботи... коваля.

Я здивувався мовчки. Він мигцем глянув на мене і продовжував ще сухіше, з особливою симпатичною солідністю, що викликала велике довір'я до його слів:

— Я — добрий коваль. Справжній коваль. Мій батько теж був коваль. У ремісничому училищі. Я тому й став учителем. Ну, от. А у вас тут все-таки заводик, і коваль хороший потрібен. І до того ж учитель.

— Добре, — погодився я. — Вам потрібна квартира?

— Та як вам сказати? Кімната, звичайно, або дві кімнати. Сім'я у мене значна... Дуже значна.

Степан Денисович засмоктав губами і засовався на стільці.

— Учительська справа хороша, але таку сім'ю неможливо утримувати. І крім того — село. Куди вони підуть, дітлахи?

— Скільки у вас дітей?

Він подивився на мене й усміхнувся вперше. У цій усмішці я побачив, нарешті, справжнього Степана Денисовича. Його заклопотане обличчя нічого спільного не мало з усмішкою: зуби в ній були веселі, білі, блискучі. Коли появлялась усмішка, Степан Денисович здавався щирішим і добрішим.

— Це для мене найважче запитання: відповідати прямо — соромно, а часто все-таки доводиться, розумієте, відповідати.

Його усмішка ще раз майнула і розтанула за вусами, а на її місці знову витягнуті заклопотані губи, і знову він одвернувся від мене:

— Тринадцятеро. Тринадцятеро дітей!

— Тринадцятеро?! — викрикнув я, страшенно здивований. — Та що ви кажете?!

Степан Денисович нічого не відповів, тільки ще неспокійніше засовався на стільці. І мені стало страшенно жалко цю симпатичну людину, я відчув крайню потребу їй допомогти, але водночас відчув і злість. Така злість завжди буває, якщо на ваших очах хто-небудь поводитьсь явно необачно. Всі ці мої почуття вилилися в несподіваному для мене самого вигуку:

— Казна-що! Та як же... як же ви умудрилися?

Він вислухав мій непристойний вигук з тим самим виразом втоми й турботи, посміхаючись тільки краєм вуса:

— В сім'ї може бути від одного до вісімнадцяти дітей. Я читав: до вісімнадцяти бувало. Ну... на мою долю припало тринадцять.

— Як це «припало»?

— Ну, а як же? Раз буває до вісімнадцяти, значить де-небудь і тринадцять буде. От мені й припало.

Я швидко домовився із Степаном Денисовичем. Добрий коваль нам, справді, був потрібний. Степан Денисович розраховував, що ковалем він зробить більше, ніж учителем, наша організація могла піти назустріч його розрахункам.

З квартирою було гірше. Насилу-насилу я міг викроїти для нього одну кімнату, та й для цього довелося зробити цілу серію переселень та перетасовок. Правда, наші робітники настільки зацікавилися такою видатною сім'єю, що ніхто й не думав протестувати. З цього приводу комірник Пилипенко сказав:

— А я вважаю, що це свинство. Допомогти, звичайно, треба, а все-таки людина повинна голову мати і розраховувати! Живи, живи, але й оглядайся. Скажімо, в тебе троє, четверо, дивись, п'ятеро стало! Ну, оглянься ж, сякий-такий, полічи: п'ятеро, значить прикинь, — далі шосте буде. А то, як дурень з печі, — ніякого розрахунку!

Але товариш Чуб, старий інструментальник, в якого було якраз шестеро дітей, пояснив, що звичайна арифметика в цьому питанні нічого ще не вирішує:

— Таке сказав: лічи! Думаєш, я не лічив? Ого! А що подієш: бідність. Бідність, ось хто діла такі творить! У багатого двоє ліжок, багатий собі спить і все. А в бідного одне ліжко. Скільки не лічи, а воно своє візьме, і не помітиш як...

— Помиллишся в розрахунках,— зауважив комірник.

— Помилка буває, аякже! — засміявся й Чуб, який, між іншим, завжди любив веселу розмову.

Круглий і гладкий бухгалтер Пижов слухав їх розмову по-благливу, а потім і своє додав до пояснення подібних феноменальних явищ:

— Помилка в розрахунках у такому випадку цілком можлива. Головне тут у додатковому коефіцієнті. Якщо в тебе одна дитина, а друга, так би мовити, в проекті, то має бути збільшення на сто процентів. Розважлива людина і замислиться: сто процентів, сильний коефіцієнт. Ну, а коли в тебе п'ятеро, тоді шосте, що ж, всього двадцять процентів,— дріб'язковий коефіцієнт, людина й махне рукою: що буде, те й буде, ризикую на двадцять процентів!

Слухачі реготали. Чуба найбільше захоплювала химерна гра коефіцієнтів, і він зажадав негайного застосування цієї теорії до свого випадку:

— Ох, ти ж, чорт! Це значить, якщо в мене — сьомого підготувати, який же це вийде... цей...

— Сьомого? — Пижов тільки глянув на небо і визначив точно:

— У цьому випадку буде коефіцієнт шістнадцять і шість десятих процента.

— Дрібниця! — захоплено захрипів Чуб.— Звичайно, тут і думати нічого!

— Так і дійшла людина до тринадцяти? — заливався комірник.

— Так і дійшла,— підтвердив бухгалтер Пижов,— тринадцяте — це вісім і три десятих процента.

— Ну, це навіть уваги не варт,— Чуб просто задихався від останніх відкриттів у цій галузі.

Так весело й зустріли всі Степана Денисовича, коли він приїхав удруге оглянути квартиру. Степан Денисович не ображався ні на кого, він розумів, що математика зобов'язує.

Квартиру оглянули гуртом. Кімната була середня, метрів на п'ятнадцять квадратних. Містилась вона в одній з хат, що дісталися нашому заводу ще від старого режиму. Степан Денисович усе поживував і посмоктував, оглядаючи кімнату, і, ніби сам до себе, сумно пригадував:

— Там усе-таки в мене дві кімнати... Ну, нічого, яюсь-то буде..

Що я міг зробити? Розгубившись, я задав Степанові Денисовичу дурне запитання:

— У вас... багато меблів?

Веткін з ледве помітним докором на мене глянув:

— Меблі? Та хіба мені до меблів? І ставити нема куди.

Він раптом чарівно усміхнувся, немов підтримуючи мене в моєму збентеженні:

— Взагалі для предметів неживих вільних місць немає.

Чуб лукаво почухав неголене підборіддя і примружив око:

— За таких об'єктивних умов товаришеві не меблі потрібні, а стелажі, от як у мене в інструментальній. Стелажі, якщо начальник не проти, можна буде зробити.

Він прикинув на око висоту кімнати:

— Три яруси. Четвертий додатковий на підлозі.

— Не можна тут помістити тринадцять, — сказав засмучений комірник Пилипенко, — яка ж тут кубатура залишиться, щоб дихати повітрям? Ніякої кубатури, та й вас же двоє.

Веткін позирав то на одного консультанта, то на другого, але в нього не було розгубленого вигляду. Мабуть, всі згадані обставини в нього були давно враховані і зверстані в загальний план операції. Він підтвердив своє попереднє рішення:

— Так я десятого перевезу сім'ю. Чи не можна конячку яку-небудь, бо все-таки барахольце, та й малеча пішки не дійде з вокзалу.

— Конячку? Будь ласка! Навіть дві!

— Оце спасибі. Дві, звичайно, краще, бо... сім'я все-таки... переїжджає...

Десятого травня в неділю сім'я Веткіних в'їхала на територію нашого заводу. Завод був недалеко від міста, і до нього вела спеціальна брукована дорога. Рано-вранці дві заводські «конячки» протягли до міста щось подібне до екіпажів, трохи схожих на лінійки, трохи на площадки. Опівдні на дорозі почався рух публіки, чого раніше ніколи не було. Подружні пари удавали, ніби вийшли в неділю на прогулянку, дихають свіжим повітрям і тішаються навколишніми ландшафтами.

О другій годині дня показала процесія, — ніяке інше слово до описуваного явища не підходить. Трирічний хлопчик, який сидів на першій підводі, тримав у руді невеликий іграшковий прапор, і це ще більше надавало всьому поході характеру урочистого.

Попереду йшли дві підводи. На них переважало «барахольце», тільки на першій сидів прапороносець, а на другій двоє менших дітей. «Барахольце» складалося з речей малого розміру, крім шафки, яка стояла на першій підводі в самому її центрі, що надавало шафці якоїсь підкресленої урочистості. Це була кухонна шафка — одна з найщасливіших винаходів людства, — шафка, але разом з тим і стіл. Такі речі видихають завжди людський запах: вони пахнуть теплом, свіжим печеним хлібом і дитячим пцстям. Крім шафки виділялись великий самовар, дві в'язки книг та вузол з подушками. Все інше було звичайним хатнім дріб'язком: рогачі, віники, відро, чавунці тощо.

Поряд з другою підводою йшла дівчина років сімнадцяти, в старенькому потемнілому ситцевому платтячку, босоніж і з непокри-

тою головою. Видно було, що вона завжди так ходила: хоч літо тільки почалось, волосся її вже дуже вигоріло, обличчя було вкрито густим червонуватим загаром, а на щоках навіть луціялось. І все ж воно справляло дуже приємне враження: серйозне, гарної форми рот. Блакитні очі ясно і спокійно світилися під прямими розумними брівками.

За підводами двоє хлопчиків, приблизно одного зросту і віку, несли виварку, чимось наповнену і прикриту смугастим клаптем матерії. Цим було років по тринадцять. За ними виступала центральна група дівчорі від п'яти до дванадцяти років, хлопчики й дівчатка. Двоє найменших — дівчатка, щокаті та пузатенькі, — йшли попереду, взявшись за руки, дріботіли босими ніжками по чистому, теплому бруку і мали вигляд дуже заклопотаний: підводи хоч і повільно посувалися по шосе, але цим пішохідцям важко було подолати і таку швидкість.

Інші, більші хлопчики, зайняті були ділом: кожен що-небудь ніс у руках або на плечах, хто дзеркало, хто в'язку рамок, а найстарший ніс грамофонну трубу.

Уся ця компанія справила на мене несподівано приємне враження: голови в усіх були обстрижені під машинку, загорілі личка здавалися чистими, навіть босі ніжки були припорошені тільки сьогоднішнім пилом. Поясів ні в кого не було, але коміри ситцевих сорочок були акуратно застебнуті, не було ніде нічого подертого, тільки в того, що ніс трубу, блищала на коліні латка. Особливо ж мені сподобалося те, що ні в одного члена процесії не було несимпатичного або відразливого обличчя: ніяких болячок, ніякої золотухи, ніяких ознак розумової відсталості. Вони спокійно поглядали на нас, не соромились, але й не витріщалися байдуже, іноді про щось між собою перемовлялися, не знижуючи голосу, але й не бравіруючи своєю свободою.

Я розчув кілька слів такої розмови:

- ...тут' сухе місце. А це лоза.
- З неї кошики можна робити.
- Батько обов'язково зробить!

Сам батько, творець і керівник всієї цієї армії, ішов позаду й бережно ніс у руках грамофонний ящик. Поруч нього, спустивши з чорної голови жовту, яскраву хустку, виступала поважно, усміхаючись до нас вологими великими очима, вродлива, рум'яна жінка. Проходячи повз нас, Степан Денисович розцвів своєю чудовою усмішкою і трохи підняв кепку:

— Приїхали! Що хочете робить, а приїхали! Ваші, он, роти роззявили! А це моя жінка, маю честь: Ганна Семенівна!

Ганна Семенівна церемонно нахилила голову і простягла руку, потім чорними очима стрільнула навколо і сказала поважним низьким контральто:

— Хай собі — роти роззявили! Звикнуть. Аби люди були добрі, не злі.

У цю мить серед тих, що зустрічали, зчинився якийсь рух. Жінка інструментальника Чуба, широка й поважна дама, що досі дивилась на процесію з підібраними губами, сплеснула руками й вигукнула:

— Ой, лишенько! Ой, боже ж ти мій! Такі крихітки й пішки йдуть! З вокзалу пішки йдуть, легко сказати!

Вона кинулась до однієї з крихіток і підхопила її на руки. Дівчинка з-за її плеча виставила таке саме, як і раніш, заклопотане личко і так само дивилась на світ широко розплющеними блакитними оченятами. Негайно і друга крихітка опинилась на чийось плечах. Всі ті, що зустрічали, перемішалися з процесією. До Веткіних підійшов бухгалтер Пижов і сказав, простягаючи руку:

— З приїздом! І що найголовніше, не бійтеся! Це, розумієте, правильно: кадри!

Було літо, і Степан Денисович вирішив основну частину своєї армії розмістити на свіжому повітрі. Для цього він збудував коло своєї хати щось подібне до веранди. Для такої справи знайшлося в різних кутках нашого двору багато покидькового матеріалу: обрізки, куски рейок, ящики. Діставши мій дозвіл, Степан Денисович призначив на доставку цього матеріалу резервні сили армії, тоді як основні сили всталися до самого будування.

Ще сім'я Веткіних не прибула до нас, а мене зацікавило важливе педагогічне питання: чи є в цій сім'ї яка-небудь організаційна структура, чи сім'я являє собою, так би мовити, аморфну масу? Я просто спитав про це Степана Денисовича, коли він зайшов до мене в справі.

Веткін не здивувався, коли я його про це запитав, і схвально усміхнувся:

— Ви праві, це дуже важливе питання, структура, як ви кажете. Звичайно, є структура, хоч це питання й важке. Тут можуть спасти на думку різні неправильні принципи...

— Наприклад?

— Та от я вам поясню. Можна, скажімо, за віком, тоді для справи добре буде, а для виховання неправильно, бо малюки і здиравити можуть. У цьому питанні, — треба по-різному. Для господарства в мене буде головна бригада — четвірка: Ванька, Вітька, Семєн і знову ж Ванюшка. Старшому Ваньці п'ятнадцять років, Ванюшці десять, але він теж меткий, може щось робити.

— Як це у вас два Вані вийшло?

— Вийшло так з безладдя. Старший Ванька правильний, я люблю це ім'я, а то тепер у моду пішли Ігорі та Олеги. Ну, а другий народився в шістнадцятому році, — війна, те се. Мене, як учителя, було звільнено, та чорт їх розбере, потягли й мене до військового начальника і продержали два тижні. А в жіночки в цей час саме мале знайшлося. Турботи, злидні, хвилювання, а куми попались нетесані, село! Батюшка, видно, поспішав кудись, зазирнув у святці, якого святого? Івана-мученика. Ну, й шубовсть у воду з цим мучеником, так і лишилися. Та нічого страшного, може, потім плутати-

муться, а зараз нічого: то Ванька; а то — Ванюшка, вони так уже й знають. Ванька білий, а Ванюшка чорний, у матір.

— То це у вас господарська бригада?

— Еге! Господарська. І до школи ходять, і дома, коли що зробити, завжди гуртом. Працівники будуть. І до того ж хлопці. От вам і структура. Потім є ще бригада, хе-хе! Васька — вісім років, восени до школи піде, підходить до старших, а поки що гуляє. А крім нього: Люба — сім годочків, а Кольці — шість. У господарстві з них яка користь, а все-таки привчаються: принести що, віднести, до кооперативу збігати. Читати вміють, і лічба в межах двох десятків — задовільно.

— Це вони тепер матеріал стягають?

— Вони. Васька, Люба і Колька, це їх діло. Ну, а під ними, звичайно, дрібнота: Марусі тільки п'ять, а решта менші: Віра й Гришка. А Катя і Петька найменші — близнята, позаторік тільки народились.

— Найстарша — дочка?

— Оксана, якже! Оксана поза конкуренцією. По-перше, на відданні, по-друге, вона все вміє, і перед матір'ю, мабуть, не поступиться в господарстві. Це інша справа, і тут поміркувати треба. З Оксани хороша людина вийде, і вчитися хоче — на робітфаку. От побачу восени.

Перша бригада Ваньки старшого невтомно працювала над будівництвом веранди. Сам Степан Денисович мало їй допомагав, бо почав уже працювати в нашій кузні, і тільки після четвертої години його скуйовджена голова стриміла над готовим каркасом веранди, заклопотана найбільше питанням про конструкцію даху. Але навіть і в ці вечірні години розпорядча влада належала Ваньці. Одного разу при мені він сказав батькові:

— Ти туди не лазь. Вранці ми самі зробимо. А ти краще цвяхів дістань. Ціх цвяхів мало.

У розпорядженні бригади були тільки ті цвяхи, які Ванюшка молодший витягав із старих дощок. Він цілими днями просиджував за цією справою і мав для цього кліщі й спеціальний молоток з роздвоєним вузьким кінцем. Ванюшчина продукція «лімітувала» будівництво, і Ванька старший дав наказ резервові, що доставляв матеріал:

— Ви не кидайте де попало. Якщо з цвяхком — несіть до Ванюшки, а як без цвяхка, давайте мені.

Начальник резерву, восьмирічний Васька, людина лобаста, кременна і серйозна, не пішов, однак, на ускладнення роботи з доставкою матеріалу, а мобілізував представницю «дрібноти», п'ятирічну Марусю — істоту надзвичайно радісну і червонощоку. Марусю з цікавістю розглядала кожну дощечку, придивлялася до кожної підозрілої плямочки і, надуваючи й без того повні щічки, відкладала дощечку в той чи інший бік. Під час роботи вона ніжно примовляла:

— З цвяшком... Без цвяшка... З цвяшком... Три цвяшки... А ця... з цвяшком...

Тільки зрідка вона злякано вдивлялась у який-небудь підозрілий кусочок дроту, що прилип до дощечки, і заклопотано тупала до Ваньки або до Вітьки з трагічним запитанням:

— Це теж цвяшок? Чи це інше?.. Це дротик? Який дротик? Це не треба з цвяшком?

Молоді Веткіни вражали всіх навколишніх дивною спокійністю своїх характерів. У цій переповненій сім'ї майже не чути було плачу. Навіть найменші Веткіни, близнята Катя і Петька, ніколи не давали таких оглушливих концертів, які траплялись, наприклад, у сім'ї Чуба. У Чуба діти були веселі, бойові, дуже рухливі і заповзятливі. Вони багато гралися, були організаторами всієї дітвори нашого двору, багато пустували і веселились, їх голоси лунали то в тому, то в іншому кінці. Дуже часто ці голоси набували підкреслено мінорного характеру, а часом набирали форми реву, настійливого, впертого, в'їдливого, з примовлянням та образами, з несподіваними підвищеннями до «крику під ножем убивці». Чубибатьки діяльно боролися з подібними надмірностями, самі кричали, лайались і навіть проклинали своє потомство, а у випадках найбільшій експресії частували ляпасами і підзатільниками та іншими видами безпосереднього впливу. Таке оформлення часто надавало сім'ї Чубів характеру класичної трагедії, на зразок «Річарда III», в якій, як відомо, дітей убивають пачками. Насправді, звичайно, нічого трагічного не було.

Молоді Чубенята, накричавшись до хрипу й діставши все, що їм належало за звичаями педагогіки, витирали сльози і негайно забували всі кривди й неприємності, в тому числі і власні домагання, що були найближчим приводом до конфлікту, і йшли собі з веселими обличчями продовжувати своє щасливе дитяче життя в іншому кінці двору. Старі Чуби теж не сумували. Навпаки, свідомість виконаного батьківського обов'язку підвищувала їх життєдіяльність, необхідну для здійснення сімейних завдань, що стояли перед ними.

Нічого подібного не було у Веткіних. Навіть Катя й Петька у крайніх песимістичних випадках обмежувались коротким пхиканням, що мало, головним чином, символічне значення. Старші елементи веткінського потомства навіть і не пхикали ніколи. Конфлікти цієї сім'ї не виносилися на громадську арену, а може, конфліктів і зовсім не було.

Наша заводська громадськість рано звернула увагу на цю особливість Веткіних: всі намагались якось пояснити її. Ніхто при цьому не згадував про педагогічні таланти батьків.

Чуб говорить:

— Характери такі. Це від природи. І тут нічого хорошого нема, якщо взагалі подивитись. Людина повинна все вміти. Яка ж це людина буде, коли їй все одно, чи млинець, чи г...о. Людина, як що — кричати повинна, серце в неї повинно бути. І плакати в ди-

тячому стані слід по закону: жива людина, а не лялька. У свого батька я першим бешкетником був, і влітало, правда, то аршином, а то й кулаком. А тепер живу без бешкетів, хоч, коли хто налізе, будь ласка, я теж покричати можу, а як же інакше?

Бухгалтер Пижов був іншої думки:

— Не в тому річ, товаришу Чуб, не в характері справа, а в економічній базі. Коли в тебе одно або двоє, побачать щось—дай! На! Дай цього! На! Дай того! Ну, надокучить, не можна! Починається крик, звичайно, бо раніш давали, а тепер не дають. А у Веткіна—тринадцять, крути не верти, а все одно завжди нестатки і дефіцит. Тут нікому й на думку не спаде кричати: дай! Як це «дай»? Звідки дати? Я й то дивуюсь, як це Степан Денисович справляється без рахівника? Тут, що не потрапить у спільний казан, подумай та ще подумай, по скільки грамів припадає на персону, та й не просто поділи, а за диференціальним методом, старшому одно, а меншому — інше. Ось чому й характери спокійні: кожен сидить і чекає своєї пайки, криком однаково не допоможеш.

— Ну, це ви по-вченому придумали, товаришу Пижов, а тільки це так воно,—заперечив Чуб.— У мене теж шестеро. За яким хочеш методом, однаково мало припадає на кожного. А проте горлає, розумієш, хоч ти йому кілок на голові теши: дай та й годі! І такий результат: хто більше кричить, так тому більше й дається. А не викричить, то силою відбере в іншого. У мене Володька такий — напористий!

Веткін вислухав ці філософські новели із стриманою посмішкою переваги і відповів так:

— Якщо людина напориста, це ще питання, треба чи не треба. Один напористий нарветься на іншого напористого і за ножі хапаються або зразу битися! Треба, щоб компанія була хороша, годі все і зробиться, а то «напористий»! А що діти плачуть і кричать, то це просто від нервів. Ви гадаєте, у вас тільки нерви? У них теж. На вигляд він хороший хлопчина, і веселий, і все, а насправді в нього нерви зіпсовані, як у пещеної пані. Він і кричить. Якщо йому нервів не псувати з першого року, чого він кричатиме?

— У моїх нерви? — здивувався Чуб.— Ого!

— Чого там «ого»? — сказав Веткін і розвів вуса, прикриваючи рукою посмішку.— У тебе в самого нерви браковані.

Настачити їжі на свою сім'ю Веткіну було важко. Правда, ми відвели для його потреб чималу ділянку городу, і на ній незабаром почали працювати Гапна Семенівна та Оксана. Допомогли Веткіну іще дечим: кінь, плуг, насіння і особливо важлива річ — картопля. Але поки що город вимагав тільки праці та витрат.

Степан Денисович не скаржився, але й не крився із своїм становищем:

— Я не занепадаю духом. Тепер головне — хліб. Для початку, якщо буде хліб, добре. А все-таки: щонайменше — півпуда хліба, це, значить, по п'ятсот грамів на їдця, по суті, навіть малувато. Щодня півпуда!

Ми всі розуміли, що Веткіни мусили виявляти зміїну мудрість. Сам Веткін цю мудрість реалізував на роботі. Він був справді добрий коваль: у цій справі йому дуже допомагала вчительська культура. Заробіток його через це був набагато більший, ніж середній заробіток нашого робітника.

Але я був дуже здивований, коли на мою пропозицію про вечірню надурочну роботу Веткін відповів:

— Якщо треба для заводу, я не відмовлюся,— це інша справа. Ну, а якщо це ви ніби для того, щоб підтримати мене, то такого не треба робити, бо з таким принципом можна дуже наплутати.

Він ніяково усміхнувся і потім уже не зміг приховати посмішки, хоч і намагався з усієї сили запхнути її за густу завіску вусів,— це значить, він почував якусь ніяковість.

— Людина повинна працювати сім годин, а коли більше, значить, неправильна амортизація. Я цього не розумію: народив дітей і вми. Це ось, забув уже, комаха така чи метелик, то вона живе один день. Поклала яєчка й до побачення: більше їй робити нічого. Може, для метелика й правильно, бо йому справді нічого робити, а в людини багато діла. Я от хочу бачити, як Радянська влада піде і як випередимо цих... Фордів різних та Едісонів. І японці, і Дніпробуд, мало чого? Сім годин ковальської роботи — це для мене не легко.

— Але ви щойно сказали,— обізвався я,— що коли треба для заводу...

— Це інша справа. Для заводу треба — і все. А для дітей моїх не треба. Треба, щоб батько в них як людина був, а не те, що я спостерігав, не людина, а просто кінь: погляд тупий, спина забита, нерви ні к чорту, а душі, як кіт наплакав. Навіщо такий батько, спитати? Для хліба тільки. Та краще такому батькові зразу в могилу, а дітей і держава прогодує,— хліба не пошкодує. Я таких батьків бачив: тягне через силу, нічого не думає — звалився, здох, діти — сироти; а якщо і не сироти, то ідіоти, бо в сім'ї повинна бути радість, а не те що саме горе. А ще й хваляться люди: я, каже, все віддав для дітей! Ну, і дурень, ти віддав усе, а діти дістали дулю. У мене хоч і не багата їжа, зате у сім'ї є компанія, я здоровий, мати весела, душа є в кожного.

Признаюся, що в той час такі міркування Степана Денисовича не те що не сподобалися мені, а впали якось на несприятливий ґрунт. Логічно з ним важко було не погодитись, але важко було уявити собі ту межу, яка могла б точно відділити таку філософію від егоїзму або звичайних лінощів. Я звик вважати, що почуття обов'язку тільки тоді буде дійове і морально високе, коли воно не дуже споріднене з арифметикою або з аптекою.

Мені захотілося ближче подивитись, який вигляд має вся ця теорія в практичній лінії Степана Денисовича. Але зайти до Веткіних у мене все не випадало часу, тим більше, що становище їх поступово поліпшувалось. У другій половині хати Веткіна жило двоє дівчат-обмотниць. Вони з власного бажання віддали свою кім-

нату Веткіним, а самі перебралися до подруги в іншу хату. Степан діяльно зайнявся реорганізацією свого житла.

Якось ми з інструментальником Чубом уже в серпні пробиралися до міста. Йшли вузенькою кривою стежкою в молодих дубових заростях. Чуб, за своєю звичкою, говорив про людей:

— Веткін сина на екзамен відправив — Ваньку старшого. А житиме в дядька в місті. І тепер там. Дай мені такого дядька, то я тобі не тільки тринадцять — тридцять дітей наготую. Людям щастить по-різному: в одного голова, у другого борода гарпа, у третього — дядько!

— Що там за дядько такий?

— Ого! Не дядько, а масло! Голова МРК, легко сказати! Чотири кімнати, рояль, дивани, ну, мануфактури різної, харчів, наче в царя!

— Краде, чи що?

— Чого ж краде? Купує, хе! У своїх магазинах завжди можна купити. Якби, припустимо, у мене свої магазини були, хіба я не купував би? НЕП називається! Буває і НЕП, а буває і ХЕП, ХАП! При «хапі» і для небожів вистачить. А ви спитайте Степана Децисовича, чому він біля дядька влаштувався? Ну, і віддав би Ваньку в наш фабзавуч. Так ні, до дядька треба, бо там НЕП той самий!

У цей момент з-за дубових заростей тією ж кривою стежкою вийшли Степан Денисович і Ванька. Ванька брів ззаду, хльоскав прутиком по стовбурах молодих дерев, що траплялися по дорозі, і мав той складний вираз обличчя, який буває тільки в хлопчиків, коли вони з пошани та любові до старших скоряються перед їх рішеннями, але в глибині душі міцно стоять на якійсь своїй принциповій позиції, і це ясно видно з ледве помітної, але все-таки наполегливої та іронічної посмішки і з легкого нальоту такого ж іронічного лаку на сумних очах.

— Склав? — крикнув Чуб ще здаля.

Степан Денисович навіть не усміхнувся, сердито глянув назад на сина і, простуючи повз нас, буркнув холодно:

— Витримав.

Але потім враз зупинився і сказав, дивлячись у землю:

— Ви чули про дворянську гордість! Будь ласка: ось вам дворянська гордість!

Трохи театральним жестом Веткін показав на Ваньку. Цей представник дворянства в одній руці тримав черевики, а в другій прутик, яким дряпав землю коло своїх босих ніг, розглядаючи подряпане місце тим самим складним поглядом з двох промінчиків: один сумний і стривожений, а другий лукавий і в'їдливий. Останній промінчик, можливо, якраз і відображав ідею, безумовно, дворянську.

Степан Денисович намагався пронизати Ваньку сердитим поглядом, але не пронизав: Ванька був твердий, як самшит. Тоді Степан Денисович звернувся до нас із скаргою на сина:

— Яблука! Яблука він визнає, коли натягає з колгоспного саду. А коли вони на столі в людини, то він їх не визнає!

Таке обурливе ставлення до яблук, звичайно, не можна було смалювати ніякими словами, Степан Денисович знову втупився очима у Ваньку.

Ванька зробив головою невиразний рух, що складався з похитування в кількох напрямках, і сказав:

— Хіба тільки яблука? Не в яблуках справа, а взагалі... я там жити не буду.

Степан Денисович знову обернувся до нас, щоб підкреслити розбещений характер Ваньчиних слів, але Ванька продовжував:

— Нащо мені їхні яблука? І цукерки? І цей... балик!

Вачька раптом пирхнув сміхом і відвернув почервоніле обличчя, прошепотівши трохи ніяково:

— Балик...

Спогад про цей делікатес змішив Ваньку недовго, до того ж це був гіркий сміх сарказму. Ванька повернув до нас цей сарказм його серйозним боком і сказав із справжнім осудом:

— У нас дома нічого такого нема, і я не хочу! Не хочу — та й годі!

Здається, в цих словах полягало остаточне твердження Ваньки, бо, сказавши їх, Ванька випростався, міцно стьобнув прутиком по нозі, ніби це був не прутик, а стек, і глянув на батька. В цю мить у Ваньчиній постаті було справді щось аристократичне.

Степан Денисович під правим вусом щось таке зробив, ніби почав усміхатися, але обличив це і сказав зневажливо:

— Гордун який! Подумаєш!

Він круто повернувся і попрямував до заводу. Ванька швидко блиснув поглядом по наших обличчях, наче хотів спіймати їх на місці злочину, і спокійно пішов за батьком.

Чуб затримав теплий погляд на хлопчиків, що віддалялися, кашлянув і поліз у кишеню по махорку. Він довго розправляв пальцями зім'ятий листочок цигаркового паперу, довго насипав і розподіляв на ньому тютюн і все поглядав замислено в той бік, де зник уже Ванька. Тільки заліпивши змочену язиком цигарку і взявши її в рот, він почав шарити в глибокій кишені брудного піджака і сказав хрипко:

— Так-так, хлопчина... А як ви скажете, правильно чи неправильно?

— Я гадаю, що правильно.

— Правильно?

Чуб почав шукати сірників у другій кишені, потім у штанах, потім десь за підкладкою і посміхнувся:

— На світі все легко вирішується. От ви зразу сказали: правильно. А може, і неправильно. Сірники ось, і то всі боки подряпаєш, поки знайдеш, а тут тобі життя, життява правда! Як же так, правильно? Вам добре говорити, а у Веткіна тринадцятеро. Чи має

право цей босяк задаватися? Яблука, балик, дивись-но! А як у батька й картоплі не вистачає?

— Стривайте, Чуб, ви оце тільки засуджували Веткіна...

— Гудив, аякже! А що ж тут хорошого? Дядько той сучий син, а Веткін до нього моститься.

— Ну?

— То це інша справа. Це до старого причіпка, а хлопчині яке діло? Хлопчина повинен розуміти, що батькові важко, батько й думає, як краще. Найшов-таки сірники, дивись, куди залізли! Тепер дівтора стала така,— все сама, і робить сама, і розуміє сама, а ти за неї відповідай!

Ванька наполог на своєму і вступив до нашого фабзавучу. Миський дядько, таким чином, був залишений в потенціальному стані.

Описаний випадок мене зацікавив у кількох розрізах. Хотілось побачити ближче всю мотиваційну натуру Ваньки, треба було з'ясувати й інше, як такі натури робляться? Для нашого брата, педагога, друге питання має настільки важливе значення, що мені не соромно було повчитися дечого в такій кустарній педагогічній організації, як сім'я Веткіних. При цьому мені не могло спасти на думку, що Ваньчина натура дана від природи, що вона не є результатом хорошої виховної роботи.

Серед так званої широкої публіки у нас дуже поширене знання того, що теорія Ломброзо хибна, що добре виховання з будь-якого сирового матеріалу може викувати цікавий і здоровий характер.

Це правильне і симпатичне переконання, але, на жаль, у нас воно не завжди приводить до практичних наслідків. Це тому, що значна частина наших педагогів ставиться зневажливо до Ломброзо тільки в теоретичних розмовах, у доповідях і промовах, на диспутах і конференціях. У цих випадках вони рішуче висловлюються проти Ломброзо, а на ділі, в буденній практичній сфері ці противники Ломброзо не вміють точно і доцільно працювати над створенням характеру і завжди мають схильність у складних випадках потихеньку уштітися і залишити природну сировину в її первісному вигляді.

Ця лінія дала початок багатьом нісенітним писанням і теоріям. Звідси «стала есть» і педологія, звідси, порядком хитромудрого непротивлення, пішла й теорія вільного виховання, а ще природніше — пішли звідси ж звичайні житейські умивання рук; підіймання тих самих кінцівок, відмахування тими ж кінцівками, супроводжувані звичайними олівцями:

— Жахливий хлопчик!

— Безнадійний тип!

— Ми безсилі!

— Непоправний!

— Ми на нього махнули рукою!

— Потрібен спеціальний режим!

Знищення педології, всенародний провал «вільного виховання» сталися на наших очах. Але невдахам-педагогам стало від нього ще важче, бо тепер яким теоретичним не можна прикрити їхню практичну неміч, а якщо говорити без натяків і реверансів — їхні непереможні лінощі.

Ломброзо можна змішати з гряззю тільки одним способом — великою практичною роботою над вихованням характеру. А ця робота зовсім не така легка, вона вимагає напруження, терпіння і наполегливості. Багато ж наших діячів щиро думає, що досить трошки потанцювати над поваленим Ломброзо і виректи кілька апафем, і обов'язок їх виконаний.

А втім, весь цей «практичний» сум складається не з самих тільки лінощів. Здебільшого тут є справжнє, щире і затаєне переконання, що насправді, коли людина зародилася бандитом, то бандитом і здохне, що горбатого могила виправить, що яблучко від яблуні недалеко падає.

Я безмірно, безшабашно і безоглядно впевнений в необмеженій могутності виховної роботи, особливо в суспільних умовах Радянського Союзу. Я не знаю жодного випадку, коли б повноцінний характер виник без здорових виховних умов або, навпаки, коли характер знівечений вийшов би, незважаючи на правильну виховну роботу. І тому в мене не було сумніву, що благородство Ваньчиної натури повинно привести мене до природного його джерела — до глибокої і розумної сімейної педагогіки.

А з Ваською старшим я поговорив при першій нагоді, що трапилась у тому ж лісі, тільки в самій його глибині, далеко від звичаєвих стежок до міста. У вихідний день я блукав собі в цьому місці, радий, що можу побути на самоті і поміркувати над різними життєвими питаннями. Ванька збирав гриби. Ще раніше Степан Денисович казав мені:

— Гриби — це добре придумано. Коли в людини грошей нема, можна піти й назбирати грибів. Добра приправа і даром! Ягода — в тому ж дусі. Та ще кропива, тільки молода.

Ванька ходив по лісу з великим кошиком і збирав якраз гриби — масляки. З кошика вони вже визирали вологими апетитними шапками, і Ванька з подолу сорочки зривав щось подібне до мішка й складав туди останні грибки. Він привітався зі мною і сказав:

— Батько гриби страшенно любить. І смажені, і солоні. Тільки тут білих грибів нема, а він найбільше білі любить.

Я сів на пеня і закурив. Ванька примостився проти мене на травичці і поставив кошик до дерева. Я спитав його прямо:

— Ваню, мене цікавить одне питання. Ти відмовився жити в дядька з гордості... Батько твій правильно сказав, правда ж?

— Не з гордості, — відповів Ванька і ясно на мене глянув блакитними спокійними очима. — Чому з гордості? Просто не хочу, нащо мені цей дядько?

— Але ж у дядька краще? І для сім'ї твоєї полегшення.

Я це сказав і зразу ж відчув докори совісті, навіть випувато посміхнувся, але синява Ваньчиних очей була, як і перше, спокійна:

— Батькові, це правда, що важко, а тільки... чого ж нам розходитися? Тоді ще важче буде.

Мабуть, у цю мить моє обличчя набрало якогось особливо дурного виразу, бо Ванька весело зареготав, навіть його босі ноги насмішкувато підскачили на травичці:

— Ви думаєте що? Ви думаєте, батько навіщо мене до дядька відправив? Думаєте, щоб нас менше лишилось! Ні-ні! Батько в нас такий хитрий... прямо, як той... як муха! Це він хотів, щоб мені краще було! Бачите, який він!

— І тобі було б легше, і йому було б легше,— наполягав я на своєму.

— Ні-ні,— продовжував Ваня так само весело.— Хіба йому один чоловік — що? Йому нічого. А тепер я в ФЗУ двадцять вісім карбованців заробляю, бачите? Це він для мене хотів.

— А ти відмовився від кращого?

— Та що там кращого? — сказав Ваня вже серйозно.— Це хіба добре, батька покидати? Добре, еге? А там нема нічого кращого, а все гірше. Тільки там їдять, ну, та й годі. А в нас дома краще. Як сядуть, о! Весело! І батько в нас веселий, і мати! У нас, звичайно, нема балика. А ви думаєте, балик смачний?

— Смачний.

— Ой, який там смачний! Гидота! А картопля з грибами, ви думаєте, як? Цілий казан! А батько ще й примовляє що-небудь. І пацани в нас хороші, і дівчата. Чого я там не бачив?

Так я нічого й не з'ясував у цій розмові. Ваня не визнавав ніякої гордості, а запевняв мене, що дома краще. Коли ми прощалися, він сказав мені привітно, і водночас якось особливо заде-рикувато:

— А ви приходьте сьогодні до нас вечеряти. Картоплю з грибами. Ви думаєте, не вистачить? Ого! Ви приходьте.

— А що ж, і прийду!

— Слово честі, приходьте! О сьомій годині. Добре?

О сьомій годині я пішов до Веткіних. На веранді сидів за столом Степан Денисович і читав газету. В літній кухні, збудованій осторонь, господарювали Ганна Семенівна та Оксана. Оксана глянула на мене, не відриваючи рук від сковорідки, і привітно усмінулася, сказавши щось матері. Ганна Семенівна оглянулася, підхопила фартух, закрутила ним навколо пальців і пішла мені назустріч:

— От як добре, що прийшли! Ванька казав, що прийдете. Степане, ну, приймай же гостя, годі тобі політикою займатися.

Степан Денисович зняв окуляри і поклав їх на газету. Потім ухопив бороду й засмоктав губами, але це була заклопотаність гостинна і трошечки іронічна. У дверях хати стояв Ванька старший, ухопився обома руками за одвірок і посміхнувся. Попід однією його

рукою прошмигнув у хату Васька, а з-під другої руки, спершись на коліна рученятами, визирала рум'яна Маруся і мружила на мене оченята.

Через п'ять хвилин ми розташувались за великим столом на лавках. На столі не було скатерки, але стіл блищав чистотою натурального дерева. Залазячи за стіл, я не міг втриматися і любовпо провів рукою по його приємній білизні. Степан Денисович помітив цей рух і сказав:

— Вам подобається? Я теж люблю нефарбований стіл. Це справжнє діло, природне, тут нікого не можна обдурити. А скатерку, буває й так, навмисне купують сіреньку, щоб не видно було, коли забрудниться. А тут чистота без ніяких розмов.

Дома Степан Денисович був новий, упевненіший, і веселіший, обличчя в нього вільніше грало мускулами, і він майже не смоктав свою тасмничу цукерку. Біля печі, завішеної білою занавіскою, стояли Ванька старший, Вітька, Семен та Ванюшка — вся перша бригада — і, усміхаючись, слухали батька.

У кімнату галасливо влетіла семирічна Люба — найсмуглявіша з Веткіних, у неї обличчя майже оливкового відтінку. На відміну від інших, її шия прикрашена намистом з червоних ягід рослин, що називається в наших місцях глодом. Люба крикнула:

— Ой, спізнилась, спізнилась! Ванюшка, давай!

Кароокій, суворий Ванюшка присів коло нижньої полиці шафки і розмірено почав подавати Любі спершу корзинку з нарізаним хлібом, потім глибокі тарілки, потім кілька ножів, дві сільнички й алюмінієві чайні ложки. Сестра відповідала на неприступний спокій Ванюшки особливо пожвавленим рухом навкруги стола, від чого по кімнаті пройшов якийсь особливо милий і теплий вітерець.

Поки Люба і Ванюшка накривали на стіл, Ванька старший і Вітька витягли з-під спального помосту два маленьких «козлики» і поклали на них широкую дошку, таку саму чисту, як і стіл. Рядом з помостом, таким чином, простягся довгий похідний столик, і на ньому негайно появились тарілки, принесені буйним вихором оливкової Люби. Не встиг я й оглянутись, як за цим столиком зібралась компанія: Маруся, Віра, Гриша, Катя й Петька — вся сімейна «дрібнота» в повному складі. Кожне з них притягло з собою і меблі. Маруся викотила з-під помосту кругленьку колоду. Близнята Катя і Петька, здається, прийшли з другої кімнати. Вони ввійшли серйозні і навіть заклопотані, і обоє притискали до сидничних місць маленькі соснові табуреточки. Ці з'явилися зовсім устатковані. Так, не відриваючи від власних тіл табуреточок, вони й протиснулись за імпровізований стіл і, як тільки посідали, затихли в серйозному чеканні.

Чотирирічна Віра, навпаки, відзначалась веселою вдачею. Вона була дуже схожа на Марусю, така ж червонощока і жвава, тільки в Марусі вже виросли коси, а Віра стрижена під машинку. Вона, як тільки сіла за стіл, захопила алюмінієву ложку і почала робити якісь гримаси, ні до кого, власне, не звертаючись, просто в яскра-

ве, літнє, сопячне вікно, а ложкою застукала по столу. Ванюшка від шафки оглянувся на неї і сердито нахмурих брови, натякаючи на ложку. Віра скривилася до Ванюшки, лукаво заграла щічками і високо замахнулася ложкою, загрожуючи з тріском опустити її на тарілку. У неї готовий був зірватися розкотистий гучний сміх, але Ванька старший піймав її рученя разом з ложкою. Віра підвела на нього чудові великі очі й усміхнулася ніжно і зворушливо. Ванька, не випускаючи її руки, щось зашептав їй, нахилившись, а Віра слухала його уважно, скосивши оченята, і шепотіла тим майже дзвінким шепотом, що буває тільки в чотирирічних:

— Ага... ага... не буду.. не буду...

Я замилувався цією грою і пропустив найурочистіший момент: і на нашому столі і на примостку «дрібноти» появились чавунці з картоплею, у нас трохи більший, у «дрібноти» менший, а Ганна Семенівна вже була не в темноту кухонному фартусі, а в свіжому, яскравому, рожевому. Оксана і Семен принесли дві глибоких миски смажених грибів і поставили їх на стіл. Сім'я спокійно сідала на свої місця. На мій подив, Ванька старший сів не за нашим столом, а за примостком, з вузького кінця, поруч з Марусею. Він весело нахмурих обличчя і підняв покришку над чавунцем. З чавунця повалила густа, запашна пара. Маруся надула щічки, заглянула в чавунець, радісно обпеклась гарячим його подихом і несподівано голосно заспівала і заплескала в долоньки, оглядаючи всю свою компанію:

— Картопля в мундирі! Картопля в мундирі!

Наш стіл співчутливо оглянувся на малюків, але вони на нас не звернули уваги. Віра теж заплескала і теж заспівала, хоч вона картоплі ще й не бачила. Катя і Петька сиділи, як і раніш, серйозні і педоступні ні для яких спокус світу, на чавунець навіть не глянули.

Степан Денисович сказав:

— У Віри буде контральто. Чуєте, вона вторує? Тільки трошечки діезить, трошечки діезить.

Ванька старший вже накладав картоплі в тарілку Віри і сказав їй з жартівливою загрозою:

— Вірко, ти чого діезиш?

Віра припинила спів і розгубилася між картоплею на тарілці і запитанням брата:

— Га?

— Діезиш чого?

Віра перепитала:

— Лізеш? — але в цей момент картопля вже справляла на неї сильніше враження, і вона забула про брата.

Ганна Семенівна поклала на тарілку мені, чоловікові і собі і передала кермо влади Оксані. Всі заходились роздягати картоплю. Але Ванька старший раптом скочив з-за примостка і викрикнув панічно:

— Оселедця ж забули!

Всі гучно засміялись. Тільки Степан Денисович докірливо глянув у бік Ваньки:

— От, чудак! Так і вечера могла без оселедця пройти. Ванька вибіг із хати і повернувся, тримаючи в обох руках глибокі тарілки, повні нарізаного оселедця, перемішаного з цибулею.

— Оселедець — це його ініціатива,— сказав Степан Денисович,— ох, ти ж чудак, трохи не забудь!

Я теж посміхнувся на забудькуватість Ваньки. І взагалі мені хотілось усміхатися в цій приємній компанії. Мені й раніше доводилося бувати в гостях, і я не пам'ятаю випадку, щоб мене приймали отакою одностайною сім'єю. Звичайно дітей відокремлювали в якісь сімейні закутки, і бенкет відбувся тільки між дорослими. Цікавили мене й інші різні подробиці вечери. Мені дуже сподобалось, наприклад, що діти вміли в кожний момент поєднати і інтерес до мене як до гостя, і інтерес до їди, і пам'ять про якісь свої обов'язки, і водночас не забували й про власні дрібні справи. Вони радісно блискали очима і діяльно орієнтувались у тому, що діялось за столом, але в інтервалах уміли згадати про таємничі для мене «потоїбічні» теми, бо моє вухо ловило такі уривки:

— Де? На річці?

Або:

— Не «Динамо», а «Металіст»..

Або:

— Володька бреше, він не бачив...

Володька згадувався, звичайно, чубівський. Існували якісь сусідні області, на території яких цей Володька «брехав».

Всі ці обставини і цікавили мене, і тішили, але водночас із цими переживаннями я відчув справжній неприкрашений, нахабний апетит: страшенно захотілося раптом картоплі з грибами. А тут ще був і оселедець. Він не був укладений в парадну шеренгу на вузенькій спеціальній тарілочці, і кружечки цибулі не облямовували його ніжним почесним ескортом, взагалі в ньому не було нічого манірного. Тут він красувався в буйному достатку по самі вінця глибокої тарілки з червоним обідком. І білі сегменти цибулі були перемішані з ним в дружньому єднанні, политому соняшниковою олією.

Під час вечери йшла розмова про нове і старе життя.

— Ми з дружиною й раніше нічого не боялись,— говорив Степан Денисович,— а насправді багато було таких речей, що треба було боятися: по-перше, злидні, по-друге, урядник, по-третє, нудне було життя. Нудне життя для мене найогидніше.

— Ви тепер більше веселитесь? — спитав я.

— Залежить від того, як веселитесь,— усміхнувся Степан Денисович, зазираючи в чавунець з картоплею.— От Оксана вступила на робітфак. Як не кажіть, а через вісім років буде, це легко сказати,— інженер-будівельник! Моему батькові за шістьдесят років життя приснилося, якщо так полічити до двадцяти тисяч снів. Ну,

і що йому так снилось, всяка нісенітниця та фантазія. А я гарантую, не могло йому такого приснитися, щоб його дочка — інженер-будівельник! Не могло, навіть скажімо, коли б він був п'яний.

— А тобі снилося? — спитала, стрільнувши очима, Ганна Семенівна.

— А що ж ти думаєш? Навіть ось учора приснилось, ніби Оксана приїхала і дає мені подарунок, шубу, а я уві сні й не розібрав, яке це хутро. Я й кажу їй: нащо мені така шуба, мені в кузні у такій шубі незручно. А вона відповідає: це не для кузні, а поїдемо на будівництво, я, каже, радіостанцію на Північній Землі будую. І сама вона ніби в такій величезній шубі, як боярин який!

Оксана поруч мене насупила розумні акуратні брівки і почервоніла не стільки від батькових слів, скільки від загальної уваги, — всім приємно було подивитись на майбутнього будівника радіостанції на Північній Землі. Васька сказав Оксані:

— Оксано! І я з батьком до тебе поїду. Ти мені валянки привези.

За столом засміялись і посипались такі ж ділові пропозиції. Ванька старший спитав, не ховаючи посмішки:

— А я тобі не спився, батьку? Це дуже для мене важливо!

— І ти спився! — Степан Денисович з жартівливою певністю мотнув бородою над тарілкою. — Аякже, спився, та тільки поганий сон. Пішов ніби ти в гості до дядька, а тут біжать до мене люди й кричать: швидше, швидше, у Ваньки вашого живіт заболів, яблуко в дядька з'їв! Яблуком отруївся!

Всі зайшлися сміхом, а Вітька навіть закричав через весь стіл:

— І баликом! І баликом якимось їхнім!

Тепер усі дивились щасливими веселими очима на Ваньку, а він стояв коло свого примотка і, не бентежачись, теж сміявся, поглядаючи на батька. І спитав голосно-весело:

— Ну, і що ж? Помер... від отруєння?

— Ні,— відповів Веткін.— Не помер. Збіглися люди, карета швидкої допомоги приїхала. Врятували!

Коли картоплю з усім її штабом з'їли, сам Степан Денисович вніс величезний начищений самовар, і ми почали чаювати. Чаювання було обставлене просто й оригінально. На великих блюдах з тонкої лози принесли два коржі, діаметром кожен щонайменше півметра. Я і раніше бачив такі коржі, і завжди вони вражали мене своєю пишністю. Цілком можливо, що вони торкались піжних національних струн моєї української душі. Це були знамениті «коржі з салом», про які говориться в народній мудрості: «Навчить біда коржі з салом їсти».

Сало зрідка вкраплюється в тіло коржа дрібними кубиками, і навколо них утворюється найприємніше, вологе і солонувате гніздечко, натрапити на яке й розкусити становить справжню суть гастрономічної насолоди. Зверху корж являє собою неоглядну рівнину, де білого, де рожевого кольору, а на рівнині подекуди розкидані ніжні горбики із сухої тонкої скориночки. Корж «із салом»

не можна чомусь різати ножем, а треба ламати, і його гарячі, шаруваті зломи стаповлять також одну з неповторних його особливостей.

Сім'я Веткіна зустріла коржі вигуками захоплення. За столом «дрібноти» влаштовано було справжню овацію, навіть близнята Катя і Петька залишили свою стоїчну байдужість і зайшлися дзвінкими крапельками невпевненого, недосвідченого сміху.

За нашим столом Семен і Вітька, очевидно, не попереджені про появу коржа, здивовано на нього задивились і, наче змовившись, закричали разом:

— У-ю-юй! Ко-орж!

Сам Степан Денисович привітав корж сяйвом рудого обличчя і потирав руки:

— Це і я скажу: досягнення! Культура тут, будемо прямо говорити, куркульська, але з'їсти його не тільки можна, а й корисно.

З цієї вечері почалось моє близьке знайомство з сім'єю Веткіних. І аж до останніх днів я був другом цієї сім'ї, хоч признаюсь, у моїй дружбі було чимало й утилітарних елементів: багато чого можна повчитися у Веткіних, а найголовніше, багато над чим задуматись.

Сімейна педагогіка Степана Денисовича, може, в багатьох місцях не має технічної досконалості, але вона торкається найчутливіших струн радянської педагогічної думки: у ній хорошого наповнення колективний тон, багато чудового творчого оптимізму і є те чутке прислухання до деталей та дрібниць, без якого справжня виховна робота зовсім неможлива. Таке прислухання — справа дуже важка, вона вимагає не тільки уважності, але й постійної обережно-терплячої думки. Дрібниці звучать невлучимо, дрібниць цих багато, і їх звучання переплутується в найскладніший вузол дрібних шелестів, шарудінь, шумів, ледве чутних писків і дзвонів. В усьому цьому треба не тільки розібратись, але й проєктувати з нього важливі майбутні події, що виходять далеко за межі сім'ї.

Так, саморобними способами збивав Степан Денисович свою сім'ю в колектив, але збивав наполегливо й терпляче. У нього, звичайно, були і хиби, і помилки. Його дівчора, може, занадто була впорядкована, спокійна, навіть «дрібнота» була якась солідна. В нашому дитячому дворовому товаристві діти Веткіна виступали завжди як представники миру, вони були веселі, жваві, активні й винахідливі, але рішуче уникали сварок і конфліктів.

Одного разу на волейбольному майданчику Володька Чуб, вилицюватий запальний падан років чотирнадцяти, не захотів, щоб його змінили на місці подавальника. Його партія не протестувала, бо Володька справді добре подавав. У супротивній партії за капітана був Семен Веткін.

Гра була домашня, без судді. Семен затримав м'яч у руках і сказав:

— Це неправильно.

Володька закричав:

— Не ваше діло, поставте і собі постійного!

Кожен інший хлопчик неодмінно в такому разі вчинив би скандал або покинув гру, бо ніяка Феміда не вміє так точно розбиратися в питаннях справедливості, як пацани. Але Семен, усміхаючись, пустив м'яч у гру:

— Хай! Це вони від слабості! Треба ж їм якось виграти!

Володьчина партія все-таки програла. Тоді роздратований запальний Володька пристав до Семена з вимогою сатисфакції:

— Бери свої слова назад! Яка це в нас слабість!

Володька тримав руки в кишнях, виставив наперед одне плече — певна ознака агресії. І Семен, так само спокійно усміхаючись, дав Володьці повну сатисфакцію:

— Беру свої слова назад! У вас дуже сильна команда. Прямо така!

Для ілюстрації Семен навіть руку підняв до небес. Володька, гордий моральною перемогою, сказав:

— То-то ж бо! Давай ще одну зіграємо! Ось побачиш!

І Семен погодився і цього разу програв, і все-таки пішов з майданчика, так само спокійно усміхаючись. Тільки на прощання сказав Володьці:

— Тільки я тобі не раджу. У нас товариський матч, це інша справа. А в серйозній грі суддя однаково тебе з поля виведе!

Але Володька зараз тріумфував перемогу і прийняв Семенову заяву без запалу:

— Ну і хай, а все-таки ми виграли!

У цьому випадку, як і в багатьох інших випадках, виступала назовні досить заплутана боротьба педагогічних принципів. Почасти мені навіть подобався запальний, «несправедливий» натиск Володьки і його пристрасть до перемоги, а заправлена гумором поступливість Семена могла здаватися сумнівною. Про це я прямо сказав Степанові Денисовичу і був дуже здивований, почувши від нього певну, точну відповідь, яка доводила, що й ця проблема не тільки цікавила його, але й була розв'язана до кінця.

— Я вважаю, що це правильно, — сказав Степан Денисович, — Семен у мене розумний, дуже правильно зробив.

— Та як же правильно? Володька поведився нахабно і добився свого. В боротьбі так не можна!

— Нічого він не добився. Зайвий м'яч — дурниця. І само собою, у Володьки слабість, а в Семена сила. І велика сила, ви не думайте. Залежно від того, у чому боротьба. Тут не одна боротьба, а дві боротьби. Одна за м'яч, а друга важливіша — за людську згоду. От ви самі розповіли: не побились, не носварились, навіть зайву гру зіграли. Це дуже добре.

— А я сумніваюсь, Степане Денисовичу, все-таки така поступливість...

— Як коли, — замислено сказав Веткін, — я вважаю, тепер треба відвикати від різної гризні. Раніше люди справді, як звірі, жили. Вчепився іншому в горло — живеш, випустив — у тебе вчепляється. Для нас це не годиться. Повинні бути товариші. Якщо товариш поводить ся нахабно, сказати треба, організація є на це. Судді не було, погана організація, ну, що ж? Через це нема чого за горло хапати.

— А якщо Семенові доведеться із справжнім ворогом зустрітись?

— Це інша справа. То так і буде: справжній ворог. Будьте певні, Семен, як доведеться, а я так гадаю, що доведеться, будьте спокійні: і в горло вчепиться, і той... не випустить!

Я подумав над словами Степана Денисовича, згадав обличчя Семена, і для мене стало ясно, що в одному Степан Денисович має рацію: справжнього ворога Семен, дійсно, не випустить.

Відтоді минуло багато років. Колектив Веткіних на моїх очах жив, розвивався й багатів. Ніколи не зникав між ними міцний зв'язок, і ніколи не було в цій сім'ї ні розгубленості, ні вияву бідності, хоч бідність завжди стукала в їх ворота. Але і бідність поступово меншала. Підросли діти й починали допомагати батькові. Спочатку вони приносили в сім'ю свої робітфаківські та фабзайцівські стипендії, а потім почали приносити й заробітки. Оксана вийшла справді в інженери-будівельники, вийшли хорошими радянськими людьми й інші Веткіни.

Веткіних у нас на заводі любили й пишалися ними. Степан Денисович мав глибоко громадську натуру, вмів відгукнутися на кожну справу і на кожне питання і скрізь вносив свою думку та спокійну усміхнену віру. Наша партійна організація із справжнім тріумфом прийняла його в свої лави в 1930 році.

Педагогічний стиль сім'ї Веткіних до останніх днів залишався предметом моєї уваги і вивчення, але вчилися у них і інші. Значною мірою під впливом Веткіних удосконалювалась і сім'я Чуба. І сама по собі це була не погана сім'я. У Чубів було більше безладдя, випадковості, самопливу, багато чого не доводилось до кінця. Але в них було чимало хорошої радянської пристрасті і якоїсь художньої творчості. Сам Чуб у своїй сім'ї найменше виступав як батько-самодержець. Це був хороший і палкий характер громадянина, тому в його сім'ї на кожному кроці виникав життєрадісний і бойовий колектив.

Чуби трохи заздрили кількісній пишноті Веткіних. Коли в Чубів народилася сьома дитина, — син, сам Чуб не тямився від радощів і справив гучний бенкет, під час якого при гостях і потомстві сказав такі слова.

— Сьомий син — це зовсім інша річ. Я теж був сьомим у батька. А баби мені говорили: сьомий син — щасливий син. Якщо сьомий син візьме яйце-зносок, бувають такі — зноски, еге... візьме і покладе під пахву та проносить сорок днів і сорок ночей, обов'яз-

ково чортик вилупиться, маленький такий — для власного господарства. Що хочеш скажи — зроби. Скільки я тих яєць перепсував, батько навіть бив мене за це, а не висидів чортика: до вечора проносиш, а ввечері або впустиш, або роздушиш. Це справа важка — свого чорта висидіти.

Бухгалтер Піжов сказав:

— Скільки тисяч років з тими чортами возились, кажуть, до кожної людини був приставлений, а коли так подивитись, на життєвому балансі це мало відбивалось, і продуктивність у цих чортів була, власне кажучи, занижена.

Степан Денисович розгладив вуса й посміхнувся.

— У тебе, Чуб, і тепер ще чортики водяться. Якщо пошукати де-небудь під ліжком, — напевне, сидить.

— Ні, — засміявся Чуб, — немає. При Радянській владі не потрібні! Ну! Вип'ємо! Догнати і перегнати Веткіна!

Ми весело цокнулись, бо це був не такий поганий тост.

Гроші! З усіх винаходів людства цей винахід найближче стояв до диявола. Ні в чому іншому не було такого простору для застосування підлоти й обману, і тому ні в якій іншій сфері не було такого вдячного ґрунту для процвітання святенності.

Здавалося б, у радянській дійсності для святенності нема місця. Проте її бактерії то тут, то там трапляються, ми не маємо права забувати про це, як не можна забувати про збудників грипу, малярії, тифу та іншу педібну гидоту.

Яка формула святенності? Еґоїзм, плюс цинізм, плюс водянисте середовище ідеалістичної дурості, плюс убога естетика показного смирення. Жодного з цих елементів не може бути в радянському житті. Інша справа там, де і бог, і чорт втручаються в людське життя і претендують на керівництво. У святенника в одній кишені — гроші, в другій — молитовник, святенник служить і богові, і чортові, обманює і того, і другого.

У старому світі кожен нагромаджувач не міг не бути святенником більшою чи меншою мірою. Для цього зовсім не треба було на кожному кроці грати Тартюфа, кінець кінцем і для святенності були знайдені пристойні форми, очищені від примітивної пози та комічної простоти. Найзапекліші експлуататори навчилися потискувати робітникам руки, вміли поговорити з пролетарем про різні справи, поплескати по плечу та пожартувати, а навички добродетельності та меценатства супроводити солідно-впевненою скромністю та ледве помітним почервонінням ланіт. Виходила дуже мила і принадна картина. Не тільки не послішали славословить господа бога, але навіть удавали, що про господа бога і мови бути не може, взагалі не потрібно ні подяки на землі, ні подяки на небесах. Це була надзвичайна мудра політика. Який-небудь Тартюф із шкури ліз, щоб сподобатись господові, його підлабузництво було активне, напористе, нестримне, але саме тому від такого Тартюфа за десять кілометрів відгонило чортом, який, між іншим, навіть і не ховався, а тут же поруч сидів у старому кріслі, курих махорку і, нудьгуючи, чекав свого виходу.

Це була найгрубіша форма святенності, щось подібне своєю технікою до паровоза Стефенсона. У сучасних західних святенників усе обставлено з завидною солідністю: ніякого господа, ніяких святих, та зате і чортом не тхне і взагалі нічим не тхне, крім духів. Любителям цієї теми рекомендуємо ознайомитися з класичним зразком святенності — з твором Андре Жіда «Подорож до Конго».

Але вся ця чистота — тільки естетична техніка, не більше. Як тільки юрба рідшає, як тільки тато з мамою залишаться в інтимному сімейному колі, як тільки стануть перед ними питання виховання дітей, так негайно з'являються на сцену й обидва приятелі: і акуратний, чисто виголений, милостивий і сяючий бог, і неохайний, з гнилими зубами і нахабною посмішкою — диявол. Перший

приносить «ідеали», у другого в кишені бряжчать гроші — річ, не менш приємна, ніж «ідеали».

Тут, у сім'ї, де не потрібна була ніяка «громадська» тактика, де паували всемогутні зоологічні інстинкти і неспокій, де на очах копошились живі, незаперечні нащадки, саме тут несправедливий, кровожерний і безсовісний лад, огидне обличчя якого не можна було прикрити ніяким гримом, виступав майже з хуліганською безцеремонністю. І його моральні суперечності, його практичний діловий цинізм здавались образливими для дитячої ясної суті.

І через те саме тут, у буржуазній сім'ї, настійливо старалися загнути диявола в який-небудь далекий куток, разом з його грішми та іншими чортячими вигадками.

Тільки через це в буржуазному суспільстві старалися в таємниці тримати фінансові джерела сімейного багатства, у цьому суспільстві зародились намагання відокремити дитинство від грошей, саме тут робились дурні і безнадійні спроби виховання «високоморальної особи» експлуататора. У цих спробах проекти ідеалістичного альтруїзму, якоїсь міфічної «доброти» та безкорисливості були, по суті, школою тієї ж таки витонченої святенності.

Микола Миколайович Бабич — людина начебто весела. Він дуже часто додає до ділової мови чудні й непотрібні слівця, які повинні показати його жвавість і бадьору вдачу: «дери його за ногу» або «мати пресвята богородице». Він любить при нагоді згадати якийсь анекдот, розповідає його дуже голосно й надокучливо. Обличчя в нього кругле, але в цій округлості нема добродушності, нема м'якості обрисів, його лінії мало еластичні і застигли в постійному мімічному каркасі. Лоб великий, опуклий, покреслений правильно штриховкою занадто однакових паралельних зморщок, які, якщо й починають рухатись, то всі разом, наче по команді.

В нашій установі Микола Миколайович працював начальником канцелярії.

Ми з Миколою Миколайовичем жили в одному домі, збудованому на краю міста в ті часи, коли в нас процвітала мода на котеджі. У нашому котеджі — чотири квартири, всі вони належать нашій установі. В інших квартирах жили Микита Костянтинівич Лисенко — головний інженер, та Іван Прокопович Піжов — головний бухгалтер: обидва давні мої співробітники, що збереглися в моїй долі ще з тих часів, коли ми познайомилися з Веткіним.

У стінах цього котеджу відбувалися наші сімейні справи, які всім нам були взаємно відомі. Тут я остаточно з'ясував для себе грошову проблему в сімейному колективі. В галузі цієї проблеми особливо різнилися мої сусіди.

Микола Миколайович Бабич від перших днів нашого знайомства вразив мене добротною хмурістю своєї сімейної обстановки. В його квартирі все спиралось на товсті, малорухомі ноги; і стіл, і стільці, і навіть ліжка — все мало відтінок серйозності і непривітності. І навіть у ті хвилини, коли хазяїн розцвітав усмішкою,

стіни і речі його квартири, здавалось, ще більше насуплювали брови і ставились з осудом до самого хазяїна. Тому усмішки Миколи Миколайовича ніколи не викликали пожвавлення в співбесідника, та й хазяїн про це не дбав.

Як тільки доводилось йому звернутись до сина або до дочки, його усмішка зникала на диво безслідно, ніби її ніколи й не було, а замість неї з'являвся вираз особливого сорту втомленої, звичної доброчесності.

Діти його були майже погодки, було їм від тринадцяти до п'ятнадцяти років. В їх обличчях починала появлятися така сама кругла і така ж нерухома твердуватість, як і в батька.

Мені не так часто доводилось заглядати до Бабича, але майже завжди я бував свідком такої розмови:

- Тату, дайте двадцять копійок.
- Нащо тобі?
- Зошит треба купити.
- Який зошит?
- З арифметики.
- Хіба вже списався?
- Там ...на один урок лишилося...
- Я завтра куплю тобі два зошити.

Або такої розмови:

- Тату, ми підемо в кіно з Надею.
- Ну, йдіть.
- Так гроші!
- Почому квитки?
- По вісімдесят п'ять копійок.
- Здається, по вісімдесят.
- Ні, по вісімдесят п'ять.

Микола Миколайович підходить до шафки, дістає з кишені ключі, відмикає замок шухляди, щось перебирає й перекладає, замикає шухляду і кладе на стіл рівно один карбованець сімдесят копійок.

Син перелічує гроші, затискає їх у кулаці, каже «спасибі» і виходить. Вся ця операція триває хвилин зо три, і за цей час обличчя хлопчика встигає поступово налитися кров'ю, яка під кінець операції захоплює навіть кінчики вух. Я помітив, що кількість крові обернено пропорціональна розмірові випрохуваної суми і досягає максимуму, коли син просить:

- Тату, дайте десять копійок.
- На трамвай?
- На трамвай.

Відбувається те саме священнодійство коло шухляди, і на стіл викладається два п'ятаки. Син, червоніючи, затискає їх у кулаці, каже «спасибі» і виходить.

Одного разу син попросив не десять копійок, а двадцять і пояснив, що другі десять копійок потрібні на трамвай для Наді.

Микола Миколайович рушив був до шафки і опустив руку в кишеню по ключі, але раптом зупинився і звернувся до сина:

— Погано, Толю, що ти за сестру просиш. Має ж вона язик? У Толі приплив крові дійшов крайніх меж ще до кінця операції.

— Вона уроки вчить.

— Ні, Толю, це погано. Потрібні їй гроші, можна сказати. А то виходить, ти якийсь касир. Навіщо це? Може, тобі гаманець купити, будеш гроші тримати? Це нікуди не годиться. Інша справа: будеш заробляти. Ось тобі десять копійок, а Надя і сама може сказати.

Через п'ять хвилин Надя стояла на порозі кімнати, і вуха в неї вже палали, як вогонь. Вона не зразу вимовила своє прохання, а слотачку зліпила досить невдало посмішку. Микола Миколайович з докором подивився на неї, і посмішка вмить трансформувалася в додаткову порцію збентеження: у Наді навіть очі почервоніли.

— Тату, дайте на трамвай.

Микола Миколайович нічого не спитав. Я сподівався, що він вийме з кишені наперед заготовлені десять копійок і дасть Наді. Ні, він знову попрямував до шафки, знову дістав з кишені ключі і так далі. Надя взяла із стола десять копійок, прошепотіла «спасибі» і вийшла.

Микола Миколайович випровадив її нудним добродесним поглядом, зачекав, поки причиняться двері, і засяяв:

— Толька вже розпустився десь, їдять його мухи! Ще б пак, товариші все! Та й сусіди. У Лисенка, знаєте, які порядки? Матінко моя, пресвята богородице! У них діти так розпаскудились, рятуйте мою душу! А в Пижова то просто руками розведеш! — все мудрує Іван Прокопович, хай йому грець! Розумієте, дітей неможливо виховувати — зразочки, зразочки, просто, хоч гвалт кричи! Але дочка в мене скромниця, бачили? Куди тобі! Калина-малина, ягода червона! Ця ні, це незаймана душа! Звичайно, виросте, нічого не вдієш, але чистоту душевну треба з дитинства плекати. А то неподобство кругом: на вулиці, скрізь ходять ці хлопчиська, грішми в кишнях бряжчать. Батьки все, щоб їм добра не було!

Головний інженер Микита Костянтинович Лисенко мав добродушне обличчя. Він був високий і худорлявий, але на обличчі його була організована диктатура добродушності, яка настільки звикла жити на цьому обличчі, що навіть у моменти катастрофічних проливів на нашому заводі не покидала насидженого місця і тільки спостерігала за тим, як усі інші сили душі гасили небезпечну пожежу.

У Миколи Костянтиновича порядки діаметрально протилежні порядкам Бабича. Спочатку я думав, що вони були запроваджені персонально самою добродушністю Микити Костянтиновича, без участі його волі і без намагань до теоретичної творчості, але потім побачив свою помилку. Правда, добродушність теж брала якусь участь, не стільки, зрештою, активну, скільки пасивну, — у формі певного мовчазного схвалення, а може, й розчулення.

Але головним педагогічним творцем у сім'ї Лисенка була мати, Євдокія Іванівна, жінка начитана й енергійна. Євдокію Іванівну дуже рідко можна було побачити без книжки в руках, все її життя було принесене в жертву читанню, але це зовсім не була пуста і марна пристрасть. На жаль, вона читала все якись старі книги з пожовклим папером, у шорстких і поплямованих оправах; улюбленим її автором був Шеллер-Михайлов. Якби вона читала нові книги, з неї, може, вийшла б хороша радянська жінка. А тепер це була просто мисляча дама, досить пеохайпа, з цілим асортиментом ідеалів, матеріалом для яких були виключно різні види «добра».

Треба визнати, що радянський громадянин трохи відвик від цієї штуки, а наша молодь, напевно, і зовсім про неї не чула.

У дні нашої молодості нас закликали до добра батюшки, про добро писали філософи, Володимир Соловйов присвятив питанням добра товсту книгу. Незважаючи на таку увагу до цієї теми, добро не встигло стати звичним для людей, буденною річчю і, власне кажучи, було тільки перешкодою і хорошій роботі, і хорошому настроєві. Там, де добро отіняло світ своїми м'якими крилами, гасли усмішки, вмирала енергія, припинялась боротьба, і в усіх починало пекти під грудьми, а обличчя ставали пудно-кислими. У світі починалось безладдя.

Таке ж безладдя було і в сім'ї Лисенка. Євдокія Іванівна не помічала його, бо, з якогось дивного непорозуміння, ні порядок, ні безладдя не значились ні в номенклатурі добра, ні в номенклатурі зла.

Євдокія Іванівна суворо дотримувалась офіціального списку доброчесностей і цікавилась іншими питаннями:

— Митю, брехати негарно! Ти повинен завжди говорити правду. Та людина, що бреше, не має в своїй душі нічого святого. Правда найдорожча в світі, а ти розповів Пижовим, що в нас срібний чайник, коли він не срібний, а нікельований.

Веснянкуватий і безбровий, з великими рожевими вухами, Митя дмухає на чай у блюдечку і не спішить реагувати на повчання матері. Тільки спорожнивши блюдечко, він каже:

— Ти завжди перебільшуєш, мамо. В принципі я не казав, що він срібний, а зовсім що він срібного кольору. А Навлущка Пижов каже, що не буває срібного кольору. А я сказав: а який буває? А він каже: зовсім нікельований колір. Він нічого не тямить: нікельований колір! Це чайник нікельований, а колір срібний.

Мати, нудьгуючи, слухає Митю. У грі срібних та нікельованих кольорів вона не вбачає ніяких ознак моральної проблеми. Митя взагалі — чудний; де в нього початок добра, де початок зла, не можна розібрати. Ще вчора ввечері вона казала чоловікові:

— Тепер діти ростуть якись аморальні!

Зараз вона приглядається до дітей. Старший, Костянтин, учень десятого класу, має дуже пристойний вигляд. Він у сірому коротенькому піджачку і галстуці, акуратний, мовчазний і солідний.

В сімейних розмовах Костянтин ніколи не бере участі, в нього є свої справи, свої погляди, але про них він не вважає за потрібне говорити іншим.

Миті дванадцять років. З усіх членів сім'ї Лисенка він здається найбільш безпринципним, може, тому, що дуже балакучий і в балаканині виявляє справді аморальну свободу. Недавно Євдокія Іванівна хотіла підбити сина на добре діло: відвідати хворого дядька, її брата. Але Митя сказав, усміхаючись:

— Мамо, ти подумай, яка користь від цього? Дядькові п'ятдесят років, і потім у нього рак. З такою хворобою і лікар нічого не вдіє, а я не лікар. Він однаково вмере, і не треба втручатися.

Лена ще маленька, тільки через рік їй ти до школи. Вона схожа на батька надмірно лінивою байдужістю, щедро написаною на її фізіономії. Саме тому мати сподівається, що в майбутньому Лена буде активнішою представницею ідеї добра, ніж хлопчачки.

Лена залишила склянку і побрела по кімнаті. Мати провела її любовним поглядом і повернулася до книжки.

Кімната Лисенка до відказу заставлена запорошеними речами, завалена старими газетами, книгами, засохлими квітами, непотрібним, поламаним і теж запорошеним дріб'язком: глечиками і глечичками, мармуровими та фарфоровими собачками, мавпами, пастишками, попільницями і тарілочками.

Лена спинилась коло буфетної шафи і, ставши навшпиньки, зазирнула у відсунуту шухляду:

— А де поділися гроші? — проспівала вона, повертаючи до матері трошки пожвавлене обличчя.

Митя з гуркотом відкинув стілець і кинувся до шухляди. Він почав шарити рукою в складному мотлосі, що був у шухляді, пірнув туди другою рукою, сердито оглянув Лену і теж звернувся до матері:

— Ти вже всі гроші витратила? Га? А як мені треба на екскурсію?

У матері перед очима томик Григоровича і доля Антона-горемики. Вона не відразу розуміє, чого від неї хочуть.

— На екскурсію? Ну, візьми, чого ти кричиш?

— Та нема! — горлає Митя і показує рукою на шухляду.

— Митю, недобре так галасувати...

— А якщо мені треба на екскурсію?!

Євдокія Іванівна тупо дивиться на збуджене обличчя Миті і, нарешті, усвідомлює:

— Нема? Не може бути! Невже Ганнуса витратила? А ти спитай у Ганнусі.

Митя кидається в кухню. Лена стоїть коло висунутої шухляди і про щось мріє. Мати перегортає сторінку «Антон-горемики». З кухні вбігає Митя і панічно репетує:

— Вона каже, залишалось тридцять карбованців! А нема!

Євдокія Іванівна за столом, заваленим рештками сніданку, живе ще в третій чверті дев'ятнадцятого століття... Їй не хочеться

переривати приємну історію страждань і перескакувати на півсто- ліття вперед, їй не хочеться переключатися на питання про три- дцять карбованців. І їй пощастило сьогодні. Серйозний, непри- ступний Костянтин каже холодно:

— Чого ти крик зчинив? Тридцять карбованців я взяв, мені треба.

— І нічого не лишив. Це, по-твоєму, правильно?! — протягує до нього збуджене обличчя Митя.

Костянтин нічого не відповідає. Він підходить до свого столика і береться до своїх справ. Хоч який обурений Митя, він не може не милуватися впевненою грацією старшого брата. Митя знає, що в Костянтина є великий бумажник з коричневої шкіри, і в цьому бумажнику криється таємнице для Миті цікаве життя: в бумаж- нику є гроші, і якісь записки, і квитки до театру. Костянтин ні- коли не говорить про солідні таємниці цього бумажника, але Митя іноді спостерігає, як старший брат наводить у ньому порядок.

Митя відривається від цього спокусливого образу і сумно зга- дує:

— Але ж мені треба на екскурсію?

Йому ніхто не відповідає. Лена коло спинки ліжка розкрила мамину сумку. На дні сумки лежать два карбованці і дрібні гроші. Лені небагато треба: в дитячому садку нічого не можна купити, але на розі вулиці продають ескімо, це коштує рівно п'ятдесят копійок. Закусивши нижню губу, Лена вибирає дрібні гроші. Фінансова криза в неї ліквідована до кінця, тепер їй нема про що говорити з дорослими, і недавнього скандалу Лена вже не згадує. На її до- лоні лежать три двогривеники. Але враз і це щастя летить у безо- дню. Нахабна рука Миті блискавично хапнула з руки Лени срібло. Лена підвела очі, простягла до Миті порожню долоньку і сказала спокійно-безтурботно:

— Там іще є. Це на ескімо.

Митя зазирнув у сумочку і шпурнув на ліжку дрібні гроші. Лена, не поспішаючи, збрала гроші з оранжевої ковдри і пройшла повз матір у передпокій. Митя теж не поділився з матір'ю своєю удачею і навіть не закрив сумочки. Все стало на місце, і кімната затихла в запиленому своєму безладді. На неприбраному столі сні- дають мухи. Костянтин пішов останнім, акуратно клацнувши зам- ком у своїй шухляді. Евдокія Іванівна, не відриваючись від сторін- ки, перейшла на диван, завалений подушками.

Пізно ввечері Микита Костянтинович теж зазирнув у буфетну шухляду, подумав над нею, оглянувся і сказав:

— Слухай, Дусю, грошей уже нема?.. А до зарплати ще п'ять днів? Як же?..

— Гроші діти забрали. Їм треба було.

Микита Костянтинович ще подумав над шухлядкою, потім поліз у бокову кишеню, витяг потертий бумажник, глянув у нього і став перед жінкою, яка читала:

— Все-таки, Дусю, треба запровадити який-небудь... облік або ще що-небудь... таке. От тепер п'ять днів... до получки.

Євдокія Іванівна підвела на чоловіка очі, озброєні старомодним золотим пенсне:

— Я не розумію... Який облік?

— Ну... який облік... все-таки, гроші...

— Ой, Микито, ти кажеш «гроші» таким тоном, наче це головний принцип. Ну, невистачило грошей. Але це не значить, що треба переглядати принципи.

Микита Костянтинович скидає піджак і причиняє двері в кімнату, в якій сплять діти. Жінка нашорошеним, готовим до бою поглядом стежить за ним, але Микита Костянтинович і не збирається сперечатись. Він давно вірить в принципи дружини, і не принципи його тепер турбують. Він заклопотаний завданням, де дістати грошей до получки.

Євдокія Іванівна все ж вважає за потрібне закріпити моральну сферу чоловіка:

Не треба, щоб діти привчалися з таких літ до різних грошових обліків. Досить уже того, що і дорослі тільки й знають, що лічать: гроші, гроші, гроші! Наші діти повинні виховуватися якнайдалі від таких принципів: гроші! І це добре, що наші діти не мають жади до грошей, вони дуже чесні і беруть, скільки їм треба. Який жах, ти уявляєш: у дванадцять років рахувати і розраховувати! Ця меркантильність і так отруїла цивілізацію, ти не вважаєш?

Микита Костянтинович мало цікавиться долею цивілізації. Він вважає, що його обов'язок полягає в доброму керуванні радянським заводом. Щодо цивілізації, то Микита Костянтинович здатний байдуже не помітити її дочасної загибелі через отруєння меркантильністю. Та він дуже любить своїх дітей, і в словах дружини є щось втішне і приємне. Справді, вона має рацію: нащо дітям меркантильність? Тому Микита Костянтинович безжурно заснув в атмосфері добра, організованій словами Євдокії Іванівни. Засинаючи, він вирішив позичити завтра п'ятдесят карбованців у головного бухгалтера Пижова.

Сон уже торкнувся Микити Костянтиновича, коли в його свідомості востаннє промайнув життєрадісний образ Пижова, і десь осторонь, в останніх залишках яву промайнула думка, що Пижов людина меркантильна, і все в нього на обліку: і гроші, і діти... і сама життєрадісність... усмішки теж... прибуток і витрата усмішок...

Але це вже починався сон.

Вранці Микита Костянтинович пішов на роботу, як завжди, без сніданку. А Євдокія Іванівна через годину зайшла в кімнату дітей і сказала:

— Костю, в тебе є гроші?

Костя повернув до неї на подушці припухле обличчя і діловито спитав:

- Тобі багато треба?
- Та пі... карбованців двадцять...
- А коли віддаси?
- Як буде получка... через п'ять днів...

Костя, підвівшись на лікті, витяг з штанів новенький бумажник з коричневої шкіри і мовчки подав матері дві десятки.

Мати взяла гроші і тільки на порозі зітхнула: їй здалося, що в сина починається щось подібне до меркантильності.

Іван Прокопович Пижов був надзвичайно товстий, по совісті кажучи, таких товстунів я в своєму житті більше не зустрічав. Напевно, в нього було дуже нездорове ожиріння, але Іван Прокопович ніколи на нього не скаржився, вигляд мав квітучий, був рухливий і невтомний, як юнак. Він рідко сміявся, але на його лагідній фізіономії стільки розкладено було радості та хорошого стриманого гумору, що йому і сміятись не треба було. Замість сміху, по обличчю Івана Прокоповича раз у раз перебігали з місця на місце веселі живчики; вони розповідали співбесідникові далеко більше, ніж мова Івана Прокоповича, хоч і мова у нього була досить виразна.

У Пижова була складна сім'я. Крім нього й дружини, тонкої жінки з великими очима, вона складалася з двох синів дев'яти та чотирнадцяти років, племінниці, гарненької дівчини, високої і повної, яка здавалась багато старшою за свої шістнадцять років, і приймачки, десятирічної Варюші, яка залишилась Іванові Прокоповичу в спадщину від друга.

Була ще й бабуся, істота напіврозвалена, але надзвичайно веселої вдачі, клопотуха і дотепна на примовки.

У Пижових завжди було весело. За дванадцять років мого знайомства з ними я не пам'ятаю такого дня, щоб у них не лунав сміх, не іскрилися жарти. Вони всі любили пожартувати одне з одного, вміли прагнути жарту активно, шукати його, і часто в них бував такий вираз, ніби жоден з них сидів у засідці і лукаво вичікував, яка ще неприємність станеться із сусідом, щоб натішитися досхоchu. Такий звичай повинен був би привести до загальної злісності і роздратування, проте цього в них і сліду не було. Навпаки, таке «лукавство» наче навмисно було придумане, щоб у зародку нищити різні неприємності й життєві прикрасі. Може, тому в їх сім'ї ніколи не було горя і сліз, сварок і конфліктів, зниженого тону та занепадницьких настроїв. Щодо цього вони дуже нагадували сім'ю Веткіних, але в тих було менше одвертої радості, сміху, веселої каверзи.

Пижови майже не хворіли. Я пам'ятаю тільки один випадок, коли сам Іван Прокопович захворів на грип. Мені сказав про це старший хлопчик Павлуша. Він влетів до мене жвавий і сяючий, спрямував на мене іронічну посмішку, а всевидюче око на купку деталей на столі.

— Батько в нас сьогодні підкачав! Грип! Лікаря кликали! Лежить і коньяк п'є! А на роботу він не може прийти і вам сказати... Бачите? А казав: я ніколи не хворію. Це він просто задавався!

— Це лікар сказав, що в нього грип?

— Лікар. Грип, це не страшно, правда? Підкачав. Ви не зайдете?

Іван Прокопович лежав у ліжку, а на столику поруч стояла пляшка коньяку й кілька чарок. У дверях спальні, притулившись до одвірка, стояли молодший Севка та Варюша і кидали на батька лукаві погляди. Видно було, що Іван Прокопович щойно вдало відбив якийсь напад цієї пари, бо живчики на його обличчі бігали з триумфальним виглядом, а губи були стулені в задоволеній гримасі.

Побачивши мене, Севка підстрибнув і голосно засміявся:

— Він каже, що коньяк — це ліки. А лікар пив, пив, а потім каже: ну вас до біса, напоїли! Хіба такі бувають ліки?

Варюша, похитуючи половинку білих дверей, сказала з дуже ущипливою тихенькою іронією:

— Він говорив: хто перший захворіє, — нікчемна людина! А тепер узяв і захворів...

Іван Прокопович презирливо примружився на Варюшу:

— Безсоромна! Хто захворів перший? Я?

— А хто?

— Нікчемна людина — це Варюша Пижова...

Пижов скривив жалісну міну і проспівав з «Князя Ігоря»:

Ох, мій батечку,
Ох, моя матінко!

Варюша дивилась на нього здивовано:

— Коли? Коли? А коли я так співала?

— А коли в тебе живіт болів?

Пижов схопився за живіт і захитав головою. Варюша голосно засміялась і в розпачі кинулась на диван. Пижов посміхнувся, задоволений перемогою, взяв у руки пляшку і звернувся до мене з проханням:

— Заберіть куди-небудь цього нещасного хлопчиська. Він звик рипцюно лікуватись і мене підмовляє.

Сева аж охнув від несподіваного удару і роззявив рота, не знаючи нічого для відповіді. Пижов розтягнув рот у посмішці:

— Ага!

Потім запропонував:

— Вип'єте чарочку?

Я здивувався:

— Ви хворі? Чи жартуєте? Нащо пити?

— Ну, аякже! Ви подумайте: вісім років не хворів. Так приємно, наче річний звіт здав. І коньяк можна пити, і книги читати, лежиш, усе тобі підносять, люди приходять. Свято! Хочете чарочку?

Звідкись вповзла бабуся і почала клопотатися коло хворого, примовляючи:

— Де це таке видно, влітку хворіти? Влітку і качка прачка, а як зазиміє, то й жаба оніміє. Вигадали грипи якісь. Чому в нас таких хвороб не було? Восени, бувало, — простуда, гарячка, кольки. Правда, і ті хвороби горілкою лікували, мій батько інших ліків і не бачив. І всередину налле, і зверху натре, хворий чи де хворий, а видно, що напідпитку.

Сева й Варюша тепер сиділи рядочком на дивані і любовно-іронічно стежили за веселою бабусею. З кухні прийшла красуня Феня — племінниця, заклала руки назад, похитала русавою головою і усміхнулась ясними сірими очима:

— Хіба ці ліки і здоровим допомагають?

У наших руках їй мовчки відповіли чарки з золотим напоєм. Іван Прокопович схилив голову набік:

— Фенечко, розумнице моя, скажи ще що-небудь таке ж саме дотепне!

Феня почервоніла, спробувала зберегти усмішку, але нічого не вийшло, довелось їй утекти на кухню. Глядачі на дивані щось закрічали і замахали руками.

Закінчивши таке виявлення тріумфу, Сева сказав мені жваво:

— Сьогодні він усіх б'є, бо хворий. А коли здоровий, ні, тоді йому ніхто не спустить!

Сева, показуючи зуби, загальмував усмішку в самому її розго-ні і подивився на батька, цікавлячись справленим враженням.

Батько примружив очі й почав чухати шию п'ятірнею:

— Ач? Ну, що ти йому скажеш? Це він, називається, хворому спускає. Звичайно, хворий, а то спіймав би його за ногу...

У цій веселій сім'ї все ж була найсуворіша дисципліна. У Пижових було рідкісне вміння зробити дисципліну приємною і життєрадісною штукаю, апітрохи не зменшуючи її суворої обов'язковості. У живих обличчях дітей я завжди читав і уважну готовність до дії, і чуйне орієнтування на всі боки, без чого дисципліна взагалі неможлива.

Особливо цікавила мене фінансова організація сім'ї Пижова. Вона мала вигляд закінченої системи, давно перевіреної досвідом і прикрашеної старими звичними традиціями.

Іван Прокопович відхилив від себе честь автора цієї системи. Він говорив:

— Нічого я не придумав! Сім'я — це діло і господарство, звичайно. Гроші надходять і витрачаються, це не я придумав. А раз гроші — повинен бути порядок. Гроші витрачати безладно можна тільки, якщо ти їх украв. А раз є дебет і кредит, значить, є й порядок. Що тут придумувати? А крім того, така обставина: діти. А коли ж їх учити? Тепер саме і вчити.

Найбільше дивувало мене те, що Іван Прокопович не завів у себе ніякої бухгалтерії. Він нічого не записував і дітей до цього не привчав. За його словами, в сім'ї це зайве:

— Запис потрібний для контролю. А нас семеро чоловік, самі собі і контроль. А привчи до запису, бюрократами й повиростають, теж небезпека. Ви знаєте, з нашого брата, бухгалтера, найбільше бюрократів виходить. Робота така, ну її!

Веселе око Івана Прокоповича вмilo бачити всі подробиці фінансових операцій членів сім'ї, не вдаючись до бухгалтерських записів.

Іван Прокопович видавав кишенькові гроші напередодні вихідного дня в досить урочистій обстановці. У цей день після обіду з-за стола не розходились. Феня прибирала посуд і сама сідала поряд з Іваном Прокоповичем. Іван Прокопович розкладав на столі бумажник і питав:

— Ну, Сєвко, вистачило тобі на тиждень?

У Сєвки в руках заяложений гаманець, зроблений з паперу. У гаманці багато відділів, і в розгорнутому вигляді він скидається на ряд ковшів у землечерпалці. Сєвка струшує ці ковші над столом, з них падають двадцять копійок і п'ятак.

— Ось, ще й лишилося, — каже Сєвка, — двадцять п'ять копійок.

Варюша свій гаманець, такий самий складний і химерний, тримає в металевій коробочці з-під монпансьє, гаманець у неї чистенький, пезаплямований. На його підозрілу повноту іронічно косує Сєвка:

— Варюшка знову гроші замаринувала.

— Знову замаринувала? — дивується Іван Прокопович. — Жях! Чим це може скінчитися? Скільки в тебе грошей?

— Грошей? — Варюша серйозно розглядає середину гаманця. — Ось це карбованець, і це карбованець... і це... теж карбованець.

Вона безгрішним ясним поглядом дивиться на Івана Прокоповича і розкладає коло гаманця кілька монет і два новеньких карбованці.

— Ой-ой-ой, — підводиться на стільці Сєвка.

Старші спостерігають звітну кампанію з дружньою симпатією, своїх гаманців не дістають і грошей не показують.

— Це Варюша збирає на курорт, — усміхається Павлуша.

— І не на курорт, а на інше, на інше! На посуд і на столик, і на лампу для ляльки.

— Будь ласка, будь ласка, — каже Іван Прокопович.

Мене завжди дивувало, що Іван Прокопович ніколи не розпитує дітей про зроблені витрати і про витрати майбутні. Потім я зрозумів, що розпитувати й не треба, бо ніяких секретів у сім'ї не було.

Іван Прокопович виймає з бумажника срібні гроші і передає малюкам:

— Ось тобі карбованець і тобі карбованець. Загубитися, не відповідаю. Перевіряйте гроші, не відходячи від каси.

Сєвка й Варюша акуратно перевіряють гроші. Варюша два рази пересувала гривеники з місця на місце, лукаво блиснула очима на Івана Прокоповича і засміялась:

- Ач ти який, давай ще один!
- Та не може бути. Там десять.
- Дивись: один, два, три...

Іван Прокопович загортає гроші до себе і напористо швидко лічить:

— Один, два, три, чотири, п'ять, сім, вісім, дев'ять, десять. Що ж ти, га?

Засоромлена Варюша вище вилазить на стілець і знову починає одним пальчиком пересувати гривеники. Але Сєвка голосно регоче:

— Ха! А як він лічив? Він неправильно лічив. П'ять, а потім сразу сім, а треба шість.

Іван Прокопович каже серйозно:

— Ну, ще чого, ти перевір.

Збивши голови в купу, всі починають знову лічити гривеники. Виявляється, що їх справді десять. Іван Прокопович регоче, відкидаючи масивне тіло. Тільки Феня прикрила рот і блискає очима на дядька: вона бачила, як він метнув з-під бумажника додатковий гривеник.

Малюки починають розкладати дрібні гроші у свої складні грошосховища.

Настає черга старших. Павлуша одержує три карбованці, на шестиденку, Феня — п'ять карбованців. Даючи їм гроші, Іван Прокопович питає:

— Вам вистачає?

Старші кивають: вистачає.

— Хай вистачає. До першого січня ставки зміні не підлягають. От якщо нам збільшать зарплату, тоді побачимо, правда?

На збільшення зарплати сподіваються не тільки Іван Прокопович, але й Феня з Павлушею. Павлуша вчиться в ФЗУ, Феня — в технікумі. Свої стипендії вони віддають повністю в сімейну касу; це непохитний закон, і щодо правильності його — ні в кого нема сумніву. Після получки Іван Прокопович часом каже на сімейній нараді:

— Прибуток: моя зарплата 475, Павлушчина — 40, Фенина — 65, разом 580. Тепер так: матері на господарство 270, ваші кишенькові 50, так? Ось: 320, лишається 260. Далі?

Бабуся збоку хрипить:

— Я знаю, чого їм хочеться: нав'язло в зубах радіо, радіо, чотирилампове якесь. І минулого місяця все говорили про це радіо. Кажуть, двісті карбованців. Купити й купити!

Купити, — сміється Павлуша, — радіо, це тобі культура чи як?

— Яка це культура? Кричить, хрипить, свище, а гроші плати. Якщо культура не дура, купи собі ботинки і ходи, як картинка. А які у Фені туфлі?

— Я почекаю, — каже Феня, давайте купимо радіо.

— І на ботинки вистачить, — озивається Іван Прокопович.

— Правда,— кричить Севка,— радіо і ботинки, бачиш, бабусю. І ходи, як картинка.

Такі бюджетні наради бувають у Пижових рідко. Подібні проблеми порушуються в них у міру виникнення і розв'язуються майже непомітно для ока. Іван Прокопович визнає такий спосіб найкращим:

— Той скаже, інший додасть, дивишся, в кого-небудь і правильно! А народ усе тямущий — бухгалтерські діти.

У Пижових було добре те, що вони не соромились висловлювати навіть найдальші бажання і мрії, про негайне здійснення яких не можна було й думати. Чотириламповий приймач появився насамперед у такій мрії. В такій самій проєкції виникли і санки для Севи, і інші речі. Про предмети більш прозаїчні не треба було і мріяти. Одного разу Феня, повернувшись з технікуму, просто сказала Павлуші:

— Вже останні панчохи. Штопала, штопала, більше не можна. Треба купувати, розумієш?

І ввечері так само просто звернулася до Івана Прокоповича:

— Давай на панчохи.

— До полочки не дотягнеш?

— Не дотягну.

— На.

Панчохи не входили в кошторис кишенькових грошей. Ці гроші призначались на мило, порошок та інші санітарні деталі, на кіно, цукерки, морозиво і на пера, зошити, олівці.

Мене завжди тішила ця весела сім'я і її строгий грошовий порядок. Тут гроші не пахли ні милостивим богом, ні підступним дияволом. Це була та звичайна вигода життя, що не вимагає ніяких моральних напружень. Пижови дивились на гроші як на буденну і корисну деталь. Саме тому гроші в них не валялись по шухлядах і їх не ховали з судорогою нагромадження. Вони зберігались у Івана Прокоповича з простою і переконливою серйозністю, як кожна потрібна річ.

У казках і билинах, у чудесних баладах і поемах часто оповідається про щасливих королів і королев, яким бог послав єдиного сина або єдину дочку. Ці принци або принцеси, царевичі або царівни завжди приносять з собою чарівність краси і щастя. Навіть найнебезпечніші пригоди, не вільні від інтервенції нечистої сили, напророчені заздалегідь якою-небудь примхливою чарівницею, у цих оповіданнях відбуваються тільки для того, щоб підкреслити фатальне щастя вибраної істоти. Навіть смерть,— здавалося б, постать непереможної похмурості і граничної постійності,— навіть вона зазнає невдачі, зустрівшись з таким принцем: з'являються і добрі чарівники, і послужливі постачальники живої і мертвої води, і не менш добрі й послужливі автори оперних і балетних лібретто.

Для читача і глядача в цих щасливих героях є якась оптимістична принадність. У чому ця принадність? Вона полягає не в діяльності, не в розумі, не в таланті, навіть не в хитрощах. Вона наперед визначена в самій темі: принц — єдиний син короля. Для цієї теми не потрібно іншої логіки, крім логіки щастя й молодості. Принцові належить споконвіку і величність влади, і багатство, і пишність пошани, і блиск краси, і людська любов. Його супроводить і безсумнівна надійність майбутнього, і право на щастя, право, не обмежене суперниками та перешкодами.

Промейста тема принца зовсім не така безтілесна, як може видатися з першого погляду, і зовсім не така далека від нашого життя. Такі принци — не тільки гра уяви. Багато глядачів і читачів, батьків і матерів, тримають у себе дома, у скромній сім'ї, таких самих принців і принцес, таких же щасливих, єдиних претендентів на удачу і так само вірять, що для цієї удачі вони спеціально народжені.

Радянська сім'я повинна бути тільки колективом. Втрачаючи ознаки колективу, сім'я втрачає більшу частину свого значення як організація виховання і щастя. Ознаки колективу втрачаються різними способами. Одним з найпоширеніших є так звана «система єдиної дитини».

Навіть у найкращих, найщасливіших випадках, навіть у руках талановитих і уважних батьків виховання єдиної дитини є надзвичайно складним завданням.

Петро Олександрович Кетов працює в одній з центральних установ Наркомзему. Доля призначила йому щасливий талан, і це зроблено зовсім не з ласки. Петро Олександрович сильна людина, він і самій долі міг би призначити талан, якби доля потрапила йому до рук.

У Петра Олександровича хороший розум — великий майстер аналізу, але Петро Олександрович ніколи не тоне і не захлинає-

ться в його продуктах. Перед ним завжди стоїть майбутнє. Вдивляючись у його розкішні перспективи, він водночас завжди вміє радіти, сміятись і мріяти, як хлопчик, уміє зберігати свіжий вигляд, спокійний поворот розумного ока і вдумливо-переконливу мову. Він бачить людей, відчуває подих кожного з тих, кого він зустрічає. Між людьми він проходить з таким же точним аналізом, декому дає дорогу, інших привітно проводить, разом з третіми поділяє суворий колонний марш, четвертих діловито бере за горло й вимагає пояснень.

В його домі приваблюють міцний порядок дисциплінованого комфорту, кілька рядів цілим життям прочитаних книжок, чистий потертий килим на підлозі і бюст Бетховена на піаніно.

І своє сімейне життя Петро Олександрович улаштував розумно і радісно. Змолоду він розумним любовним поглядом виміряв принадність зустрічних красунь, торкнувся їх своїм точним, веселим аналізом і вибрав Ніну Василівну, дівчину із сірими очима і спокійною, трошечки насмішкуватою душею. Він свідомо дав волю почуттям і заохався міцно й надовго, прикрасивши кохання дружбою, тонкою і рицарською перевагою мужчини. Ніна Василівна з тою ж милою насмішкуватістю визнала цю перевагу і довірливо покохала мужню силу Петра Олександровича та його бадьору мудрість.

Коли народився Віктор, Петро Олександрович сказав дружині:

— Спасибі. Це ще сировина, але ми виховаємо з неї великого громадянина.

Ніна Василівна усміхнулась, щасливо і ласкаво заперечила:

— Любий, раз це твій син, значить, він буде і хорошою людиною.

Але Петро Олександрович не був схильний перебільшувати доблесті своїх предків та гарантії крові, він свято вірив у могутність виховання. Він був переконаний, що взагалі люди виховуються небало й абияк, що люди не вміють вести справу виховання посправжньому: глибоко, послідовно, наполегливо. Попереду він бачив велику батьківську творчість.

Вікторові було два роки, коли Ніна Василівна, приголубившись, спитала:

— Ну, от тепер твій громадянин уже ходить і розмовляє. Ти задоволений сином?

Петро Олександрович не відмовив собі в приємності зайвий раз помилуватися на Вітю. Хлопчик був великий, рум'яний, веселий. І Петро Олександрович відповів:

— Я задоволений сином. Ти його прекрасно вигодувала. Можна вважати, що перший період нашої роботи закінчений. А тепер ми до тебе візьмемося!

Він притягнув Вітю до себе, поставив між колінами і ще раз пригрозив з батьківською ласкою:

— Візьмемося! Правда?

— Плавда,— сказав Вітя,— а як ти ізмесья?

Від Віті-йшли запахи щастя й ніжності, безхмарного життя і певності в ньому. У цього майбутнього громадянина все було таке здорове й чисте, такий лагідний, ясний погляд, такий обіцяючий батьківський лоб і материна легка усмішка в сірих очах, що батьки могли і пишатися, і сподіватися прекрасного майбутнього.

Ніна Василівна день у день спостерігала, як на її очах виростає великий материнський успіх: дедалі красивішим, ласкавішим і привабливішим ставав син, швидко і гарно розвивається його мова, з упевненою дитячою грацією він ходить і бігає, з невимовною привабливістю він уміє жартувати, сміятись, питати. У цьому хлопчикові так багато справжньої живучої краси, що навіть майбутній громадянин відходив трохи вбік.

Сьогоднішній день Ніни Василівни був такий прекрасний, що про завтрашній день не хотілось і думати. Хотілось просто жити поруч цього створеного нею життя, милуватися ним і пишатися своїм високим материнським щастям. Вона зустрічала багато чужих дітей, пильно приглядалась до них, і приємним було для неї почуття рідкісної людської свободи: вона нікому не заздрила.

І раптом їй страшенно захотілося створити ще одно таке ж прекрасне дитяче життя. Вона уявила собі поряд з Вітею дівчинку, біляву і сірооку, з розумним лобом і веселим поглядом, дівчинку, яку можна назвати... Лідою. Вона дуже схожа на Вітю, і водночас у ній є щось своє, ще небувале, єдине в світі, що так важко уявити, бо його ніколи ще не було, воно тільки може бути створене материнським щастям Ніни Василівни.

— Петрусь! Я хочу дівчинку!

— Як це дівчинку? — здивувався Петро Олександрович.

— Я хочу мати дочку.

— Тобі хочеться пережити материнство?

— Ні, я хочу, щоб вона жила. Дівчинка, розумієш? Майбутня дівчинка.

— Чекай, Ніно, звідки ти знаєш, що буде обов'язково дівчинка? А що як син?

Ніна Василівна замислилась на одну коротку мить. Другий син? Безперечно, це не менш прекрасно, ніж дочка. І нарешті... дочка може бути третьою. Яка чудова компанія!

Вона затермосила чоловіка в припливі радості і соромливого жіночого хвилювання:

— Слухай, Петрусь, який ти бюрократ, жах! Син, такий, як Віктор, розумієш? І разом з тим не такий, свій, ти зрозумій, любий, особливий! А дочку і потім можна! Яка буде сім'я! Ти уявляєш, яка сім'я!

Петро Олександрович поцілував руку дружини й усміхнувся з тою самою перевагою, яка допущена була з самого початку.

— Ніно, це питання серйозне, давай поговоримо.

— Ну, давай, давай поговоримо.

Ніна Василівна була певна, що картина гарної сім'ї, така ясна в її уяві, буде і для нього спокуслива, він облишить свою холодну

перевагу. Та коли вона заговорила, то відчула, що замість живої краси життя виходять ряди звичайних слів, вигуки, безпорадна міміка пальців, виходить бліда дамська балакашина. Чоловік дивився на неї любовно-поблажливо, і вона замовкла майже із стогоном.

— Ніно, не можна ж давати волю такому первісному інстинктові!

— Якому інстинктові? Я тобі говорю про людей, про майбутніх людей...

— Тобі так здається, а говорить інстинкт...

— Петре!

— Зажди, голубко, зажди! В цьому нема нічого ганебного. Це прекрасний інстинкт, я розумію тебе, я сам переживаю те саме. Гарна сім'я, про яку ти говориш, могла б і мене захопити, але є мета ще благородніша, ще прекрасніша. Ось послухай.

Вона покійно поклала голову на його плече, а він гладив їй руку і говорив, вдивляючись у скляну стінку книжкової шафи, наче за її примарним блиском справді бачив благородні далі.

Він говорив, що у великій сім'ї можна виховати тільки середню особистість; так і виховуються маси звичайних людей, тому так рідко трапляються великі людські характери, щасливий виняток із сірої юрби. Він переконаний, що середній тип людини може бути далеко вищий. Виховати велику людину можна тільки тоді, коли батько й мати віддадуть їй всю любов, увесь розум, усі здібності. Треба відкинути звичайне стадне уявлення про сім'ю: сім'я — юрба дітей, безладне піклування про них, піклування про їх первинні потреби, нагодувати, вдягнути, сяк-так вивчити. Ні, потрібна глибока робота над сином, філігранна, тонка робота виховання. Не можна ділити цю творчість між багатьма дітьми. Треба відповідати за якість. А якість можлива тільки в концентрації творчості.

— Ти уяви собі, Ніно, ми дамо тільки одну людину, але це не буде стандарт, це буде розумник, окраса життя...

Заплющивши очі, Ніна Василівна слухала чоловіка, відчувала легкий рух його плеча, коли він підводив руку, бачила кінчик м'якого, ніжнього вуса, і картина гарної дитячої компанії закривалась туманом, а замість неї виникав малюнок блискучого юнака, мужнього, прекрасного, тонко вихованого, великого діяча і великої людини в майбутньому. Цей образ виникав якось безтілесно і безкровно, як образ далекої казки, як малюнок на екрані. Вчорашні її мрії були живіші й любовніші, але ця намальована казка, і голос чоловіка, і його повороти думки, досі ще незвично сильні й сміливі, і одвічна звичка жінки вірити цій чоловічій силі,— все це було таке погоджене між собою і таке цілісне, що Ніна Василівна не хотіла опиратися. З глибоко прихованим сумом вона попрощалася із своєю материнською мрією і сказала:

— Добре, милий, добре. Ти далі бачиш. Хай буде по-твоєму. Але... значить... у нас ніколи не буде більше дітей?

— Ніно! Не повинно бути. Ніколи.

Від цього дня почалося щось нове в житті Ніни Василівни. Все навколо стало серйозніше, саме життя зробилось розумніше і від-

повідальніше, немов тільки тепер остаточно вмерли ляльки і пав-завжди відійшла її дівоча безтурботність. Хоч як це дивно, але, відмевившись від материнської творчості, вона тільки тепер від-чула всю велич материнства.

І Віктор тепер іпакше тишив її. І раніше він був неоціненою величиною в її душі, і вона навіть подумати не могла про його зникнення, але раніше від його живої краси народжувалась уся краса життя, немов від цього виходило особливе животворне і гар-не проміння. Тепер був тільки він, по-давньому дорогий і прекрас-ний, але крім нього наче нічого вже нема, нема ці мрії, ні життя. Від цього Віктор ставав ще дорожчим і привабливішим, але поруч з любов'ю оселилась і захоплювала душу тривога. Спочатку Ніна Василівна навіть не усвідомлювала, що це за тривога, наскільки вона розумна й потрібна. Вона просто мимоволі придивлялась до личка сина, вона знаходила в ньому то підозрілу блідість, то мля-вість мускулів, то мутність очей. Вона ревниво стежила за його настроєм, за апетитом, і в кожній дрібниці їй починали ввижатися передвісники біди.

Це спочатку було гостро. Потім минуло. Віктор виростав і роз-вивався, і її страх став іншим. Він не прокидався враз, не холо-дів серце, не затьмарював свідомості, він перетворився в страх ді-ловий, буденний, звичайний, необхідно-звичний.

Петро Олександрович не помічав нічого особливого в житті дру-жини. Зникла її мила насмішкуватість, спокійні, м'які лінії облич-чя перейшли в суворий гарний каркас, сірі очі втратили блиск та вологість і стали чистішими й прозорішими. Він замислився над цим і знайшов пояснення: життя плине, і відходить молодість, а з нею відходять краса і ніжність ліній. Але все прекрасно, попере-ду нові багатства життя, хто знає, може, більш довершені, ніж ба-гатства молодості. Він помітив народження нової тривоги в дружи-ни, але вирішив, що й це — благо,— може, в тривозі й полягає справжнє щастя матері.

Сам він не відчував ніякого страху. Він суворо поділив свою особу між роботою і сином; і в тому, і в другому відділі було багато справжнього людського напруження. Віктор з кожним днем вияв-ляв чимраз блискучіші можливості. Петро Олександрович наче від-кривав нову країну, сповнену природних дарів і несподіваної кра-си. Він показував усю цю розкіш дружині, і вона погоджувалась з ним. Він говорив їй:

— Дивись, як багато ми робимо в цій людині.

І дружина усміхалась до нього, і в її прозорих суворих очах він бачив усмішку радості, тим прекраснішу, що в цих очах її не завжди можна було побачити.

Віктор швидко йшов уперед. У п'ять років він правильно гово-рив по-російському і по-німецькому, в десять почав запіомитися з класиками, в дванадцять читав Шіллера в оригіналі і захоплю-вався ним. Петро Олександрович ішов поряд із сином і сам диву-вався з його швидкого поступу. Син засліплював його невтомним

блисканням розумової сили, бездонною глибиною талантів і легкістю, з якою він засвоював найважчі і найтонші звивини думки та сполучення слів.

Чим більше розвивався Віктор, тим певнішим ставав його характер. Його очі рано втратили блиск первинної людської безпосередності, в них чимраз частіше можна було читати розумпу і стриману увагу та оцінку. Петро Олександрович з радістю побачив у цьому сліди свого славного аналізу. Віктор піколи не вередував, був ласкавий і зручний у спілжитті, але в рухах рота появилася у нього розуміюча посмішка «про себе», щось схоже на посмішку матері замолоду, але холодніше й відособлене.

Розуміюча посмішка стосувалась не тільки всього навколишнього, вона стосувалась і батьків. Їх старання й самовіддана робота, їх батьківська радість і тріумф були належно оцінені Віктором. Він добре розумів, що батьки готують йому винятковий шлях, і почував, що він має сили бути винятковим. Він бачив і розумів материн страх за себе, бачив усю убогу безпідставність цього страху і посміхався тією ж розуміючою посмішкою. Оточений неподільною любов'ю, піклуванням і вірою батьків, Віктор не міг помітитися: він був центром сім'ї, її єдиним принципом, її релігією. З тією ж силою аналізу, що рано прокинувся в ньому, з уже вихованою логікою дорослого він визнав законність подій: батьки обертаються навколо нього як безвольні супутники. Це стало зручною звичкою і приємною естетикою. Батьків це тишило, син із стриманою делікатністю ладен був їм не перечити.

В школі він учився відмінно і на очах в усіх переростав школу. Товариші були слабші від нього не тільки щодо здібностей, але й щодо життєвої пози. Це були звичайні діти, балакучі, збудливі, що знаходять радість у примітиві гри, у штучній і пустій боротьбі на майданчику. Віктор легко проходив свій шкільний шлях, не витрачав енергії на дрібні сутички, не розкидався у випадкових симпатіях.

Сім'я Кетових жила щасливо. Ніна Василівна визнала, що чоловік має рацію: у них ріс чудовий син. Вона не шкодувала за своїми колишніми мріями. Та глибока ніжність, яка колись малювала в уяві велику, веселу сім'ю, тепер переключилась на піклування про Віктора. За цим піклуванням мати не бачила, як зароджувалась холодна стриманість сина, що здавалася їй ознакою сили. Вона не помітила й того, що в їх сім'ї оселились раціональна впорядкованість почуттів, надмір словесних виразів. І вона, і чоловік не могли помітити, що почався зворотний процес: син почав формувати особистість батьків. Він робив це несвідомо, без теорії і мети, керуючись черговими щодешніми бажаннями.

З ініціативи вчителів Віктор «перескочив» через дев'ятий клас і переможно пішов до вузу. Батьки затаїли дух і схилились перед дзвоном перемоги. З цього часу мати почала служити синові, як рабиня. Перегрупування сил у сім'ї Кетових відбувалось тепер з нечуваною швидкістю, а філігранна робота над вихованням сина

закінчилась сама собою, без урочистих актів. Батько ще дозволяв собі іноді поговорити з сином про різні проблеми, але йому вже бракувало колишньої впевненої переваги, а найголовніше, перед ним не було об'єкта, який би потребував виховання.

Віктор механічно вибув з комсомолу. Петро Олександрович дізнався про це з випадкової розмови і дозволив собі здивуватися:

— Ти вибув з комсомолу? Я не розумію, Вікторе...

Віктор дивився повз батька, і на його трохи припухлому обличчі не змінилась посмішка, яку він носив тепер завжди, наче уніформу, посмішка, що відбивала ввічливе пожвавлення і байдужість до оточення.

— Не вибув, а механічно вибув,— неголосно сказав він,— найзаконніша операція.

— Але, значить, ти тепер не в комсомолі?

— Ти, батьку, зробив на диво правильний висновок. Якщо вибув,— значить, не в комсомолі.

— Але чому?

— Знаєш що, тату? Я розумію, що ти можеш упасти в розпач від цієї важливої події. Для вашого покоління все це мало значення...

— А для вашого?

— У нас свій шлях.

Віктор з тією ж посмішкою про щось замислився і, здається, забув про батька. Петро Олександрович кашлянув і почав перегортати службову папку, що лежала перед ним. Перегортаючи, він прислухувався до себе і не виявив у собі ні паніки, ні крайнього подиву. Майнула службова думка про сина його заступника, який піколи не вступав у комсомол, потім така сама службова довідка про діалектику.

Кожне нове покоління справді різниться від попереднього. Цілком можливо, що комсомол не задовольняє Віктора, особливо, якщо взяти до уваги, що останнім часом визначились цілком виняткові здібності його до математики.

У сімнадцять років Віктор на спеціальне клопотання був прийнятий на математичний факультет і скоро почав вражати професорів блискучим своїм обдаруванням, ерудицією і могутнім устремлінням у самі глибини математичної науки. Майже непомітно для себе Петро Олександрович уступив йому свій кабінет, перетворений тепер в олтар, де перебувала вища істота, Віктор Кетов — майбутній світоц математики, представник нового покоління, яке, без сумніву, з кур'єрською швидкістю пожене вперед історію людства. У таємних міркуваннях Петро Олександрович передбачав, що діла і марші цього покоління будуть разючими, недарма він і його ровесники розчистили для нього шлях, а особливо він сам мудрим рішенням про концентрацію якості визначив шлях такого генія, як Віктор. У душі Петра Олександровича прокинулася нова батьківська гордість, але зовнішня його поведінка в цей час не позбавлена була ознак залежності. Слово «Віктор» він почав вимовляти

з відтінком майже містичної пошани. Тепер, вертаючись з роботи, він не кидає навколо задирливих поглядів, не жартує і не усміхається, а мовчки киває головою жінці і стиха питає, позираючи на зачинені білі двері кімнати сина:

— Віктор дома?

— Працює,— тихо відповідає Ніна Василівна.

Петро Олександрович десь навчився підіймати своє тіло на носки. Балансуючи руками, він тихенько підходить до дверей і обережно трохи відчиняє їх.

— До тебе можна?— питає він, просуваючи в кімнату тільки голову.

Від сина він виходить урочисто-прояснений і приглушено каже:

— Добре йде Віктор, чудово йде. Його вже намітили залишити для готування до професорського звання.

Ніна Василівна покірно всміхається:

— Як це цікаво! Але знаєш, що мене турбує? У нього якась нездорова повнота. Він багато працює, я боюсь за його серце.

Петро Олександрович злякано дивиться на жінку:

— Ти гадаєш — порок?

— Я не знаю, я просто боюсь...

І от народились нові переживання і новий страх. Протягом кількох днів вони вдивляються в обличчя сина, і в їх душах захоплення і відданість перемішуються з тривофою. Потім приходять нові захоплення і нові побоювання, заповнюють життя, як хвилі прибою заливують берег, за ними не видно дрібних подій життя. Не видно, що син давно перестав бути ласкавим, що тепер не буває в нього привітних слів, що в нього два нових костюми в той час, як у батька один зношений, що мати готує для нього ванну і прибирає за ним і ніколи син не каже їй «спасибі». Не видно й наближення старості батьків і справді тривожних ознак тяжкої хвороби.

Віктор не пішов на похорон товариша-однокурсника, читав дома книгу. Петро Олександрович звернув на це здивовану увагу:

— Ти не був на похороні?

— Не був,— відповів Віктор, не залишаючи книги.

Петро Олександрович пильно придивився до сина, навіть струснув головою,— так неспокійно і холодно стало в нього на душі. Але й це враження промайнуло безслідно і скоро забулось, як забувається мрячний день серед благодатних днів літа.

Не почули батьки і голосного звучання нового мотиву: хоч як блискуче вчився Віктор, він не відмовляв собі в розвагах, часто відлучався з дому, іноді від нього відгонило вином і чужими духами, і в його незмивній посмішці блукали спогади, але ніколи жодним словом він не відкрив батькові й матері цього нового свого життя.

Коли син переходив на четвертий курс, у Петра Олександровича виявилась виразка шлунка. Він зблід, схуд, змарнів. Лікарі вимагали хірургічного втручання і запевняли, що після операції він буде зовсім здоровим, а Ніна Василівна умлівала від самої

думки про те, що чоловікові можуть вирізати кусок шлунка і перешити з місця на місце якусь кишку. Віктор і далі жив відособленим життям і сидів у себе в кімнаті або не бував дома.

Питання про операцію ніяк не могло вирішитись. Давній приятель Петра Олександровича, відомий лікар-хірург, сидів біля крісла хворого і сердився. Ніна Василівна не могла отямитись від несподіваного нещастя.

Віктор зайшов до них розфранчений, надушений. Не міняючи своєї посмішки, не підсилюючи і не знижуючи виразу обличчя, Віктор потиснув руку лікареві і сказав:

— А ви все біля одра хворого? Що нового?

Петро Олександрович дивився на сина з захопленням:

— Та от думаємо про операцію. Він усе умовляє.

Дивлячись на батька з тою ж посмішкою, Віктор перебив його:

— Ага, тату, чи не знайдеться в тебе п'ять карбованців. У мене квиток на «Сплячу красуню»... Про всяк випадок. А я збанкрутував...

— Добре, — відповів Петро Олександрович. — У тебе є, Ніпо? Він умовляє швидше робити, а Ніна все боїться. А я сам і не знаю як...

— Чого ж там боятись? Знайшлось? — сказав Віктор, беручи від матері п'ятірку. — А то без грошей в театрі... якось...

— Ти з ким ідеш? — спитав Петро Олександрович, забувши про свою виразку.

— Та дехто є, — ухильно відповів син, теж забувши про виразку. — Я візьму ключ, мамо, може, затримаюсь.

Він уважно схилився перед хірургом у прощальному усміхненому поклоні і вийшов.

А в батьків був такий вираз, ніби нічого особливого не сталося.

Через кілька днів у Петра Олександровича трапився тяжкий приступ хвороби. Приятель-хірург застав його в постелі і зчинив скандал:

— Ви хто? Ви культурні люди чи ви дикуни?

Він засукав рукави, оглядав, слухав, кректав і лаявся. Ніна Василівна побігла в аптеку, замовила ліки, вернувшись, червопіла і блідли від страху і все питала:

— Ну, що?

Вона весь час поглядала на годинник і нетерпляче чекала восьмої — о восьмій ліки будуть готові. Раз у раз вискакувала до кухні і приносила звідти лід.

Із своєї кімнати вийшов Віктор і попрямував до виходу. Мати налетіла на нього по дорозі з кухні і тремтячим, втомленим голосом заговорила:

— Вітю, може, ти зайдеш до аптеки? Ліки вже готові... заплачено. Обов'язково треба... сказав...

Повернувши на подушці скуйовджену голову, Петро Олександрович дивився на сина й усміхався через силу. Вигляд дорослого, талановитого сина приємний навіть при виразці шлунка. Віктор дивився на матір і теж усміхався:

— Ні, я не можу. Мене чекають. Я ключ візьму з собою.

Хірург схопився з місця і кинувся до них. Невідомо, що він хотів зробити, але він зблід. А втім, сказав він гаряче і просто:

— Та нащо ж йому турбуватися? Невже я не можу принести ліки? Це ж такі дрібниці!

Він вихопив квитанцію з рук Ніни Василівни. Коло дверей чекав його Віктор:

— Вам, напевно, в інший бік?— сказав він.— А я до центра.

— Звичайно, в інший,— відповів хірург, збігаючи із сходів.

Коли він вернувся з ліками, Петро Олександрович, як і раніш, лежав, повернувши на подушці скуйовджену голову, і дивився сухим гострим поглядом на двері Вікторової кімнати. Він забув подякувати приятелю за послугу і взагалі мовчав цілий вечір. І тільки тоді, коли приятель прощався, сказав рішуче:

— Робіть операцію... Однаково.

Ніна Василівна опустила на крісло: в її житті так важко стало розбирати, де кінчається радість і починається горе. Між горем і радістю появився несподіваний і незвичайний знак рівності.

А втім, операція пройшла благополучно.

Я розповів одну з сумних історій з участю єдиного сина-царевича. Таких історій буває багато. Хай не парікають на мене батьки єдиних дітей, я зовсім не хочу їх залякувати, я тільки розповідаю те, свідком чого був у житті.

Бувають і щасливі випадки в таких сім'ях. Буває наднормальна чутливість батьків, що допомагає їм і знайти правильний тон і організувати товариське оточення сина, яке до певної міри заміняє братів і сестер. Особливо часто доводилось мені спостерігати в нас прекрасні характери єдиних дітей при самотній матері або овдовілому батькові. У цьому випадку тяжка втрата або безперечне страждання самотності з великою силою мобілізують і любов, і піклування дітей і гальмують розвиток егоїзму. Але ці випадки народжуються в умовах горя, вони самі по собі болісні і ніякою мірою не усувають проблеми єдиної дитини. Концентрація батьківської любові на одній дитині — страшна помилка.

Мільйони прикладів — справді мільйони — можна навести, які стверджують величезні успіхи дітей з великої сім'ї. І навпаки, успіхи єдиних дітей страшенно ефемерна річ. Особисто мені, якщо доводилось зустрічати найбільш розгнуданий егоїзм, що руйнує не тільки батьківське щастя, але й успіхи дітей, то це були майже виключно єдині сини і дочки.

У буржуазній сім'ї єдина дитина не є такою суспільною небезпекою, як у нас, бо там сам характер суспільства не суперечить якостям, вихованим в єдиному нащадку. Холодна жорстокість характеру, прикрита формальною чемністю, слабкі емоції симпатії, звичка одноосібного егоїзму, прямолінійний кар'єризм і моральна викрутливість, і байдуже ставлення до всього людства — все це природне в буржуазному суспільстві і патологічне й шкідливе в суспільстві радянському.

У радянській сім'ї єдина дитина стає неприпустимим центром людського осередку. Батьки, якби навіть хотіли, не можуть звільнитися від шкідливої доцентрової прислужливості. В таких випадках тільки протиприродна недостатність батьківської «любові» може трохи зменшити небезпеку. Але якщо ця любов має тільки нормальні розміри, справа вже небезпечна: у цій самій єдиній дитині зосереджуються всі перспективи батьківського щастя, втратити її — значить утратити все.

У багатодітній сім'ї смерть дитини глибоке горе, але це ніколи не катастрофа, бо інші діти, що залишились, потребують так само і піклування, і любові, вони наче страхують сімейний колектив від загибелі. І, звичайно, нема нічого сумнішого, як батько й мати, які залишились круглими сиротами в пустих кімнатах, що на кожному кроці нагадують їм про померлу дитину. Єдиність дитини через це неминуче приводить до концентрації неспокою, сліпої любові, страху, паніки.

І водночас у такій сім'ї нема нічого, що могло б у такому ж природному порядку цьому протистояти. Нема братів і сестер — ні старших, ні молодших, — нема, отже, ні досвіду піклування, ні досвіду гри, любові й допомоги, ні наслідування, ні пошани, нема, нарешті, досвіду розподілу, спільної радості і спільного напруження — просто нічого нема, навіть звичайного сусідства.

Дуже рідко товариський шкільний колектив устигає відновити природні гальма для розвитку індивідуалізму. Для шкільного колективу це дуже складне завдання, бо сімейні традиції все ще діють у тому самому напрямі. Для закритого дитячого закладу типу комуни імені Дзержинського це більш по силі, і звичайно комуна дуже легко справляється з завданням. Але, зрозуміло, найкраще мати такі гальма в самій сім'ї.

Небезпечний шлях виховання єдиної дитини в радянській сім'ї кінець кінцем зводиться до того, що сім'я втрачає якості колективу. У системі «єдиної дитини» втрата якостей колективу має яскраво механічний характер: у сім'ї просто мало фізичних елементів колективу, батько, мати та син і кількісно, і щодо різноманітності типу спроможні створити настільки легку будівлю, що вона руйнується при першому явищі диспропорції, і такою диспропорцією завжди стає центральне становище дитини.

Сімейний колектив може зазнавати й інших ударів такого ж «механічного» типу: Смерть одного з батьків можна вказати як найбільш можливий приклад такого «механічного» удару. У переважній більшості випадків навіть такий страшний удар не приводить до катастрофи і розпорошення колективу; звичайно інші члени сім'ї спроможні підтримати її цілість. Взагалі удари, які ми умовно називаємо «механічними», не є найбільш руйнівними.

Далеко важче сімейний колектив переносить руйнівні впливи, зв'язані з тривалими процесами розкладу. Ці явища так само умовно можна назвати «хімічними». Я вже зазначав, що «механічний» тип «єдиної дитини» тільки тому повинен приводити до невдачі, що

він пеминуче викликає «хімічну» реакцію у вигляді гіпертрофії батьківської любові.

«Хімічні» реакції в сім'ї найстрашніші. Можна назвати кілька форм такої реакції, але я хочу спинитись особливо на одній, найтяжчій і найшкідливішій.

Російські й іноземні письменники глибоко заглянули в найтемніші провалля людської психології. Художня література, як відомо, краще розробила тему злочинної особи або взагалі особи неповноцінної, ніж тему нормального, звичайного або позитивного морального явища. Психологія вбивці, злодія, зрадника, шахрая, дрібного паскудника та негідника відома нам у багатьох літературних варіантах. Найогидніші задвірки людської душі не становлять тепер для нас нічого таємничого. Все те, що природно відгнівало в старому суспільстві, привертало увагу таких прозорливців, як Достоевський, Мопассан, Салтиков, Золя, не кажучи вже про Шекспіра.

Треба віддати належне великим художникам слова: вони ніколи не були жорстокі до своїх пропавших героїв, завжди ці автори виступали як представники історичного гуманізму, який є безумовно досягненням і окрасою людства. З усіх видів злочину, здається, тільки зрадництво не знайшло для себе ніякої поблажливості в літературі, якщо не брати до уваги «Іуди з Каріота» Леоніда Андрєєва, та й цей захист був занадто слабим і неприродним. В усіх інших випадках у темній душі злочинця або паскудника завжди був той світлий куточок, оазис, завдяки якому найпослідуща людина залишалася все-таки людиною.

Дуже часто цим куточком була любов до дітей, своїх або чужих. Діти — одна з органічних частин гуманітарної ідеї, в дитинстві наче проходить межа, нижче від якої не може впасти людина. Злочин проти дітей стоїть уже нижче цієї межі людяності, а любов до дітей — це деяке виправдання для наймізернішої істоти. Дитячий пряник у кишені роздавленого на вулиці Мармеладова («Злочин і покарання» Достоевського) сприймається нами як клопотання про амністію.

Але є підстави і для претензії до художньої літератури. Є злочин, якого вона не зачепила своєю розробкою, і якраз такий, в якому скривджено дітей.

Я не можу пригадати зараз жодного твору, де була б зображена психологія батька або матері, які зреклися батьківських обов'язків щодо малих дітей, які покинули дітей напризволяще в злиднях та розгубленості. Є, правда, старий Карамазов, але його діти все-таки забезпечені. Трапляються в літературі покинуті незаконні діти, але в такому випадку навіть найгуманніші письменники більше вбачали проблему соціальну, ніж батьківську. Власне кажучи, вони правильно зображали історію. Пан, що покинув селянську дівчину з дитиною, зовсім і не вважав себе батьком, для нього не тільки ця дівчина і ця дитина, але й мільйони всіх інших селян були там

«бидлом», у відношенні до якого він не був зв'язаний ніякою мораллю. Він не переживав батьківської або подружньої колізії просто тому, що «нижчий клас» перебував за межами будь-яких колізій. Агітація Л. М. Толстого за перенесення її на «нижчий клас» панської «моралі» була марна, бо класове суспільство органічно нездатне було на таке «просвітлення».

Батька, що покинув своїх дітей, часом навіть без засобів до існування, ми могли б розглядати теж як механічне явище, і це дало б нам змогу оптимістичніше дивитись на становище сім'ї, що зазнала такої великої втрати. Покинув, та й усе, нічого не вдієш, у сім'ї зникла постать батька, справа ясна: сімейний колектив повинен існувати без батька, намагаючись якнайкраще мобілізувати сили на дальшу боротьбу. В такому разі сімейна драма об'єктивно нічим не різнилася б від сімейного сирітства внаслідок батькової смерті.

У переважній більшості випадків становище покинутих дітей складніше й небезпечніше, ніж становище сиріт.

Ще так недавно життя Євгенії Олексіївни було хорошим життям. Ще живо і безтурботно згадувалась любов, яка прошуміла замолоду. Від неї залишився спокійний слід у вигляді великої життєвої справи — сім'ї, від неї народилось міцне відчуття, що життя минає чесно, мудро і гарно, так, як треба. Хай минула весна, хай з такою ж серйозною закономірністю минає тихе, тепле літо. А попереду ще багато тепла, багато сонця і радості. У сім'ї поряд з Євгенією Олексіївною стояв чоловік, Жуков, людина, що не так давно обмінялася з нею словами любові. Від любові збереглися ніжність, миле почуття товариської вдячності і дружна простота. У Жукова довге обличчя і сидлуватий ніс. Життя на кожному кроці пропонує вибір коротших облич і кращих носів, але з ними не зв'язані ні спогади любові, ні пройдені шляхи щастя, ні майбутні радощі, і Євгенія Олексіївна не спокушалася вибором. Жуков — хороший, дбайливий чоловік, люблячий батько і джентльмен.

Життя це зруйнувалось несподівано і нахабно. Одного разу ввечері Жуков не повернувся з роботи, а вранці Євгенія Олексіївна одержала коротку записку:

«Женю! Не хочу більше тебе обманювати. Ти зрозумієш, — хочу бути чесним до кінця. Я люблю Ганну Миколаївну і тепер живу з нею. На дітей присилатиму щомісяця двісті карбованців. Пробач. Спасибі за все. Н.»

Прочитавши записку, Євгенія Олексіївна зрозуміла тільки, що сталося щось жахливе, але в чому воно полягало — вона ніяк не могла збагнути. Вона прочитала вдруге, втретє. Кожен прочитаний рядок поступово відкривав свою таємницю, і кожна таємниця так мало була схожа на написаний рядок.

Євгенія Олексіївна безпорадно оглянулася, стиснула пальцями скроні і знову накинулася на записку, ніби в ній не все ще було прочитано. Очі її піймали справді щось нове: «хочу бути чесним

до кінця». Тінь неясної надії промайнула вмиць, і знову з тим самим жахом вона відчула катастрофу.

І відразу з образливою безцеремонністю набігли і заметушились навколо непрохані дрібні думки: двісті карбованців, дорога квартира, обличчя знайомих, книги, чоловікові костюми. Євгенія Олексіївна труснула головою, зсунула брови і раптом побачила найстрашніше, справжнісіньке неподобство: покинута жінка! Як, певже, покинута жінка?! І діти? Вона з жахом оглянулась: речі стояли на місці, в спальні чимось шаруділа п'ятирічна Оля, в сусідній квартирі щось глухо стукнуло. У Євгенії Олексіївни раптом виникло нестерпне відчуття: начебто її Ігоря, Ольгу хтось недбало загорнув у стару газету і викинув на смітник.

Кілька днів минуло мов у сні. Хвилинами дійсність приходила твереза, серйозна, розсудлива, тоді Євгенія Олексіївна сідала в крісло коло письмового стола, підпирала голову кулачками, поставленими один на один, і думала. Спочатку думки складались у порядку: і образа, і горе, і наступні труднощі, і якісь залишки любові до Жукова старанно і слухняно розміщувалися перед нею, ніби й вони хотіли, щоб вона пильно їх розглянула і все розв'язала.

Але один з кулачків ненароком розтуляється, і ось уже рука прикриває очі, і з очей вибігають сльози, і нема вже ніякого порядку в думках, а є тільки судороги страждання і нестерпне відчуття покинутості.

Поруч жили, гралися, сміялись діти. Євгенія Олексіївна злякано оглядалась на них, швидко опоряджувала себе, посміхалась і говорила що-небудь осмислене. Тільки виразу страху в очах вона не могла приховати від них, і діти починали вже дивитись на неї з подивом. Першого ж дня вона з завмерлим серцем згадала, що дітям треба пояснити відсутність батька, і сказала перше, що спало на думку:

— Батько поїхав і скоро не приїде. У нього відраджєння. Далеко, дуже далеко!

Але для п'ятирічної Олі «скоро» і «далеко» були слова мало-переконливі. Вона вибігає до дверей на кожен дзвінок і вертається до матері сумна:

— А коли він приїде?

У цьому страшному сні Євгенія Олексіївна не помітила, як теплою, м'якою лапою торкнулась до неї нова звичка: вона перестала ранками прокидатися від жаху, вона почала думати про щось практичне, помітила, які речі треба продати в першу чергу, рідше стала плакати.

Через вісім днів Жуков прислав незнайому жінку з запискою без звертання:

«Прошу видати пред'явниці цього мою білизну і костюми, а також приладдя для гоління та альбоми, подаровані співробітниками, і ще зимове пальто та пачки листів, що лежать у середній шухляді стола,— в глибині. Н.».

Євгенія Олексіївна зняла з розпорок три костюми і на широкому дивані розклала кілька газетних аркушів, щоб загорнути. Потім згадала, що треба ще білизну, приладдя для гоління та листи, і задумалась. Поряд стояв десятирічний Ігор і пильно стежив за матір'ю. Побачивши її замішання, він оживився і сказав дзвінко:

— Загорнути, еге? Мамо, загорнути?

— Ох, господи,— простогнала Євгенія Олексіївна, сіла на диван і трохи не заплакала, але помітила мовчазну постать присланої жінки і роздратовано сказала:

— Ну, як же ви так прийшли... з пустими руками! Як я мушу все це запакувати?

Жінка розуміюче і співчутливо глянула на розкладені на дивані газети й посміхнулася:

— А вони мені сказали: там що-небудь знайдуть, корзинку або чемодан...

Ігор підстрибнув і закричав:

— Корзинку? Мамо, є ж корзинка! Ота корзинка... вона стоїть, знаєш де? Там стоїть, за шафою! За шафою! Принести?

— Яка корзинка? — розгублено спитала Євгенія Олексіївна.

— Вона стоїть за шафою! За тою шафою... в передпокої! Принести?

Євгенія Олексіївна глянула в очі Ігоря. В них була написана тільки бадьора готовність принести корзинку. Скоряючись їй, Євгенія Олексіївна усміхнулася:

— Куди там тобі принести! Ти сам менший за корзинку! Любе ти моє пташеня!

Євгенія Олексіївна пригорнула сина до себе і поцілувала в голову. Вириваючись з обіймів, Ігор був заклопотаний тою-таки корзинкою.

— Вона легка! — кричав він.— Мамо! Вона зовсім легка! Ти собі уявити не можеш!

На гомін прийшла із спальні Оля і стала на дверях з ведмедиком у руках. Ігор метнувся в передпокій, і там щось затріщало й зарипіло.

— Ах ти господи,— сказала Євгенія Олексіївна і попросила жінку: — Поможіть, будьте ласкаві, принести цю корзинку.

Спільними зусиллями корзинку принесли і поставили серед кімнати. Євгенія Олексіївна взялася вкладати костюми. Вона подумала, що буде дуже неблагородно вкласти костюми абияк; вона уважно розправляла складки і лацкани піджаків, кишені в штанах, галстуки. Ігор і Оля з діловим інтересом дивились на цю операцію і ворушили губами, коли в матері виникали труднощі при укладанні. Потім Євгенія Олексіївна поклала в корзинку білизну. Ігор сказав:

— Навалила, навалила сорочки, а костюми помнуться.

Євгенія Олексіївна зміркувала:

— Так, це правда...

Але раптом образилась:

— Та ну їх! Хай розглядять! Яке мені діло?

Ігор підвів на неї здивовані очі. Вона злісно жбурнула в корзинку три пачки листів і приладдя для гоління. З червоного футляра посипались на білизну ножики в синеньких конвертиках.

— Ой, розсипала! — крикнув незадоволено Ігор і почав збирати ножики.

— Не лізь, будь ласка, куди тобі не треба! — закричала на нього Євгенія Олексіївна, відсмикнула руку Ігоря і з силою закрила корзинку. — Несіть! — сказала вона жінці.

— Записки не буде? — спитала жінка, схиливши голову набік.

— Які там записки?! Які записки! Ідіть!

Жінка делікатно стулила губи, підняла корзинку на плече і вийшла, обережно повертаючи корзинку в дверях, щоб не зачепити.

Євгенія Олексіївна тупо подивилась їй услід, сіла на диван і, схилившись на його валик, заплакала. Діти дивились на неї здивовано. Ігор морщив носик і пальцем розширяв дірочку в сукні письмового стола, що колись давно Жуков пропалив цигаркою. Оля притулилась до дверей і поглядала суворо, спідлоба, кинувши ведмедика на підлогу. Коли мати заспокоїлась, Оля підійшла до неї і сердито спитала:

— А чому вона понесла корзинку? Чому вона понесла? Яка це тьотя?

Оля так само суворо перетерпіла мовчанку матері і знову загула:

— Там таткові куртки і сорочки... чому вона понесла?

Євгенія Олексіївна прислухалась до її гудіння і раптом згадала, що діти досі нічого не знають.

Відправлення костюмів навіть для Олі було справою підозрілою. Щодо Ігоря, то, мабуть, він усе знає, йому могли розказати в дворі. Зникнення Жукова справило на всіх законне враження.

Євгенія Олексіївна придивилась до Ігоря. В його позі, у цій занадто довгій увазі до дірочки було щось загадкове. Ігор глянув на матір і знов опустив очі до дірочки. Мати відсторонила Олю, що терпляче чекала відповіді, потягнула до себе Ігоря. Він покійно став проти її колін.

— Ти знаєш щось? — спитала з тривогою Євгенія Олексіївна.

Ігор змахнув в'язми і всміхнувся:

— Ха! Я й не розумію навіть, як ти кажеш? Що я знаю?

— Знаєш про батька?

Ігор став серйозним.

— Про батька?

Він покрутив головою, дивлячись у вікно. Оля смикнула матір за рукав і тим самим сердитим гудінням відтінила мовчазну ухильність Ігоря:

— Нащо йому куртки понесли? Скажи, мамо?

Євгенія Олексіївна рішуче підвелася з дивана і пройшлася по кімнаті.

Вона знову глянула на них. Вони тепер дивилися одне на одного, і Оля вже грайливо мружилась до брата, не чекаючи у своєму житті нічого неприємного і не знаючи, що вони покинуті батьком. Євгенія Олексіївна раптом згадала Ганну Миколаївну, свою суперницю, її привабливу молоду повноту в обolonці чорного шовку, її стрижену голову і трохи нахабний погляд сірих очей. Вона уявила собі високого Жукова поруч із цією красунею: що ж у ньому є, крім хтивості?

— Коли приїде тато? — спитав несподівано Ігор тим самим простим, довірливим голосом, яким він питав і вчора.

І він, і Оля дивилися на матір. Євгенія Олексіївна наважилась:

— Він більше не приїде...

Ігор зблід і закліпав очима. Оля прислухалась до тиші, видно, чогось не зрозуміла і шитала:

— А коли він вернеться? Мамо?

Євгенія Олексіївна тепер уже суворо і холодно вимовила:

— Він ніколи не вернеться! Ніколи! У вас нема батька. Зовсім нема, розумієте?

— Він, значить, помер? — сказав Ігор, наставивши на матір біле нерухоме обличчя.

Оля глянула на брата й повторила, як луна:

— ...помер?

Євгенія Олексіївна пригорнула дітей до себе і заговорила з ними найніжнішим, найласкавішим голосом, від чого в її очах забили прибої сліз, і в голосі ніжність перемішалася з горем.

— Батько покинув нас, розумієте? Покинув. Він не хоче жити з нами. Він тепер живе з іншою тьотею, а ми будемо жити без нього. Будемо жити втрьох: я, Ігор і Оля, а більше нікого.

— Він одружився, значить? — спитав Ігор у похмурій задумі.

— Одружився.

— А ти теж одружишся? — Ігор дивився на матір холодним поглядом маленької людини, яка чесно намагається зрозуміти незрозумілі примхи дорослих.

— Я не покину вас, рідненькі мої, — заридала Євгенія Олексіївна. — Ви нічого не бійтеся. Все буде добре.

Вона взяла себе в руки:

— Ідіть, грайтеся. Олю, он твій ведмедик лежить...

Оля мовчки похитувалась, відштовхуючись від материних колін, щипала рукою верхню губу. Відштовхнувшись востаннє, вона побрела до спальні. У дверях вона присіла коло ведмедика, підняла його за одну ногу й недбало потягла в свій куточок у спальні. Кинувши ведмедика на купу іграшок, Оля сіла на маленький пофарбований стілець і замислилась. Вона розуміла, що в матері горе, що матері хочеться плакати, і тому не можна знов підійти до неї і поставити питання, яке все-таки треба розв'язати що б там не було:

— А коли він приїде?

У перші дні було найбільше образи.

Образливо було думати, що і її життя, життя молоді, гарної, культурної жінки, і життя її дітей, таких милих, спокійних і здібних, життя всієї сім'ї, її значення і радість, можна так легко, в короткій записці, оголосити дрібницями, не вартими ні турботи, ні роздуму, ні жалю. Чому? Тому, що Жукову подобається різноманітність жінок?

Але скоро із-за образи простягла свої лапи бідність. А втім, і в перших її хватках Євгенія Олексіївна більше почувала образу, ніж нестатки.

Всі дванадцять років сімейної історії були прожиті під знаком цілковитої господарської влади Євгенії Олексіївни. Хоч Євгенія Олексіївна і не знала, скільки всього заробляв чоловік, але він віддавав їй достатню суму. Євгенія Олексіївна завжди була переконана, що вона і діти мають право на ці гроші, що сім'я для Жукова не тільки розвага, а й обов'язок. Тепер виявилось інше: ці гроші він платив їй, Євгенії Олексіївни, за її любов, за спільну спальню. Як тільки вона надокучила, він пішов у іншу спальню, а право Євгенії Олексіївни та дітей було оголошене пустим звуком, воно було тільки додатком до любовного рахунку. Тепер обов'язок і повинність лежать на самій матері, треба оплачувати їх своїм життям, молодістю, щастям.

Тепер особливо образливо здавалася подачка в двісті карбованців. У нічних безсонних роздумах Євгенія Олексіївна червоніла на подушці, коли згадувала короткий рядок: «На дітей буду присилати щомісячно по двісті карбованців». Він самовладно визначив ціну своїм дітям. Тільки двісті карбованців! Не нескінченні роки турботи, хвилювань, страху, не тривожне почуття відповідальності, не любов, не живе серце, не життя, а тільки пачка кредиток у конверті!

Євгенія Олексіївна щоначі згадувала, з яким згаслим соромом вона перший раз прийняла ці гроші від посильного, як акуратно виконала його прохання розписатись на конверті, як після цього вона побігла по магазинах, з якою безсоромною радістю ввечері почастивала дітей тістечками. Вона дивилась на них і сміялась, а гордість, людська і жіноча гідність сховалися десь далеко, у них вистачило сили тільки на одне: вони не дозволили їй самій їсти тістечко.

Але тільки перший удар нужди викликає образу, а коли вона б'є настирливо й регулярно, коли вона щоранку будить люту й безсилу турботу, коли цілими тижнями в сумочці качаються позеленілі від часу дві копійки, тоді і гідність і гордість зникають у розпачливій цілоденній мегушні. І тоді конверт з пачкою кредиток наближається ліченими днями, як по східцях, і рука тремтить від радості, виводячи на конверті ганебний рядок: «Двісті карбованців одержала Є. Жукова».

День від дня жуковські двісті карбованців ставали все більш буденною і звичайною подією. Прислужлива нова совість підказувала і розсудливе виправдання: з якої речі, справді, Жуков буде

втішатися безтурботним щастям, хай хоч у цих грошах місяць у місяць навідає його турбота, хай платить, хай відриває в своїй красуні!

Уявлення про Жукова стало нечітким, та, може, і часу не було, щоб розібратися в ньому. Симпатія до нього давно зникла, як мужчина і чоловік він ніколи тепер не виникав в уяві. У тому, що Жуков негідник, обмежений і жадібний самець, людина без почуття і честі,— в цьому сумнівів не було, але й такий осуд Євгенія Олексіївна переживала без пристрасті і бажання діяти. Іноді вона навіть думала, що в цій людині нема нічого привабливого, за чим варто було б шкодувати, може, це краще, що життя обірвало її спільну путь з цим негідником!

А коли Євгенія Олексіївна дістала посаду секретаря у великому тресті і прийшла до неї нова справа і зарплата, образ Жукова сплив кудись у безперечне минуле, покритися серпанком пережитого горя,— вона кинула про нього думати. Двісті карбованців, і ті тепер мало з ним пов'язувалися: це звичайні гроші, законний і обжитий її прибуток.

Минали ще тижні й місяці. Вони втратили своєрідність горя, вони стали подібними один до одного, звичайними, і на їх однаковому фоні дедалі жвавіше прокидалася власна жіноча душа, підводила голову молодість.

Євгенії Олексіївні тільки тридцять три роки. Цей «класичний» вік має чимало труднощів. Уже немає першої молодості свіжості. Очі ще гарні, на фотографії вони здаються «чарівними», але в натуральному вигляді їм все-таки тридцять три роки. Нижня повіка ще вмє кокетливо підійматись, надаючи оку визивної і обіцяючої задириливості, але разом з нею підіймається і зрадлива штриховка зморщечок, і задирилість виходить несмілива й відгонить технікою. В цьому віці гарне плаття, якийсь освіжаючий комірчик, тонка наївна прошва, ледве вловиме шелестіння шовку збільшують оптимізм життя.

І Євгенія Олексіївна вернулась до цього жіночого світу, до дбання про себе, до дзеркала. Вона все-таки і молода, і гарна, і блищать ще очі, і багато обіцяє усмішка.

Євгенія Олексіївна тримає в руках записку, вже третю:

«Є. О. Платити щомісяця двісті карбованців для мене дуже важко. Тепер настають канікули. Я пропоную Вам відправити Ігоря і Ольгу на літо до мого батька в Умань. Вони проживуть там до вересня, відпочинуть і поправляться. Батько й мати будуть дуже раді, я вже з ними списався. Якщо Ви згодні, повідомте запискою, я все влаштую і потім Вам напишу. Н.»

Прочитавши записку, Євгенія Олексіївна гидливо кинула її на стіл і хотіла сказати посильному, що відповіді не буде. Але тут пригадала щось важливе. Воно майнуло в думці не зовсім виразно, але схоже було на підтвердження, що дітям в Умані буде справді добре. Але вже через якусь мить «воно» скинуло з себе дитяче прикриття і владно вимагало уваги. Євгенія Олексіївна затрима-

лася перед дверима, скоса глянула на себе в дзеркало й усміхнулась навмисне, щоб подивитись, як виходить. У прозорому тумані дзеркала їй відповіла яскравою усмішкою тонка дама, з великими чорними очима. Євгенія Олексіївна вийшла до посильного і попросила його переказати, що вона подумає і відповідь дасть завтра.

Вона сідала на диван, ходила по кімнаті, дивилась на дітей і думала. Діти, справді, позбавлені радості і розваг. Побувати на новому місці, на лоні природи, пожити в саду, відпочити від хвилювань і драм — це дуже дотепно придумано. Жуков виявив уважність, запропонувавши їм таку подорож.

Останнім часом Євгенія Олексіївна мало думала про дітей. Ігор ходив до школи. У дворі в нього були товариші, з якими він часто сварився, та це звичайна річ. Він ніколи не згадував про батька. Подарунки Жукова, книжки та іграшки, були в порядку складені на нижній полиці шафи, але Ігор до них не доторкався. З матір'ю він був ласкавий і простий, але намагався уникати душевних розмов, любив побалакати про різні дрібниці, про події в дворі, про шкільні пригоди. Водночас з усього було видно, що він за матір'ю стежить, приглядається до її настрою, прислухається до телефонних розмов і завжди цікавиться, з ким вона говорила. Коли мати верталася пізно, він ображався, зустрічав її з підпухлим і почервонілим обличчям, а коли вона питала, що з ним, він відмахувався рукою і говорив з погано вдаваним подивом:

— А що зі мною? Нічого зі мною!

Оля росла мовчальницею. Вона добродушно бавилась, блукала по кімнатах з якимись своїми турботами, ходила в дитячий садок і верталася звідти так само спокійна, не схильна до розмов та усмішок.

Євгенія Олексіївна не могла скаржитися на дітей, але якесь таємне життя просвічувало в їх поведінці; цього таємного життя мати не знала. Але вона вирішила, що й так ясно: зміна обстановки для них буде корисна.

Але Євгенія Олексіївна думала не тільки про дітей. Мимоволі її думка збочувала, і з тихою образою вона згадувала, що за останні шість місяців у неї не було ніякого життя. Служба, їдальня, діти, примус, лагодження, штопання і... більш нічого. Телефон у її квартирі дзвонив дедалі рідше, важко згадати, коли він дзвонив востаннє. За зиму вона ні разу не була в театрі. Була на одній вечірці, на яку пішла пізно, поклавши дітей спати і попросивши сусідку «прислухатися».

На вечірці до неї залицявся веселий круглолидий блондин, гість із Саратова, директор якогось видавництва. Він примусив її випити дві чарки вина, після чого говорив уже не про брак паперу, а про те, що з часом радянське громадянство обов'язково «начепить на гарних жінок усі дорогоценні Уралу, інакше однаково їх подіти буде нікуди».

Євгенія Олексіївна не була магічною святеницею і любила жартувати за вечерю. Вона відповіла гостеві:

— Це дурниці! Нам не треба брильянтів! Брильянти — це пиха для багатих, а наші жінки і без них гарні. Хіба ви так не думаєте? Гість тонко посміхнувся:

— Ні-ні, чому ж? Взагалі це неправильно, надіятись, що брильянти можуть прикрасити повторне. Як завгодно нарядить потвору, вона стане ще потворнішою. На тілі гарної жінки самі дорогоцінності стають багатшими й чудовішими і її красу роблять просто... просто величною. Вам, наприклад, дуже личили б топази.

Євгенія Олексіївна розсміялась:

— Ага, справді, мені тільки топазів бракує!

Саратовський гість, милуючись, дивився на неї через вінця чарки.

— А втім, все це тільки до слова прийшлося, правда. Ви й так гарні!

— Ну-ну!

— Та ні... я це... по-старечому, правдиво... Якщо не подобається, розкажіть тоді, як ви живете?

Євгенія Олексіївна розповідала йому про Москву, про театр, про моди і про людей, їй було весело й цікаво, але раптом вона згадала, що вже дванадцята година кінчається. Дома самі сплять діти. Вона заспішила додому, не чекаючи кінця вечірки. Господарі обурювались, блондин ображався, але ніхто не пішов провести її, і вона сама пробігла пізніми вулицями, пориваючись до покинутих дітей і тікаючи від прикрої ніяковості, що вона так панічно пішла з вечірки.

От і цей блондин! Так і минула безслідно ця зустріч, а скільки їх ще мине непомічених!

Постало перед нею гірке питання: невже кінчилось, невже кінчилось життя? Невже попереду тільки лагодження, прибирання і... старість?

Вранці Євгенія Олексіївна послала Жукову поштою записку, в якій дала згоду відправити дітей до діда. За обідом вона сказала про своє рішення дітям. Оля вислухала її повідомлення байдуже, поглядаючи на своїх ляльок, а Ігор поставив кілька ділових запитань:

— А чим поїдемо? Поїздом?

— Там можна рибу ловити?

— Пароплави там є?

— Аероплани там літають?

Євгенія Олексіївна впевнено відповіла тільки на перше запитання. Ігор здивовано подивився на матір і спитав:

— А що там є?

— Там є дідусь і бабуся.

Оля похмуро сказала, поглядаючи на ляльок:

— А чому там дідусь? І бабуся?

Євгенія Олексіївна відповіла, що дідусь і бабуся дуже хороші люди і там живуть. Пояснення не задовольнило Олю, — вона не дослухала його і попрямувала до своїх ляльок.

Після обіду Ігор підійшов до матері, притулився до її плеча і шпитував тихо:

— Знаєш що? Цей дідусь той? Татів? З вусами?

— Так.

— Знаєш що? Я не хочу їхати до дідуса.

— Чому?

— Бо від нього тхне. Знаєш... так тхне!

Ігор помотав рукою в повітрі.

— Дурниці,— сказала Євгенія Олексіївна.— Нічим від нього не тхне. Все ти вигадуєш...

— Ні, від нього тхне,— вперто повторив Ігор. Він пішов у спальню і звідти сказав голосно з настійливою сльозою:

— Знаєш що? Я не поїду до дідуса.

Євгенія Олексіївна згадала свого свекра,— він приїжджав минулого літа в гості до сина. У нього справді були сиві вуса з пишними старомодними підвусниками. Йому вже було за шістьдесят, але він бадьорився, тримався прямо, горілку дудлив склянками і все згадував старі часи, коли він був продавцем у винній лавці. Від діда розходився оригінальний, гострий і неприємний запах, властивий неохайним і давно немитим старикам, але Євгенію Олексіївну найбільше відштовхувало його нестримне прагнення пускати дотепи, супроводжуючи дотепи особливого значення криканням і посмішечкою. Його звали Кузьма Петрович, і, встаючи з-за столу, він завжди говорив:

— Спасибі богу та й вам, казав Кузьма й Дем'ян.

Промовивши це, він довго мружився і заливався беззвучним сміхом.

Євгенія Олексіївна подумала, що в цього дідуса дітям буде «так собі». Та з чого вони живуть? Пенсія? Хата своя. Сад нібито. Може, син висилає? А чи не однаково? Хай про це думас Жуков.

Щось тривожне й нерадісне зародилось у душі Євгенії Олексіївни; підозрілим був і Жуков з його скаргою на трудність виплати двохсот карбованців: але в душі все ще жили і невиразні падії на якісь зміни, на нові усмішки життя.

Через кілька днів Жуков прислав записку, в якій докладно описував, коли і як повинні діти виїхати до діда. Він давав до Умані провідника; цей самий провідник і приніс записку. Це був юнак років двадцяти, чистенький, гарненький і усміхнений. У Євгенії Олексіївни стало чомусь легше на серці; залишалось тільки неприємне враження від такого місця в листі:

«Дорогу провідника (туди і назад) я оплачу, а тебе прошу дати карбованців шістьдесят на квитки для дітей, враховуючи, що за Олю треба чверть квитка,— у мене тепер становище дуже скрутне».

Але Євгенія Олексіївна на все махнула рукою. Дедалі більше хвилювала її думка про те, що аж тепер вона лишиться сама на два-три місяці, зовсім сама, в пустій квартирі. Вона спатиме, читатиме, гулятиме, ходитиме в парк і в гості. Крім усього цього, повинно бути ще щось; що може рішуче змінити її життя та її

майбутнє,— про це вона боялась навіть мріяти, але саме через це на душі ставало вільно й радісно.

Діти не затьмарювали цієї радості. Ігор наче забув про свій недавній протест. Перспектива подорожі та нових місць захоплювала їх. Вони весело познайомились з провідником. Оля розпитувала його:

— Поїзд, то це з вікнами? І все видно? Поле? Яке поле?

Провідник у поставлених запитаннях не бачив нічого вартого уваги і відповідав байдужою посмішкою, але Ігор надавав їм великого значення і захоплено розповідав Олі:

— Там такі вікна... не такі, як у кімнаті, а так засуваються, вниз засуваються. Коли дивишся, то вітер і все біжить та й біжить.

— А поле яке?

— Це все земля й земля, і все росте. Трава, і дерева, і ці, як їх, хати. І корови ходять, і ще вівці. Цілі такі купи!

У цих справах Ігор мав великі знання, бо в своєму житті кілька разів подорожував. Ці розмови відвертали його думку від дідових запахів. Та коли настав день від'їзду, Ігор зранку розпихався, сидів у кутку і повторяв:

— Так і знай, однаково, візьму й приїду. От побачиш, візьму й приїду. І з якої речі! І чому ти не їдеш? Яка відпустка? А тобі однаково буде нудно без нас. Так і знай.

Оля просиділа цілий день на своєму розмалюваному стільці і все про щось думала. Коли прийшов час збиратися на вокзал, вона заплакала голосно, по-справжньому, дригала ногами, відштовхуючи нові туфлі, і всі простягала руки до матері. Тільки цей жест, що лишився в неї з раннього дитинства, говорив щось певне, бо слів не можна було розібрати серед її плачу.

Провідник був уже тут і весело намагався умовити Олю:

— Така хороша дівчинка і кричить! Хіба так можна?

Оля махала на нього мокрою рукою і ще дужче репетувала:

— Та... мам,— і більше нічого не можна було розібрати.

Насилу, згадуючи вагонні вікна, корів і поле за вікнами, розповідаючи про чарівні сади в дідуся і про чудесну річку, по якій ходять білі пароплави і рибалки пропливають на роздутих вітрилах, вдалося Євгенії Олексіївні заспокоїти дітей. Потім до самого відходу поїзда вона згадувала страшний хід, який вона зробила з розпачу:

— Їдьмо, діточки, на вокзал, їдьмо. Ви не сумуйте, все буде чудово. А на вокзалі татка побачите. Татко вас проводжатиме...

Почувши це, Оля радісно вискнула, і по мокрому її личку розлилось усміхнене щастя. Ігор якось недовіриливо морщив носик, але сказав весело:

— Оце добре! Побачимо, який тепер татко! Може, він тепер не такий?

На вулиці їх чекала службова легкова машина Жукова. За рулем сидів той самий шофер, завжди неголений і суворий Никифор Іванович. Ігор був у цілковитому захопленні:

— Мамо! Дивися: Никифор Іванович!

Никифор Іванович повернувся на своєму місці, небувало саяв і потискав усім руки. Він спитав:

— Як поживаєш, Ігоре?

— А ви тепер не сердиті, Никифоре Івановичу? А я поживаю...— Ігор враз почервонів і поспішив до іншого запитання: — Скільки тепер тисяч? Двадцять сім! Оце нацокало...

На вокзалі в буфеті їх чекав Жуков. Він роблено й церемонно вклонився Євгенії Олексіївні, але його увагу негайно відвернули протягнуті рученята Олі. Він поцілував її і посадив до себе на коліна. Оля в замішанні нічого не могла сказати, тільки мовчки сміялась і погладжувала долоньками лацкани світло-сірого батькового піджака. Нарешті, вона сказала ніжно, схиливши набік голівку:

— Це нова куртка? Це пінжак? Еге? Новий? А де ти тепер живеш?

Жуков усміхнувся з таким виразом, який завжди буває в дорослих, коли вони захоплені дотепністю малюків. Ігор ніяково стояв проти батька, дивився на нього, опустивши голову, і потупував одною ногою. Жуков протягнув йому руку і спитав так само, як питав Никифор Іванович:

— Ну, як поживаєш, Ігоре?

Ігор не встиг відповісти, він якось чудно поперхнувся, ковтнув слину, зашарівся і відвернув обличчя в протилежний бік. Невідомо звідки в око ввійшла сльоза. Ігор так і стояв, відвернувшись від батька, крізь сльозу бачив усі речі в іскрах, білі скатерті на столах, великі квіти і золоту кулю на буфетному прилавку.

Жуков насупився, обережно підняв Олю і поставив її на підлогу. Її ручка востаннє ковзнула по сірому лацкану нового піджака і впала. Кудись упала і її усмішка, від неї лишились на обличчі тільки окремі розірвані клаптики.

Жуков дістав бумажник і передав провідникові його квиток.

— Глядіть, не загубіть, він — з поворотом. І лист. На вокзалі вас зустрінуть, а як не зустрінуть, там недалеко.

— Ну, до побачення, малюта,— сказав він, весело звертаючись до дітей,— ви всі по курортах, а мене чекають справи. Ох, ці справи, правда, Ігоре?

Вернувшись з вокзалу, Євгенія Олексіївна відчула, що вона опинилась у полоні безладдя. Безладдя було і в кімнаті — звичайний розгром після від'їзду, безладдя було і в душі. Жуков обіцяв повернути на вокзал машину, щоб відвезти її додому. Вона зайвих півгодини просиділа на вокзалі, чекаючи на машину, і не дочекалася, стала в чергу до автобуса. А втім, чорт з ним, з цим Жуковим. Здається, провідникові він дав безплатний квиток.

Євгенія Олексіївна заходилась прибирати, потім нагріла ванну і скупалась. В міру того, як навколо неї все набувало звичайного вигляду, і на душі ставало зручніше. Незвична самотність у квартирі, тиша, чистота сприймалися майже як свято. Вона немов упер-

ше помітила свіжість повітря у відчиненому вікні, цокання годинника та затишну м'якість килима на підлозі.

Євгенія Олексіївна зробила зачіску, витягла з дна шухляди давно забутий шовковий халатик, довго крутилась перед дзеркалом, розглядаючи інтимну красу мережива та блакитних стрічок на білизні, струнки ноги і витриману лінію стегон. Сказала задирливо-голосно:

— Дурень цей Жуков! Ти, Євгеніє, ще гарна жінка!

Вона ще раз повернулась перед дзеркалом, потім жваво й енергійно підскочила до книжкової шафи і вибрала томик Генрі. Вилізши з ногами на диван, вона прочитала одно оповідання, міцно потяглася, лягла і почала мріяти.

Але настав завтрашній день, потім ще один, потім третій, і стало ясно, що її мрії кружляли в самотині, і життя не хотіло мріяти з нею, а тверезо котилося в тому самому напрямі. На службі були ті самі папірці, викличні дзвінки управляючого, черга відвідувачів і дрібні, буденні новини. Через устанovu, як і раніше, ритмічно перекочувались хвилі справ. Ділові люди, як і раніше, крутили відповідні коліщата, а о четвертій годині грюкали шухлядами столів і з посірілими обличчями спішили додому. Що там у них за дома, і куди вони поспішають? Які в них, подумаєш, привабливі жінки! Вони спішили обідати, просто їм хотілося їсти. Зрештою Євгенія Олексіївна йшла додому сама, — всім було з нею не по дорозі. Дома, як і раніше, вона розпалювала примус і дещо собі готувала. Шум примуса здавався тепер нестерпно оглушливим і одноманітним. Таким самим одноманітно-нудним був і обід.

На роботі навколо неї крутилося близько трьох десятків чоловіків. Вони зовсім не були погані і майже всі були трошечки закохані в свого секретаря. Але все це були сімейні люди, було б надзвичайно гидко відбирати їх у жінок і дітей.

Але і без близького чоловіка було незатишно, особливо після того, як уява збудоражилась несподіваною і незвичною свободою. Євгенія Олексіївна вже кілька разів піймала себе на ризиковано грайливому тоні в розмові з деякими знайомими по службі. У цій грі вона сама неприємно відчувала майже ділову сухість і холодний намір. В її поведінці не було потрібної простоти і свободи. Наче вона водила на ланцюжку знудьговану жінку й міркувала — куди б її притулити?

Увечері Євгенія Олексіївна лежала і думала. Господи, не можна ж так! Що це таке? Треба закохатися, чи що! Як закохатися? У вісімнадцять років любов стоїть попереду, як неминуча й близька доля, її не треба шукати і організовувати. Попереду стоять і любов, і сім'я, і діти, попереду стоїть життя. А тепер, у тридцять три роки, любов треба зробити, треба поспішати, треба не спізнитись. І попереду стоїть не життя, а якийсь ремонт старого життя; в якому вінегреті це старе життя треба змішати з новим?

Поступово занепадає дух в Євгенії Олексіївни. Минуло всього два тижні, а невиразність і непривабливість майбутнього встигли

стати на весь зріст, і знову за ним замаєчила незугарна постать старості. Заглядаючи в дзеркало, Євгенія Олексіївна вже не тішилась пишністю мережив і бантиків, а шукала і знаходила нові зморшки.

І саме в цей час ангел кохання пролетів над нею, і на Євгенію Олексіївну впала рожева тінь його осяйних крил.

Трапилось це, як завжди трапляється, несподівано. Із Саратова прибув у відрядження той самий блондип, який любив коштовне каміння. Він приїхав шумний і насмішкуватий, ходив по службових кабінетах, вимагав, лаявся і грубіянив. Євгенія Олексіївна з пряминістю спостерігала цю веселу енергію і так само енергійно намагалась відбити його напад. Він кривив обличчя жалісною гримасою і, підвищуючи голос до писку, говорив:

— Красуне! І ви обернулись у бюрократа! Кошмар! Скоро не можна буде знайти жодної свіжої людини.

— Та не можна ж інакше, Дмитре Дмитровичу, правила є. Як це ви так напишете «просто»?

— А от так і напишу. Дайте паперу.

Він ухопив перший-ліпший клаптик паперу і широкими рухами олівця накидав кілька рядків. Євгенія Олексіївна прочитала і радісно жажнулась — там було написано: «До Управління тресту. Дайте три тонни паперу. Васильєв».

— Не годиться? — презирливо спитав Дмитро Дмитрович. — Скажіть, чому не годиться? Чому?

— Та хто ж так пише? «Дайте!» Що ви, дитина?

— А як? А як треба писати? Як? — справді з дитячою наполегливістю питав Дмитро Дмитрович. — Треба написати: цим порушую клопотання про надання... на підставі... і з огляду... а також беручи до уваги. Так?

Євгенія Олексіївна усміхалась з виразом переваги і на хвилину навіть забувала, що вона жінка.

— Дмитре Дмитровичу, ну як це так «дайте»? Треба ж підставу — для чого, чому?

— Звірі! Недолюдки! Кровопивці! — завищав Васильєв, стоячи посеред кімнати і розмахуючи кулаком. — Втретє приїжджаю! Чотири тонни паперу списали, доводили, пояснювали! Все вам відомо, все ви добре знаєте, напам'ять знаєте! Ні-ні! Досить!

Він схопив свого дикого пасірця і рушив до кабінету управляючого Анто́на Петровича Вощенка. Через п'ять хвилин він вийшов звідти з перебільшеним горем на повному обличчі і сказав:

— Не дав. Каже: пришліть плановика, перевіримо. Такі люди називаються в романах убивцями.

Євгенія Олексіївна сміялась, а він присів у кутку і начебто занудьгував, але скоро підійшов до стола і поклав перед нею аркушик із записної книжки. На ньому було написано:

В тресті навіть для столиці
Є гарненькі, милі лица,

Та псує страшенно тон
Клятий Вощенко Анто́н!

Євгенії. Олексіївні стало весело, як давно не було, а він стояв перед нею і посміхався. Потім, озирнувшись, поставив лікті на купу папок і зашепотів:

— Знаєте що? Плюньмо на всі ці бюрократичні порядки:

— Ну, і що? — спитала вона з таємною тривогою.

— А їдьмо обідати до парку. Там чудово: є зелені дерева, п'ятдесят квадратних метрів неба і навіть, — я вчора бачив, ви собі уявити не можете, — горобець! Такий, знаєте, енергійний, і, як видно, здоровий горобчик. Напевно, наш — саратовський!

За обідом Васильєв жартував, жартував, а потім запитав:

— Скажіть мені, красуне, ви, значить, є не що інше, як покинута жінка?

Євгенія Олексіївна почервоніла, але він перехопив її образ, як жонглер:

— Та ви не ображайтесь, справа, бачите, в тому, що я, — він ткнув пальцем у свої груди, — я є покинутий чоловік.

Євгенія Олексіївна мимоволі посміхнулась, він і посмішку ту підніс на руках.

— Ми з вами друзі по нещастю. І незаслужено ж, правда? І ви гарні, і я гарний, якого їм біса треба, не розумію. До чого паскудний народ, вередливий, убитися можна!

Потім вони блукали по парку, їли морозиво в якомусь кафе і падвечір потрапили на футбольний матч. Дивилися, вболівали. Дмитро Дмитрович базікав:

— І яка ж це корисна штука: футбол! Особливо для розумового розвитку! Ну, що ж? Я бачу, що вони тільки й робитимуть, що гаятимуть цей м'яч... Чи не пошукати інших гострих відчуттів? Наприклад, кіно?

А через хвилину він рішуче запропонував.

— Ні, відставити кіно! В кіно душно, і тому мені страшно захотілося чаю. Ходімо до вас чай пити.

Так почалась ця любов. Євгенія Олексіївна не чинила опору любові, бо любов хороша річ, а у Васильєва все виходило весело і просто, ніби інакше й бути не могло.

Але через три дні Васильєв від'їжджав. На прощання він узяв її за плечі і сказав:

— Ви прекрасні, Євгеніє Олексіївно, ви чудові, але я не буду з вами одружуватись...

— О, ні...

— Я боюсь женитися. У вас двоє дітей, сім'я, а я й без дітей чоловік, мабуть, поганенький. Мені страшно, просто страшно. Це, знаєте, дуже важко, коли тебе жінка кидає. Це надзвичайно неприємно! Брр! І з тої пори я боюсь. Переляканий. Хочеться побути самому, це зовсім не так небезпечно. Але якщо вам потрібний буде помічник для... якої-небудь там справи, морду кому-небудь побити або щось подібне, — я до ваших послуг.

Він поїхав, а Євгенія Олексіївна, відпочивши від несподіваного

любовного шквалу, сумно відчула, що її життя дуже близько підійшло до безнадійності.

Минали дні. В душі міцно розташувався і зайняв багато місця образ Дмитра Дмитровича. Ні, це не був випадковий гріховний жарт. Образ Васильєва був милий і привабливий образ, і тому так щеміло серце, бо воно розуміло, що Дмитро Дмитрович злякався двох дітей і складності нової сім'ї. Хотілося ніжно сказати йому:

— Милий, не треба боятися моїх дітей, вони добрі, прекрасні істоти, вони щедро заплатять за батьківську ласку.

Діти тепер згадувались з невимовною ніжністю. В майбутньому тільки вони стояли поруч неї, а капризна чарівність Дмитра Дмитровича могла придатися тільки для гри уяви. Що він таке? Випадковий мальований пряник, миттєвий промінь зимового сонця? Діти... І ось це майбутнє. І тільки!

Від Ігоря надійшов один лист. В акуратних учнівських рядках його був неспокій. Ігор писав:

«Мамо, ми тут живемо в діда й баби. Ми дуже скучаємо. Дома жити краще. Дід нам усе розповідає, а баба мало розповідає. Річки тут ніякої нема і пароплавів нема. Яблук теж нема, тільки є вишні. На дерева не можна лазити, а баба нам дає вишень, а інші вишні продає на базарі. Я теж ходив на базар, тільки вишень не продавав, а дивився на людей, які люди. Вчора приїхав тато і поїхав. Цілую тебе тисячу раз.

Любимий твій син Ігор Жуков».

Євгенія Олексіївна задумалась над листом. Тільки один рядок говорив прямо: «Дома жити краще». Баба, напевно, не дуже ласкава з дітьми. Вишень для них шкодує. І чого приїжджав тато? Чого йому треба?

Неспокій Євгенії Олексіївни не встиг розгорітися як слід, — надійшов другий лист:

«Люба наша мамочко, не можна більше терпіти. Забери нас звідси. Яблук ще нема, а вишень нам дають мало, все жадують. Мамочко, забери швидше, приїжджай, бо терпіння більше нема.

Любимий твій син Ігор Жуков».

Євгенія Олексіївна спочатку розгубилась. Що робити? Сказати Жукову? Іхати самій? Послати кого-небудь? Кого послати? Ага, того самого провідника.

Вона кинулась до телефону. Після розриву вона вперше почула голос чоловіка в телефонній трубці. Голос був домашній, знайомий. Він тепер здався самозадоволеним і ситим. Розмова була така:

— Дурниці! Я був там у відрядженні. Прекрасно все.

— Але діти не хочуть жити.

— Мало що? Чого можуть хотіти діти!

— Я не хочу сперечатися. Ви можете послати того самого юнака?

— Ні, не можу.

— Що?

— Не можу я нікого посилати. І не хочу.

— Ви не хочете?

— Не хочу.

— Добре, я сама поїду. Але ви повинні допомогти грішми.

— Дякую, не хочеться брати участі у ваших істериках, примхах. І попереджаю: до вересня я однаково грошей вам посилати не буду.

Євгенія Олексіївна хотіла ще щось сказати, але трубка впала.

Ніколи ще жодна людина в житті не викликала в неї такої ненависті. Вирядження дітей до Умані було для Жукова тільки вигідною справою. Як могла ця жалюгідна людина обдурити її? Навіщо вона малодушно піддалась на його пропозицію? Невже? Ну, звичайно, і вона повелася, як пожадлива тварюка, якій заважали діти. Дмитро Дмитрович? Ну, що ж? І він боїться цих нещасних дітей. Усім вони заважають, в усіх стоять на дорозі, всі хочуть зіпхнути їх куди-небудь, запроторити.

Сповнена нестримного гніву діяла Євгенія Олексіївна в ці дні. Виклопотала собі триденну відпустку. Продала дві бархатні гардини і старий золотий годинник, послала телеграму Ігореві. І найголовніше: налитими гнівом очима глянула на телефонну трубку на столі і сказала:

— Ви не будете платити? Побачимо!

Наступного ранку вона подала заяву в суд. Слово «аліменти» мелькало в коридорах суду.

Увечері вона виїхала в Умань. В її душі товпилися великі почуття: схвильована й сумна любов до дітей, ображена ніжність до Дмитра Дмитровича і нестерпна ненависть до Жукова.

У старих Жукових вона була від поїзда до поїзда. Там вона застала таку розпечену атмосферу ворожнечі й таку війну, що затримуватись не можна було ні на годину, тим більше, що її приїзд дуже посилив дитячу сторону. Після перших приголомшливих обіймів і сліз діти залишили матір і кинулись на ворога.

У Олі личко зробилося зле і нахмурене, і на ньому було написано тільки одно: нещадність. Вона заходила в кімнати з великою палицею і намагалась бити цією палицею по чому попало: по столах і стільцях, по підвіконнях, вона тільки скло чомусь не била. Старі намагалися забрати в неї палицю і сховати. Втративши зброю, Оля замахувалась рученям на діда, закусувала губу і йшла шукати іншу палицю, не втрачаючи на обличчі виразу нещадності. Дід стежив за нею настороженим поглядом розвідника і говорив:

— Поганих виховали дітей, пані! Хіба це дитина? Це моровиця!

Ігор дивиться на діда з щирим презирством:

— Це ви моровиця! Ви маєте право бити нас ремінцями? Маєте право?

— Не лазьте по деревах!

— Жаднюги! — з огидою продовжує Ігор. — Скнари! Скупердяги! Він — Кошій, а вона — Баба-Яга!

— Ігоре! Що ти говориш! — спиняє сина мати.

— Ого! Він ще й не таке казав. Скажи, як ти казав!

— Як я казав? Батькові вони такого наговорили! — Ігор перебив: — У нас ваші пташенята, як у Христа за пазухою. У Христа! Він сам, як Христос, ха. По десять вишень на обід! За пазухою! А що він про тебе говорив? Говорив: ваша мати за батьком поплакала, поплакала!

У переповненому твердому вагоні, сяк-так розташувавши речі і дітей, Євгенія Олексіївна оглянулася з відчаєм, наче щойно вискочила з палаючого будинку. В Олі і у вагоні лишався на обличчі вираз нещадності, і вона не цікавилась ні вікнами, ні коровами. Ігор раз у раз пригадував окремі випадки й слівця. Євгенія Олексіївна дивилась на дітей, і їй хотілось плакати, може, від любові, а може, і з горя.

Знов у Євгенії Олексіївни попливли дні, сповнені активністю серця, турботами й самотністю. Самотність прийшла нова, незалежна від людей і справ. Вона таїлася у глибині душі, живилась гнівом і любов'ю. Та гнів відсунув любов у найдальший куток. Без міркувань і доказів прийшло переконання, що Жуков злочинець, людина небезпечна для суспільства і людей, найнижча істота в природі. Досадити йому, образити, вбити, мучити могло стати мрією її життя.

І тому з такою жорстокою зловтіхою вона вислухала його голос у телефонній трубці після постанови суду, який присудив їй з Жукова аліменти по двісті п'ятдесят карбованців на місяць:

— Я всього міг сподіватися від вас, але такого паскудства не сподівався...

— Угу!

— Що? Ви звичайна пожадлива баба, для якої благородство незрозуміла річ.

— Як ви сказали? Благородство?

— Так, благородство. Я залишив вам повну квартиру добра, бібліотеку, картини, речі...

— Це ви залишили тому, що ви боягуз, підла людина, тому що ви — черв'як...

— А тепер ви ганьбите моє ім'я, мою сім'ю...

Сили залишили Євгенію Олексіївну. Вона щосили стиснула трубку обома руками, начебто це було горло Жукова, потрясла трубною і хрипко закричала в неї:

— Нікчемна тварюка, хіба в тебе може бути сім'я?

Вона кидала слова лайки, і вони її не задовольняли, а інших, образливіших, вона не знаходила. Для неї самої ставала нестерпною ця самотня ненависть. Треба було про неї комусь розповідати,

підсилюючи фарби, викликати в людей таку саму ненависть, добитися, щоб люди називали Жукова мерзотником, черв'яком. Хотілося, щоб люди зневажали Жукова і висловлювали цю зневагу з такою ж силою, як вона. Але їй нікого було залучити в співучасники своєї злості, і вона здивовано міркувала: чому люди не бачать усієї підлоти Жукова, чому розмовляють з ним, працюють, жартують, подають йому руку.

Але люди не бачили огидної суті Жукова і не ставились до нього так, як хотілось Євгенії Олексіївни. Тільки діти бачили всю глибину її горя й роздратування, і з дітьми вона давно перестала стримуватися. Часто згадувала при них про чоловіка, висловлювала презирливі думки, говорила образливі слова. З особливим тріумфом вона оповістила їх про постанову суду:

— Ваш милий татуньо уявляє собі, що мені потрібна його милостиня — двісті карбованців! Він забув, що живе в Радянській державі. Буде платити по суду, а не заплатить, у тюрмі насидиться!

Діти вислухували такі слова мовчки. Оля при цьому хмурилась і сердито замислювалась. Ігор поглядав іронічно.

У характері дітей після поїздки до діда сталися зміни. Євгенія Олексіївна бачила їх, але в неї не знаходилось вільної душі, щоб замислитись над цим. Вона спиняла увагу на тому чи іншому дитячому вияві, але в ту ж хвилину на неї навально набігали нові турботи і приступи гніву.

В Ігоря змінився навіть вираз обличчя. Раніше на ньому завжди була розлита проста й довірлива ясність, прикрашена снокійною і розумною бадьорістю карих очей. Тепер на цьому обличчі дедалі частіше появлявся вираз хитруватої підозрливості й осудливого глузування. Він навчився поглядати скося, примруживши очі, його губи вміли тепер невловимо зміїтися, ніби вони надовго заряджені були презирством.

У сусідів була вечірка, — певна річ, звичайна сімейна розвага; яка може бути в кожного. Увечері з їх квартири долітають звуки патефона і човгання піг по підлозі — танцюють. Ігор лежить уже в ліжку. Він налагоджує свою гордовиту і всерозуміючу гримасу й каже:

— Накрали радянських грошей, а тепер танцюють!

Мати здивована:

— Звідки ти знаєш, що вони накрали?

— Звичайно, накрали, — із зневажливою впевненістю каже Ігор, — а хіба їм важко накрасти? Коротков, знаєш, де служить? Він магазином завідує. Взяв і накрвав.

— Як тобі не соромно, Ігоре, вигадувати такі плітки? Як тобі не соромно?

— Їм не соромно красти, а чого мені буде соромно? — так само впевнено каже Ігор і дивиться на матір з таким виразом, наче знає, що й вона щось «накрала», йому тільки не хочеться говорити.

Пізньої осені у Євгенії Олексіївни зупинилась сестра Надія Олексіївна Соколова, що приїхала до Москви на кілька днів. Вона

була набагато старша від Євгенії і масивніша за неї. Від неї віяло тим приємним і переконливим спокоєм, який буває в щасливих, багатодітних матерів. Євгенія Олексіївна зраділа їй і з запалом ознайомила з усіма подробицями своєї катастрофи, що затягнулася. Розмовляли вони здебільшого в спальні наодинці, але іноді за обідом Євгенія Олексіївна не могла стриматися. Відповідаючи на її нарікання, Надія якось сказала:

— Та ти покинь нудьгувати! Чого ти ниєш! Виходь заміж удруге! На них дивишся? На Ігоря? Та Ігореві мужчина потрібніший, ніж тобі. Що він у тебе росте в бабській компанії? Не кривись, Ігоре, — дивись, який деспотичний син! Він хоче, щоб мати тільки й знала, що його доглядати. Виходь заміж. Їхній брат до чужих дітей краще ставиться, ніж ми. Вони ширші...

Ігор нічого не сказав на це, тільки пильно розглядав тітку некліпаючими очима. А коли Надія поїхала, Ігор не пожалкував її:

— Іздать тут усякі... Жила у нас п'ять днів, усе даром, звичайно, для неї користь. Чужим коштом.. це б пак!

— Ігоре, мене починають дратувати твої розмови!

— Звичайно, тебе дратують! Вона тобі наговорила, наговорила про мужчин різних! Виходь заміж, виходь заміж, то ти й рада!

— Ігоре, перестань!

Євгенія Олексіївна крикнула це голосно і роздратовано, але Ігор не злякався і не збентежився. По його губах пробігла та сама змійка, а очі дивились розуміючи і недобрі.

Про характер Ігоря доходили погані чутки і з школи. Потім Євгенію Олексіївну викликав директор.

— Скажіть, звідки у вашого хлопчика такі настрої? Я не допускаю думки, що це ваш вплив.

— А що таке?

— Та не гаразд, дуже негаразд. Про вчителів він не говорить інакше, як з осудом. Учителі сказав у вічі: ви така в'їдлива, бо зарплату за це одержуєте! І взагалі в класі він становить ядро... ну... біпору...

Директор при Євгенії Олексіївні викликав Ігоря і сказав йому:

— Ігоре, от при матері дай обіцянку, що ти опам'ятаєшся.

Ігор швидко глянув на матір і нахабно скривив рот. Переступив з ноги на ногу і відвернувся з нудьгуючим виглядом.

— Ну, чому ж ти мовчиш?

Ігор подивився вниз і знову відвернувся.

— Нічого не скажеш?

Ігор поперхнувся сміхом — так несподівано сміх набіг на нього, але зразу ж стримав сміх і сказав неуважно:

— Нічого не скажу.

Директор ще кілька секунд дивився на Ігоря і відпустив його:

— Ну, йди.

Мати повернулася додому налякана. Перед цією хлоп'ячою злобністю вона стояла цілком безпорадна. В її душі давно все було розкидане в безладді, як у неприбраній спальні. А в Ігоря почала

виявлятися цілісна натура, і цієї цільності ні зрозуміти, ні навіть уявити Євгенія Олексіївна не вмiла.

Життя її дедалі більше потопало в дратуючих дрібницях. На службі сталося кілька конфліктів, винна в них була, головним чином, її нервовість. Аліменти від Жукова надходили неакуратно, треба було писати на нього скарги. Жуков уже не дзвонив їй, але про його життя та справи доходили чутки. У новій жінки його народилась дитина, і Жуков через те порушив справу про зменшення суми аліментів.

Весною він на вулиці зустрів Ігоря, посадив у машину, катав по Ленінградському шосе, а на прощання подарував свій ніжик, що складався з одинадцяти речей. Ігор повернувся з прогулянки в захопленні, розмахував руками і все розповідав про нові місця, татові жарти і татову машину. Ножик він прив'язав на шнурок до кишені штанів, цілий день розкривав і закривав його, а ввечері дістав десь прутик, довго обстругував його, насмітив по всіх кімнатах і, нарешті, урізав палець, але нікому не сказав про це і півгодини обмивав палець в умивальнику. Євгенія Олексіївна побачила кров, скрикнула:

— Ох, ти, господи, Ігоре, що ти робиш? Покинь свій паскудний ніж!

Ігор обернувся до неї озлоблений:

— Ти маєш право казати «паскудний ніж»? Ти маєш право? Ти мені його не подарувала! А тепер «паскудний ніж!» Бо татко подарував! Так тобі жалко?

Євгенія Олексіївна плакала на самоті, бє їй дома ні від кого було сподіватися співчуття. Оля не воювала з матір'ю і не грубіянила їй, але вона перестала слухатися матері, і це виходило в неї чудово і без страху. Цілими днями вона пропадала то в дворі, то в сусідів, верталась додому вимазана, ніколи ні про що не розповідала і не відгукувалась на домашні події. Часом вона спинялась проти матері, закусивши нижню губу, дивилась на неї суворо і незрозуміло і так само незрозуміло поверталась і виходила. Заборон матері вона ніколи не дослухувала до кінця, — над нею не було ніякої влади. Навіть у ті хвилини, коли мати змінювала Олі білизну або плаття, Оля дивилася вбік і думала про своє.

Наставали тяжкі дні, повні відчаю і розгубленості. Не такий вже й давній час щастя перестав навіть мелькати в спогадах, та й що доброго могла принести пам'ять, якщо в пам'яті не можна було обійтися без Жукова.

Навесні Євгенія Олексіївна почала подумувати про смерть. Вона ще не зовсім виразно уявляла собі, що може статися, але смерть перестала бути страшною.

Від Дмитра Дмитровича зрідка приходили листи, ніжні й ухильні разом з тим. У квітні він приїхав знов у відрядження, затримав її руку в своїй, і погляд його чи то просив пробачення, чи то говорив про кохання. З тресту вони вийшли разом. Вона прискорила

ходу, немов сподівалась, що він її не дожене. Він узяв її за лікоть і сказав суворим, серйозним голосом:

— Євгеніє Олексіївно, це можна ж так.

— А як можна? — вона спинилась на вулиці й подивилась йому в очі. Він відповів їй глибоким поглядом сірих очей, але нічого не сказав. Підняв капелюха й повернув у провулок.

У травні сталися події.

В одній із сусідніх квартир чоловік дуже побив жінку... Чоловік був досить відомий журналіст, його вважали знавцем в якихось спеціальних питаннях. Усі вірили, що Горохов талановита й хороша людина. Побита жінка переночувала одну ніч у Короткових. І Короткови, і Жукови, і інші знали, що Горохов з жінкою поводитьсь погано, а вона не здатна навіть подумати про протест. Всі звикли вважати, що це стосується Горохових, це їх сімейний стиль, розповідали про них анекдоти, сміялись, але, зустрічаючись з Гороховим, не висловлювали сумнівів у тому, що він хороша й талановита людина.

Довідавшись про новий скандал, Євгенія Олексіївна довго ходила з кімнати в кімнату, мовчки милувалась узором на скатерці, потім знайшла в ідальні забуту на столі пляшечку з оцтом і довго розглядала білі фігурні літери на темно-синьому фоні етикетки. Краї етикетки були жовті, і було там написано багато різних слів; її зацікавило одне: «мособлхарчопромспілка». В очах у неї майнула навіть посмішка іронії; не так легко було перекласти це слово на звичайну мову: московська обласна харчопромислова спілка. А може, і не так, харчопромислова якомсь негаразд. Її очі спинились на скромній віньєтці, здивувались з її простоти.

Обережно поставивши пляшечку на стіл, вона вийшла на сходи, спустилась униз і подзвонила до Короткових. Там вислухала жалюгідний байдужий лепет побитої жінки, дивилась на неї сухими запаленими очима і вийшла, не відчуваючи ні свого тіла, ні своєї душі.

Піднімаючись по сходах, вона несподівано для себе штовхнула двері Горохова. Її ніхто не зустрів. У першій кімнаті сиділа дівчинка років чотирьох, просто на голій, брудній підлозі, і перебирала коробки від тютюну. У другій кімнаті за письмовим столом вона побачила самого Горохова. Це був маленький чоловічок з вузьким носиком. Він здивовано підвів голову до Євгенії Олексіївни і за звичкою привітно усміхнувся, але помітив щось дивне в її палаючих очах і підвівся. Євгенія Олексіївна притулилась плечем до дверей і сказала, не тямлячи себе:

— Знаєш що? Знаєш що, мерзотнику? Я зараз напишу в газету.

Він дивився на неї зло і розгублено, потім поклав ручку на стіл і відсунув крісло одною рукою.

Вона швидко подалась до нього і крикнула:

— Все напишу, от побачиш, тварюко!

Їй здалось, що він хоче її вдарити. Вона кинулася з кімнати, але страху в неї не було, її переповнювали гнів і жадаба помсти.

Влетівши в свою кімнату, вона зразу ж відсунула шухляду письмового стола і дістала папір. Ігор сидів на килимі і розкладав папки, перевіряючи їх довжину. Побачивши матір, Ігор кинув роботу і підійшов до неї:

— Мамо, ти одержала гроші?

— Які гроші? — смитала вона.

— Від батька. Татові гроші одержала?

Євгенія Олексіївна кинула здивований погляд на сина. В нього сідалась туба. Але Євгенія Олексіївна думала все-таки про Горохова.

— Одержала, а тобі що треба?

— Мені треба купити «конструктор». Це гра. Мені треба. Коштує тридцять карбованців.

— Добре... А причому татові гроші? Гроші всі однакові.

— Ні, не однакові. То твої гроші, а то мої!

Мати вразена дивилась на сина. Всі слова кудись провалилися.

— Ти чого на мене дивишся? — скривився Ігор. — Гроші ці тато для нас дає. Вони наші, а мені треба купити «конструктор»... І давай!

Обличчя в Ігоря було жахливе: це було поєднання нахабства, дурості і безсоромності. Євгенія Олексіївна зблідла, відкинувшись на спинку стільця, але побачила приготовлений аркушик паперу і... все зрозуміла. У найдальшій глибині душі стало тихо. Не роблячи жодного зайвого руху, нічого не виявляючи на білому обличчі, вона із сліду дістала пачку десятків і поклатала на скло. Потім сказала Івореві, викладаючи в кожне слово той турніт, який щойно прокотився в душі:

— Ось гроші, бачиш? Кажеш, бачиш?

— Бачу, — сказав тихо зляканий Ігор, не рухаючись з місця, наче його ноги прилипли до підлоги.

— Дивись!

Євгенія Олексіївна на тому ж заготовленому аркуші паперу написала кілька рядків.

— Слухай, що я написала:

«Громадянині Жукову.

Повертаю одержані від вас гроші. Більше присилати не трудіться. Крайче вельодувати, ніж приймати допомогу від такого, як ви. Є.».

Не відриваючись післям від обличчя сина, вона запечатала гроші і записку в конверт. У Ігоря був той самий зляканий вираз, але в очах уже заграли іскорки натхненної цікавості.

— Цей пакет ти віднесеш цьому громадянині Жукові, який покинув тебе, а тепер підкупив старим вояком. Віднесеш до нього на службу. Зрозумів?

Ігор кивнув головою.

— Віднесеш і віддаси швейцарові. Ніяких розмов з бать... з Жуковим.

Ігор знов кивнув головою. Він розшарівся на очах і стéжив за матір'ю, мов за чудом, що діється.

Євгенія Олексіївна пригадала: щось іще треба зробити...

— Ага! Там поряд редакція газети... А втім, це я відправляю поштою.

— А нащо газета? Теж про... цього... Жу...

— Про Горохова. Напишу про Горохова!

— Ой, мамочко! І ногами бив, і лінійкою! Ти напишеш?

Вона недовірливо придивлялась до Ігоря. Мати не хотіла вірити в його співчуття. Але Ігор серйозно і з запалом дивився їй в очі.

— Ну, іди, — сказала вона стримано.

Він вибіг з кімнати, не надіваючи кепки. Євгенія Олексіївна підійшла до вікна і бачила, як він швидко перебігав вулицю, в його руці білів конверт, в якому вона повертала життю своє приниження. Вона відчинила вікно. На небі відбувався жвавий рух: від горизонту йшли грозові хмари. Головні їх сили похмуро чорніли, а попереду клубились веселі білі розвідники; далеко ще бурчав грім, від нього в кімнату входила прохолода. Євгенія Олексіївна глибоко зітхнула і сіла писати листа в газету. Гніву в ній уже не було, але була холодна, впевнена твердість.

Ігор повернувся через півгодини. Він увійшов підтягнутий і бадьорий, став на дверях і сказав дзвінко:

— Все зробив, мамо!

Мати з незвичною, новою радістю взяла його за плечі. Він відвів очі, але зараз же глянув їй в обличчя чистим карим променем і сказав:

— Знаєш що? Я й ножик віддав.

Лист Євгенії Олексіївни до газети мав великий резонанс, її особа враз стала в центрі громадської уваги. До неї приїжджали познайомитися й поговорити. Цілий день дзвонив телефон. Вона не зовсім виразно відчувала все, що діється, було тільки ясно, що сталося щось важливе і визначне. Вона особливо переконалася в цьому, коли поговорила з Жуковим.

— Слухайте, як я повинен сприйняти вашу записку?

Євгенія Олексіївна посміхнулася в трубку:

— Прийміть це як ляпас.

Жуков крякнув у телефон, але вона припинила розмову.

Їй захотілося жити і бути серед людей. І люди тепер оточили її увагою. Ігор ходив за матір'ю, як паж, і з гордістю озирався навкруги. Ніхто з ним не говорив про батька, всі цікавилися Євгенією Олексіївною як автором листа про Горохова. Ігор сказав їй:

— Вони все про Горохова, а про нас з тобою нічого й не знають. Правда?

Мати відповіла:

— Правда, Ігорє. Тільки ти ще допоможи мені. Займися, будь ласка, Ольгою, вона зовсім розпустилась.

Ігор негайно зайнявся. Він через вікно викликав Ольгу з двору і сказав їй:

— Слухайте, шановний товаришу Ольго! Годі вам дурня строїти!

Ольга попрямувала до дверей. Ігор став на дверях. Вона глянула на Ігоря:

— А як?

— Треба слухатися мамі.

— А якщо я не хочу?

— Ну... бачиш... тепер я над тобою начальник. Ти розумієш?

Ольга кивнула головою і спитала:

— Ти начальник?

— Ходім до мамі...

— А якщо я не хочу?

— Не допоможе, — усміхнувся Ігор.

— Не допоможе? — подивилась на нього лукаво.

— Ні.

З тим самим байдужим виразом, з яким раніше Оля виходила від матері, тепер вона рушила в протилежному напрямі. Ігор відчував, що з нею ще багато роботи.

У матері відбулась розмова, яка мала директивний характер. Оля слухала не уважно, але поряд з матір'ю стояв гордий Ігор, мовчазна постать якого зображала законність.

Справи взагалі пішли цікаво. Несподівано увечері в їх квартиру ввалився білявий повний чоловік.

— Євгеніє Олексіївно! Ви такий шум зчинили з тим Гороховим... Всі тільки й говорять про вас. Я от не втерпів, приїхав.

— Ох, милий Дмитре Дмитровичу, як це ви добре зробили, — зраділа і погарнішала Євгенія Олексіївна. — Знайомтесь, мої діти.

— Угу, — серйозно усміхнувся Дмитро Дмитрович. — Це, значить, Ігор? Симпатичне обличчя. А це Оля. У неї теж обличчя симпатичне. А я до вас із серйозною розмовою: справа, бачите, в тому, що я хочу одружитися з Євгенією Олексіївною.

Блондин замовк, стояв посеред кімнати і запитливо поглядав на дітей.

— Дмитре Дмитровичу, — ніяково сказала Євгенія Олексіївна, — треба б зі мною спочатку поговорити...

— З вами ми завжди поговоримо, а от вони, — сказав Дмитро Дмитрович.

— Ой, ви нахаба!

— Наха-аба! — протяжно розсміялася Ольга.

— Ну, то як, Ігорє?

Ігор спитав:

— А який ви?

— Я? Оце так запитання! Я — людина вірна, весела. Матір

вашу дуже люблю. І ви мені подобаєтесь. Тільки до дітей я суворий, — забурчав басом.

— Ой! — запищала радісно Оля.

— Бачите, вона вже кричить, а ти ще тримаєшся. Це тому, що ти мужчина. Ну, то як, Ігоре, я тобі подобаюсь?

Ігор без усмішки відповів:

— Подобаєтесь. Тільки... ви нас покидати не будете?

— Ви мене не покидайте, голубчики! — притиснув руку до грудей Дмитро Дмитрович.— Ви мене не покидайте, круглого сироту!

Оля голосно засміялась:

— Сироту!

— Товарищі! Що це таке, справді! Треба ж мене спитати, — не втерпіла Євгенія Олексіївна.— А раптом я не схочу.

Ігор обурився:

— Мамо! Ну, яка ти чудна! Він же все розказав. Не можна ж так ставитись до людини!

— Правильно, — підтвердив Дмитро Дмитрович.— Ставлення до людини повинно бути чуле!

— От бачиш? Мамочко, виходь за нього, однаково ви давно змовились. І по очах видно. Ох, і хитрі!

Дмитро Дмитрович був у цілковитому захопленні:

— Це ж... геніальні діти! А я, дурень, боявся!

Історія Євгенії Олексіївни, звичайно, не найсумніша. Трапляються й такі батьки, що вміють не тільки покинути дітей, а й пограбувати їх, перетягнувши на нове місце окремі соломинки сімейного гнізда.

Переважає більшість наших батьків уміє не піддаватися враженням перших сімейних непорозумінь, здатна знехтувати припадною чарівністю нової любові і зберегти в чистоті договір з дружиною, не чіпляючись до окремих її вад, виявлених з таким запізненням. У цьому разі і обов'язок перед дітьми виконується досконаліше, і таких людей можна вважати зразковими.

Але багато ще є «благородних» і неблагородних донжуанів, які з огидною слабкістю нишпорять по сімейних очагах, розкидаючи скрізь зграйки напівсиріт. Ці донжуани, з одного боку, завжди готові удавати поборників свободи людської любові, з другого — готові показати свою увагу до покинутих дітей, з третього боку, просто нічого не варті як люди і не заслуговують ніякої милості.

Ображені й скривджені матері і діти при першій-ліпшій можливості повинні перетворювати «хімічну» постать такого аліментника у «механічний» і простий нуль. Не слід дозволяти цим людям кокетувати з покинутими ними дітьми.

І в усякому разі треба рекомендувати особливу делікатність у питанні про аліменти, щоб ці гроші не вносили в сім'ю ніякого розкладу.

Цілість і єдність сімейного колективу — необхідна умова хорошого виховання. Вопа руйнується не тільки аліментниками та

«єдиними принцями», але й сварками батьків, і деспотичною жорстокістю батька, і легковажною слабкістю матері.

Хто хоче справді правильно виховати своїх дітей, той повинен берегти цю єдність. Вона необхідна не тільки для дітей, але й для батьків.

А що ж робити, коли залишилася тільки одна дитина і другої чомусь ви породити не можете?

Дуже просто: візьміть у свою сім'ю чужу дитину, візьміть з дитячого будинку або сироту, що втратила батьків. Подобіть її, як власну, забудьте про те, що не ви її породили, і, найголовніше, не думайте, що ви їй зробили ласку. Це вона стала в пригоді вашій «кособокій» сім'ї, врятувавши її від небезпечного крену. Зробіть це обов'язково, яке б не було скрутне ваше матеріальне становище.

Перед нами виле юло питань: це питання про авторитет, дисципліну і свободу в сімейному колективі.

За старих часів питання ці розв'язувались з допомогою п'ятої заповіді: «Шануй батька свого й матір свою, і благо тобі буде, і довголітній будеш ти на землі».

Завовідь правильно відображувала відносини в сім'ї. Шанування батьків справді супроводжувалось одержуванням позитивних благ,— звичайно, якщо батьки самі мали такі блага. А якщо не мали, то на запис залишалось царство небесне. У царстві небесному блага були ефемерніші, зате кращі якості. А на всякий випадок п'ята заповідь допускала одержування благ іншого ґолядку — благ із знаком мінус. На уроках важкої роботи батюшки особливо підкреслювали цей варіант, який звучав приблизно так: «Шануй батька свого і матір свою, а якщо не будеш шанувати, за наслідки не відповідаємо».

Наслідки приходили у вигляді реміньця, палиці та інших негативних величин. Батюшки наводили історичні приклади, з яких видно було, що в разі неповаги до батьків або до старших господь бог не схильний до м'якотілости. Хам за неповагу до батька полатився дуже серйозно за рахунок усіх своїх нащадків, а групу дітей, що поглузували з пророка Єлісея, роздерла вовчиця. Розповідаючи про такий яскравий прояв господньої справедливості, батюшки закінчували:

— Бачите, діти, як карає господь бог тих дітей, які неповажно поведуться щодо батьків або старших.

Ми, діти, бачили. Божий терор нас не дуже бентежив: господь бог, звичайно, був здатний на все, але що вовчиця вяла таку активну участь у розправі, нам якось не вірилось. Взагалі, оскільки пророки Єлісея та інші поважні особи зустрічались із нами рідко, ми не могли боятися небесної кари. Але й на землі було досить охочих з нами розправлятися. І для нас п'ята заповідь, освячена богом та його угодниками, була все-таки фактом. Так в останньої заповіді впливав батьківський авторитет.

У сучасній сім'ї іншакне. Нема п'ятої заповіді, ніяких благ ніхто не обіцяє їй з знаком плюс, ні з знаком мінус. А якщо батько в порядку пережитку і виявляється за ремінець, то це буде все-таки простий ремінець, з ним не пов'язана ніяка благодать, а об'єкти висатавання нічого не чули ні про неповажливого Хама, ні про вовчицю, уповноважену господом.

Що таке авторитет? У цьому питанні багато хто плутає, але звзгали схильні думали, що авторитет дається від природи. А через те, що в сім'ї авторитет кожному гопрібний, то значна частина батьків замість справжнього «природного» авторитету користується сурогатами власного виготовлення. Ці сурогати часто можна бачити в наших сім'ях. Спільна їх властивість та, що вони виготовляються

спеціально з педагогічною метою. Вважається, що авторитет потрібний для дітей, і, залежно від різних поглядів на дітей, виготовляються і різні види сурогатів.

У педагогічній відносності і полягає головна помилка таких батьків. Авторитет, створений спеціально для дітей, існувати не може. Такий авторитет буде завжди сурогатом і завжди некорисним.

Авторитет повинен бути в самих батьках, незалежно від їх ставлення до дітей, але авторитет зовсім не спеціальний талант. Його коріння завжди в одному місці: у поведінці батьків, включаючи сюди всі відділи поведінки, інакше кажучи, все батьківське і материне життя — роботу, думку, звички, почуття, прагнення.

Не можна дати стилій транспарант такої поведінки, але все зводиться до вимоги: батьки самі повинні жити повним, свідомим, моральним життям громадянина Радянської країни. А це значить, що й відносно дітей вони повинні бути на якійсь висоті, але висоті природній, людській, а не створеній штучно для дитячого вжитку.

Тому всі питання-авторитету, свободи й дисципліни в сімейному колективі не можуть розв'язуватись ні в яких штучно вигаданих прийомах, способах і методах. Виховний процес є процес, що постійно триває, і окремі деталі його розв'язуються в загальному тоні сім'ї, а загального тону не можна вигадати і штучно підтримувати. Загальний тон, дорогі батьки, створюється вашим власним життям і вашою власною поведінкою. Найправильніші, найрозумніші, найпродуманіші педагогічні методи не дадуть ніякої користі, якщо загальний тон вашого життя поганий. І навпаки, тільки правильний загальний тон підкаже вам і правильні методи поводження з дитиною і насамперед правильні форми дисципліни, праці, свободи, гри і... авторитету.

Батько приходить з роботи о п'ятій годині. Він — електрик на заводі. Поки він стягає важкі, припорошені і намащені чоботи, чотирирічний Вася вже сидить навпочіпки перед батьківським ліжком, грекче по-старечому і втуплює в темну ділянку підлоги заклопотані сірі оченята. Під ліжком чомусь нічого нема. Вася занепокоєно летить на кухню, швидко тупотить у їдальні навколо великого стола і зачіпається ніжками за розстелену в кімнаті доріжку. Через півхвилини він спокійним діловим підтюпцем повертається до батька, вимахує парою черевиків і робить гримаси до батька милими чистими щічками. Батько каже:

— Спасибі, синку, а доріжку все-таки поправ.

Ще один рейс таким самим діловим підтюпцем, і порядок у кімнаті відновлено.

— Оце ти правильно, — каже батько і йде до кухні вмиватися.

Син ледве тягне за ним важкі чоботи і напружено поглядає на зустрічну доріжку. Але нічого, цю перешкоду минули щасливо. Вася прискорює біг, доганяє батька й питає:

— А трубу приніс? До паровоза трубу приніс?

— Аякже! — каже батько. — По обіді почнемо.

Васі пощастило в житті: народився він у післяжовтневі часи, батько дістався йому гарний, — в усякому разі, Васі він дуже подобається: очі в нього такі самі, як і у Васі — сірі, спокійні, трошки насмішкуваті, а рот серйозний і вуса приємні: приємно провести по них одним пальцем, тоді щоразу несподівано виявляється, що вони шовковисті і м'які, а тільки відведеш палець, вони стрибають, як пружинки, і знову здаються сердитими і колючими. Мати у Васі теж гарна, краща ніж інші матері. У неї теплі і ніжні щоки й губи. Часом вона ніби хоче щось Васі сказати, подивиться на Васю, і губи її ледве-ледве ворухнуться. І не розбереш, посміхнулась мати чи не посміхнулась. У такі хвилини життя здається Васі особливо прекрасним!

Є ще в сім'ї Назарових Наташа, але їй тільки п'ять місяців.

Надівати вранці черевики — найважча справа. Просилити шнурок у дірочку Вася вмів давно, але коли шнурок пройшов уже всі дірочки, Вася бачить, що вийшло негарзд. Вася переробляє, і, дивись — вийшло правильно. Тоді Вася з симпатією поглядає на черевик і каже матері:

— Зав'язай!

Якщо справу зроблено правильно, мати зав'язує, а якщо неправильно, вона каже:

— Не так. Що ж це ти?

Вася кидає здивований погляд на черевик і відразу бачить, що справді не так. Він стугає губи, дивиться на черевик сердито і знову береться до роботи. Сперечатися з матір'ю Васі не спадає на думку, він не знає, як це робиться.

— Тепер так? Зав'язай!

Мати стає навколішки і зав'язує, а Вася хитро поглядає на другий черевик і бачить ту першу дірочку, в яку він зараз просилить кінець шнурка.

Вмиватися Вася вмів, вмів і зуби чистити, але й ці роботи вимагають дуже багато енергії та пильної уваги. Спочатку Вася вмивається милом і зубним порошком аж до потилиці, потім починає робити човник з маленьких неправних рук. Човника йому вдається зробити, вдається набрати в нього води, але поки він піднесе човник до обличчя, долоні розпрямляються передчасно, і вода виливається на груди й живіт. Вася не змиває мило й зубний порошок, а розмазує їх мокрими долонями. Після кожного такого прийому Вася якийсь час розглядає руки і потім знов починає будувати човник. Він намагається патерти мокрими долонями всі підозрілі місця.

Мати підходить, без зайвих слів оволодіває Васиними рученятами, ласкаво, але сильно нахилиє його голову над мискою вмивальника і безцеремонно орудує по всій території Васиного личка. Руки в матері теплі, м'які, запашні, вони дуже радують Васю, а все-таки його турбує неосвояна техніка вмивання. З цього становища є багато оригінальних виходів: можна і повередувати-таки—

по-чоловічому запротестувати: «Я сам!» Можна й мовчанням обминути інцидент, але найкраще засміятись і, визволившись з рук матері, весело поблискувати на неї мокрими очима. В сім'ї Назарових останній спосіб найбільш вживаний, бо люди вони веселі. Аджо й примхи теж не від бога приходять, а набуваються життєвим досвідом.

Пересміявшись, Вася починає мити зубну щітку. Це найприсмніша робота: просто поливаєш щітку водою, мнеш її щетину, а вона сама стає чиста.

На сірому сукні в кутку ідальні розташувалося іграшкове царство Васине. Поки Вася взуває черевики, вмивається, снідає, в іграшковому царстві панує тиша й порядок. Паровози, пароплави та автомобілі стоять коло стіни й усі дивляться в один бік. Пробігаючи повз них у своїх справах, Вася на секунду затримується й перевіряє дисципліну в іграшковому царстві. За ніч нічого не сталося, ніхто не втік, не скривдив сусіда, не насміїв. Це тому, що на сторожовому посту цілу ніч простояв дерев'яний розмальований Ванька-Встанька. У Встаньки широкощоче, витрішкувате обличчя й вічна усмішка. Встанька давно призначений охороняти іграшкове царство і виконує цю роботу чесно. Вася якось спитав батька:

— Він не може спати?

А батько відповів:

— Як же йому спати, коли він сторож? Якщо він чесний сторож, то повинен вартувати, а не спати. А то він засне, а в нього автомобіль виведуть.

Вася тоді з побоюванням подивився на автомобіль і з вдячністю на сторожа і з того часу регулярно ставить його на посту, коли сам іде спати.

Тепер Вася не стільки боїться за автомобіль, скільки за дорогий набір дуже важливих речей, складених у дерев'яній коробці. Всі ці речі призначені на побудову головного будинку в іграшковому царстві. Тут є багато дерев'яних кубиків та брусочків, «срібний» папір для даху, кілька пластинок целулоїду для вікон, маленький гарний болтик з гачкою, призначення якого ще не встановлене. Крім того, дріт різний, шайби, гачечки, трубки і кілька штук віконних рам, вирізаних з картону з допомогою матері.

Сьогодні у Васі план: перевезти будівельні матеріали на місце будівництва — в протилежний куток кімнати. Ще вчора він був занепокоєний нестачею транспорту. Чи не можна використати пароплав? Батько це питання проконсультував:

— Річка потрібна для пароплава. Ти ж бачив улітку?

Вася щось таке пам'ятає; справді, пароплави плавають по річці. У нього промайнула ідея провести річку в кімнаті, але Вася тільки зітхнув: мама нізащо не дозволить. Недавно вона дуже негативно поставилась до проекту зробити для пароплава пристань. Сама ж

дала Васі бляшану коробку, і коли він налив у неї води, засудила: — Твоя пристань протікає. Дивися, бруд який розвів!

Тепер коробка наповнена піском і призначається для парку. Саджанці вже на місці, — цілу гілку сосни приніс для цього батько.

Вася поспішає свідати: роботи, клопоту стільки, що ніколи чашку кави випити, а обличчя Васине все повертається до іграшкового царства. Мати питає:

— Будеш дім будувати сьогодні?

— Ні! Буду їздити! Возити буду! Туди!

Вася показує на будівельний майданчик і додає:

— Тільки не набрудню, ти не бійся!

Власне кажучи, не стільки боїться мати, скільки сам Вася: будівання — дуже брудна справа.

— Ну, якщо набрудниш — прибереш, — каже мати.

Такий несподіваний поворот в умовах будівництва сповнює Васю енергією. Він забуває про сніданок і починає сповзати із стільця.

— Васю, чого це ти? Допивай каву, не можна залишати в чашці!

Це правда, що не можна. Вася швидкими ковтками допиває каву. Мати стежить за ним і усміхається:

— Не встигнеш чи що? Куди тобі поспішати?

— Треба спішити, — шепоче Вася.

Він уже в іграшковому царстві. Насамперед він знімає з поста Ваньку-Встаньку. Давно мати сказала йому:

— Твій сторож день і ніч на ногах. Куди це годиться? Він теж відпочивати повинен. Адже ти щонаочі спиш?

Справді, як це Вася випустив з уваги охорону праці? Але цей недогляд — справа минула. Тепер Вася запихає Встаньку в старий картонний будиночок і придавлює його голову якимсь будівельним матеріалом. Встанька настобурчується і виривається з рук, та мало чого, перша справа — дисципліна! А у вихідний день, коли батько дома, Встанька цілу добу спить у будиночку, а на посту стоїть фарфоровий чоловічок у рожевій тирольці. Цей хлопець, хоч і мамин подарунок, а працівник поганий, все з ніг падає. Недарма батько сказав про нього:

— Отой, що в капелюсі, ледар, мабуть!

Вася через це його не любить і намагається обійтися без його роботи.

Першим громадським навантаженням Васі були батькові чоботи і черевики. Батьки дають Васі й інші доручення: принести сірники, поставити стілець на місце, поправити скатерку, підняти напірець, але це все випадкові кампанії, а чоботи і черевики — це постійна робота, обов'язок, про який не можна забути.

Один тільки раз, коли в іграшковому царстві сталася катастрофа — відвалилася труба від паровоза, — Вася зустрів батька з аварійним паровозом у руках і був такий стурбований, що забув про

батькові черевики. Батько розглянув паровоз, похитав головою, поцмокав і до кінця зрозумів Васине горе.

— Капітальний ремонт,— сказав він.

Ці слова ще більше стурбували Васю. Він пройшов за батьком у спальню і там сумно вдивлявся в паровоз, що боком лежав на ліжку. Але раптом його вразила незвична тиша в спальні, і в ту ж мить він почув глузливий голос батька:

— Паровоз, виходить, без труби, а я без черевиків.

Вася глянув на його ноги, зашарівся і вмить забув про паровоз. Він кинувся в кухню, і скоро становище було виправлене. Батько, усміхаючись якимось особливо, поглядав на Васю. Вася потягнув у кухню його чоботи і згадав про паровоз тільки тоді, коли батько сказав:

— Я тобі іншу трубу принесу, міцну!

Коли Васі минуло шість років, батько подарував йому велику коробку, повну кубиків, брусків, цеглинок, балок та іншого матеріалу для будівництва. З цього можна було будувати справжні палаци. В коробці був і зошит з рисунками палаців, які треба було будувати. З пошани до батька та до його піклування Вася приділив коробці велику увагу. Він сумлінно розглядав кожний рисунок і терпляче, витягуючи губи, розшукував потрібні деталі, щоб скласти будівлю за проектом. Батько щось помітив і спитав:

— Тобі не подобається?

Васі не хотілося сказати, що йому не подобається робота, але й сказати протилежне правді він не міг. Він мовчки хмурився над будівлею. Батько сказав:

— Ти не хмурся, а скажи: не подобається?

Вася подивився на батька, потім на будівлю і відповів:

— Багато будинків. Цей будинок збудувати, а потім поламати, а потім інший збудувати, а потім поламати, а того вже нема... Так усе будуєш і будуєш... аж голова болить...

Батько розсміявся.

— А ти правильно говориш! Справді, будуєш, будуєш, а нічого немає. Це не будівництво, а шкідництво.

Вася перестав будувати і жваво глянув на батька:

— Шкідництво? Це — яке?

— А ось таке, як у тебе,— шкідливе. Є така сволота...

— Так, сволота,— твердо сказав батько, навмисне так будують, а потім хоч підпали, хоч поламай, нікуди не годиться.

— А потім можна інше збудувати,— звернувся Вася до рисунків.— І таке можна, і таке можна...

Вася розібрав будівлю і вирішив почати нову, складнішу, щоб хоч трохи потішити батька.

Батько мовчки стежив за його роботою.

— Виходить добре. Тільки що ж? Усе це в тебе на чесному слові тримається: його штовхни, а воно й розсиплеться...

Вася засміявся, розмахнувся і вдарив рукою по будівлі.

Замість химерного палацу на підлозі валялись акуратні його частини.

— Взяв і розвалив?

— А його однаково розвалювати треба, бо інший можна ще...

— От бачиш, нічого й нема.

— І нема,— сказав Вася, розводячи руками.

— Це не годиться.

— Угу,— підтвердив Вася, відчужено і без жалю дивлячись на розкидані деталі.

— Ось зажди,— усміхнувся батько і пішов до свого ящика. Він повернувся з цілим багатством у руках. В дерев'яній коробці лежали цвяжки, цвяшки, шурупи, болтики, відрізки дроту, сталні й мідні пластинки та інший дріб'язок, який супроводить в житті кожного порядного металіста. Окремо в руках батько тримав якісь прутики, що підскакували від руху, як на гойдалці.

— Ці твої будинки ми покинемо,— сказав батько,— а давай збудуємо що-небудь міцне. Тільки не знаю — що.

— Треба збудувати міст. Та річки нема.

— Нема річки, то треба зробити.

— А хіба так буває?

— Досі не бувало, а тепер буває. Он більшовики взяли та й провели Волгу в саму Москву.

— Яку Волгу?

— Річку Волгу. Де текла? Он де! А вони взяли та й провели по чистому місцю.

— І що? — спитав Вася, не відриваючи очей від батька.

— Потекла, ще й як,— відповів той, викладаючи на підлогу принесене добро.

— Давай і ми проведемо... Волгу...

— Та й я оце думаю.

— А потім міст збудуємо.

Але Вася раптом згадав, що колись уже виникало питання про річку, і зів'яв. Він сидів навпочіпки перед батьківським ящиком і почував, що в нього не вистачить сил боротися з перешкодами.

— Не можна, тату, річку будувати, мама не дозволить.

Батько уважно підвів брови і теж присів навпочіпки:

— Мама? Та-ак, справа серйозна.

Вася подивився в обличчя батькові з надією: а що як батько знайде засіб проти мами. Але батько дивився на сина з непевним виразом. Вася уточнив становище:

— Вона скаже: поналиваєте.

— Скаже. В тому-то й річ, що обов'язково скаже. І справді ж поналиваємо!

Вася усміхнувся з батькової наївності:

— Ну, а як же ти хотів? І річку провести, і щоб сухо було?

— Та ти зрозумій, річка, вона як тече? В одному місці тече, а навкруги сухо, береги повинні бути. А потім зміркуй, якщо річку

прямо по підлозі провести, вона вся в нижній поверх пройде. Люди живуть, а на них вода згори,— звідки така біда? А це ми з тобою річку проводимо.

— А в Москві не лилась вода?

— Чому в Москві?

— А коли цю... Волгу проводили?

— Ну, брат, там це зробили по-справжньому, там береги зробили.

— З чого?

— Там придумали. З каміння зробили. З бетону.

— Тату, слухай! Ось послухай! Ми теж давай зробимо... береги!

Так народився проект великого будівництва у Васі Назарова. Проект був складний і вимагав великої попередньої роботи. Найближчим наслідком його народження була цілковита ліквідація будівництва тимчасових палаців. Батько і Вася так і вирішили, що палаців вони більше не будуватимуть, зважаючи на їх цілковиту непрактичність. Те, що було в коробці, вирішили використати на будівництво моста. Постало питання, як використати зошит з рисунками. Для Васі він втратив інтерес, батько теж висловився про нього зневажливо:

— Та яке ж з нього пуття! Викинути шкода, а ти подаруй його якому-небудь малюкові.

— А нащо йому?

— Та нащо... подивиться...

Вася скептично зустрів цю пропозицію, але наступного ранку, виходячи в двір, він захопив з собою і зошит.

Це не був міський двір, обставлений цегляними стінами. Він являв собою широкий майдан, щедро накритий небом. По один бік майдану стояв довгий двоповерховий будинок, що виходив у двір цілою півдужиною високих дерев'яних ганків. З усіх інших боків простягся невисокий дерев'яний паркан, за яким пішла до горизонту горбаста піщана місцевість, що називається в наших місцях «кучугурами», привільна і малодосліджена земля, що вабила хлопчаків своїм простором і таємницями. Тільки за будинком і добротними ворітьми, що стояли поряд з ним, починався перший провулок міста.

У будинку живуть робітники й службовці вагонного заводу, народ солідний і багатосімейний. Дітей у дворі сила-силенна. Вася тільки недавно почав близько знайомитися з дворовим товариством. Може, і минулого літа були зав'язані деякі сосунки, але в пам'яті від них лишилося дуже мало, а взимку Вася майже не бував у дворі, бо хворів на кір.

Тепер Вася був знайомий майже виключно з хлопчиками. Були в дворі і дівчатка, але вони ставились до Васі стримано, бо були старші від нього на п'ять-шість років,— у тому віці, коли з'являються в них горда хода і звичка наспівувати, походжаючи з непри-

ступним виглядом. А малятка двох-трьох років, само собою, для Васі не могли бути компанією.

Зошит з проектами палаців зразу ж викликав інтерес у товаристві. Васин ровесник Митя Кандибін побачив зошит і закричав:

— Де ти взяв альбом? Де ти взяв?

— Це моє, — відповів Вася.

— Де ти взяв?

— Я ніде не взяв. Це тато купив.

— Це він для тебе купив?

Митя не подобався Васі, бо він занадто енергійний, в'юнкий і нахабний. Його світлі маленькі оченята невтомно бігали і тикались на всі боки, і це бентежило Васю.

— Це він для тебе купив? Для тебе?

Вася заклав руки з зошитом за спину.

— Для мене.

— Ану, покажи! Ану, покажи!

Васі не хотілося показувати. Не жалко було зошита, але було бажання опиратися сильному напорові Миті. А Митя вже й на місці стояти не міг від хвилювання і почав заходити збоку.

— Тобі жалко показати?

Митя уже хотів був кинутися відбирати зошит, хоч був слабкіший і дрібніший за Васю, але на його крик у цю мить підійшов Льовик.

Льовик належав до старшого покоління і був у першому класі 34-ї школи. Він весело втупився очима в агресивного Митю і крикнув ще здаля:

— Крику багато, а бійки нема! Бий його!

— А чого він? Скунердяга! Показати жалко!

Митя з презирством повернувся до Васі голе плече, перехвачене полотняною тасьмою дитячих підтяжок.

— Ану, покажи! — Льовик з веселою владністю простягнув руку, і Вася віддав йому зошит.

— Слухай! — зрадів Льовик. — Ти знаєш, що? Ой! А в мене такий загубився. Все є, а альбомчик загубився. От здорово! Давай мінятися! Давай!

Вася в своєму житті ніколи ще не мінявся і тепер не знав, як відповісти Льовикові. В усякому разі було очевидно, що починається якась цікава історія. Вася зацікавлено дивився на веселого Льовика. Льовик швидко перегортав зошит:

— Здорово! Ходім до нас...

— А чого? — спитав Вася.

— От чудак: чого? Треба ж подивитись, на що мінятися.

— І я піду, — похмуро сказав Митя, який ще не зовсім покинув свою задирилу позу.

— Ходім, ходім... Ти будеш за свідка, розумієш? Мінятися завжди треба, щоб був свідок...

Вони попрямували до Льовиноного ганку. Вже вилазячи на високий ганок, Льовик оглянувся:

— Тільки ви на сестру, на Ляльку, не звертайте уваги!

Він штовхнув широкі сірі двері. У снігах їх придушив запах льоху і борщу. Коли Льовик зачинив за ними двері, Вася аж злякався: темрява в поєднанні з запахами була неприємна. Але відчинилися другі двері: хлопчики побачили кухню. Видно було мало: в кухні стояв дим, а в диму перед самими очима стіною висіли якісь полотнища: білі, рожеві, блакитні — напевно, простині і ковдри. Двоє з цих полотниць розсунулися, і з-за них виглянуло рум'яне вилицювате обличчя з гарними очима.

— Льовко, ти знов навів своїх хлопчаків? Варко, ти хоч ображайся, хоч не ображайся, а я їх битиму.

З-за розвішаних полотниць слабкий жіночий голос відповів:

— Лялю, ну чого ти злишся, що вони тобі зроблять?

Ляля пильно й злісно дивилась на хлопчиків і, не змінюючи виразу обличчя, говорила швидко-швидко:

— Що зроблять? Вони скрізь лазять, у них ноги брудні, у них гдлови брудні, з них пісок сиплеться...

Вона тикнула пальцем у патлату голову Миті і піднесла палець до очей:

— О! Тобі голову горобці засиділи, ти! А цей звідки? Диви, очища які!

Дівчинці було років п'ятнадцять, але вона справляла громове враження, і Вася подався назад. Але Льовик уже зачинив двері в сніи і сміливо сказав товаришам:

— Не звертайте уваги! Ходім!

Хлопчики пролізли під розвішаними речами і ввійшли в кімнату. Кімната була невелика, набита речами, книгами, гардинами, квітами. Залишався маленький прохід, в якому один за одним і зупинились хлопці. Льовик штовхнув у груди кожного із своїх гостей:

— Ви сидіть на дивані, а то тут і не пройдеш.

Вася і Митя повалились на диван. У Назарових не було такого дивана. На ньому було приємно сидіти, але тіснота і завантаженість кімнати лякали Васю. Тут було багато чудних речей; кімната здавалась дуже багатою і незрозумілою: піаніно, багато портретів в овальних рамках, жовті свічники, книги, ноти, табурет, що крутиться. На цьому табуреті перед ними вертівся Льовик і говорив:

— Якщо хочеш, дам тобі чотири кільця від ключів, а якщо хочеш — ластівчине гніздо. Потім... гаманець, дивись, який гаманець!

Льовик скочив з табурета, що вертівся, і висунув шухляду маленького письмового стола. Він поставив шухляду на коліна. В першу чергу з'явився перед Васею маленький гаманець зеленого кольору, він застібався на один гудзик. Льовик кілька разів хлопнув гудзиком, збуджуючи цікавість Васи. Але в цей момент Вася побачив щось цікавіше, ніж гаманець, на всю довжину шухляди навкис простяглася вузька, на три пальці, металева коробка чорного кольору.

— О! — скрикнув Вася і показав на коробку пальцем.

— Коробка? — спитав Льовик і перестав хлопати гудзиком гаманця. — Та... тільки... ну, ще й краще.

Митя схопився з дивана і нахилився над шухлядою.

— Це мені потрібне, — кивнув Вася на коробку. Він підвів на Льовика великі очі, чесні, переконливо спокійні сірі очі. А Льовик поглядав на Васю бувалими, карими хитруватими баньками:

— Значить, ти мені альбом, а я тобі коробку, так? При свідкові, так?

Вася серйозно кивнув головою, дивлячись на Льовика. Льовик витяг коробку з шухляди і покрутив у руках:

— Твоя коробка!

Вася зрадів з удачі. Він тримав коробку в руках і заглядав на її дно. Дно було міцно припасоване, не світилося в ньому щілипи, і, значить, у нижньому поверсі води не буде. Це буде довга, справжня річка! А береги він обкладе піском, от на стільки обкладе, і зробить на берегах ліс. Річка тече лісом. А потім міст.

— Показати тобі ластівчине гніздо? У мене є ластівчине гніздо, — запропонував хазяїн. — Ось я тобі покажу.

Він пішов у третю кімнату. Вася обережно поклав коробку на диван і став на дверях. У кімнаті стояли кілька ліжок, акваріум і дерев'яні полиці з різними речами. Льовик дістав з полиці ластівчине гніздо.

— Це не нашої ластівки, це японської. Бачиш, як зроблене?

Вася обережно прийняв у долоньки темну легку кульку з грубою.

— Хочеш замість коробки ластівчине гніздо?

— А нащо воно?

— Ну, як «нащо»? Це для колекції, чудак!

— А що це «колекція»?

— Ну, колекція? Ще таке дістанеш. Або інше. І буде колекція.

— А в тебе є колекція?

— Мало що в мене є. І в тебе буде. А то проста коробка!

Але Вася закрутив головою:

— Мені коробка потрібна, а це не потрібне.

Вася любовно згадав про коробку і обернувся до дивана. Але на дивані коробки не було. Він оглянувся по кімнаті, подивився на кришку піаніно, на стопку книжок. Коробки не було.

— А де вона? — звернувся він до Льовика.

— Хто? Ластівка? — спитав Льовик з іншої кімнати.

— Ні, коробка де?

— Та я ж тобі дав. Я ж тобі в руки дав!

Вася розгублено подивився на диван.

— Вона тут лежала.

Льовик теж подивився на диван, теж оглянувся по кімнаті, висунув шухляду.

— Стривай! А Митька? Це він украв.

— Як украв?

— Ну, як украв? Поцунув коробку і ушився.

— Втік?

— Ушився! Та що ти, не розумієш? Нема ж Митьки!

Вася сумно сів на диван, потім підвівся. Коробки було дуже шкода.

— Поцунув? — маніфактально перепитав він Льовика.

— Ми з тобою чесно помінялись, — напружуючи обличчя, заговорив Льовик. — Чесно. Я тобі в руки віддав, при свідку.

— При якому свідку?

— Та при Митці ж! Ой, і свідок! Сміх! От так свідок!

Льовик голосно розсміявся:

— Дивись, який свідок! А ти ще ж? Ти тепер з пустими руками. Ми чесно!

У дверях стояла вилицювата Ляля, здивовано дивилася тропечки розкосими темними очима на веселого брата і раптом кинулась у кімнату. Вася злякано підвівся з дивана.

— Ти навіть мій гаманець брав?

Льовик перестав реготати і рушив до дверей, обходячи Васю.

— А я його брав?

— А чому він на столі лежить? Чому?

— І нехай лежить! Яке мені діло!

Ляля швидко смикнула шухляду, втупилася в неї гострим поглядом і закричала:

— Віддай! Зараз же віддай! Сміх!

Льовик уже стояв на дверях, готовий тікати далі. Ляля кинулась до нього і налетіла на розгубленого, приголомшенного шквалом подій Васю. Вона штовхнула його на диван, і він сильно перекинувся, мигнувши ніжками, а вона з розгоном вдарилась у двері, які перед самим її носом з силою зачинив Льовик. Чути було, як грюкнули другі двері і треті, надвірні. Двері ще стукали, поки Ляля металась між ними, доганяючи брата. Нарешті вона так само навально влетіла в кімнату, ще раз смикнула шухляду, з шумом порилася в ній і голосно заплакала, скилившись на стіл. Вася все ще дивився на неї здивовано і злякано. Він почав догадуватись, що ридання Лялі мають зв'язок з коробкою, яка щойно зникла на його очах. Вася хотів уже щось сказати, але Ляля, не перестаючи плакати, поточилася і кинула своє вузьке тіло на диван, поруч нього. Плечі її здригались біля Васиних ніг. Вася ще більше розиллющив очі, сперся рученятами на диван і скилився над дівчиною, яка ридала:

— Ти чого плачеш? — спитав він дзвінко. — Ти, може, за коробкою плачеш?

Ляля враз перестала ридати, підвела голову і вилізла у Васю злими очима. Вася теж дивився на неї, бачив крапельки сліз на жолобках вій.

— Ти за коробкою плачеш? — повторив він запитання, догадливо хитнувши головою.

— За коробкою? Ага-а! — крикнула Ляля. — Кажі, де?

— Хто, коробка? — спитав Вася, трохи здивований потками ненависті в голосі Лялі.

Ляля штовхнула його рукою в плече і ще дужче закричала:

— Кажі! Кажі, де? Чого ти мовчиш?! Куди ти її подів? Куди подів пенал?

— Пенал?

Вася чогось не зрозумів. Майнула думка, що йдеться про щось інше, не про коробку. Але він чесно хотів допомогти цій стурбованій дівчинці з гарними, трошки косо розрізаними очима:

— Як ти кажеш? Пенал?

— Ну, нехай коробка! Коробка! Куди ви її поділи?

Вася жваво показав на шухляду:

— Вона там лежала?

— Та не мороч мені голови! Кажі, куди ви її поділи?

Вася зітхнув і почав важке оповідання:

— Льовик каже: дай твій зóпит, а я тобі дам гаманець. І ще казав: кільця, і ще казав: ластівчине гніздо, тільки потім, а раніш дав коробку. Чорненьку. І дно... дно там міцне. А я сказав: добре. А він каже: при свідках, в руки... І дав мені в руки. А я...

— Ага, то це ти взяв? Ти!

Вася не встиг відповісти. Він раптом побачив, як здригнулися темно-коричневі очі Лялі, і в ту ж мить його голова м'яко стукнулась об спинку дивана, а на щоці гостро спалахнуло незнайоме й неприємне відчуття. Вася насилу зміркував, що Ляля його вдарила. У своєму житті Вася ніколи не був битий і не знав, що це образливо. І все-таки у Васиних очах захвилювалися сльози. Він схопився за дивана і взявся рукою за щоку.

— Віддай зараз же! — крикнула Ляля, підступаючи до нього.

Тепер уже Вася розумів, що вона може вдарити вдруге, і не хотів цього, але по-справжньому його цікавило інше: як це вона не розуміє, що коробки нема. Він спішив розтлумачити їй, в якому стані перебуває справа в цю мить,

— Ну? Де вона?

— Та її нема! Розумієш, нема!

— Як «нема»?

— Митя її взяв.

— Взяв?

— Еге ж! Він... той... поцупив... поцупив коробку. — Вася був радий, що згадав це слово, можливо, що так вона швидше зрозуміє.

— Це той білявий? Ти йому віддав? Кажі.

Ляля рушила до нього. Вася озирнувся. Тільки між піаніно і столом залишався вузький закуток, але він не встиг туди відступити. Ляля з силою штовхнула його до вікна, мимохідь боляче вдарила його по голові, і її рука знову злетіла в повітря. Але несподівано і для неї і для Васи його кулачок зробив дугу згори вниз і стукнувся об її гостре рожеве підборіддя. Слідом за ним почав діяти і другий кулачок, за ним знову перший. Наморщивши облич-

чя і показуючи зубки, Вася молотив перед собою по чому попало, а здебільшого промахуючись. Ляля трохи відступила, скоріше від несподіванки, ніж від ударів, але і в обличчі її, і в позі не було нічого доброго. Бій мав ще продовжуватися, але на дверях кімнати з'явилась худа, довголиця жінка в окулярах.

— Лялько, що тут діється? Чий це хлопчик?

— А хто його знає, чий він,— оглянулась Ляля. Це Льовка привів. Вони мій пенал украли! Дивись, який стоїть!

Коричневі очі Лялі раптом усміхнулися трошки, але тепер Васю більше цікавила орієнтація жінки. Напевно, це Лялина мати, вони зараз битимуть його вдвох.

— Ви тут побилися, чи що? Лялько!

— Нехай віддасть коробку! Я йому ще дам! Чого ти дивишся!

Ляля підійшла ближче. Вася просунувся ближче до стола. Очі в Лялі стали добріші, та й слова жінки його заспокоювали, але недавній досвід ще не забувся.

— Лялько, перестань його залякувати! Який хороший хлопчик! Ляля закричала:

— Облиш, Варко, не втручайся! Хороший хлопчик. У тебе всі хороші, добра душа! Давай коробку, ти!

Але в цей момент підійшло ще підкріплення: на тих самих дверях став невисокий чоловік і смикав вузьку, чорну борідку.

— Гришка! — сказала вже веселіше дівчинка, — дивись, вона його захищає! Цей заліз у хату, десь подів мою коробку, а Варка його захищає!

— Ну, Варка завжди захищає, — посміхнувся чоловік. — А чий це хлопчик?

— Чий ти? Як тебе звуть? — спитала з усмішкою Ляля.

Вася ясно оглянув усіх. Сказав серйозно-привітно:

— Мене звуть Вася Назаров.

— Ах, Назаров! — скрикнула дівчинка.

Вона вже зовсім лагідно підійшла до нього.

— Вася Назаров? Ну, добре. Так от тепер по-хорошому обіцяй мені найти коробку. Розумієш?

Вася розумів мало: що значить «по-хорошому» — незрозуміло. Що значить «найти» — теж незрозуміло.

— Її взяв Митя, — сказав упевнено.

— Я не можу більше, — перебила жінка, яку звали Варкою, — вона побила його.

— Лялько! — сказав чоловік з докором.

— Ой! Гришка! Цей тон діє мені на нерви! — вона повернулася з незадоволеним обличчям. — А ти теж, добра душа!

Дівчинка задерла носик у бік Варки і швидко вийшла з кімнати. — Иди, Васю, і ні про яку коробку не думай, — сказала Варка, — іди!

Вася подивився Варці в обличчя, і воно йому сподобалось. Він пройшов повз Гришу, що посміхався, і вийшов на ганок.

Коло ганку стояв Льовик і сміявся:

— Ну, що? Влетіло тобі?

Вася усміхнувся ніяково. Він ще не зовсім отямився після страшних подій і не думав про них. Власне, його цікавили тільки окремі місця. Коробка не виходила в нього з думки: така хороша була б річка! Він уже з ганку оглядав двір і шукав очима Митю. Крім того, треба було ще якось довідатись, що це за люди Варка і Гришка. І ще одно питання: де тато і мама Льовика?

Він спустився з ганку:

— Льовику, а де твій тато?

— Тато? А хіба ти не бачив?

— Ні, не бачив.

— А він прийшов. З бородою...

— З бородою? Та це Гришка.

— Ну, Гришка, тато — однаково.

— Ні, тато — це... ще кажуть: батько. А то Гришка.

— Ти думаєш, як тато, то вже й імені в нього нема? Твого тата як звуть?

— Мого? Ага, це, як мама каже? Мама каже «Федя».

— Ну, у тебе батько Федя, а в нас Гришка.

— Гришка? То це твоя мама так каже, еге?

— Ох, і дурний же ти! Мама! І мама, і всі. Гришка, а мама — Варка.

Вася так нічого і не зрозумів, але розпитувати вже не хотілося. Та й Льовик побіг угору, а Вася згадав, що треба вертатись додому.

Вибравшись на свій ганок і відчинивши двері, він зіткнувся з матір'ю. Вона пильно на нього подивилась і не пішла по воду, як збиралась, а вернулаь у квартиру.

— Ну, розповідай. Чому ти сьогодні не такий якийсь?

Не поспішаючи і не хвилюючись, Вася розповів про свої пригоди. Тільки в одному місці йому не вистачило слів, і він здебільшого показував та зображав мімікою:

— Вона як гляне! Як гляне!

— Ну?

— А потім як ударить... Ось сюди.

— Ну, і що?

— Ха! І сюди... Потім... я пішов, а вона знову. Я теж як ударю!

А потім Варка прийшла.

— Яка ще Варка?

— Хто його зна яка. В окулярах. І Гришка. Це в них так називається, як ти тата називаєш Федя, так і вони: Гришка і Варка. А Варка сказала: хороший хлопчик, іди.

— Справи в тебе, Васю, серйозні.

— Серйозні справи — підтвердив Вася, мотнув головою перед матір'ю і посміхнувся.

Батько сказав:

— Так! Бачиш, як Волгу будувати! Що ж ти тепер робитимеш?

Вася сидів на своєму килимку коло іграшок і думав. Він розумів, що батько хитрує, не хоче допомогти йому в його надзвичайно

складному житті. Але батько був для Васі зразком знання і мудрості, і Вася хотів знати його думку:

— А чому ти не говориш? Я ще маленький!

— Ти маленький, проте ти не питав мене, коли пішов мініатися? Не питав.

— Льовик каже: давай мініатися. Я подивився, а там коробка.

— Далі дивись: помінявся ти, а де твоя коробка? Де? Вася засміявся іронічно з самого себе і розвів руками.

— Коробки нема... Митя... поцупив.

— Що це за слово «поцупив»? Треба казати вкрав.

— А це по-якому?

— А чорт його знає, по-якому! Це так злодії кажуть.

— І Льовик теж так каже.

— А ти ~~не~~ Льовика не дивись. А сестра його в художньому технікумі вчиться, то в неї ця коробка для пензликів. Бачиш, яка історія? А сестра тебе відлупцювала, і правильно...

— Це винні Льовик і Митя.

— Ні, друже, винен суди хлопчик: Вася Назаров.

— Ха! — засміявся Вася. — Тату, ти неправильно кажеш, я зовсім не винен.

— Вася повірив Льовикові, людині незнайомій, новій, чужій. Вася нічого не думав, розпустив вуха, коробку взяв та й вдруге розпустив вуха і рота роззявив, як ворона на даху. А тут іще Митя Кандибін навернувся. І коробки нема, і Васю побили. Хто винен, спитати б?

У міру того, як батько говорив, Вася червонів дедалі більше і дедалі краще розумів, що винен він. У цьому його найбільше переконували навіть не слова, а той тон, яким вони вимовлялись. Вася відчував, що батько ним справді незадоволений, а значить, винен справді Вася. Крім того, і слова дещо значили. У сім'ї Назарових часто вживали вислів «розпустити вуха». Ще недавно батько розповідав, як на заводі інструктор групи токарних, батько Миті Кандибіна, «розпустив вуха» і як з цієї причини «зацороли» сто тридцять деталей! Вася тепер слово в слово пригадав цю батькову розповідь.

Він відвернувся, ще більше почервонів, потім несміливо глянув на батька й посміхнувся мляво, сумно і ніяково. Батько сидів на стільці, шостаив лікті на коліна і сміявся, дивлячись на Васю. Зраз він видався Васі особливо рідним і милим, — так м'яко ворухнулись його ніжні вуса і так ласкаво дивилися очі.

Вася так нічого і не сказав. Він раптом згадав, що маленькі цвяшкки, подаровані батьком для будування мосту, нема куди скласти. Вони лежать просто на суцні неприємною, безформною купкою. Спершись на лікоть, Вася розглянув добре цю купку і сказав:

— А цвяшкки ніде подіти... Мама обіцяла коробочку... і забула... потім...

— Ходімо, дам тобі коробочку, — сказала мати.

Вася побіг за матір'ю, а коли повернувся, батько вже сидів у спальні, читав газету і голосно сміявся:

— Марусю, іди подивися, який Муссоліні перев'язаний, бідний! Це після Гвадалахари його перев'язали...

Вася вже не раз чув це чудне, довге слово «Муссоліні» і розумів тільки, що це щось погане і батькові не подобається. Але тут він згадав Митю Кандибіна. І треба цю коробку в нього взяти.

Після свіданку Вася поспішив у двір. Був вихідний день. Батько з матір'ю вибрались за покупками до міста. Вася любив ходити з ними, але сьогодні не пішов. Вони взяли з собою на руки Наташу, а Васі батько сказав:

— У тебе тут справи?

Вася нічого не відповів, бо в словах батька почув натяк, — значить, він усе й так знає. Крім того, на душі у Васі було погано, — у нього не було точного плану дій.

Вийшли в квартири всі разом. Коли веріт батько віддав Васі ключі від квартири.

— Ти погулай. І ключа не загуби, і не міняйся ні з ким.

Вася вислухав цей наказ серйозно, навіть не почервонів, бо ключ справді річ серйозна і мінятися ним не можна.

Повернувшись у двір, Вася побачив багато хлопчиків. Затівалась серйозна війна на «кучугурах». Про цю війну давно вже були розмови, вона висіла в повітрі. Здається, сьогодні повинна вдарити воєнна гроза.

Вася кілька разів бував на «кучугурах» з батьком, але всіх таємниць цієї чудесної місцевості ще не знав.

«Кучугури» являли собою широку незабудовану і не зачеплену людською територію, яка тяглася, починаючи від останніх будинків міста, кудись далеко, кілометрів на три, а зправа і вліво навіть більше. Уся ця місцевість складалася з батяхох піщаних горбів, досить високих, подекуди схожих формою на справжні гірські пасма. Подекуди вони заросли повсю, іноді розновзалась по них суха, приземкувата травичка. В центрі «кучугур» стояла справжня гора, яку діти називали «Мухиною горою», бо на цій горі людина здавалась такою маленькою, як муха. Мухина гора тільки здалеку здавалась монументальним цілим, насправді ж у неї було кілька вершин, крутих схилів, номорцених піщаними брижами. Під ними були прірви й ущелини, зарослі чагарником. Навколо Мухиної гори, скільки сягає око, до самого села Корчати, ледве помітного на яскраво-зеленому фоні, розкидані були гори трохи менші, з такими самими прірвами і ущелинами.

Вася бачив, як деякі хлопчики безстрашно скочувалися по крутих схилах на саме дно прірви. Вони швидко крутилися, за ними здіймалися вихори, а після них на гладенькій поверхні схилу залишався пухкий, далеко видний слід. Мабуть, це була велика насолода прокотитися по такому схилу, а потім переможно стояти на

дні ущелини й позирати на вершину схилу, поступово висипаючи пісок з одягу, носа і вух. У присутності батька Вася не наважувався зробити таке падіння в безодню, але потай мріяв про нього.

А втім, тепер «кучугури» вже не могли бути використані для подібних мирних розваг. Їх територія була отруєна сім'ям війни. Вася досі не брав участі в колективних виступах місцевих молодих сил, але він уже підходив до «призовного віку», і військові справи його цікавили. Серед хлоп'ячої громадськості вже протягом кількох днів точилися палкі дебати з приводу напруженого стану на «кучугурах». Війна мала початися не сьогодні-завтра. Визначним головнокомандуючим у дворі був Серьожа Скальковський, учень п'ятого класу, син приймальника вагонів. Старий Скальковський міцно тримав свою велику сім'ю, але чоловік він був веселий, балакучий і насмішкуватий. Він мав орден Червоного Прапора, багато пам'ятав про партизанські часи, але ніколи не хвалився своїми партизанськими успіхами, а навпаки, любив поговорити про військову техніку та організацію. Тому і Серьожа Скальковський був противником безладної воєнної метушні на «кучугурах» і вимагав порядку.

Ворог містився у великому триповерховому будинку, що підійшов до «кучугур» за півкілометра від двору Васи. Хлопчики цього будинку давно освоїли «кучугури» з свого боку, і їх розвідки йшли також у напрямі до Мухинової гори. В ущелинах цієї гори і сталися перші сутички. Спочатку це були поодинокі сутички, потім групові. В одній з недавніх сутичок цілий загін під командою самого Серьожі Скальковського був скинутий противником в одну прірву, а переможці з тріумфальними піснями пішли додому по гребенях гір. Але вчора надвечір Серьожі вдалося змити ганьбу: перед самим заходом сонця він захопив у «східному секторі» групу противника. Стався бій, противник відступив, але головний сенс перемоги полягав у тому, що в одного з полонених була відібрана незакінчена карта всієї території «кучугур» — явний доказ загарбницьких намірів противника. Вася опинився в дворі якраз у той момент, коли Серьожа Скальковський говорив:

— Бачите, вони вже карту складають. А ми тільки ходимо без усякого ладу. І дивіться, вони намалювали наш будинок і написали зробили: «Центр розташування синіх».

— Ого! — крикнув хтось дзвінко. — Ми, по-їхньому, сині?

— Сині!

— А вони червоні?

— Виходить так.

— І на карті так написали, — крикнув інший голос.

— А хто їм дав право?

— Подумаєш, червоні?

— А тепер карта в нас, можна переписати!

Всі були дуже обурені, заглядали в карту і фіркали. Вася теж протиснувся до карти і хоч читати ще не вмів, але ясно побачив,

що їхній двір ображено, і в нього не було ніяких сумнівів, що червоними можуть називатися тільки Серьожині воїни.

Вася серйозно слухав, позирав то на те, то на те обличчя, і раптом побачив з другого боку юрби настійливі, бистрі очі Миті Кандибіна. В душі Васі воєнна пожежа відразу погасла і постала проблема коробки. Він обійшов юрбу і взяв Митю за лікоть. Митя озирнувся і швидко відсунувся вбік.

— Митю, ти вчора взяв ту... коробку?

— Взяв. Ну, то що? І взяв! А що ти мені зробиш?

Хоч Митя і поводився задириливо, проте відсувався далі і, видно, готовий був утекти. Така поведінка страшенно здивувала Васю. Він зробив крок уперед і сказав певнено:

— То ти віддай!

— Ой, який ти спритний,— презирливо скривився Митя.— Віддай! Який ти спритний!

— Значить, ти не хочеш віддавати? Украв і не хочеш віддавати? Так?

Вася вимовив це збуджено-голосно, з маленьким гнівом.

У відповідь Митя скривив ідку й огидну гримасу. Що сталося далі, ніхто не міг розповісти, навіть і сам Вася. В усякому разі, військова рада змушена була припинити обговорення стратегічних питань. Її учасники розступилися і захоплено дивились на цікаве видовище: Митя лежав на землі обличчям униз, а на ньому верхи сидів Вася і питає:

— Віддаси? Ну, кажи, віддаси?

Митя на це питання не давав ніякої відповіді, а намагався вилізти на волю. Обличчя Миті було в піску, воно швидко показувалось то з того, то з того боку, і у відповідний бік намагався заглянути Вася й питає:

— Ну, кажи, віддаси?

Учасники військової ради реготали. Особливо було смішне те, що в обличчі Васі не було нічого ні злісного, ні войовничого, ні збудженого. В його великих очах була тільки зацікавленість — віддасть Митя чи не віддасть? Це запитання він ставив без будь-якої погрози, звичайне ділове запитання. В той же час Вася зрідка притискав свого противника до землі і трошки придушував його голову.

Вася, нарешті, помітив загальну увагу й регіт і підвів голову. Серьожа Скальковський узяв Васю за плечі й обережно поставив на ноги. Вася посміхнувся і сказав Серьожі:

— Я його душив, душив, а він мовчить.

— За що ти його душив?

— Він узяв мою коробку.

— Яку коробку?

— Така велика... залізна...

Митя стояв поруч і витирав рукою обличчя, від чого воно, між іншим, не ставало чистішим.

Серьожа спитав:

— Чому ти не віддаєш йому коробку?

Митя шморгнув носом, подивився вбік і сказав нудним, непривітним басом:

— Я віддав би, та батько в мене забрав.

— А коробка його?

Митя так само байдуже кивнув головою.

Гарний, з зачіскою, сильний б'лявий Серьожа замислився:

— Ну, що ж? Хай батько віддає. Адже не його коробка? Він забрав у тебе?

— Він не забрав. Він учора той... украв.

Хлопчики засміялися. Засміявся і Льовик. Вася побачив Льовика і крикнув:

— Он Льовик усе знає.

Льовик відвернувся, вдаючи серйозність:

— Нічого я не знаю. Яке мені діло, що він у тебе вкрав!

Серьожа суворо, як справжній головнокомандуючий, крикнув на Митю:

— Ти вкрав? Кажі!

— Взяв. Чого там вкрав?!

— Добре,— сказав Серьожа.— Ми зараз кінчимо, а ви обидва тут почекайте. Тебе як звуть?

— Вася.

— То ти, Васю, за ним дивись. Він під арештом. Арештований!

Вася скося глянув на Митю й посміхнувся. Йому дуже сподобалося розпорядження Серьожі, хоч він і не розумів, що йому, власне кажучи, подобається. Васю захоплювала впевнена сила Серьожі і сила хлоп'ячої організації, що стояла за ним.

Вася скося поглядав на Митю, але той і не думав тікати,— може, тому, що не мав сумніву в цупкості рук вартового, а може, йому також сподобалось бути заарештованим самим головнокомандуючим. Тому обидва супротивники в цілковитому порядку стояли й переглядалися і так захопились цією справою, що навіть не чули розмов на військовій нараді.

У нараді брало участь близько десятка хлопчиків, включаючи таких допризовників, як Вася і Митя, які не могли сподіватись на відповідальні посади, але інстинктивно відчували, що в наступних боях ніхто не перешкодить їм проявити свою енергію. Умови війни їх через те мало цікавили. Але доля їх виявилася щасливою, ніж вони гадали. З центра наради раптом пролунав голос Серьожі Скальковського.

— Ні, головні сили ми не будемо чіпати. У нас є такі розвідники, що ого! Ось цей пацан, що сьогодні переможець, ага, Вася! Дивіться, бойовий! Він і буде начальником розвідки.

— Ні, начальника треба великого,— сказав хтось.

— Ну, добре, а він буде помічником. Чим поганий?

Усі дивилися на Васю й посміхалися. Вася швидко зміркував, яка кар'єра перед ним відкривається, адже батько не раз розказував йому про розвідки. Він почервонів від внутрішньої гордості,

але жодним рухом не виявив свого хвилювання, навпаки, він ще пильніше почав поглядати на Митю. Митя презирливо витяг губи і сказав стиха:

— Теж, розвідник!

Це було сказано через заздрість, але в цю мить Серьожа, вийшовши з кола, озирнувся й почав за рукави і за плечі стягувати розвідників в одну купу до Васи. Їх виявилось вісім чоловік, і першим сюди потрапив, звичайно, Митя. Вони були всі задоволені, хоч і поводитися без упевненості, властивої розвідникам.

Серьожа виголосив промову:

— От ви, значить, розвідники, зрозуміли? Тільки глядіть, щоб була дисципліна, а не як кому хочеться. Вашим начальником буде Костя Вареник, а помічником ось цей Вася. Зрозуміли?

Розвідники закивали головами й повернулися обличчями до Кості. Костя Вареник був тонкий хлопчик років тринадцяти. У нього був веселий великий рот і насмішкуваті очі. Він заклав руки в кишені, оглянув свою команду і підняв кулак:

— Розвідка повинна показати... о! Тільки хто буде зрадником або злякається... розстріл!

Розвідники напружили очі і поперхнулися від задоволення.

— Ходім організовуватися! — наказав Костя.

— А заарештований? — спитав Вася.

— Ага, зараз! Товаришу головком! Заарештованого відпустити?

— Що ви! — обурився Серьожа. — Зараз поведемо!

Серьожа вийшов уперед і хотів був кудись вести їх, але в цей момент відчинилась важка хвіртка воріт і пропустила трьох хлопчиків років одинадцяти—тринадцяти. Один з них ніс на паличці білу ганчірку.

— Ой! Парламентери! — закричав Серьожа, надзвичайно схвилюваний.

— Вони здаються! — крикнув хтось позаду.

— Струнко! Ніяких розмов! — люто наказав головнокомандуючий.

Всі злякано замовкли і чекали, що буде далі. Головом та інші облилися холодним потом, побачивши, наскільки організований противник: в одного білий прапор, у другого піонерська сурма, у третього на старій кепці золотисте перо з півнячого хвоста, — це якийсь начальник. Не встигли хлопці перевести дух після першого потрясіння, як противник показав себе що блискучіше: парламентери виструнчилися в одну лінію, сурмач підняв сурму і щось загравав. Навіть у Серьожі перехопило дух від заздрості, але він рапінш від інших отямився, виступив наперед, відсалютував рукою і сказав:

— Я головнокомандуючий Сергій Скальковський. Ми не знали, що ви прийдете, і через те не приготували почесної варти. Просимо нас пробачити.

Хлопчакам полегшало на серці, і вони ще раз побачили, що їх головнокомандуючий розуміє справу.

Начальник парламентарів теж виступив наперед і виголосив таку промову:

— Ми не встигли вам сказати, бо мало часу. Червоне командування оголошує війну синім, тільки треба скласти правила, і щоб ви віддали наш план, а ви забрали його не за правилами, війни ще не було. Треба скласти правила, коли воювати і які прапори в червоних і в синіх.

Хтось із юрби ображено крикнув:

— Ми не сині! Дивись-но, вигадали, сині!..

— Цить! — розпорядився головнокомандуючий, але й сам додав: — Давайте складемо правила, тільки це ви даремно говорите, що ви — червоні. Так не можна: ви самі... як схотіли...

— Ми перші, — сказав парламентар.

— Ні, ми перші, — знову крикнули з рядів.

Серьожа зміркував, що війна може початися до складання правил, і поспішив внести заспокоєння:

— Почекайте, чого кричите, давайте сядемо і поговоримо.

Парламентери погодились, і всі посідали на купі колод біля паркана.

Вася сказав заарештованому:

— Ходімо туди.

Заарештований погодився й побіг до паркана. Вася ледве встиг догнати його. Вони розмістилися разом з іншими розвідниками на піску.

Після півгодинної суперечки було досягнуто цілковитої згоди між сторонами. Вирішено було війну проводити від десятої години ранку до гудка на заводі о четвертій годині. В інший час територія «кучугур» вважається нейтральною, можна гуляти, робити, що хочеш, і нікого не можна брати в полон. Переможцем буде той, чий прапор три дні простоїть на Мухиній горі. Прапори у обох сторін червоні, тільки в Серьожиної армії світліший, а в противників темніший. І ті, і ті називаються червоними, тільки одна сторона називатиметься північною, а друга — південною. В полон можна брати, якщо годувати, а як не годувати, то відпускати полонених о четвертій годині під чотири вітри, бо війська взагалі мало, і якщо брати полонених, то й зовсім не лишиться. Захоплений північними план віддати південним.

Парламентери пішли з тією самою церемонією. Вони йшли по вулиці, розмахуючи білим прапором і граючи на сурмі. Північні тільки в цей момент зрозуміли, що війна почалась, що противник дуже організований і міцний, треба вживати негайних заходів. Серьожа послав кількох хлопчиків по квартирах провадити мобілізацію — вмовляти домосідів і тихеньких записуватися в північну армію.

— У нас на території армії тридцять три хороших пацани, та розвідників скільки, а вони сидять коло маминих спідниць!

Вася почув ці слова і з сумом подумав про нерозв'язні суперечності життя, бо його мати все-таки найкраща з усіх, а ось Серьожа каже... Звичайно, в інших мам і спідниці не такі...

Через п'ять хвилин до хлопчиків підійшла одна з матерів, і Вася звернув увагу на її спідницю. Ні, це була непогана спідниця, легка і блискуча, взагалі ця мама пахнула духами й була добра... Вона прийшла разом із сином, семирічним Олегом Куриловським. Навіть Васі доводилось чути про сім'ю Куриловських деякі оповідання.

Семен Павлович Куриловський працював на заводі начальником планового відділу. На території північної армії не було нікого, хто міг би значністю рівнятися з Семеном Павловичем Куриловським. Цей основний факт, проте, найбільше турбував самого Куриловського, а Васин батько говорив про нього так:

— Начальник планового відділу! Звичайно, важна птиця! Але все-таки на світі є й важніші!

Якраз щодо цього Куриловський, здається, мав сумнів. У його важності було щось таке, чого не могли зрозуміти інші люди. Але так було на заводі. А в сім'ї Куриловських усі розуміли і не уявляли собі життя, не розчиненого у величності Семена Павловича. Де містилися джерела цієї величності, в плановій роботі чи в педагогічних переконаннях Семена Павловича, сказати важко. Але деяким товаришам, яких удостоїв розмовою Семен Павлович, поцастило чути такі слова:

— Батько повинен мати авторитет! Батько повинен стояти вище! Батько — це все! Без авторитету яке може бути виховання?

Семен Павлович, справді, стояв «вище». Дома в нього окремий кабінет, в який може заходити тільки дружина. Весь вільний час Семен Павлович перебуває в кабінеті. З домашніх ніхто не знає, що він там робить, та й не може знати, не може навіть знати про своє незнання, бо є речі звичайніші, ніж кабінет, але й їх імена вимовляються з трепетом: татове ліжко, татова шафа, татові штани.

Повертаючись із служби, тато не проходить по кімнатах, а урочисто виступає, несучи в руках коричневий подвійний портфель, щоб покласти його в кабінетному олтарі. Обідає тато сам, похмурий і загазечений, а діти в цей час пересиджують в якомусь далекому сімейному провулку. Хоч у Семена Павловича і немає власної «прикріпленої» машини, але часто його «підвозить» заводський газик. Газик з зусиллям поринає в хвилях піщаної вулиці, його шум далеко лунає в околицях, нервуються собаки в усіх прилеглих дворах, звідусіль вибігають на вулицю діти. Вся природа дивиться на газик враженими очима, дивиться на сердитого шофера, на Семена Павловича Куриловського, схожого на графа С. Ю. Вітте. Звичайно, газик становить одну з найістотніших частин батьківського авторитету: це особливо добре знають Куриловський Олег — семи років, Куриловська Олена п'яти років і Куриловський Всеволод — трьох років.

Семен Павлович рідко спускається із своєї високості для педагогічної дії, але в сім'ї все робиться від його імені або від імені його майбутнього незадоволення. Саме незадоволення, а не гніву, бо й незадоволення татове — річ жахлива, татового ж гніву просто не можна уявити. Мама часто говорить:

— Тато буде незадоволений.

— Тато довідається.

— Доведеться розказати татові.

Тато рідко безпосередньо стикається з підлеглими. Іноді він бере участь у трапезі за спільним столом, іноді кидає величний жарт, на який усі повинні відповідати захопленими усмішками. Іноді він уявляє Куриловську Олену за підборіддя і скаже:

— Ну?!

Але здебільшого тато передає свої враження й директиви через маму після її доповіді. Тоді мама каже:

— Тато згодний.

— Тато не згодний.

— Тато довідався і дуже сердиться.

Зараз дружина Семена Павловича вийшла в двір разом з Олегом, щоб з'ясувати, що це за північани і чи може Олег узяти участь в їх діях, взагалі з'ясувати ідеологію північан і їх практику для доповіді татові.

Олег Куриловський — ситий хлопчик з подвійним підборіддям. Він стоїть поруч матері і з великою цікавістю слухає пояснення Серьожі:

— У нас війна з південними, вони живуть у тому будинку... Треба поставити прапор на Мухиній горі.

Серьожка кивнув на Мухину гору, ясно-жовту вершину якої видно над парканом.

— Як це війна? — спитала Куриловська, оглядаючи юрбу хлопчиків, що обступили її. — Ваші батьки знають про це?

Серьожка посміхнувся.

— Та що ж тут знати? Ми в секреті не тримаємо. А тільки, мало які ігри є? Хіба про кожную питати?

— Авжеж, «про кожную». Це у вас не просто гра, а війна.

— Війна. Тільки це гра! Як кожна гра!

— А якщо ви пораните когось?

— Та чим же ми поранимо? Що в нас, ножі чи револьвери?

— А ось шаблі!

— Та це ж дерев'яні шаблі!

— Все ж таки, якщо вдарити!

Серьожка перестав відповідати. Йому була неприємна ця розмова, що зривала кривавий одяг з війни між північними і південними. Він уже зло дивився на Олега Куриловського і був не від того, щоб і справді зробити йому якусь неприємність. Але Куриловська хотіла до кінця з'ясувати, що це за війна.

— А все-таки: як ви будете воювати?

Серьожа розсердився. Він не міг допустити дальшого розвінчування воєнної справи:

— Якщо ви за Олега боїтесь, то й не треба. Бо і ми не ручаємось: може, в бою його хто-небудь і трісне. А він побіжить до вас скаржитися! Все ж таки війна! У нас ої які і то не бояться! Ти не боїшся? — спитав він Васю, поклавши руку на його плече.

— Не боюся, — усміхнувся Вася.

— Ну, от бачите? — сказала Куриловська з тривогою, знов оглядаючи всіх хлопців, ніби сподіваючись довідатися, хто трісне Олега Куриловського і наскільки це буде небезпечно.

— Ти не бійся, Олег! — сказав позаду добродушно-іронічний голос. — У нас червоний хрест є. Якщо тобі руку або голову відірве бомбою, відразу перев'язку зроблять. Для цього дівчата є.

Хлопчики голосно розсміялися. Пожвавішав, усміхнувся, порожівів Олег. І для нього перев'язка на місці відірваної руки або... голови здавалась тепер привабливою.

— Господи! — прошепотіла мати й подалась додому. Олег побрів за нею. Хлопчики дивилися їм услід, примруживши очі й показуючи білі зуби.

— Ага! — згадав Серьожа. — А де твій заарештований?

— Я тут.

— Ходім!

Митя похилив голову.

— Тільки він однаково не віддасть!

— Побачимо!

— О! Ти ще не знаєш мого батька!

— Цікаво! — сказав Серьожа і похитав гарною білявою причесаною головою.

Розташування квартири Кандибіна було таке, як і в Назарових, вони жили в нижньому поверсі, але Вася не міг знайти нічого спільного між своїм житлом і цим. Підлога, видно, не підміталась кілька днів. Стіни були вкриті плямами. На непокритому столі важко сказати чого більше: недоїдків чи мух. Стільці, табуретки в безладді: порозкидані скрізь. У другій кімнаті неприбрані постелі і жовтуваті брудні подушки. На буфеті навалені брудні тарілки і склянки. Навіть шухляди комода чомусь були висунуті і так залишені. Серьожа, що ввійшов першим, відразу потрапив у якусь калюжу і трохи не впав.

— Обережніше, юначе, сором падати на рівному місці, — сказав червонолиций голений чоловік.

Батько Миті сидів коло стола і тримав між ногами підшоною догори чобіт. На ріжку стола, поряд з ним, стояла та сама чорпа залізна коробка. Тільки тепер вона була поділена диктовими пергородками, і в окремих комірках насипані були дерев'яні шевські цвяшки.

— Чим можу бути корисний? — спитав Кандибін, дістаючи з рота новий цвяшок і вкладаючи його в дірочку, проколену в підшві. Вася побачив між губами Кандибіна ще кілька цвяшків і

зрозумів, чому він так чудно говорить. Серьожа легенько штовхнув Васю і спитав пошепки:

— Ця?

Вася підвів очі і так само конспіративно кивнув головою.

— Що це ви прийшли до чужої хати й шепочетесь? — насилу прогугнявив Кандибін.

— Вони по коробку прийшли,— прогудів Митя і сховався за спину товаришів.

Кандибін ударив молотком по чоботу, витяг з рота останній цвяшок і тільки тепер дістав змогу говорити повним голосом.

— А! По коробку? По коробку нема чого до мене приходити. Це нехай до тебе приходять.

Випроставшись на стільці, Кандибін сердито дивився на хлопчиків, а в руці тримав молоток, немов для удару. Червоне обличчя Кандибіна було ще молоде, але брови були білі-білі, як у старого. З-під цих брів дивились жорсткі, холодні очі.

— Митя признався, що коробку він узяв, начебто... ну, вкрав. А в нього ви забрали. А це Васі Назарова коробка.

Серьожа стояв коло стола і спокійно дивився на витягнуту постать Кандибіна.

Батько перевів очі на сина:

— Ага! Вкрав?

Митя виступив з-за сфени Серьожі і заговорив голосно, напористо, з маленьким повискуванням:

— Та не вкрав! Украв, украв! Вона там лежала, при всіх, усі бачили! Я і взяв. А що вони кажуть, то брешуть, брешуть та й годі!

Вася оглянувся вражений. Він ніколи в житті ще не чув такої одвертої брехні, висловленої таким щирим і страдницьким голосом.

Кандибін знов перевів очі на Серьожу:

— Так не годиться, товариші! Прийшли і давай: украв, украв! За такі слова можна і відповідати, знаєте!

Хвилюючись, Кандибін почав ритися пальцями в залізній коробці, спочатку в одному відділі, потім у другому. Серьожа не здавався:

— Ну, добре, хай і не вкрав. Але тільки коробка ця Васи́на... , а не ваша. Значить, ви віддасте йому?

— Кому, йому? Ні, не віддам. Прийшли б по-доброму, може, і віддав би. А тепер не віддам. Украв, украв! Взяли і з людини злодія зробили! Ідіть!

Серьожа спробував ще один хід:

— Хай! Це я говорив, а Вася нічого не говорив. Отже... треба йому віддати...

Кандибін іще дужче витягнув своє тіло над чоботом:

— Ну! Молодий ти ще мене вчити! І з якого права ти сюди прийшов? Вліз до моєї хати і розмовляєш тут? Що у тебе батько партизан? Ну, то це ще питання. Бачу: одна компанія! Ідіть! Марш звідси!

Хлопчики рушили до дверей.

— А ти, Митько, куди? — крикнув батько. — Ні, ти залишайся! Серьожа знов трохи не впав на порозі. З кухні дивилась на них байдужими очима худа стара жінка. Вийшли в двір.

— От, розумієш, жлоб! — роздратовано сказав Серьожа. — Ні-і! Ми цю коробку в нього видеремо!

Вася не встиг відповісти, бо в цей момент колеса історії закрутились, як божевільні. До Серьожі шпарко бігло кілька хлопчиків. Вони щось кричали, перепиняючи один одного і вимахуючи руками. Один з них, нарешті, перекичав товаришів:

— Серьожка! Та дивися ж! Вони вже прапор...

Серьожа глянув і зблід. На вершині Мухиної гори майорів темно-червоний прапор, що здавався звідси чорним. Серьожа опустився на приступки ганку, він не міг дібрати слів. В душі у Васі теж щось тріпнулося, — споконвічна хлоп'яча огида до противника.

Хлопчики збігалися до ставки головнокомандуючого, і кожен з них приносив ту саму звістку, і кожен вимагав негайного наступу і розправи із зухвалім ворогом. Вони кричали несамовитими ди-скантами, з широко розкритими очима, брудними руками показу-вали своєму ватажкові на нестерпно ганебний вигляд Мухиної гори.

— Чого ми сидимо? Чого ми сидимо, а вони там задаються. Зараз ходім!

— У наступ! У наступ!

Шаблі і кинджали замелькали в повітрі.

Але головнокомандуючий північною славною армією знав свою справу. Він виліз на другу приступку ганку і підніс руку, показуючи, що хоче говорити. Все замовкло.

— Чого ви кричете? Горлають, ніякої дисципліни! Куди ми підемо, коли в нас ще й прапора нема! Підемо з голими руками, так? І розвідки не зроблено! Кричать, кричать! Прапор я сам зроблю, мама обіцяла! Призначаю атаку Мухиної гори завтра о дванадцятій годині. Тільки тримати в секреті. А де начальник розвідки?

Усі північани кинулись шукати начальника розвідки:

— Костю!

— Костю-у!

— Варенику!

Догадались побігти на квартиру. Вернувшись, доповіли:

— Його мати каже: він обідає і не лізьте!

— То помічник є!

— Ага, — згадав Серьожа, — Назаров!

Вася Назаров стояв тут перед головнокомандуючим, готовий виконати свій обов'язок. Тільки далеко десь муляла неспокійна думка, як поставляться до його діяльності розвідника батьки?

— Розвідці завтра виступити об одинадцятій годині. Розвіда-ти, де противник, і доповісти!

Вася кивав головою і оглядався на своїх розвідників. Усі вони були тут, тільки Митю Кандибіна затримали сімейні справи.

Але в цей момент почувся і голос Миті. Він лунав з його квартири і відзначався виразністю і силою звуку:

— Ой тату, ой таточку! О-ой! Ой, не буду! Ой, не буду, останній раз!

Другий голос гримів самостійнішим тоном:

— Красти? Коробка тобі потрібна? Ганьбити... у... руда твоя ника!

Північани завмерли, дехто зблід, у тому числі й Вася. Один з бійців північної армії, тут поруч, за два кроки, терпів муки, а вони змушені були мовчки слухати.

Митя ще раз одчайдушно зарепетував, і раптом відчинилися двері, і він, як ядро, вилетів з квартири, зарядженої гнівом його батька, і потрапив прямо в розташування північан. Руки його були судорожно притиснуті до тих місць, через які за старою традицією, входить в пацана все добре. Опинившись серед своїх, Митя блискавично повернувся обличчям до місця тортур. Батько його виглянув у двері і, вимахуючи поясом, заявив:

— Пам'ятатимеш, сучий сину.

Митя мовчки вислухав це пророкування, а коли батько зник, він упав на приступку біля самих ніг головнокомандуючого і гірко заплакав. Північна армія мовчки дивилась на його страждання. Коли він перестав плакати, Серьожа сказав:

— Ти не журись! Це що! Це особиста неприємність! А ти глянь, що на Мухиній горі діється!

Митя схопився і втупився своїми активними, а в цю мить заплаканими очима на вершину Мухиної гори:

— Прапор? Це їхній?

— А чий же! Поки тебе били, вони зайняли Мухину гору. А за що це тебе?

— За коробку.

— Ти признався?

— Ні, а він каже: ганьбиш.

Вася торкнув Митю за штанину:

— Митю, завтра на розвідку об одинадцятій годині... йти... Ти підеш?

Митя із згодою кивнув і вимовив ще з деяким відтінком страждання:

— Добре.

Батько сказав Васі:

— Це добре, що ти начальник розвідки. А от, що ти побив Митю — це погано. І батько його побив. Бідний хлопчик!

— Я його не бив, тату, я його тільки повалив. І душив. Я йому кажу віддай, а він мовчить.

— Це хай і так, а тільки через дурницю не варт: коробка! Ти цього Митю приведи до нас і помирися.

— А як? — спитав Вася за звичкою.

— Та так і скажи: Митю, ходім до нас. Адже ж він теж розвідник?

— Угу... А як же коробка?

— Кандибін не віддає? І сина побив, і коробку привласнив? Дивна людина! І токар хороший, і швець, і вже інструктор, заробляє здорово, а людина несвідома. Брудно в них?

Вася зморщив обличчя:

— Брудно-брудно! І на підлозі, і скрізь. А як же коробка?

— Що-небудь інше придумаємо.

Мати слухала їх і сказала:

— Тільки ти, розвіднику, гляди там, очей не виколи.

— Ти інше скажи,— додав батько,— в полон не потрап, ось що.

На другий день Вася прокинувся рано, ще батько не встиг на роботу піти, і спитав:

— Котра вже година?

Батько відповів:

— Що тобі година, коли на Мухиній горі чужий прапор стоїть. Хороший розвідник давно на горі був би. А ти спиш!

Сказав і пішов на завод,— значить сім годин. Його слова внесли у Васину душу нову проблему. Справді, чому не можна зараз піти на розвідку? Вася швидко одягнувся, черевики тепер взувати не треба, а короткі штанці натягаються моментально. Вася кинувся до вмивальника. Тут його дії відзначились такою вихровою навальністю, що мати звернула увагу:

— Е, ні! Війна чи що там, а ти вмивайся як слід. А щітка чом суха? Ти що це?

— Мамочко, я потім.

— Що це за розмови! Ти мені ніколи таких розмов не заводь! І куди ти поспішаєш? Ще й сніданок не готовий.

— Мамочко, я тільки подивлюся.

— Та на що дивитися? Ну, подивись у вікно.

Справді, у вікно все було видно. На Мухиній горі так само майорів прапор, що здавався чорним, а в дворі не було жодного бійця північної армії.

Вася зрозумів, що і в житті розвідника є закономірність, і покірно взявся до сніданку. Про суть роботи розвідника він ще не думав, знав тільки, що це справа відповідальна і небезпечна. Уява невиразно малювала деякі можливі ускладнення. Вася потрапляє в полон: Вороги допитують його про розташування північної армії, а Вася мовчить або відповідає: «Хоч як мучте, нізащо не скажу!» Про такі подвиги партизанів, взятих у полон, іноді розповідав і Серьожа Скальковський і читав батько в книжках. Але Вася не тільки мрійник. Він ще й реаліст. Тому за сніданком у нього виникають іронічні думки, і він питає матір:

— А якщо вони питатимуть, де наші, то вони й так знають, бо самі вчора в наш двір прийшли. І з сурмою, і з прапором.

Мати відповіла:

— Раз вони знають, то й не питатимуть про це, а про щось інше спитають.

— А як вони спитають?

— Вони спитають, скільки у вас війська, скільки розвідників, скільки гармат.

— Ха! У нас гармат жодної нема. Тільки є шаблі. А про шаблі теж будуть питати?

— Напевно будуть. Тільки ти ж не попадешся в полон?

— Тоді треба тікати! А то попадешся, і тоді питатимуть. А як вони мучитимуть?

— Та це дивлячись які вороги! Адже ці самі південні не фашисти?

— Ні, вони не фашисти. Вони вчора приходили до нас: такі самі, як ми, все таке саме. І прапор у них теж червоний, і вони називаються червоні, тільки південні.

— Ну, значить, не фашисти, тоді вони мучити не повинні.

— У них нема цього... Му...

— Муссоліні?

— Угу... У них нема.

Таким чином, першу розвідку Вася зробив ще дома.

Коля Вася вийшов у двір, там уже був деякий воєнний рух. На ганку в Серьожі Скальковського стояв яскраво-червоний прапор, і навколо нього були бійці і розвідники, вражені його урочистістю. Сам Серьожка, Льовик, Костя і ще кілька старших обговорювали план атаки. Тут у дворі крутився Олег Куриловський і прислухався до розмов із заздрістю. Серьожка спитав його:

— Ну що, тобі дозволили?

Олег опустил очі:

— Не дозволили. Батько сказав: можна дивитись, але в бійку не лізти!

— А ти до нас у розвідники.

Олег подивився на вікна своєї квартири й заперечливо покрутив головою.

Костя Вареник почав збирати своїх розвідників. Митя Кандибів сидів на колодах коло Васі і був настроєний сумно. Вася згадав батькову пораду помиритися з ним і тепер уважно розглядав його обличчя. Світлі оченята Миті за звичкою метались то в той, то в той бік, але личко його було бліде і брудне, а рудувате волоссячко склеїлося в окремі тверді пучки і стирчало на голові, як бур'ян.

Вася сказав:

— Митя, давай миритися.

Митя нічого не виявив на обличчі, але відповів:

— Давай!

— І будемо разом.

— Як разом?

— І гратися разом, і воювати. А ти до мене прийдеш?

— Куди це?

— До мене додому.

Митя дивився кудись уперед і так само байдуже відповів:

— Прийду.

— А тебе тато дуже побив? Учора?

— Ні, сказав Митя і скривив свою звичайну презирливу гримасу.— Він махає своїм поясом, а я теж знаю: треба і сюди, і туди, а він ляскає-ляскає, а тільки дарма.

Митя трошечки пожвавішав і навіть почав поглядати на співбесідника.

— А мама тебе не б'є?

— А їй чого бити? Яке їй діло?

Прибіг Костя, перелічив розвідників, присів коло них навпочіпки і зашепотів:

— Слухай, хлопці! Бачите Мухину гору? Там на горі, напевно, вони всі сидять, південні. Серьожа поведе наших кругом, кругом поведе, в тил, значить, ущелинами, щоб вони не бачили. Вони не бачитимуть, а Серьожа на них нападе ззаду. Зрозуміли?

Розвідники ствердили, що цей стратегічний план вони розуміють.

— А ми підемо прямо на них.

— А вони нас побачать,— сказав хтось.

— І хай бачать. Вони подумають, що тут усі наші, а назад не дивитимуться.

Митя скептично поставився до таких надій.

— Думаєте, вони такі дурні? Вони відразу визнають.

— А ви не лізьте по чистому місцю, а все за кущиками, за кущиками. Вони й думатимуть, що це великі. Зрозуміли?

Костя розбив свою команду на дві частини. Він сам поведе свою колону лівими стежками, а Васі наказав вести своїх правими. Якщо південні наступатимуть, до бою не ставати, а ховатися.

В колоні Васі разом з ним було п'ять пацанів: Митя Кандибін, Андрюша Горелов, Петя Власенко та Володя Перцовський. Усі ці пацани відзначалися самостійністю думок і крикливими головами. Вони зразу ж збунтувалися, коли Вася дав наказ:

— Станьте тепер так... у рядок.

Вони кричали:

— Це не треба. Це розвідники. Треба пригинатися. Треба на животі, на животі! Він сам нічого не тямить!

Але Вася був невблаганний:

— На животі не треба. Це коли в розвідку, тоді на животі, а ми будемо наступати.

Вася невиразно відчував брак військових знань, але крикливі розвідники викликали в нього опір. Він уже почав ханати розвідників за рукава і силою вштовхувати в бойовий порядок. Хтось крикнув:

— Він не має права штовхатися!

Допомога прийшла з несподіваного боку. Митя Кандибін першим став у стрій і забурчав:

— Годі кричати. Вася — начальник. Раз він сказав, чого там?

Вася в цілковитому порядку повів свою колону на поле бою. Попереду колони він гордо пройшов повз головні сили, що зібралися коло прапора. Серьожа Скальковський, пропускаючи повз себе колону, похвалив її марш:

— Оце добре! Молодець, Вася! Ви ж там глядіть!

Тоді Вася обернувся до колони і сказав уже з цілковитою певністю командира:

— А я що казав?

Але розвідники й самі були задоволені похвалою головнокомандуючого.

Колона Васі розташувалась за кущиками на височині, поблизу Мухинової гори. Ліворуч, на сусідній височині, лежали на піску розвідники Кості Вареника, а праворуч унизу майорів між кущами яскраво-червоний прапор. Це головні сили під проводом самого головнокомандуючого виконували обхідний маневр.

Мухину гору було видно добре, але головна її вершина була частково закрита великою піщаною кучугурою, тому видно було тільки вершок прапора. На «кучугурі» чорніла одинока постать.

— Це їхній вартовий, — сказав Володя Перцовський.

— Ех, якби бінокля дістати! — палко мріяв Андрюша.

Вася відчув, як стиснулося з жалю серце. Як це він не догадався випросити в батька бінокля! Жах, скільки втрачено пишноти, блиску, авторитету, воєнної зручності!

Але вже й без бінокля було видно, як численне військо південців висунулося з-за вершини. В середині у Васі тріпнулося щось цивільне, коли він побачив таку хмару ворогів. Костина колона підвелась за своїми кущиками і закричала, піднімаючи руки, тоді і Вася задер руки вгору і загорлав щось войовниче. Південна армія дивилась на них без слів. Розвідники теж замовкли. В такій мовчанці минуло кілька хвилин. Але раптом від ворожої армії відділилися троє і почали швидко лізти на вершок «кучугури». Підскочивши до одинокої постаті, троє південців закричали «ура», схопили цю постать і потягли до своїх. Постать закричала жалісно і заплакала. Розвідники Васі з розкритими від жаху очима спостерігали цю дивну драму у ворожому таборі: ніхто не міг зрозуміти, що таке діється. Андрюша несміливо висловив здогад:

— Це вони свого зрадника захопили.

Але Митя Кандибін, в якого очі були гостріші, ніж в інших, сказав весело:

— Ой-ой-ой! Вони Олега потягли! Олега Куриловського!!!

— Він наш? Він наш? — спитало кілька голосів.

— Який там наш? Він нічий! Йому батько не дозволив.

— А чого ж вони?

— А звідки вони знають?

Трое тягло Олега до південної армії. Він упирався і кричав на всю територію війни, але до розвідників долітали і звуки сміху, що належали, звичайно, південним. Видно було, як Олега оточили з усіх боків.

— Ха,— сказав Митя,— він прийшов подивитись, а його взяли в полон.

Колона Кості в цей час вийшла з-за куців і почала спускатися вниз, посуваючись до Мухиної гори. Вася захвилювався:

— Ходім, ходім!

Вони теж почали спускатися з свого горба і брати праворуч до нових кущиків попереду. Відкрився весь підйом на Мухину гору, стало видно на весь зріст ворожий прапор. З якихось дивних причин ворог не тільки не пішов назустріч розвідникам, а всією своєю масою почав відступати до свого прапора. Ось і підосва Мухиної гори. Залишилось тільки вибратись по крутому і довгому схилу і стати до бою. Але південна армія закричала «ура» і кудись побігла. Потім вона провалилась, наче її й не було, вже й криків не чути. Біля прапора залишився тільки хтось один,— напевно, вартовий, та сидів ближче до розвідників на піску Олег і, мабуть, плакав з переляку.

Від Кості прибіг Колька Шматов і запищав:

— Я зв'язківець, я зв'язківець! Сказав Костя, ходім прямо, прапор їхній візьмемо, прапор візьмемо! —

Митя крикнув:

— От здорово! — і перший почав лізти на Мухину гору.

Вася глибоко зітхнув і поліз угору крутим схилом.

Схил був зім'ятий і стоптаний,— мабуть, ногами південців. Ступати в цьому піщаному місиві було дуже важко. Босі Васині ноги провалювались в пісок по самі коліна, а від слідів Миті вітрець підіймав і сипав в очі гострі в'їдливі піщинки. Взагалі це була дуже важка атака. Вася задихався, а коли підвів очі і глянув вперед, до ворожого прапора було так само далеко. Вася помітив, що залишений біля прапора вартовий хвилювався, якимось чудно стрибав і панічно репетував, обернувшись назад.

Костя Вареник, що йшов збоку, крикнув:

— Швидше, швидше!

Вася замісив ніжками енергійніше, разів зо два спіткнувся і впав, та все-таки скоро порівнявся з Митею. Митя був слабкіший від Васі, він падав на кожному кроці і скоріше повз рачки, ніж ішов. Решта розвідників сопла ззаду, і хтось весь час штовхав Васю в п'яту.

Вася знову підвів очі й побачив, що він зовсім близько від мети і попереду всіх. Південець, з обличчям зовсім незнайомим і справді ворожим, був майже перед носом. Це був маленький пацан, років шести, але дрібніший від Васі. Він злякано вп'явся всім своїм гострим личком у Васині очі і раптом ухопився ручення-

тами за древко прапора й почав витягати його з піску. Але прапор у південців був великий. Його величезне темно-червоне полотнище тріпотіло над головою Васі. Вася надав енергії, до речі, й бігти стало легше: крутий схил кінчився, почалась пологіста вершина. Південець, нарешті, висмикнув древко і кинувся тікати до протилежного схилу. Вася щось крикнув і побіг за ним. Він майже не помітив, як боляче стукнув по голові вершок прапора, що його південець не мав сил тримати в руках, не помітив Олега Куриловського, що майнув поруч. Вася перестрибнув через вершину і з розгону покотився вниз. Він не злякався і ясно відчував, як поруч з ним котиться південець, а через секунду зрозумів, що ворог від нього відстає. Вася вперся ніжками, затримався, підвів очі, і в ту ж мить південець з прапором скотився прямо йому на голову. Вася мигнув ніжками, швидко вивернувся вбік, і ворог поїхав мимо: прапор волочився за ним. Вася животом кинувся на древко. Воно трохи протяглося по його голому животу, ліва рука зарилась у полотнище. Вася відчув радість перемоги і глянув угору. Один тільки Митя гальмував своє падіння поряд з ним. Костя та інші розвідники стояли на вершині і щось йому кричали й показували вниз. Вася подивився вниз, і стрижене його волосся заворушилося від жаху. Прямо на нього знизу лізли чужі хлопчики. Попереду швидко працював погами той самий пачальник з півнячим пером, який приходив учора парламентаром. За ним дерлися інші, і в одного з них в руках був яскраво-червоний прапор північної армії.

Вася нічого не зрозумів, але почув грім катастрофи. Очима, розширеними від страху, він бачив, як прямо в руки ворогів скотився Митя Кандибін. Вася сіпнувся, щоб бігти вгору, але чиясь дужа рука вхопила його за ногу, і дзвінкий, переможний голос закричав:

— Брепеш, попався! Ах ти, мишеня! Стій!

Розгром північної армії був цілковитий. Стоячи на вершині Мухиної гори, оточений ворогами, Вася чув шум перемоги південців і зрозумів усе. Поруч нього щокатий, рум'яний хлопчик з дуже приємним, хоч і ворожим обличчям говорив більше за всіх:

— От здорово! Ой, як вони покотились! А той! А той! Їхній головкомандуючий!

— Спасибі цьому, а то вони нас хотіли перехитрити! — сказав начальник з пером і кивнув на Олега Куриловського.

— Він усе розказав їм, — шепнув Васі Митя Кандибін.

Вороги захоплено розповідали один одному про таємниці своєї перемоги. Вася зрозумів, що вони від Олега довідалися про Серьожин план і тому залишили без прикриття прапор, а самі пішли па-зустріч головним силам північан. Вони зустріли Серьожу на краю крутого підйому. Цілі купи піску вони скинули на голови наступаючих, звалили їх у прірву і захопили в полон Льовика Головіна

разом з прапором. Льовик сидів недалеко під кущиком і витягав скалку з руки.

— Гей, полонені! — крикнув начальник з пером. — Ви тут сидітимете.

Він показав місце поряд з Льовиком. Там на піску валявся згнєблений прапор північан. Крім Льовика, з полонених було троє: Вася, Митя та Олег Куриловський. Вони посідали на піску і мовчали. Льовик витяг скалку, пройшовся разів зо два повз полонених і кинувся в сусідню прірву. Він з жахливою швидкістю крутився на її крутому схилі. Потім він став унизу, скинув з голови жовту тюбетейку і привітально розмахував нею:

— До побачення! Я іду обідати!

За ним ніхто не побіг. Все це відбулося на Васиних очах, але здавалось, що це сниться. Вася не міг забути горе поразки, а попереду на нього чекала невідома розправа жорстокого ворога. Після втечі Льовика хтось із південців запропонував:

— Треба їх зв'язати, а то вони всі повтікають!

Другий відповів:

— Правда, давайте зв'яжемо їм ноги.

— І руки, і руки!

— Ні, рук не треба.

— А вони порозв'язуються руками!

У цей момент Олег Куриловський, що сидів поруч із Митею, злетів у повітря і пронизливо закричав:

— Ой-ой-ой-ой! Чого ти щипаєшся!?

Південці зареготали, але їх начальник напався на Митю:

— Ти не маєш права щипатися! Ти сам полонений!

Митя і не глянув на нього.

Тоді начальник розсердився:

— Зв'язати їм руки і ноги!

— І цьому? — показали на Олега.

— Цьому не треба.

Південці кинулися до полонених, але відразу виявилось, що зв'язувати нічим. Тільки в одного південця був поясок, але він відмовився дати його в розпорядження командування, посиляючись на те, що «мамка вилає».

Вася напружено дивився на чужі, страшні обличчя ворогів, і в ньому дедалі більше розпалювалась ненависть до Олега, справжнього винуватця поразки північан і його, Васиних, страждань. Один з південців дістав десь вузьку бруднюнку ганчірочку і крикнув Васи:

— Давай ноги!

Але на вершині гори хтось закричав:

— Сюди! Сюди! Вони йдуть! Захищайтеся!

Південців як вітром здуло. Всі вони побігли відбивати атаку північан. На вершині zostалися самі полонені. Бій точився поряд, на протилежному схилі, чути було крики «ура», слова команди, сміх. Митя поповз до вершини, але його мало цікавив хід бою.

Порівнявшись з Олегом, він шарпнув його за ногу. Олег нестямно закричав і покотився разом з Митею до кущів. Вася за кінець сорочки перехопив Олега і негайно сів на нього верхи. Він радісно сміявся, сидючи на зраднику.

— Давай його бити,— запропонував Митя.

Вася не встиг відповісти. Доросліший і жирний Олег вивернувся з-під Васі й побіг убік. Коло кущів його знов перекинули. Митя схопив його... Олег знову сповнив «кучугури» найдикішим криком.

Вася сказав:

— Ти не щипайся, а давай поведемо його до Серьожі.

Олег плакав голосно й погрожував:

— Ось я все розкажу татові.

За це Митя ще раз ущипнув його, після чого Олег розтягнув рота по самі вуха. Вася сміявся:

— Давай його тягти! Давай! Ти підеш сам? — спитав він Олега.

— Нікуди я не піду, і чого ви до мене пристали!

— Давай!

Удвох вони пхнули Олега з тої самої кручі, якою втік Льовик. Олег верещав і борсався в піску. Його переслідувачі сповзли поряд, зариваючись ногами. Вони майже досягли дна прірви, коли вгорі залунали переможні крики південців. Олег так репетував, що зберегти тасмницю втечі було неможливо. Їх легко піймали.

Довелося знов двом відважним розвідникам вибиратися по силючому піску на гору. Олег ліз, не перестаючи плакати, Митя по дорозі ухитрився вщипнути його востаннє.

Начальник з пером сказав:

— Це вредні пацани! Вони цього плаксія цілий день молотитимуть.

— Та й справді,— хтось підтримав начальника.— Коли нам з ними возитися? Північні знову в атаку підуть, а вони поб'ються знов.

— Добре,— сказав начальник,— ми вас пускаємо, тільки дайте слово честі, що ви підете додому, а не у ваше військо.

— А завтра? — спитав Вася.

— А завтра, будь ласка!

Вася глянув на Митю:

— Ходімо?

Митя мовчки кивнув, поглядаючи на Олега.

Олег відмовився:

— Я не піду з ними. Вони щипатимуться. Я нікуди не піду.

Вася стояв проти Олега, стрункий, гарний і веселий, і в його ясних великих очах відкрито для всіх було сказано, що справді Олег по дорозі додому нічого доброго сподіватися не може.

Начальник сердився:

— То куди тебе діти? Дивись, такий великий!

— Я з вами буду,— пропхикав Олег, поглядаючи на розвідників. *

— Та чорт з ним, хай лишається, від нього піякої шкоди!

— Ну, а ви йдіть, — сказав начальник.

Розвідники посміхнулись і рушили додому. Вони не встигли спуститися з Мухиної гори, як в армії південців знову вдарили на сполох. Вася сіпнув супутника за рукав. Вони стали і оглянулись. Ясно: південці побігли битися. Вася шепнув:

— Ходімо поза кущиками.

Вони швидко полізли назад. Спотикались, падали, важко дихали. За останнім кущем ясно горів на сонці покинутий прапор північан. Митя потягнув за древо, і червоне полотнище словзло до них.

— Тепер тікаймо, — шепнув Митя.

— А я той візьму.

— Що той?

— Їхній візьму.

— Та ну! А то хто стоїть?

— Та то Олег!

Митя зрадив. Він усміхнувся ніжно, і його обличчя стало гарненьким. Він обняв Васю за плечі і зашепотів любовно:

— Васятко, знаєш що? Знаєш що? Наш тут полежить. Ти їхній бери, а я його зіпхну. Добре?

Вася мовчки кивнув, і вони швидко помчали в атаку. Олег оглушливо завищав і покотився в прірву з шаленою швидкістю. Вириваючи прапор з піску, Вася встиг подивитися вниз: ні своїх, ні чужих він не побачив, битва відійшла далеко.

Розвідники почали відступ. Вони спустилися вниз, але там стало важче. Прапори були дуже важкі. Догадалися скрутити полотнища навколо палок і легко потягли їх між кущами. Вони довго йшли, не оглядаючись, а коли оглянулись, побачили на вершині Мухиної гори велике сум'яття. Південці бігали по всій горі й заглядали в кожний куточок.

— Тікаймо, тікаймо, — шептав Митя.

Вони побігли швидше. Знов оглянулись — на горі нікого. Митя стурбувався:

— Вони всі побігли за нами. Всі побігли. Тепер, як спіймають, наб'ють.

— А як?

— Знаєш? Давай туди звернемо, там густо-густо! Там ляжемо і будемо лежати. Добре?

Вони побігли ліво. Справді, скоро вони опинилися в таких густих кущах, що насилу пробиралися в них. На невеликій галявині спинилися, засунули древо в куці, а самі поряд зарилися в пісок і принишкли. Тепер вони нічого не могли бачити, тільки прислухатися. На заводі розкотисто-переможно проспівав гудок, — четверта година. Нескоро долетіли до них голоси переслідувачів, спочатку невизначні, далекі. В міру того, як вони наближались, стало можливим чути й слова:

— Вони тут! Вони тут, — запевняв один голос пискливо.

- А може, вони вже дома,— відповів другий, солідніший.
- Ні, якби додому пішли, видно було б. Там усе видно!
- Ну, давай шукати!
- Вони сюди, вони сюди полізли! Ось сліди їхні!
- Так, так.
- Ось, ось вони палицю тягли.

На галявину вискочили чотири босі ноги. Розвідники й дух затаїли. Босі ноги ходили по лінії куців і оглядали кожен кущик. Митя шепнув у саме вухо Васі:

- Наші йдуть.
- Де?
- Слово честі, наші!

Вася послухав. Справді, зовсім рядом чути було гомін десятка голосів, і не могло бути сумніву, що це «наші». Митя скочив на ноги і загорлав надривним криком:

— Сержожка-а-а!

Двоє південців остовпіли спочатку, потім зраділи, кинулись до Миті. Та Митя вже не боявся їх. Він відбивався кулачками і напористо блискав очима.

— І не приставай! І не приставай! Сержожка-а-а!!!

Вася вистрибнув на галявину і спокійно дивився на ворогів. Один з них, загорілий, аж чорний, хлопчик з яскравими губами, усміхнувся:

— Чого ти кричиш? Однаково в полоні. Де прапора? Кажі, де? — повернувся він до Васі.

Вася розвів руками:

— Нема! Розумієш, нема!

У цей час затріщали куці, зашуміли голоси, і вороги кинулися в інший бік.

Митя ще раз загорлав:

— Сержожка-а-а!

— Що тут діється? — спитав Сержожа, виходячи на галявину. За ним виглядала вся північна армія.

— Ось, дивіться! — сказав Вася, розгортаючи ворожий прапор.

— І наш! І наш!

— Який подвиг! — вигукнув Сержожа. — Який героїчний подвиг! Ура!

Всі закричали «ура». Всі розпитували героїв. Всі ляскали їх по плечах. Сержожа підняв Васю на руки, лоскотав його і питав:

— Ну, як тобі дякувати? Як тебе нагородити?

— І Митя! І Митя! — сміявся Вася, дригаючи ногами.

Ой, який це був славний, героїчний, переможний день! Як було урочисто на Мухиній горі, куди вільно пройшла північна армія і де Сержожа сказав:

— Товариші! Сьогоднішній день кінчився нашою перемогою!

Ми тричі ходили в атаку, але тричі ворог, озброєний до зубів, відбивав паш паступ. Наші втрати жахливі. Ми вже думали, що розбиті наголову. З пониклими серцями ми почали відступ, і от ми

довідалися, що доблесні наші розвідники Вася Назаров і Митя Кандибін на західному фронті здобули блискучу перемогу!..

Кінчив Серьожа так:

— Так нехай же ці герої своїми руками поставлять наш прапор на вершині Мухинової гори! Натє!

Вася і Митя взяли яскравий червоний прапор і міцно втиснули його древко в податливий пісок. Переможні вигуки північан лунали в повітрі. Недалеко бродили розстровні південці. Деякі з них підійшли ближче і сказали:

— Неправильно! Ми маємо право зняти!

— Вибачайте! — відповів їм Серьожа. — Прапор ваш захоплено до четвертої години?

— Ну... до четвертої...

— А тепер котра година!? Умийтеся...

Який це був чудовий день; він дзвенів славою і героїзмом!

— Ні, ходімо до нас, — рішуче сказав Вася.

Митя зніяковів. Куди поділась його постійна агресія!

— Я не хочу, — прошепотів він.

— Та ходім! І обідати будемо в нас. А ти скажи мамі, що ти підеш до нас.

— Та чого я буду говорити...

— А ти так і скажи!

— Ти думаєш, що я боюся мами? Мама нічого й не скаже.

А так...

— А ти що говорив... іще вранці... там ти що говорив?

Митя нарешті здався. Коли ж вони підійшли до ганку, він зупинився:

— Знаєш що? Ти завжди, а я піду і відразу прийду.

Не чекаючи відповіді, він побіг у свою квартиру. Через дві хвилини він вискочив назад, тримаючи в руках славнозвісну залізну коробку. В ній уже не було ні гнізд, ні диктових перегородок.

— На твою коробку!

Він саяв рожевою радістю, але очі відводив убік.

Вася остовпів: — Митю! Тебе батько битиме!

— Ой! Битиме? Ти гадаєш, так він мене легко спіймає?

Вася рушив угору. Він вирішив, що це прокляте питання з коробкою зможе розв'язати одна тільки людина на світі: мудрий і добрий, всезнаючий його батько Федір Назаров.

Васина мати зустріла хлопчиків здивовано:

— А, ти з гостем? Це Митя? От добре! Але жах! На кого ви схожі? Та де ви були? Ви сажу трусили?

— Ми воювали, — сказав Вася.

— Страх який! Федю, іди на них подивися!

Батько прийшов і зареготав:

— Васю! Негайно митися!

— Там війна, тату! Ти знаєш, ми прапор захопили! З Митєю!

— І говорити з тобою не хочу! Військові повинні спочатку вмиватися, а потім розмовляти.

Він причинив двері в їдальню, висунув звідти голову і сказав з удаваною суворістю:

— І до їдальні не пущу. Марусю, кидай їх просто в воду! І цього випери, Кандибіна, бач, який чорний! А це та сама коробка? Угу... розумію! Ні, ні, я з такими шмаровозами не хочу розмовляти!

Митя стояв на місці, переляканий більше, ніж у пайстрапнішій битві. З нерухомими від переляку гострими очима він почав відступ до дверей, але Васина мати взяла його за плечі:

— Не бійся, Митю, не бійся, ми будемо митися простою водою!

Скоро мати вийшла з кухні і сказала чоловікові:

— Може, ти обстрижеш Митю? Його волосся не можна відмити...

— А його батьки не образяться за втручання?

— Та ну їх, хай ображаються! Бити хлопчика вони вміють, у нього... всі ці місця... в синцях.

— Ну, що ж, втрутимося,— сказав весело Назаров і дістав з шафи машинку.

Ще через чверть години обидва розвідники, чисті, рожеві і гарні, сиділи за столом і... їсти не могли, стільки треба було розповідати.

Назаров дивувався, робив великі очі, тішився й уболівав, скрикував і сміявся,— переживав усі пригоди воєнної удачі.

Тільки-но пообідали, прибіг Серьожа.

— Де наші герої? Виходьте негайно, парламентарі прийдуть...

— Парламентарі? — Назаров серйозно обсмикнув сорочку.— А мені можна подивитися?

Північна армія вишикувалася в повному складі для зустрічі парламентарів. Сурмача, правда, свого не було, але зате на вершині Мухинової гори стояв північний прапор!

Але раніше, ніж прийшли парламентарі, прийшла Олегова мати і звернулася до північан:

— Де Олег? Він з вами був?

Серьожа ухилився од відповіді:

— Ви ж не дозволили йому гратися.

— Так, але батько дозволив йому подивитися...

— У нас його не було...

— Ви його бачили, хлопчики?

— Він там стовбичив,— відповів Льовик.— Його в полон узяли.

— Хто взяв у полон?

— Та ці... південці...

— Де це? Де він зараз?

— Він зрадник,— сказав Митя.— Він їм усе розповів, а тепер боїться сюди приходити. І хай краще не приходить!

Куриловська з тривогою вдивлялась в обличчя Миті.

Митя зараз саяв чистим золотим яблуком голови, і його оченята, гострі й напористі, тепер не здавалися-нахабними, а тільки живими і дотепними. Назаров з цікавістю чекав дальших подій, він передчував, що вони розгортатимуться шаленим темпом. Із своєї квартири, користуючись гарним вечором, вийшов і Кандибін. Він недобрим оком поглядав на нового, обстриженого Митю, але чомусь не спішив демонструвати свої батьківські права.

Куриловська з тривогою озиралась, пригнічена байдужістю навколишніх до долі Олега. Вона зустріла цікавий погляд Назарова і поспішила до нього.

— Товаришу Назаров, скажіть, що мені робити? Нема мого Олега. Я прямо як не своя. Семен Павлович іще нічого не знає.

— Його в полон узяли, — усміхнувся Назаров.

— Жах який! У полон! Кудись потягли хлопчика, щось з ним роблять! Він і не грався зовсім.

— Ото й погано, що не грався. Це дарма ви йому не дозволили.

— Семен Павлович проти. Він каже: така дика гра!

— Гра не дика, а ви самі поставили його в дике становище. Хіба ж так можна?

— Товаришу Назаров, мало чого хлопчиська не вигадують. Не можна ж сліпо йти за ними.

— Нащо ж сліпо? Можна з відкритими очима. А тільки в них своє життя...

У цей час хвіртка впустила урочисту трійку парламентарів, а четвертим увійшов і Олег Куриловський, замазаний, заплаканий і сумний. Мати охнула і кинулась до нього. Вона повела його до дому, він ішов поруч і пхикав, показував пальцем на хлопців.

Хлопцям було не до Олега. Південна армія виставила просто неподобні вимоги: повернути прапор і визнати, що північани зазнали поразки. Парламентери запевняли, що Васю й Митю відпустили тому, що вони дали слово честі більше сьогодні не воювати, їм повірили, а вони чесного слова не додержали.

— Які там чесні слова, — обурився Серьожа, — війна — й усе!

— Як? Ви проти чесного слова? Так? — людина з пером щиро обурювалась.

— А може, вони навмисне дали слово честі? Вони, може, навмисне, щоб вас обдурити!

— Слово честі! Ого, які ви! Слово честі якщо дав, то вже той... вже треба додержувати...

— А от якби, наприклад, до фашистів потрапив? До фашистів! Вони скажуть: дай слово честі! То що? Так, по-твоему, і носитися з твоїм словом честі?

— О! Куди вони повели! — начальник рукою простяг у напрямі неба. — До фашистів! А ми як? У нас який договір? У нас такий договір: і ми червоні, і ви червоні, і ніяких фашистів. Ви гадали — фашисти!

Серьожа був збентежений останнім доводом і звернувся до своїх:

— Ви давали слово честі?

Митя глузливо примружився на людину з пером:

— Ми давали слово честі?

— А то не давали?

— А то давали?

— Давали!

— Ні, не давали!

— А я вам не казав: дайте слово честі?!

— А як ти казав?

— А як я казав?

— А ти пам'ятаєш, як ти казав?

— Пам'ятаю.

— Ні, ти не пам'ятаєш.

— Я не пам'ятаю?

— Ану, скажи як?

— Я скажу. А по-твоєму, як?

— Ні, як ти казав, якщо ти пам'ятаєш...

— Не турбуйся, я пам'ятаю, а от, як по-твоєму?

— Ага? Як по-моєму? Ти сказав: дайте слово честі, що не підете до свого війська. Васю, так він говорив?

— А хіба не однаково?

Але карта ворогів була бита. Північани засміялись і закричали:

— А вони прийшли! Слово честі! Теж хитрі!

Кандибін, хоч яка вже серйозна людина, і той зареготав:

— Бісові пацани! Обдурили! А хто мого так обстругав?

Назаров не відповів. Кандибін присунувся ближче до хлопців, — їхня гра починала його розважати. Він довго сміявся, коли почув контрпропозицію північан. Сміявся він щиро і сильно, як дитина, нахилиючись і навіть присідаючи.

Північани запропонували: хай їх прапор три дні стоїть на Мухиній горі, а потім вони віддадуть, і тоді починати нову війну. А як не хочуть, значить, «Мухина гора — наша».

Парламентери сміхом відповіли на цю пропозицію:

— Пхи! Що ми, не зможемо собі нового прапора зробити? Зможемо, хоч десять! От побачите завтра, чий прапор стоятиме на Мухиній горі!

— Побачимо!

— Побачимо!

Прощальна церемонія відбулася нашвидку, абияк; парламенти пішли злі, а північани кричали їм навздогін, уже не додержуючи ніяких правил військового етикету.

— Хоч десять прапорів пошійте, усі в нас будуть!

— Ну, завтра держись! — сказав Серьожа своїм. — Завтра нам скрутно буде!

Але їм стало скрутно не завтра, а зараз.

Із своєї квартири високими дерев'яними сходами спускався сам начальник планового відділу Семен Павлович Куриловський,

спускався масивний, гнівний, страшний. За ним, спотикаючись, стрибав з приступки на приступку вимучений життям Олег Куриловський.

Семен Павлович підняв руку і сказав високим владним тенором, який, між іншим, дуже мало пасував до його постаті під графа Вітте.

— Хлопці! Ей хлопці! Заждіть! Заждіть, я вам кажу!

— Що там таке? Чого він кричить? А хто це?

— Ох і лютий! Це Олега...

Семен Павлович ще на нижній приступці ганку закричав:

— Знущатися! Насильство чинити! Свалити! Я вам покажу насильство чинити!

Він підбіг до хлопчиків:

— Хто тут Назаров? Назаров хто?

Всі припинили.

— Я питаю, хто Назаров?

Вася злякано глянув на батька, але батько удав, наче все це його не обходить. Вася почервонів, здивовано підвів обличчя і сказав дзвінко і трохи протяжно:

— Назаров? Та це я — Назаров!

— Ага, це ти! — закричав Куриловський. — То це ти катував мого сина?! А другий? Кандибін? Де Кандибін?

Митя напружив оченята і повернувся плечем до гнівною графа Вітте:

— А чого ви кричите? Ну, я Кандибін!

Куриловський підскочив до Миті і сіпнув його за плече так сильно, що Митя описав навколо нього якусь орбіту і потрапив прямо в руки Серьожі. Серьожка швидко пересунув його на нове місце позад себе і підставив Куриловському своє усміхнене розумне обличчя.

— Де він? Чого ви його ховаєте? Ви разом знущалися?

Куриловський так кумедно заглядав за спину Серьожі, і Митя так дотепно ховався за цією спиною, що всі хлопці дзвінко зареготали. Куриловський налився кров'ю, озирнувся і зрозумів, що треба швидше йти звідси, щоб не стати об'єктом справжнього по-сміховища. Ще через мить він, мабуть, утік би до свого кабінету і там дав би повну волю гніву, якби в цей час до нього не підійшов батько Миті:

— Вам, власне, нащо потрібний мій син? — спитав він, закривши руки за спину, а голову відкинувши назад так, що на першому плані опинився його гострий кадик, обтягнений червоною шкірою.

— Що? Що ви хочете?

— Та не хочете, а я питаю, навіщо вам потрібний мій син? Може, ви його побити хочете? Я ось — Кандибін!

— А, це ваш син?

— Ох, він і стукне його зараз! — голосно сказав Митя.

Новий вибух реготу.

Назаров швидко підійшов до двох батьків, що стояли один перед одним у позиціях півнячої дуелі. Вася тепер не пізнав свого батька. Назаров сказав стиха, але голосом таким сердитим, якого Вася ще ніколи від батька не чув:

— Це що за комедія? негайно припиніть! Ходім до мене або до вас і поговоримо!

Кандибін не змінив пози, але Куриловський швидко зміркував, що це найкращий вихід із становища.

— Добре, з удаваною різкістю погодився він. — Ходім до мене.

Він попрямував до свого ганку. Кандибін знизав плечима:

— А йдуть ви до...

— Іди! — сказав Назаров. — Іди, краще буде!

— Тьху, щоб вас намочило! — Кандибін рушив за Куриловським.

Назаров піднявся на ганок останнім. Він чув, як у припінклій юрбі хлопчиків хтось гукнув:

— Здорово! Васю, це твій батько? Оце я розумію!

У своєму кабінеті Семен Павлович, звичайно, не міг кричати і гніватися: через якогось там хлопчиська не варто порушувати єдність стилю. Люб'язним жестом він показав на крісла, сам сів за письмовим столом і посміхнувся:

— Ці хлопчачки хоч кого розстроять.

Але усмішка хазяїна не викликала пожвавлення в гостей. Назаров дивився на нього, насупивши брови:

— Вас розстроїли? Ви тямите що-небудь?

— Як, я тямлю?

— Кричите на дітей, хапаєте, сіпаєте. Чого це? Хто ви такий?

— Я можу захищати свого сина?

Назаров підвівся і презирливо махнув рукою:

— Від кого захищати? Що ви його за ручку водитимете? Усе життя?

— А як по-вашому?

— Чому ви не дозволили йому гратися?

Тепер і Куриловський підвів своє тіло над столом:

— Товаришу Назаров, мій син — це моя справа. Не дозволив, та й годі. Мій авторитет іще високо стоїть.

Назаров рушив до дверей. На виході він обернувся:

— Тільки глядіть: з вашого сина виросте боягуз і дворучник.

— Сильно сказано.

— Як умію.

Під час цієї не цілком витриманої розмови Кандибін мовчки сидів, випроставшись на стільці. Він не мав охоти розбиратися в тонкощах педагогіки, але й дозволити Куриловському штовхати свого сина він теж не міг. Водночас йому дуже сподобалися слова Куриловського про авторитет. Він навіть устиг сказати:

— Авторитет — це правильно!

Але відставати від Назарова він принципово не міг. А внизу на ганку Назаров сказав йому:

— Слухай, Степане Петровичу. Я тебе дуже шаную, і людина ти порядна, і майстер хороший, а тільки, якщо ти свого Митька хоч раз удариш, — краще виїжджай з міста: я тебе в тюрму запроторю. Повір моєму слову більшовицькому.

— Та ну тебе, чого ти лякаєш?

— Степане Петровичу, посаджу.

— Тьху, морока на мою голову! Чого ти причепився? Як там я його б'ю?

— Він у мене кунався сьогодні. Весь у синцях.

— Та ну?

— А хлопчик він у тебе славний. Затовчеш, зіпсуєш.

— Для авторитету буває потрібно.

— Авторитет, авторитет! Цей дурень сказав, а ти повторюєш, а ще стахановець!

— Ото пристав! Федоре Івановичу, чого ти причепився? Чорт його знає, як з ними треба!

— Ходім до мене, посидимо. Є по чарці, і вареників жінка наварила...

— Хіба при такій нагоді до речі?

— До речі.

Проблему авторитету в сім'ї Головіних підмінила розвага, організована навколо одної настирливої ідеї. Батьки і діти повинні бути друзями.

Це непогано, якщо це серйозно. Батько і син можуть бути друзями, повинні бути друзями. Але батько все-таки залишається батьком, а син залишається сином, тобто хлопчиком, якого треба виховувати і якого виховує саме батько, що набуває, завдяки цьому, деяких ознак, додаткових до його становища друга. А якщо дочка і мати не тільки друзі, але й подружки, а батько й син не тільки друзі, але й приятелі, майже товариші по чарці, то додаткові ознаки, ознаки педагогічні, можуть непомітно зникнути. Так вони зникли в сім'ї Головіних. У них важко розібрати, хто кого виховує, в усякому разі, сентенції педагогічного характеру частіше висловлюються дітьми, бо батьки грають все-таки чесніше, пам'ятаючи золоте правило: як грати, то грати!

Але гра давно втратила свою колишню принадність. Раніше було так мило й цікаво:

— Татко — бека! Мамка — бека!

Скільки було втіхи і сміху в сім'ї, коли Ляля вперше назвала батька Гришкою! Це був розквіт благодійної ідеї, це був блиск педагогічного винаходу: батьки і діти — друзі! Сам Головін — учитель. Хто краще за нього здатний відчутти смак такої дружби! І він відчув. Він говорив:

— Нове в світі завжди просте, як яблуко Ньютона! Поставити зв'язок поколінь на ґрунті дружби, як це просто, як це прекрасно!

Часи цієї втіхи, на жаль, минули. Тепер Головіни захлинаються в дружбі, вона їх душить, але виходу не видно: спробуйте друга привести до покори!

П'ятнадцятирічна Ляля каже батькові:

— Гришка, ти знову вчора дурпиці плів на вечорі у Ніколаєвих!

— Та які ж дурниці?

— Як «які»? Верзеш, верзеш свою філософію: «Єсенін — це краса вмирання!» Соромно було слухати. Це старе. Це для малих дітей. І що ти тямшиш у Єсеніні? Вам, шкрабам, мало ваших Некрасових та Гоголів, то ви за Єсеніна беретесь...

Головін не знає: захоплюватись прямою і простою відносин чи корчитись від їх явної вульгарності? Захоплюватись все-таки спокійніше. Часом він навіть роздумує над цим питанням, але він уже одвик роздумувати над питанням іншим: кого він виховує? Гра в друзів триває і по інерції, і тому, що більше робити їй нічого.

Минулого року Ляля покинула школу і вступила до художнього технікуму. Ніяких художніх здібностей у неї нема, її захоплює тільки шик самого слова «художник». І Гришка, і Варка добре це знають. Вони пробували навіть поговорити з Лялею, але Ляля відхилила їх втручання:

— Гришка! Я в твої справи не лізу, і ти в мої не лізь! І що ви тямите в мистецтві?

— А що виходить з Льовика? Хто його знає! В усякому разі, і друг з нього вийшов «так собі».

Життя Гришки і Варки стало сумне й безсиле. Гришка намагається прикрасити його дотепами, а Варка і цього не вміє робити. Тепер вони ніколи не говорять про велич педагогічної дружби і з потайною заздрістю поглядають на чужих дітей, що пізнали дружбу з батьками не в такій кінській дозі.

З такою самою заздрістю зустрічають вони і Васию Назарова.

От і тепер увійшов він у кімнату з залізною коробкою під пахвою. Головін відірвався від зошитів і подивився на Васию. Приємно було дивитися на стрункого хлопчика з привітно-спокійним сірим поглядом.

— Тобі чого, хлопчику?

— Я приніс коробку. Ця коробка Ляліна. А де Ляля?

— Так, так, пам'ятаю. Ти — Васию Назаров?

— Ага... А ви той... А вас як звуть?

— Мене... мене звуть Григорій Костянтинівич!

— Григорій Костянтинівич? І ще вас звуть... той... Гришка.

Так?

— Та-ак! Ну, добре, сідай. Розкажи, як ти живеш.

— У нас тепер війна. Там... на Мухиній горі.

— Війна? А що це за гора?

— А дивіться: у віконце все видно! І прапор! То наш прапор!

Головін глянув у вікно: справді, гора, а на горі прапор.

— Давно це?

— О! Вже два дні!

— Хто ж там воює?

— А всі хлопці. І ваш Льовик теж. Він вчора був у полоні.

— Он як? Навіть у полоні? Льовик!

З другої кімнати вийшла Ляля.

— Льовика зранку нема. І не обідав.

— Завоювавсь, значить? Так! Ось він тобі коробку приніс.

— Ох, Васю, приніс коробку! От розумник!

Ляля обняла Васю і посадила коло себе.

— А мені ця коробка страшенно потрібна! Який ти чудовий! Чому ти такий чудовий! А ти пам'ятаєш, як я тебе налущувала? Пам'ятаєш?

— Ти мене не дуже налущувала. І навіть не боляче. А ти всіх б'єш? І Льовика?

— Дивись, Гришка, який він хороший. Ти дивись!

— Ну, що ж, дивлюсь.

— От якби у вас з Варкою був такий син.

— Лялько!

— Ви тільки й умієте: «Лялько!» Якби в мене був такий брат, а то босяк якийсь. Він мій зелененький гаманець сьогодні вранці продав.

— Ну, що ти, Лялю!

— Продав. Якомусь хлопчикові, за п'ятдесят копійок. А на п'ятдесят копійок купив собі вороня, тепер мучить його під ганком. Це ж ви так виховали!

— Лялько!

— Ну, подивися, Васю! Він нічого іншого не вміє говорити. Повторює, як папуга!

— Лялько!!

Вася голосно засміявся і витріщився на Гришку справді, як на заморського птаха.

Але Головін не образився, не вийшов з кімнати і не грюкнув дверима. Він навіть усміхнувся покірно:

— Я не тільки Льовика, а й тебе проміняю на цього Васю!

— Гришка! Про Льовика ти можеш говорити, а про мене прощу, востаннє!

Гришка знизав плечима. Що йому було робити?

І на Васиному дворі, і на «кучугурах» життя йшло далі. З неремінним щастям відбулася війна між північними і південними. Було багато перемог, поразок, подвигів. Були і зради. Зрадив північан Льовик: він найшов собі нових друзів у таборі противника, а може, і не друзів, а що-небудь інше. Коли він через три дні захотів повернутись до лаг північної армії, Серьожа Скальковський призначив над ним военний суд. Льовик покірно пішов на суд, але нічого не вийшло: суд не схотів простити його зраду і відмовив у відновленні його честі, Льовик не образився й не розсердився, а захопився іншим. Десь на краю «кучугур» почав він копати пече-

ру, розповідав про неї дуже багато, описував, який у печері стіл та які полиці, але потім про цю печеру всі забули, і навіть сам Львовик.

Війна не встигла привести до розгрому одного з противників. Коли воєнні дії були перенесені на крайній південь, там ворожі сторони натрапили на симпатичне озеро в зелених берегах, а за озером побачили вишневі сади, скирти соломи, криничні журавлі і хати — село Корчаги. З почину південців вирішили терміново припинити війну та організувати експедицію для вивчення ново-відкритої країни. Експедиція набула великого розмаху після того, як батько Васи вирішив узяти в ній участь. Вася кілька днів підряд ходив по двору і дзвінко сміявся з радості.

Експедиція тривала від четвертої години ранку до пізнього вечора. Найважливішим її досягненням було відкриття в селі Корчагах надзвичайно міцної організації, побачивши яку, Серьожа Скальковський вигукнув:

— От з ким воювати! Це я розумію!

У корчагінців було своє футбольне поле із справжніми ворітьми. Експедиція буквально зомліла, побачивши такий високий ступінь цивілізації. Корчагінські хлопці запропонували товариський матч, але експедиція тільки почервоніла у відповідь на люб'язне запрошення.

Життя йшло вперед. Ішов вперед і Вася. В його іграшковому царстві ще стояли автомобілі й паровози, ще жив постарілий і обідраний Ванька-Встанька, в цілковитому порядку були складені матеріали для будування мосту та дрібні цвяшки в гарній коробці, — але все це минуло.

Вася часом зупиняється перед іграшковим царством і задумується про його долю, але з ним уже не пов'язується ніяка палка мрія. Тягне надвір до хлопців, де йдуть війни, де будують гойдалку, де живуть нові слова: «правий інсайд», та «хавбек», де вже почали мріяти про зимове катання з гір.

Одного разу над іграшковим царством зійшлися батько з сином, і батько сказав:

— Видно з усього, Васю, будуватимеш міст, коли виростеш, — справжній міст через справжню річку.

Вася подумав і серйозно відповів:

— Це краще, а тільки треба вчити багато... як будувати. А тепер як?

— А тепер будуватимемо санки. Скоро сніг випаде.

— І мені санки, і Миті санки.

— Само собою. Це одна справа. А тепер друга справа: за літо ти трошечки розпустився.

— А як?

— На етажерці прибираєш рідко. Газети не складені, квіти не політі. А ти вже великий, треба тобі збільшити навантаження. Будеш уранці підмітати кімнати.

— Тільки ти купи віник хороший,— сказав Вася,— такий, як у Кандибіна.

— Це не віник, а щітка,— поправив батько.

Сім'я Кандибіних у цей час переживала епоху відродження, і символом епохи стала щітка, яку Кандибін купив на другий день після вареників і чарки горілки. Тоді в розмові з Назаровим він би ще комизився, але як це зробиш, коли на столі графинчик, а в широкій мисці сметана, коли хазяйка ласкаво накладає тобі на тарілку дюжину вареників і каже:

— Який у вас милий цей Митя! Ми такі раді, що Вася з ним подружився.

І через те Кандибін старався бути слухняним гостем, і йому подобалося те, що говорив Назаров. А Назаров говорив прямо:

— Ти мене не перебивай! Я культурніший за тебе і більше бачив, у кого ж тобі й повчитися, як не в мене? І з сином треба по-іншому, і по господарству інакше. Ти людина розумна, стахановець, ти повинен нашу більшовицьку честь підтримувати. А що це таке: бити такого славного хлопця? Це ж, розумієш, непристойно, як без штанів на вулицю вийти. Та ти їж вареники, дивись, які чудові! Шкода, що жінки твоєї немає... Ні, іншим разом.

Кандибін їв вареники, червонів, підтакував. А на прощання сказав Назарову:

— Спасибі тобі, Федоре Івановичу, що поговорив зі мною. А у вихідний день приходь, подивись моє життя, моя Поля щодо вареників теж досягнення.

Повість про Васю закінчена. Вона не мала на увазі запропонувати яку-небудь мораль. Хотілося в ній без лукавства змалювати маленький клептик життя, один з тих буденних уривків, які сотнями проходять перед нашими очима і які небагатієм з нас здаються вартими уваги. Нам пощастило побути з Васею в найбільш відповідальний і вирішальний момент його життя, коли хлопчик з теплого сімейного гнізда виходить на широкий шлях, коли він уперше потрапляє в колектив, значить, коли він стає громадянином.

Цього переходу не можна уникнути. Він так само природно необхідний і так само важливий, як закінчення школи, перший вихід на роботу, одруження. Всі батьки це знають, і проте багато з них у цей відповідальний момент залишають свою дитину без допомоги, і залишають якраз ті, хто найбільш засліплений або батьківською владою, або батьківською грою.

Дитина — це жива людина. Це зовсім не орнамент нашого життя, це окреме повнокровне й багате життя. За силою емоцій, за тривожністю і глибиною вражень, чистотою і красою вольових, напружень дитяче життя незрівнянно багатше від життя дорослих. Але його коливання через те не тільки прекрасні, а й небезпечні. І радості, і драми цього життя дуже потрясають особистість і швидше можуть створювати і мажорні характери

діячів колективу, і характери злобливих, підозрілих і самотніх людей.

Якщо ви це насичене, яскраве і ніжне життя бачите і знаєте, якщо ви роздумуєте над ним, якщо ви в ньому берете участь, тільки тоді стає дійовим і корисним ваш батьківський авторитет, та сила, яку ви нагромадили раніше у власному особистому і громадському житті.

Але коли ваш авторитет, як опудало, розмальоване і нерухоме, тільки поряд стоїть з цим дитячим життям, коли дитяче обличчя, дитяча міміка, усмішка, роздум і сльози проходять безслідно мимо вас, коли в батьківському обличчі не видно обличчя громадянина, — нічого не вартий ваш авторитет, яким би гнівом чи ремінцем він не був озброєний.

Якщо ви б'єте свою дитину, для неї це в усякому разі трагедія: або трагедія болю і образи, або трагедія звичної байдужості та жорстокого дитячого терпіння.

Але трагедія ця — для дитини. А ви самі — доросла, сильна людина, особа і громадянин, істота з мозком і мускулами, ви, що б'єте ніжне, слабе ростуче тіло дитини, що ви таке? Насамперед ви нестерпно комічні, і, якби не шкода було вашої дитини, можна до сліз реготати, спостерігаючи ваше педагогічне варварство. В найкращому разі, в найкращому, ви схожі на мавпу, що виховує своїх малят.

Ви гадаєте, що це потрібно для дисципліни?

У таких батьків ніколи не буває дисципліни. Діти просто бояться батьків і намагаються жити якомога далі від їх авторитету і від їх влади.

І часто поряд з батьківським деспотизмом умудряється жити і бешкетувати дитячий деспотизм, не менш дикий і руйнівний. Тут виростає дитячий каприз, цей справжній бич сімейного колективу.

Здебільшого каприз народжується як природний протест проти батьківської деспотії, яка завжди виявляється в усякому зловживанні владою, в усякій надмірності: надмірності любові, строгості, ласки, годування, роздратування, сліпоті й мудрості. А потім каприз уже не протест, а постійна звична форма стосунків між батьками і дітьми.

В умовах обоюдної деспотизму гинуть останні залишки дисципліни та здорового виховного процесу. Справді важливі явища росту, цікаві й значні рухи дитячої особистості провалюються, як у трясовині, в капризній і безглуздій метушні, в самодурному процесі висиджування снобів та егоїстів.

У правильному сімейному колективі, де батьківський авторитет не підмінюється ніяким сурогатом, не відчувається потреби в неморальних і негарних прийомах дисциплінування. І в такій сім'ї завжди є цілковитий порядок і необхідні покоря та слухняність.

Не самодурство, не гнів, не крик, не благання, не впрохування, а спокійне, серйозне і ділове розпорядження—ось у чому повинна зовнішньо виявлятися техніка сімейної дисципліни. Ні у вас, ні в дітей не повинно виникати сумніву в тому, що ви маєте право на таке розпорядження, як один із старших, уповноважених членів колективу. Кожен батько повинен навчитися давати розпорядження, повинен уміти не ухилятися від нього, не ховатися від нього ні за спиною батьківських лінощів, ні з мотивів сімейного пацифізму. І тоді розпорядження стане звичайною, визнаною і традиційною формою, і тоді ви навчитеся надавати йому найневловиміших відтінків тону, починаючи від тону директиви і переходячи до тонів поради, вказівки, іронії, сарказму, прохання та натяку. А коли ви ще навчитеся розрізняти справжні і фіктивні потреби дітей, то ви й самі не помітите, як ваше батьківське розпорядження стане наймилішою і найприємнішою формою дружби між вами та дитиною.

Сили втрачають до того ж закохані в тяжких
стражданнях,
І проплива їх життя за капризом і волею інших;
Весь їх достаток в тканини іде вавілонські,
Всі обов'язки забуто, занедбано чесне ім'я,
Сяє багате взуття на ногах, густо змащених миром,
Полиск іде від смарагдів, оправлених в золото.
Зношують одяг блакитний, що морські нагадує хвилі,
І раз у раз він насичений потом Венери.
Ціла маєтність батьків, придбана чесно, на шати
Або на митри іде та заморськії цінні тканини.
...Отже, заздалегідь краще триматись
На обережності, як я сказав, і не впасти в спокусу,
Бо обминути тенети кохання і в сіль не потрапить
Легше далеко, ніж, там опинившись, знову на волю
Вийти, потрощивши пута, що сплела так міцно Венера.

Tit Лукрецій Кар. «Про природу речей». (1 ст. до нашої ери).

Познайомився я з Любою Гореловою випадково: вона зайшла до мене в короткій справі. Поки я писав потрібну записку, вона тихенько сиділа в кріслі і зрідка нишком зітхала, склавши руки на колінах і поглядаючи кудись з далеким прицілом. Їй було років дев'ятнадцять, і належала вона до тих дівчат-акуратисток, які навіть у найтяжчому горі не забувають вчасно винрасувати блузку.

— Чого ви так сумно зітхаєте? — спитав я. — У вас неприємності?

Люба ніяково струснула чистенько причесаною голівкою, зітхнула піаніссімо і болісно усміхнулась:

— Ні... нічого особливого. Були неприємності, але вже минули.

У своєму житті я досить поморочився з дівочими неприємностями і звик про них розмовляти. Тому я спитав далі:

— Минули, а ви зітхаєте?

Люба знизала плечима, немов її морозило, і глянула на мене. В її карих чесних очах спалахнуло збудження:

— Хочете, я вам розкажу?

— Ну, розкажіть.

— Тільки це довге!

— Нічого...

— Мене чоловік покинув...

Я здивовано на неї глянув: здається, її довга розповідь була скінчена, а подробиці можна було побачити на її личку: маленький рожевий рот тремтить в усмішці, а в очах тонка блискуча сльоза.

— Покинув?

— Угу, — сказала вона ледве чутно і по-дитячому кивнула головою.

- Він був хороший? Ваш чоловік?
- Так... дуже! Дуже хороший!
- І ви його любили?
- Звичайно. А як же? Я й тепер люблю!
- І страждаєте?
- Ви знаєте... страшно страждаю!
- Значить, ваші неприємності не зовсім минули?

Люба подивилась на мене задириливо-підозріло, але мій щирий вигляд її заспокоїв:

- Минули... Все минулося. Що ж зробиш?

Вона так паївно й безпорадно усміхнулась, що й мені стало цікаво: що їй робити?

- Справді: що вам робити? Доведеться забути вашого чоловіка і починати все спочатку. Вийдете знову заміж...

Люба надула губки і зобразила презирство.

- За кого виходити? Всі такі...

- Дозвольте, адже ваш чоловік теж хороший, нічого сказати.

От покинув вас. Власне кажучи, його й любити не варто.

- Як не варто? Ви ж його не знаєте!

- Чому він покинув вас?

- Іншу полюбив.

Люба вимовила це спокійно і навіть з певною приємністю.

- Скажіть, Любо, ваші батьки живі?

— Аякже! І тато, і мама! Вони мене лають, лають: павіщо виходила заміж?

- Вони правильно вас лають.

- Ні, неправильно. А чого правильно?

— Та як же: ви ще дитина, а вже встигли і заміж вийти і розвестися.

- Ну... що ж такого? А їм що до цього?

- Ви не з ними живете?

— У мене своя кімната. Чоловік мене покинув і пішов жити до своєї..., а кімната тепер моя. І я одержую двісті карбованців... І зовсім я не дитина! Яка ж я дитина?

Люба дивилась на мене із сердитим здивуванням, і я бачив, що в своїй життєвій грі вона цілком серйозна.

Друга наша зустріч відбулася в такій самій обстановці. Люба сиділа в тому самому кріслі. Тепер їй було двадцять років.

- Ну, як ваші сімейні справи?

- Ви знаєте, так добре, що я й сказати не вмію!

— Он як! Значить, знайшлася людина краща від вашого... цього...

— І нічого подібного. Я вийшла заміж за того самого. Вдруге вийшла!

- Як же це сталося?

— Сталося. Він прийшов до мене і плакав. І сказав, що я найкраща з усіх. Але це ж неправда? Я ж не краща з усіх?

— Ну... кому що подобається. А чим же ви такі... погані?

— От бачите! Значить, він мене любить. А тато і мама сказали, що я роблю дурницю. А він каже: давай все забудемо!

— І ви все забули?

— Угу,— так само тихо і ледве помітно, як і раніше, сказала Люба і справжнім дитячим способом кивнула головою. А тоді подивилася на мене із серйозною цікавістю, ніби хотіла перевірити, чи розібрався я в її життєвій грі.

Втретє я зустрів Любу Горелову на вулиці. Вона вискочила з-за рогу з якимись великими книгами в руках і попрямувала до трамвая, але побачила мене і скрикнула:

— А! Здрастуйте! Як добре, що я вас зустріла!

Вона була така-сама молода, так само чистенько причесана, і на ній була така сама свіжа, ідеально випрасувана блузка. Але в її карих очах туманились якісь півтони, щось подібне до життєвої втоми, а обличчя стало блідіше. Їй був двадцять один рік.

Вона пішла поруч мене і повторила стиха:

— Як добре, що я вас зустріла.

— Чому ви такі раді? Я вам для чогось потрібний?

— Еге. Мені більше нікому розказувати. І зітхнула.

— У вас знову життєві неприємності?

Вона заговорила неголосно, розглядаючи дорогу:

— Були неприємності. Такі неприємності! Я плакала навіть.

Ви знаєте, вона подала в суд. І тепер суд присудив, і ми платимо сто п'ятдесят карбованців на місяць. Аліменти. Це нічого. Чоловік заробляє п'ятсот карбованців, і я одержую двісті п'ятдесят. А тільки шкода. І так, знаєте, соромно! Слово честі! Тільки це неправильно. Це зовсім не його дитина, а вона поставила свідків...

— Слухайте, Любо, проженіть ви його.

— Кого?

— Та цього самого... чоловіка свого.

— Ну, що ви! Він тепер у такому скрутному становищі. І квартири в нього нема. І платити треба, і все...

— Але ж ви його не любите.

— Не люблю? Що це ви кажете? Я його дуже люблю. Ви ж не знаєте, він такий хороший! І тато каже: він — паскуда! А мама каже: ви не записувалися, то й покинь!

— А ви хіба не записувалися?

— Ні, ми не записувалися. Раніше якось не записалися, а тепер уже не можна записатися.

— Чому не можна? Завжди можна.

— Можна. Тільки треба розвід брати і все таке.

— Чоловікові? З цією самою, якій аліменти?

— Ні, він з тою не записувався. З іншою.

— З іншою? Це що ж... давня жінка?

— Ні, чому давня? Він педавно з нею записався.

Я аж зупинився:

— Ну, я нічого не розумію. То, виходить, не з другою, а з третьою?

Люба старанно пояснила мені:

— Звичайно, якщо зі мною, то це буде третя.

— Та коли ж він устиг? Що це таке?

— Він з тою недовго жив, з якою аліменти... Він недовго. А потім він ходив, ходив і зустрів цю. А в неї кімната. Вони стали жити. А вона каже: не хочу так, а треба записатися. Вона думала, — так буде краще. То він і записався. А потім, як записався, то вони тільки десять днів прожили...

— А тоді?

— А тоді, він як побачив мене в метро... там... з одним товаришем, то йому стало жалко, так стало жалко. Він прийшов тоді і давай плакати.

— А може, він усе набрехав? І пі з ким він не записувався...

— Ні, він нічого не казав. А вона, ця сама, з якою записався, то вона приходила. І все розповідала...

— І плакала?

— Угу, — неголосно сказала Люба і кивнула по-дитячому. І пильно на мене глянула. Я розізлився і сказав на всю вулицю:

— Гоніть його в ший, гоніть негайно! Як вам не соромно!

Люба притиснула до себе свої великі книги і одвернулася. В її очах, напевно, були сльози. І вона сказала, сказала не до мене, а до другої сторони вулиці:

— Хіба я можу прогнати? Я його люблю.

Четвертий раз я зустрів Любу Горелову в кінотеатрі. Вона сиділа в фойє в кутку широкого дивана і пригорталась до юнака, гарного й кучерявого. Він над її плечем щось тихо говорив і сміявся. Вона слухала напружено-уважно і вдивлялася кудись далеко щасливими карими очима. Вона здавалась такою самою акуратисткою, в її очах я не помітив ніяких півтонів. Тепер їй було двадцять два роки.

Вона побачила мене і зраділа. Схопилась з дивана, підбігла, вчепилась за мій рукав:

— Познайомтесь, познайомтесь з моїм чоловіком!

Молодий чоловік усміхнувся й потиснув мені руку. В нього і справді було приємне обличчя. Вони посадили мене посередині. Люба справді була рада зустрічі, все шарпала мій рукав і сміялась, як дитина. Чоловік із стриманою чоловічою мімікою говорив:

— Ви не думайте, я про вас добре знаю. Люба казала, що ви — її доля. А тепер побачила вас і відразу сказала: моя доля. Люба закривчала на все фойє:

— А хіба неправильно? Хіба неправильно?

Публіка на неї озиралася. Вона сховалась за моє плече і з жартівливою суворістю сказала чоловікові:

— Іди! Іди випий води! Ну, чого дивишся? Я хочу розказати, який ти хороший! Іди, іди!

За мосію спиною вона підштовхнула його рукою. Він знизав плечима, ніяково посміхнувся мені і пішов до буфету. Люба почала тормосити обидва мої рукави:

— Хороший, кажіть хороший?

— Любо, як я можу сказати, хороший він чи поганий?

— Та ви ж бачите? Хіба не видно?

— З вигляду-то він хороший, ну... як згадати всі його справи... ви ж самі розумієте...

Очі Люби збільшилися в кілька разів:

— Чудний! Та хіба ж це той? Нічого подібного! Це зовсім інший! Це... розумієте... це справжній! Справжній, чусте!

Я був вражений.

— Як «справжній»? А той? «Коханий»?

— Який він там коханий! Це така жахлива людина! Я така щаслива! Якби ви знали, яка я щаслива!

— А цього ви любите? Чи теж... помиляєтесь?

Вона мовчала, враз втративши свою жвавість.

— Любите?

Я сподівався, що вона кивне головою по-дитячому і скаже: «Угу».

Але вона сиділа поруч, принишкла і ніжна, гладила мій рукав, і її карі очі дивилися дуже близько — в глиб душі.

Нарешті, вона сказала стиха:

— Я не знаю, як це сказати: люблю. Я не вмю сказати... Це так сильно!

Вона подивилась на мене, і це був погляд жінки, яка любила.

Навчити любити, навчити пізнавати любов, навчити бути щасливим — це значить навчити поважати самого себе, навчити людської гідності. Ніякі освітні екскурсії в автономну область Венери не допоможуть у цій справі. У людському суспільстві, а тим більше в суспільстві соціалістичному, статеве виховання не може бути вихованням фізіології. Статевий акт не може бути відокремлений від усіх досягнень людської культури, від умов життя соціальної людини, від гуманітарного шляху історії, від перемог естетики. Якщо чоловік або жінка не відчуває себе членом суспільства, якщо в них нема почуття відповідальності за його життя, за його красу й розум, як вони можуть полюбити? Звідки в них візьмуться пошара до себе, певність в якійсь своїй цінності, яка перевищує цінність самця або самки?

Статеве виховання — це насамперед виховання культури соціальної особи. І якщо в буржуазному суспільстві таке виховання па кожному кроці натрапляє на перешкоди в класовому поділі суспільства, у злиднях, в насильстві, в експлуатації, то в нашій державі для такого виховання прокладено широкі шляхи. У най-

скромнішої радянській сім'ї, якщо тільки вона до кінця зрозуміє, яка важлива й визначна участь їй надається в державному житті, якщо тільки вона навчиться відчувати цю свою єдність із суспільством не тільки у великих питаннях історії, а й у кожній подробиці свого побуту, тим самим розв'язується проблема статевого виховання, бо така сім'я вже перебуває у фарватері культурної революції.

Не так ще давно проблема статевого виховання цікавила багатьох вільних людей у такій формі: як пояснити дітям таємницю дітородіння? Проблема виступала в ліберальному одягу, і ліберальність цю вбачали в тому, що вже не сумнівалися: таємницю дітородіння дітям треба обов'язково пояснити. Гордовито посміювалися із старих обурливих підходів, ненавиділи чорногузів і зневажали капусту. Були переконані в тому, що від чорногузів і від капусти повинні походити всякі нещастя і що своєчасним поясненням можна цим нещастям запобігти.

Найодчайдушніші і найліберальніші вимагали цілковитого зривання «покривів» і цілковитої свободи в розмовах з дітьми на статеві теми. На різні лади і різними голосами говорили про те, якими страшними, звивистими шляхами сучасні діти довідуються про таємницю дітородіння. Вразливим людям справді могло здатися, що становище дитини перед таємницею дітородіння подібне до трагічної колізії якого-небудь царя Едіпа! Залишалося тільки дивуватися, чому ці нещасні діти не займаються масовим самогубством.

В наші часи нема такого прагнення пояснити дітям таємницю дітородіння, але в деяких сім'ях сумлінні батьки й тепер страждають над питанням: як бути з цією таємницею і що відповідати дітям, коли вони питають.

А втім, треба зазначити, що в галузі цієї панічної проблеми, такої важливої і невідкладної, було більше розмов, ніж практичних заходів. Я знаю тільки один випадок, коли батько посадовив свого п'ятирічного сина спостерігати, як його мати розроджується. Як і кожний інший випадок ідіотизму, цей випадок заслуговує лише на увагу психіатрів. Далекі частіше траплялося, що чесні батьки справді бралися до різних «правдивих» процедур пояснення. І от у перші ж моменти цієї корисної правдивості виявлялося, що становище батьків майже безвихідне.

По-перше, виступала назовні різюча суперечність між батьківським лібералізмом і батьківським ідеалізмом. Раптом, хто зна звідки, з цілковитою наочністю з'ясовувалось, що статеві проблема, незважаючи ні на які пояснення, незважаючи на їх героїчну правдивість, хоче залишатися все-таки статевою проблемою, а не проблемою киселю з клюкви чи абрикосового варення. Через це вона ніяк не могла обходитися без такої деталізації, яка навіть на найліберальнішу мірку була непереносною і потребувала засекречування. Істина в своєму прагненні снітла вилізала в такому вигляді, що і найсміливіші батьки відчували щось, подібне до не-

притомності. І це найчастіше траплялося з такими батьками, які виділялись із звичайних рядів, які ближче стояли до «ідеалів», які активно прагнули до кращого і досконалого. Власне кажучи, їм хотілося так «пояснити» статеву проблему, щоб вона стала вже немовби й не статевою, а якоюсь іншою, чистішою, вищою.

По-друге, виявилось, що при найсумліннішому старанні, при найбільш науковій міміці все-таки батьки розповідали дітям те саме, що розповіли б їм «жахливі хлопчики та дівчатка», випередити яких і мало батьківське пояснення. Виявилось, що таємниця дітородіння не має двох варіантів.

Кінець кінцем, пригадували, що від самого створення світу не було зареєстровано жодного випадку, коли молоді люди, взявши шлюб, не мали б достатнього уявлення про таємницю дітородіння і, як відомо... все в тому самому єдиному варіанті, без якихось помітних відхилень. Таємниця дітородіння, здається, єдина галузь, де не спостерігалось ні суперечок, ні ересей, ні темних місць.

Олександр Волгін живе на четвертому поверсі нового будинку. Батько Олександра, Тимофій Петрович Волгін, працює в НКВС. На руках його гімнастерки нашито дві срібні зірки і дві зірочки на малинових петлицях. В житті Олександра ці зірки мають значення. Ще важливіший револьвер. У кобурі батько носить браунінг номер другий. Олександр добре знає, що порівняно до нагана браунінг досконаліша зброя, але він знає також, що в шухляді батькового стола схований улюблений револьвер батька, і цей «любимчик» — наган, бойовий товариш, про якого він може розповісти багато захоплюючих історій з тих часів, коли не було ще чистої, затишної квартири в новому будинку, коли не було ні самого Олександра, ні Володьки Уварова, ні Кості Нечипоренка. У школі про ці часи розповідають дуже коротко і все з книжок, і розповідають учителі, які самі нічого не бачили і нічого не тямлять. От, якби вони послушали, як двадцять чекістів, виїжджаючи з міста зимовою найждженою дорогою, наткнулись на цілий загін бандитів, як чекісти залягли за крайніми тинами міста, як чотири години відстрілювалися спочатку з гвинтівок, а потім з наганів, як по одному патрону відклали для себе, — от тоді вони взнали б що таке наган, який тепер мирно спочиває в шухляді стола. А вчителька розповідає, розповідає, а якщо їй показати наган, то вона, папевно, закричить і втече з класу.

Олександр Волгін пишається своїм батьком і пишається його зброєю та його зірочками. Олександр знає, що в бойовому житті батька є особливі права й закони, яких він, Олександр Волгін, повинен додержувати. Інші обставини, а саме: батьків спокійний і глибокий погляд, мовчазні, розумні очі і врівноважена чоловіча сила — усе це Олександр Волгін якось проминав у своїй оцінці, майже не помічав, як не помічають люди здоров'я. Олександр був переконаний, що він любить батька за його бойову діяльність.

Тепер — мама. Мама не закричить і не втече, коли їй показати наган. У місті Овручі вона сама відстрілювалася від бандитів, а батько в цей час сидів на партійних зборах. Там була й Надя, тільки Наді тоді був один рік, і вона в цій історії участі не брала. Тепер Наді сімнадцять років, Олександр любить її, але це інша справа. І мати. Мати, звичайно, не бойовий діяч, хоч їй і довелося достріляти в Овручі. По-перше, вона працює в якійсь там Наросвіті, по-друге, нема в неї ні револьвера, ні зірочок, ні звання старшого лейтенанта державної безпеки, а по-третє — вона дуже гарна, добра, ніжна, і, якби навіть у неї був наган і будь-яке звання, хто знає, на якому місці все це вмістилося б в уяві Олександра. Олександр Волгін любить свою матір не за які-небудь заслуги, а... любить, та й годі!

В Олександра Волгіна ці настанови любові з'ясувалися ще позаторік, тобто з того часу, коли в його житті завелися справжні друзі, не якісь там слиняві Коті, вся перевага яких полягає в кишенькових складах та нових костюмчиках, а справжні товариші, що мають життєвий досвід і самостійні думки. Може, вони теж люблять своїх батьків, але вони не лізуть з ними на очі, та їм і ніколи займатися батьками. Життя щоденно висуває такі питання, що не тільки батьків, а й обідати забудеш, і для розв'язання цих питань потрібно багато сил і знання: візьмемо, наприклад, матч між «Динамо» і «Локомотивом», або справи авіаційні, або знесення будинку на сусідній вулиці, або асфальтування прокладеної рядом траси, або радіо. У школі теж стільки справ і питань, стільки заплутаних стосунків, стільки інтриг, стільки подій, що навіть Володьці Уварову іноді запаморочується голова і він каже:

— Нащо воно мені потрібне! Скажіть, будь ласка! Та ну їх під три чорти! Не хочу зв'язуватись:

А Володька Уваров ніколи не сміється. Володька Уваров справді схожий на англійця, це всі добре знають. Він ніколи не сміється. Інші теж пробували, більше як один день ніхто не витримував, однаково на другий день зуби вишкірять та й ірже, як мавпа. А Володька тільки зрідка поведе губою, то це хіба сміх? Це для того, щоб виявити презирство. Олександр Волгін поважає сувору манеру Володьки, але й не думає наслідувати його. Славу Олександра Волгіна становлять дотепність, захоплюючий сміх і постійна в'їдлива балаканина. Всі хлопці знають, що Олександрові Волгіну краще не попадатись на язик. Весь п'ятий клас. І вчителі знають. Так... і вчителі. Щодо вчителів, то тут, звичайно, складніше. Буває часто, що з учителів і починаються різні неприємності.

Кілька днів тому вчитель російської мови Іван Кирилович оголосив, що він переходить до Пушкіна. Володька Уваров ще раніше від учителя приніс у клас «Євгенія Онегіна» і демонстрував кілька віршів. А тепер Іван Кирилович сказав, що клас ґрунтовно переходить до Пушкіна. Називається «ґрунтовно», а насправді

найцікавіші вірші пропускас. Олександр Волгін голоспо, хоч і чомно, спитав:

— А як це розуміти: «вона, віщуючи зарання непорівнянне раювання...»?

У Олександра Волгіна тонке обличчя і рухливий рот. Він безсоромно показував зуби Іванові Кириловичу і чекав відповіді. У класі всі заблискали очима, бо питання було поставлене справді цікаво. Всі добре знали, що «вона» значить ніжка, жіноча ніжка, у Пушкіна про це докладно написано, і хлопчикам сподобалось. Вірші ці показували дівчаткам і з великою цікавістю спостерігали, яке вони справили враження. Але з дівчатками ефект вийшов, можна сказати негативний. Валя Строгова глянула на вірші, анітрохи не почервоніла і навіть засміялась. А те, що вона сказала, аж згадати соромно:

— Ой, жовтороти! Вони тільки сьогодні побачили.

Інші дівчатка теж засміялися. Олександр Волгін зникновів і подивився на Володьку. На Володьчиному дорідному обличчі не здригнувся жоден мускул. Він сказав крізь зуби:

— Коли ми побачили це — інше питання, а от ти пояени.

Це у Володьки вийшло шикарно, і можна було сподіватися, що фінал усієї розмови буде переможний. Дійсність виявилася далеко сумнішою.

Валя Строгова пильно приглядаєсь до Володьки. Скільки в цьому погляді було вищості і зневаги! А сказала вона так:

— Володю, в цих віршах нічого нема незрозумілого. А ти ще маленький. Підростеш — зрозумієш.

Такі випробування не кожен може витримати спокійно. В них руйнується людська слава, зникає вплив, підривається авторитет, нищаться пучки роками добутих зв'язків. І тому всі, затаївши дух, чекали, що скаже Володька. А Володька нічого не встиг сказати, бо Валя Строгова струснула стриженою головою і гордо попрямувала до виходу. До її ліктів причепилися Ніва і Віра. Всі вони йшли особливою недоступною ходою, недбало поглядали по боках і поправляли волосся одною рукою. Володька Уваров мовчки дивився їм услід і презирливо кривив певні губи. Усі хлопці примовкли, тільки Костя Нечипоренко вимовив:

— Охота вам з ними зв'язуватися?

Костя Нечипоренко вчився краще всіх і задовольнявся цією славою, він міг дозволити собі розкіш окремої думки. Всі інші були згодні, що Володька зазнав поразки, і він мусив негайно й рішуче діяти. Баритися не можна було. Володька на своїй парті замкнувся в холодну англійську мовчанку. Олександр Волгін зубокалив з найменшого приводу і на перервах не відпочивав ані секунди. Пристав до худенького, підсліпуватого Мишка Гвоздьова, питав:

— Чому в чоловіків штани, а в жінок спідниці?

Мишко розумів, що в такій невинній формі починається якась

в'їдлива каверза, і старався мовчки відійти далі. У нього обережні боязкі рухи і зляканий вираз обличчя. Та Олександр хапає його за лікті й голосно, на весь клас повторює:

— Чому штани і спідниці? Чому?

Мишко безсило рухає ліктями, ображається й дивиться вниз.

Володька каже крізь зуби:

— Облиш його, зараз плакатиме.

Олександр Волгін сміється:

— Ні, хай скаже!

Мишко в безсиллі схиляється на парту. Він і справді може заплакати. Коли Олександр випускає його руки, він залазить у далекий куток і мовчить, відвернувшись до стіни.

— От чудак!— сміється Олександр.— Він уже таке подумав, безсоромний такий! А це зовсім просто:

Щоб Мишко не влюбився,
Щоб із хлопцем не женився.

От тепер Мишко заплакав і капризно сіпнув ліктем у повітрі, хоч його лікоть нікому й не потрібний. Але Володька Уваров гидливо кривиться, і він правий: ніяким зубоскальством не можна знищити непрямий осадок після розмови з дівчатами. У класі було багато людей, які й раніше з мовчазним осудом ставилися до Володьки Уварова та його друга Олександра Волгіна. Особливо було тяжко бачити, з якою незалежною, холодною зневагою входили в клас і сідали на своїх місцях дівчата. Вони удавали, наче задньої парті не існує, а якщо й існує, то на ній нема нічого цікавого, що вони самі все знають і що в цьому знанні вони вищі і кращі від якихось там Волгіних та Уварових. Дівчатка нахилиють одна до одної голови, перешіптуються і сміються. І хіба можна розібрати, з кого вони сміються і чому вони так багато про себе думають?

Ситуація вимагала негайних дій. Питання, звернене до вчителя, мало відновити становище. Ось чому Олександр Волгін з такою тріумфальною посмішкою чекав відповіді Івана Кириловича. Навіть найбільші тишки, зубряки та відмінники примовкли; вони віддавали належне цій цікавій дуелі. Учитель був ще дуже молодий і навряд чи зуміє викрутитися з скрутного становища.

Іван Кирилович спрваді розгубився, почервонів і замурмотав:

— Це, власне кажучи, з іншої галузі... ну... взагалі... з галузі... інших відносин. Я не розумію, чому ви ставите це питання?

Олександр Волгін доклав героїчних зусиль, щоб зробити своє обличчя задовільно учнівським, і, здається, воно вийшло непогано:

— Я ставлю через те, що читаєш і нічого не розумієш: «непорівнянне раювання». А яке раювання й не розбереш.

Та учитель раптом вибрався з трясовини і, слово честі, вибрався здорово:

— У нас зараз іде розмова про інше. Навіщо нам відривати-

ся? А я цими дпями зайду до вас додому і поясню. І батьки ваші послухають.

Олександр Волгін зблід і розгубився до цілковитої ввічливої знемоги.

— Будь ласка.

Володька кинув на Олександра вбивчий погляд і сказав, не підводячись з місця:

— Як питають у класі, то чому ж дома?

Але вчитель удав, ніби нічого не розчув, і почав далі розповідати про капітанську дочку.

Олександр Волгін хотів був ще щось сказати, але Кость Печипоренко сіпнув його за сорочку, силою посадив на місце і порадив добродушно:

— Не хулігань! Вклепаєшся!

Честь задньої парти була врятована, але якою дорогою ціною!

Про це тепер з тривогою згадує Олександр Волгін. Минуло вже три дні. Дома Олександр нервово відгукувався на кожний дзвоник, але вчитель усе не приходив. Олександр тепер особливо акуратно готує домашні завдання, в класі помовчує, а на Володьку намагається навіть і не дивитись. Якщо цей Іван Кирилович справді прийде ябедничати батькові, важко навіть уявити, чим це може скінчитися. Досі в Олександра не було конфліктів з батьком у справах школи. Олександр учився на «добре», скандалів ніяких не було. Дома він намагався про школу мало говорити, вважаючи, що це з усякого погляду зручніше. А от тепер така історія!

Вечорами, вкладаючись у постіль, Олександр роздумував над тим, що сталося. Все було ясно. За те, що він порушує в класі сторонні питання, батько нічого не скаже, це пусте, а от за це саме «непорівнянне раювання», чорти б його забрали, влетить. Олександр на цьому місці швидко перевертається з одного боку на другий і перевертається не тому, що влетить, а тому, що є щось інше страшніше. Хай як завгодно влітає, як завгодно, зовсім не в цьому справа. Та й як там влетить? Битиме, чи що? Бити не буде. Але як говорити з батьком про всі ці речі, раювання, ніжки, — жах! Сидна, важка, неможлива тема!

Володька Уваров спитав:

— Не приходив... Цей?

— Ні.

— А що ти робитимеш, як він прийде?

— А я не знаю.

— Ти скажи, що ти й справді нічого не зрозумів.

— Кому сказати?

— Та батькові, кому ж? Не зрозумів, і край! Чорт їх там зрозуміє!

Олександр закрутив головою:

— Ну, думасш, мого батька так легко обдурити? Він, брат, не таких, як ми з тобою, бачив.

— А я вважаю... Нічого... Можна сказати... Я своєму так би й сказав.

— А він повірив би?

— Повірив — не повірив! Скажіть, будь ласка! Нам по скільки років? Тринадцять. Ну то що? Ми й не повинні нічого розуміти. Не розуміємо, та й годі!

— Не розуміємо, а чому таке... вибрали... саме тале.

— Ну... вибрали... Пушкін саме... трапився...

Володька щиро хотів допомогти другові. Але Олександр чогось соромився сказати Володьці правду. Правда полягала в тому, що Олександр не міг обманювати батька. Чомусь не міг, так само не міг, як не міг говорити з ним про «такі питання».

Гроза прийшла звідти, звідки не чекали: Надька! Батько так і почав: Надя мені розповіла...

Це було так приголомшливо, що навіть пекучість самої теми трохи пригасла. Батько говорив, Олександр був у чудному стані, кров у його організмі переливалася, як хотіла і куди хотіла, очі кліпали безглуздо, а в голові руба стало несподіване і непрощенне відкриття: Надька! Олександр був такий пригнічений цією новиною, що не помітив навіть, як його язик залепетав з власної ініціативи:

— Та вона нічого не знає...

Він узяв себе в руки і спинив язик. Батько дивився на нього серйозно і спокійно, а втім, Олександр ледве розбирав, як дивиться батько. Він бачив перед собою тільки батьків рукав і дві срібні зірочки на ньому. Його очі безвольно блукали по шитву зірочок, зупинялись на поворотах шитва, чіплялись за вузлики. У вуха проникали батькові слова і щось робили з його головою, в усякому разі, там починався якийсь порядок. Перед ним почали кружляти ясні, виразні і чомусь прийнятні думки, від них виходило щось тепле, як і від батькового рукава. Олександр розібрав, що це думки батька і що в цих думках порятунок. Надька раптом провалилася в свідомості. Защеміло в горлі, соромливі хвилі крові перестали битися куди попало, а тепло і дружньо зігріли щокли, зігріли душу. Олександр підвів очі й побачив батькове обличчя. У батька напружений мускулястий рот, він дивиться на Олександра настійливим, знаючим поглядом.

Олександр підвівся із стільця і знову сів, але вже не міг відірватися від батькового обличчя і не міг спинити сліз,— чорт з ними, із слюзами. Він простогнав:

— Таточку! Я тепер зрозумів! Я буду, як ти сказав! І все життя, як ти сказав! От побачиш!

— Заспокойся,— тихо сказав батько.— Сядь. Пам'ятай, що сказав: все життя. Май на увазі, я тобі вірю, перевіряти не буду. І вірю, що ти мужчина, а не... пуста талалайка. Батько швидко підвівся із стільця, і перед очима Олександра промайнули два-три рухи його гарного пояса і розстебнута порожня кобура. Бать-

ко вийшов. Олександр поклав голову на руки й завмер в напів-непритомному, щасливому відпочинку.

— Ну?

— Ну, і сказав.

— А ти що?

— А я? А я нічого...

— А ти, напевно, заплакав і зараз же: таточку, таточку!

— Причому тут «заплакав»?

— А що, не заплакав?

— Ні.

Володька дивився на Олександра з лінивим упевненим докором.

— Ти гадаєш, як батько, то він завжди говорить правильно? По-їхньому, ми завжди винні. А про себе, то вони нічого не говорять, а тільки про нас. Мій теж, як заведе: ти повинен знати, ти повинен розуміти...

Олександр слухав Володьку з важким почуттям. Він не міг зрадити батька, а Володька вимагав зради. Але й за Володькою стояла якась безсумнівна честь, зрадити яку теж було неможливо. Потрібний був компроміс, і Олександр не міг знайти для нього пристойної форми. Дечим повинен поступитися Володька. І чого б йому не поступитися? І так далеко зайшли.

— А по-твоєму, мій батько все говорив неправильно?

— Неправильно.

— А може, і правильно?

— Що ж там правильного?

— Інший не так сказав би. Він сказав би: як ти смієш! Посоромся, як тобі не соромно! І все таке.

— Ну?

— Він же так не говорив?

— Ну?

— Тобі добре нукати, а якби ти сам послухав.

— Ну, добре, послухав би... Ну, однаково, кажи. Тільки ти гадаєш, вони завжди так кажуть: «як тобі не соромно» та «як тобі не соромно»? Вони, брат, теж уміють прикидатися.

— А чого прикидатися? Він хіба прикидався?

— Ну, звичайно, а ти й зрадів: секрети, секрети, в усіх секреті!

— І не так зовсім.

— А як?

— Зовсім інакше.

— Ну, як?

— Він каже, ти розумієш: в житті є таке, таємне і секретне. І каже: всі люди знають, і чоловіки, і жінки, і нічого в цьому немає погазого, а тільки секретне. Люди знають. Мало чого? Знають, значить, а в очі з цим не лізуть. Це, каже, культура. А ви, каже, молокососи, дівнались, а у вас явник, як у корови хвіст. І ще сказав... таке...

— Ну?
— Він сказав: язик людині потрібний для діла, а ви язиком мух відганяєте.

— Так і сказав?

— Так і сказав.

— Це він розумно сказав.

— А ти думаєш...

— А тільки це просто слово таке. А чому Пушкін написав?

— О! Він і про Пушкіна говорив. Тільки я забув, як він так говорив?

— Зовсім забув?

— Ні, не зовсім, а тільки... тоді було зрозуміло, а от слова які... бачиш...

— Ну?

— Він каже: Пушкін великий поет.

— Подумаєш, новина!

— Та ні... стривай, не в тому справа, що великий, а в тому, що треба розуміти...

— Що ж там незрозумілого?

— Звичайно, тільки не в тому справа. Він так і каже... ага, згадав: цілком вірно, цілком вірно, так і сказав: цілком вірно!

— Та покинь ти «цілком вірно!»

— А він так сказав: цілком вірно, у цих віршах сказано про це саме... ось про це ж таки... ну, розумієш...

— Ну, розумію, а далі?

— А далі так: Пушкін сказав віршами... і такими, прямо чудовими віршами, і потім... той... ще одне таке слово, ага: ніжними віршами! Ніжними віршами. І каже: це і є краса!

— Краса?!

— Так, а ви, каже, нічого не розумієте в красі, а все хочете переробити на інше.

— І нічого подібного! А хто хотів переробити?

— Ну, то він так каже: вам хочеться переробити... на розмову, ні, на мову п'яного хулігана. Вам, каже, не треба Пушкіна, а вам потрібні написи на парканах...

Володька стояв прямо, слухав уважно й починав кривити губу. Але очі опустив, немов у роздумі.

— І все?

— І все. Він ще про тебе говорив.

— Про мене?

— Угу.

— Цікаво.

— Сказати?

— А ти думаєш, для мене важно, як він говорив?

— Для тебе, звичайно, не важно.

— Це ти вуха розпустив.

— Нічого я не розпускав.

— Він тебе здорово обставив. А як він про мене сказав?

— Він сказав: твій Володька корчить із себе англійця, а насправді він дикун.

— Це я?

— Угу.

— І сказав «корчить»?

— Угу.

— І дикун?

— Угу. Він так сказав: дикун.

— Здорово! А ти що?

— Я?

— А ти й радий, звичайно?

— Нічого я не радий.

— Я, значить, дикун, а ти будеш, скажіть, будь ласка, культурна людина!

— Він іще сказав: передай своєму Володьці, що в соціалістичній державі таких дикунів однаково не буде.

Володька презирливо посміхнувся, вперше за всю розмову:

— Здорово він тебе обдунив! А ти всьому й повірив. З тобою тепер небезпечно дружити. Ти тепер будеш «культурна людина». А твоя сестра все розказуватиме, їй дівчатка, звичайно, принесуть, нічого в класі сказати не можна! А ти думаєш, вона сама яка? Ти знаєш, яка вона сама?

— Яка вона сама? Що ти кажеш?

Олександр і справді не міг зрозуміти, в чому справа, яка вона сама? Надя була поза підозрою. Олександр, правда, досі не забув першого приголомшливого враження після того, як з'ясувалося, що Надя його виказала, але чомусь він не міг ображатися на сестру, він просто ображався на себе, як це він не зміркував, що сестра про все дізнається. Тепер він дивився на Володьку, й було очевидно, що Володька щось знає.

— Яка вона сама?

— О! Ти нічого не знаєш? Вона про тебе наговорила, а як сама?

— Скажи.

— Тобі цього не можна сказати! Ти така культурна людина!

— Ну, скажи.

Володька задирав голову гордовито й холодно, але і якийсь розгублений роздум не сходив з його повного обличчя. І в його очах на місці колишніх зарозумілих лінощів тепер перебігала черга дрібних голочок. Такі голочки бувають завжди, коли пошкоджене самолюбство бореться із споконвічним хлоп'ячим благородством та любов'ю до істини.

І тепер самолюбство взяло гору. Володька сказав:

— Я тобі скажу, будь ласка, тільки ось іще довідаюсь... про одну річ.

Так був досягнутий компроміс. Втручання Наді не цікавило друзів, бо вона була в десятому класі, але дворушництва сестри терпіти не можна було.

Надя Волгіна вчилася в десятому класі тієї самої школи, де вчилися й наші друзі. Ясні були шляхи розголошення пушкінської історії. У цих дівчат гордість і різні повороти голови чудово поєднувалися з плітками й перешіптуваннями, а тепер було відомо, про що вони шепталися. Вони зраділи з такої нагоди. Якщо згадати, що запитання про пушкінські вірші було поставлено в найкультурнішій формі і насправді ніхто й не збирався переробляти цих віршів мовою хуліганів, і всі розуміють, що ці вірші гарні, а не тільки вони розуміють, і якби вчитель взяв та й пояснив як слід, якщо все це взяти до уваги, то на перший план зараз же виступає лукавство цих дівчат. Вони удають, начебто розмовляють про «Капітанську дочку», а вчителі їм вірять. А вони розповіли Наді про пушкінські вірші. Ось вони про що розмовляють.

І Валя Строгова тільки в п'ятому класі така горда. А додому вона ходить з восьмикласником Гончаренком під тим приводом, що вони живуть в одному будинку. І на ковзанку разом. І з ковзанки разом. Ще восени Володька Уваров послав їй записку:

«Валі Строговій.

Ти не думай, що ми нічого не розуміємо. Ми все розуміємо. Коля Гончаренко, ах, який гарний та розумний! Тільки й задаватися нема чого».

Бачили, як Валя Строгова одержала записку на уроці граматики і як прочитала її під партою, як вона потім зла сиділа всі уроки та перерви. А на останньому уроці Володька одержав відповідь.

«Володі Уварову.

Дурень. Коли порозумнішаєш, сповісти».

Володька три дні не міг отямитися від цієї образи. Він послав ще одну записку, але вона вернулася в найганебнішому вигляді з написом угорі:

«Це писав Уваров, тому можна не читати».

А вона й тепер усе ходить з Гончаренком. А вчителі думають, що раз дівчатка, то й нічого. І не тільки Валя. Будь ласка. В усіх секрети, в усіх якісь таємні справи, а перед п'ятим класом гордість. І всі нитки цих секретів ідуть у верхню перспективу — в далечінь восьмих, дев'ятих і десятих класів. Тамешні юнаки з допомогою своєї краси та перших вусиків проникають усюди. А що діється в дівчат цієї високої перспективи, неможливо навіть уявити.

Володька Уваров був представником крайнього скепсису в цьому питанні. Він розповідав про старших дівчат найнеймовірніші історії і навіть не дбав дуже про те, щоб йому вірили. Для нього якісь факти взагалі не були цікаві, вагу мали теми, тенденції та подробиці. Інші нічого не розповідали, Володьці не вірили, але розповіді його слухали уважно.

Дівчата дев'ятого і десятого класів! Легко сказати! Володька, і той пасував. Хіба могло йому спасти на думку написати комусь

записку? Як написати? Про що написати? Дівчата старших класів були істоти малозрозумілі. На них навіть дивитись було страшно-вато. Якщо вона помітить і гляне на тебе,— що може відповісти слабкий пацан? Тільки найдчайдушніші дозволяли собі іноді, шмигаючи по коридору, зачепити плечем стегно або груди старшої дівчини, але це була жалюгідна розвага. Усе це доводилось робити з острахом і з завмиранням серця, ризик був величезний. Якщо піймаєшся, якщо вона гляне на тебе, як скаже щось, де подітися на твердій неподатливій підлозі, яка не провалюється на твоє бажання. Минулого року в класі був такий безшабашний скабрезник Комаровський Ілля,— потім його вигнали. Ну, і що ж? У хлоп'ячому колі він про такі подробиці розповідав, що парти завмирили і червоніли, а слухачі більше озиралися, ніж слухали. А все-таки й він: розповідати розповідав, а якщо нахуліганить, як зустрінеться поглядом... і вмер. Мовчить і намагається посміхатися. А вона йому тільки й сказала:

— Ніс витри. Є в тебе хусточка?

І вигнали Комаровського зовсім не за це, а за прогули й двійки. І коли вигнали, ніхто не пожалів, навіть приємно стало.

Олександр Волгін у глибині душі нічого не мав проти старших дівчат, але це був страшенний секрет, такий секрет, що справжній зміст його навіть ніколи не приходив уві сні, а якщо й снилося, то нічого не можна було розібрати. А він же був ще в кращому стані, бо в цій самій квартирі на четвертому поверсі між ним і батьками жила Надя — істота незрозуміла, симпатична й близька. До Наді приходили подруги-десятикласниці, такі ж, як і вона, ніжні дівчата з убивчими очима, з м'якими підборіддями і хвилястим, до абсурду чистим волоссям, з тими особливостями фігури, про які і реально, і в мріях краще було й не думати. Олександр іноді допускався в їх товариство, допускався не зовсім безкорисливо. В цьому товаристві він поводився вільно, говорив голосно, пускав дотепи, стрімголов літав по морозиво і по квитки до кінотеатру. Але це все зовні. А всередині в нього слабо й глухо бурмотіло серце, і душа ворушилася повільно і незграбно. Бентежила його особлива дівоча впевненість, якась мудра сила. Вона була в привабливій суперечності з їх позірною слабкістю та наївністю рухів. Вони не вмiли як слід кинути каменем, але коли одного разу Клава Борисова взяла Олександра за щоки м'якими, теплими руками і сказала:

— А з цього хлопчика вийде гарненький мужчина,— на Олександра налетіла шумлива й незрозуміла хвиля, зашлеснула, перехопила дух і понесла. А коли він вирвався з цієї хвилі й розплющив очі, він побачив, що дівчата забули про нього і про щось тихо розмовляють між собою. Тоді він невиразно відчув, що десь тут близько проходить лінія людського щастя. Ввечері в ліжку він згадував про це спокійно, а коли заплющував очі, дівчата здавалися йому високими, білими хмарами.

Він не вмів думати про них, але в душі вони завжди приходили з радістю. І цьому не заважали ні сарказми Володьки, ні непристойності Іллі Комаровського.

І тому в розповіді хлопців про різні пригоди, в яких нібито брали участь дівчата, він не хотів вірити. Ось і тепер Володька натякає на Надю. Які у Володьки докази?

— А ти як хотів, щоб вони все перед твоїми очима робили?

— А все-таки, які в тебе докази?

— А ти бачив, коли твоя Надя додому йде? Бачив?

— То що?

— А скільки за нею «піжонів»?

— Як «скільки»?

— А ти лічив? І Васька Семенов, і Петька Вербицький, і Олег Осокін, і Таранов, і Кисель, і Філімонов. Бачив?

— То що?

— А ти думаєш, дурно вони за нею ходять? Такі вони дурні, думаєш? Ти придивись.

Олександр придивлявся і бачив: справді, ходять разом, їм весело, вони регочуть, а Надя йде між ними, схиливши голову. Бачив і Клаву Борисову в такому ж пишному оточенні, але поряд з невеличкими сумними ревющами в нього не прокидалося в душі ніякої підозри, хоч «піжони» і здавалися дуже несимпатичними.

Прийшла весна, довше почало чергувати на небі сонце, зацвіли каштани на вулицях. В Олександра прибуло діла: і матчі, і човен, і купання, і різні екзамени. Надя готувалась до екзаменів особливо напружено. В її кімнаті щодня збиралися дівчата. Увечері вони виходили з кімнати зблідлі й серйозні, і зубоскальство Олександра не справляло на них ніякого враження. Іноді приходили вчитися і юнаки, але все це справляло таке солідне, десятикласне враження, що й у Володьки не повернувся б язик говорити щось погане.

І от у цей самий час, у розпалі екзаменів, щось сталося. Після вечері, пізно ввечері батько сказав:

— Де це Надя?

Мати глянула на стінний годинник:

— Я й сама про це думаю. Вона пішла о четвертій годині вчитися до подруги.

— Та вже друга година.

— Я давно тривожусь, — сказала мати.

Батько взяв газету, але видно було, що читати йому не хочеться. Він помітив сина, що притаївся за «Огоньком»:

— Олександр! Чому ти не спиш?

— У мене завтра вільний день.

— Іди спати.

Олександр спав тут-таки в їдальні на дивані. Він швидко роздягся й ліг, відвернувшись до спинки, але заснути, само собою, не міг, лежав і чекав.

Надя прийшла близько другої години. Олександр чув, як вона

нерішуче подзвонила, як обережно прослизнула в двері, і зрозумів, що вона чимось завинила. Якесь неголосна розмова відбулася в передпокої, з неї долинули кілька слів матері:

— Ти думаєш, що справа в поясненні?

Потім про щось недовго говорили в спальні. Там був і батько: про що говорили — залишилося невідомим. Олександр довго не міг заснути, його захопила дивна суміш цікавості, тривоги й розчарування. Сон уже торкнувся його, коли востаннє перед ним промайнули обличчя Наді, Кляви та інших дівчат і поряд з ними копошилися якісь огидні, нестерпні, але водночас і цікаві думки.

На другий день Олександр пильно придивлявся до обличчя Наді і помітив деякі подробиці. Під очима в Наді лягли синці. Надя зблідла, була сумна й замислювалася. Олександр дивився на неї з жалем, але найбільш його мучило бажання довідатися, що саме сталося вчора ввечері.

Володьці він нічого не сказав. Він залишався, як і раніше, його другом, разом судачили про шкільні справи, затівали дрібні, незначні пустощі, ловили рибу й осуджували дівчаток. Але про Надю все-таки говорити не хотілося.

Дома Олександр з терплячою і наполегливою енергією тикав носа в усі сімейні щілини, прикидався, що спить, притаювався на цілі години в кабінеті, прислухався до розмов батька з матір'ю, стежив за Надею, за її тоном та настроєм.

Йому пощастило у вихідний день. Ватько вдосвіта виїхав на полювання і своїм від'їздом збудоражив увесь дім. Прокинувся й Олександр, але тихенько лежав із запліщеними очима й чекав. Крізь щілини очей він бачив, як напівроздягнена Надя пробиралася в спальню «досипати». Вона завжди це робила за старою звичкою, коли батько рано йшов з дому або залишався черговим на службі.

Скоро в спальні почалася розмова. Багато не дійшло до Олександра: дечого не дочув, дечого не зрозумів.

Мати казала:

— Любов треба перевіряти. Людині здається, що вона покохала, а насправді це не так. Масла не купуємо без перевірки, а наші почуття беремо абияк, хапаємо і носимося з ними. Це просто нерозумно.

— Це дуже важко перевіряти, — ледве чутно прошепотіла Надя.

Далі мовчанка. Може, дуже тихо шепталися, а може, мати ласкаво погладжувала розпатлану голівку Наді. А тоді мати сказала:

— Дурненька, це дуже легко перевірити. Добре, справжнє почуття завжди пізнаєш.

— Як добре масло, правда?

В голосі матері промайнула посмішка:

— Навіть легше.

Мабуть, Надя сховала обличчя в подушку або в коліна матері, бо сказала дуже глухо:

— Ой, мамочко, важко!

Олександр уже хотів з досадою повернутися на другий бік, але згадав, що він міцно спить, і тому тільки незадоволено надув губи: усе в них якісь ніжності, а потім масло якесь! Дивні ці жінки, ну й говорили б до діла!

— Це правда, потрібен маленький досвід...

І не чути, як мати договорила. От майстри шептатися!

Надя заговорила швидким збудженим шепотом:

— Мамочко, тобі добре говорити: маленький досвід! А якщо нічого нема, ніякого, навіть найменшого, га? Скажи, як це так: досвід любові, так? Скажи, так? Досвід любові? Ой, я нічого не розумію.

«Зараз заплаче», вирішив Олександр і ледве помітно зітхнув.

— Не досвід любові, що ти! Досвід любові — це звучить якось навіть негарно. Досвід життя.

— Яке ж у мене життя?

— У тебе? Велике життя — сімнадцять років. Це великий досвід.

— Ну, скажи, ну, скажи! Та говори ж, мамо.

Мати, видно, збиралася з думками.

— Ти не скажеш?

— Ти й сама знаєш, не прикидайся.

— Я прикидаюсь?

— Ти знаєш, що таке жіноча гідність, жіноча гордість. Мужчина легко дивиться на жінку, якщо в неї нема цієї гордості. Ти знаєш, як це легко стримати себе, не кинутися на перший вогник.

— А якщо хочеться кинутися?

Олександр зовсім починав сумувати, коли ж, нарешті, вони говоритимуть про той самий вечір. І що таке трапилось? Говорять, як у книжках: кинутися, вогник!

Мати сказала суворо й далеко голосніше, ніж раніше:

— Ну, якщо вже дуже слабка, кидайся, хай і так. Слабка людина, вона всюди програє й заплутується. Через слабкість люди щастя пропивають.

— А чому колись було суворо? А тепер чому така воля: хочеш — одружуєшся, хочеш — розводишся? Чому при Радянській владі така воля?

Мати відповіла так само суворо:

— При Радянській владі розраховують на справжніх людей. Справжня людина сама знає, як діяти. А для нікчеми завжди упаковка потрібна, щоб не розповзалась в усі боки.

— По-твоєму, я нікчема?

— А чому?

— А ось бачиш: закохалася... трохи не закохалася...

Олександр навіть голову підвів з подушки, щоб слухати обома вухами:

— Трохи чи не трохи, я цього не боюся. Ти в мене розумна, і гальма в тебе є. Я не за це на тебе ображаюся.

— А за що?

— Я від тебе такої малодушності не сподівалася. Я думала, в тебе більше цієї самої гордості, жіночої гідності. А ти вдруге зустрілася і вже прогуляла з ним до першої години ночі.

— Ох!

— Це ж, звичайно, слабкість. Це негарно для самої себе.

Настала мовчанка. Напевно, Надя лежала на подушці, і їй було соромно говорити. Бо й Олександрові стало якось негарно. Мати вийшла із спальні і пішла в кухню вмиватися. Надя зовсім затихла.

Олександр Волгін голосно потягнувся, кашлянув, позіхнув, взагалі показав, що він насилу прокинувся від міцного сну й зустрічає день, не підозріваючи в ньому нічого поганого. За сніданком він розглядав обличчя матері й сестри і тішився своїм знанням. У Наді нічого особливого в обличчі не було, прикидалася вона блискуче, навіть жартувала й усміхалась. Тільки очі в неї, звичайно, почервоніли, і волосся було не так добре зачесане, як завжди, і взагалі вона не була така гарна, як раніше. Мати наливала чай і дивилася в чашки з тонкою сухуватою усмішкою, яка, можливо, виявляла сум. Потім мати нивидко глянула на Олександра і справді усміхнулася:

— Ти чого це кривляєшся?

Олександр спохватився і швидко навів порядок на своїй фізіономії, яка справді щось виробляла, не погодивши своєї поведінки з хазяїном.

— Нічого я не кривляюся.

Надя метнула на брата задирливий насмішкуватий погляд, ледве помітно два-три рази хитнула головою і... нічого не сказала. Це було досить зарозуміло зроблено і, може, годилось для вчорашнього дня, але сьогодні стояло в прикрій суперечності з обізнаністю Олександра. Він міг би її так зрізати... Але таємниця була дорожча за честь, і Олександр обмежився формальною відсічю:

— Ну, скажи! І чого ти так дивишся?

Надя усміхнулася:

— У тебе такий вигляд, наче ти географію склав на «відмінно».

У цих словах блиснув глум, але він не встиг як слід зачепити Олександра. Широким фронтом раптом насунула на нього географія, заблищала ріками й каналами, заходила в пам'яті містами й цифрами. Між ними ховався цілий комплекс: і честь, і батько, і «задовільно» в третій чверті, і змагання з п'ятим «Б». Сьогодні екзамен. Олександр махнув рукою на сестру й кинувся до підручника.

Але, йдучи до школи, він весь час згадував ранішню розмову. Спогад відбувався на загальному приємному фоні: Олександр Волгін знає секрет, і ніхто про це не догадується. На цьому фоні

розміщувалися різні рисунки, але Олександр не вмів ще бачити їх усі зразу. То один виділявся, то другий, і кожний промовляв тільки за себе. Був приємний рисунок, який свідчив, що сестра в чомусь винна, але поряд інший раз у раз дряпав його душу, — неприємно було, що із сестрою щось сталося. І тут же було змальоване широким яскравим мазком усе їх дівоче царство, як і раніше, принадне і схоже на високі білі хмари. І без будь-яких хмар стрибали східні карикатури: ці дівчата тільки прикидаються, а насправді, може, Володька і правий. Потім усе це губилося й забувалося, і пригадувалися слова матері в ранішній розмові, якісь слова незвичайні і важливі, про які все більше й більше хотілося думати, але про які думати він не вмів, а тільки згадував їх теплу, мудру силу. Згадував слова про те, як мужчина легко дивиться на жінку. Щось було в цих словах цікаве, але що це таке, він не міг розібрати, бо попереду стирчало велике й близьке слово «мужчина». Мужчина — це він, Олександр Волгін. Після тієї розмови з батьком це слово часто спадало на думку. Це було щось сильне, суворе, терпляче й дуже секретне. Потім і цей рисунок стирася, виступали одверті підпільні думки про соромітне, непристойні розповіді Іллі Комаровського і настійливий цинізм Володьки Уварова. Але й це зникло, і знову блищать на яскраво-синьому небі високі білі хмари й посміхаються чисті, ніжні дівчата.

Усе це бродило навколо душі Олександра Волгіна, билось об її стіни, по черзі про щось розповідало, але в душі сидів тільки батьків подарунок, — мужчина, виразник сили й благородства.

Олександр рано прийшов до школи. Екзамени почнуться об одинадцятій годині, а зараз тільки чверть на одинадцятую. Біля карт уже працювало кілька учнів. У шкільному скверіку гуляв Володька Уваров і пишався, заклавши руки за спину. Невже він так добре підготував географію? Володька поставив кілька світських запитань про самопочуття, про Сандвічеві острови, про перспективи на «відмінно», сам висловив зневажливий намір скласти на «задовільно» і раптом спитав:

— Твоя сестра вже вийшла заміж?

Олександр здригнувся всім своїм організмом і вві'явся у Володьку широко розкритими очима:

— Що?

— Хо! Вона вийшла заміж, а він не знає! Діла!

— Як ти кажеш? Вийшла заміж? Як це?

— От теля! Він не знає, як виходять заміж. Дуже просто: раз, раз, а через дев'ять місяців пацан.

Володька стояв, заклавши руки за спину, міцно тримаючи на шій гарну, круглу голову.

— Ти брешеш!

Володька знизав плечима, як дорослий, й посміхнувся рідкою своєю посмішкою:

— Сам побачиш.

І попрямував до будинку. Олександр не пішов за ним, а сів на лаву й став думати. Думати було важко, він нічого не придумав, але згадав, що він повинен бути мужчиною. На щастя, географія пройшла на «відмінно», і радісний побіг додому. Але коли він побачив сестру, радість вмить зникла. Надя сиділа в кабінеті і щось виписувала в зошит. Олександр постояв на дверях і несподівано для себе рушив до неї. Вона підвела голову.

— Ну, як географія?

— Географія? Географія на «відмінно». А от ти мені скажи.

— Що тобі сказати?

Олександр зітхнув голосно і випалив:

— Скажи, ти вийшла заміж чи ні?

— Що?

— От... ти мені скажи... ти вийшла заміж чи ні?

— Я вийшла заміж? Що ти мелеш?

— Ні, ти скажи.

Надя пильно придивилась до брата, встала й узяла його за плечі:

— Стривай. Що це значить? Про що ти питаєш?

Олександр звів очі і глянув їй в обличчя. Воно було гнівне й чуже. Вона відштовхнула його й вибігла з кімнати. Чути було, як у спальні вона заплакала. Олександр Волгін стояв коло письмового стола і думав. Але думати було важко. Він побрів до їдальні. Біля дверей на нього налетіла мати:

— Якого паскудства ти наговорив Наді?

І от знову Олександр Волгін сидить проти батька і знову близько може розглядати його срібні зірочки. Але тепер Олександр спокійний, він може дивитися батькові просто в очі, і батько відповідає йому усмішкою:

— Ну?

— Я тобі обіцяв...

— Обіцяв...

— Я сказав, що буду мужчиною.

— Правильно.

— Ну, от так і робив... все так робив.

— Тільки одно зробив неправильно.

— Не як мужчина?

— Звичайно. У Наді не треба було питати.

— А в кого?

— У мене.

— В тебе?!

— Ну, розповідай.

І Олександр Волгін розповів батькові все, навіть підслухану ранішню розмову. А коли розповів, додав:

— Я хочу знати, вийшла вона заміж чи не вийшла. Мені треба знати.

Батько слухав уважно, іноді ствердно кивав головою і нічого не запитував. Потім він пройшовся по кабінету, взяв па столі

цигарку, оповив себе хмарою диму і в диму замахав сірником, щоб він згас. І в цей час спитав, тримаючи цигарку в зубах:

- А навіщо тобі це треба знати?
- А щоб Володька не говорив.
- Чого?
- Щоб не говорив, що заміж вийшла.
- Чому цього не можна говорити?
- Бо він бреше.
- Бреше? Ну, хай бреше.
- Як же? А він усе брехатиме.
- Та що ж тут образливого? Хіба вийти заміж це погано?
- Він тільки каже: заміж...
- Ну?
- А він каже... таке... він паскудства говорить.
- Ага... значить, ти розібрав.
- Розібрав.

Олександр кивнув головою, самому собі підтверджуючи, що справді розібрав.

Батько підійшов до нього зовсім близько, взяв його за підборіддя і подивився в очі серйозно й суворо:

- Так. Ти мужчина. Ну... і далі завжди розбирай. Все.

Олександр наступного дня не підійшов до Володьки й сів па іншій парті. На перерві Володька поклав йому руку на плече, але Олександр Волгін різко скинув його руку з плеча:

- Відчепись!

Володька скривив губи і сказав:

- Думаєш, дуже потрібний?

На цьому вся історія, власне кажучи, й кінчається. Шляхи Володьки Уварова і Олександра Волгіна розійшлися надовго, може, назавжди. Але був такий день, всього через два тижні, в останній день навчального року, коли ці шляхи на коротку мить знову схрестилися.

У тому ж скверіку в гурті хлопчиків Володька говорив:

- Клавка в десятому класі перша...

Хлопчики з похмурою звичкою слухали Володьку.

Олександр пройшов крізь їх юрбу і став проти оповідача:

- Ти зараз набрехав! Навмисно набрехав!

Володька ліниво повів на нього оком:

- Ну, то що!

- Ти завжди брешеш! І раніше все брехав! І сьогодні!

Хлопчики в його тоні почули щось нове і по-новому бадьоре. Вони підсунулися ближче. Володька зморщився:

- Нема коли нісенітницю слухати...

Він рушив набік. Олександр не ворухнувся з місця:

- Ні, ти не йди!

- О, чому?

- А я зараз битиму тебе!

Володька почервонів, але по-англійському стулив губи й прогугнявив:

— Цікаво, як ти будеш бити мене!

Олександр Волгін розмахнувся і вдарив Володьку у вухо. Володька негайно відповів. Розпочалася добра хлоп'яча бійка, в якій завжди важко розібрати, хто переможець. Поки підбіг хтось із старших, у противників юшила з носа кров і відлетіло кілька гудзиків. Високий десятикласник спитав:

— Чого це вони? Хто тут винний?

Один голос сказав примирливо:

→ Та побились, і все. Однаково.

Хлопці невдоволено загули:

— Однаково! Сказав! Цьому давно треба!

Добродушний голос Кості Нечипоренка спокійно розрізав загальний гомін:

— Не однаково. Є велика різниця. Волгін цього гада за плітки бив, а тей... звичайно, відмахувався!

Хлопці голосно засміялися.

Володька врів рукавом по носі, швидко всіх оглянув і пішов до будинку. Всі дивились йому вслід: в його ході не було нічого англійського.

Ніякі розмови про «статеве» питання з дітьми не можуть щось додати до тих знань, які й без того придуть у свій час. Але вони опошлять проблему любові, вони позбавлять її тієї стриманості, без якої любов називається розпустою. Розкриття таємниці, навіть наймудріше, посилює фізіологічний бік любові, виховує не статево почуття, а статево цікавість, робить його простим і доступним.

Культура любовного переживання неможлива без гальмування, організованого в дитинстві. Статеве виховання і повинно полягати у вихованні тієї інтимної пошани до питань статі, яка називається цнотливістю. Вміння володіти своїм почуттям, уявою, виникаючими бажаннями — це найважливіше вміння, громадське значення якого недостатньо оцінене.

Багато людей, говорячи про статево виховання, уявляють собі статево сферу як щось цілком ізольоване, окреме, як щось таке, з чим можна мати діло віч-на-віч. Інші, навпаки, роблять із статевого почуття якийсь універсальний фундамент для всього особистого й соціального розвитку людини; людина в їх уявленні є завжди й насамперед самець або самка. Природно, і вони приходять до думки, що виховання людини повинно бути насамперед вихованням статі. І ті, і ті, незважаючи на свою протилежність, визнають за корисне й необхідне пряме й цілеспрямоване статево виховання.

Мій досвід показує, що спеціальне, цілеспрямоване так зване статево виховання може привести тільки до сумних результатів. Воно буде «виховувати» статево потяг у такій обстановці, ніби людина не пережила довгої культурної історії, ніби високі форми

статевої любові вже не досягнуті за часів Данте, Петрарки і Шекспіра, ніби ідея цнотливості не реалізувалася людьми ще в стародавній Греції.

Статевий потяг не може бути соціально правильно вихований, коли вважати, що він існує відокремлено від усього розвитку особи. Але водночас не можна статеву сферу розглядати як основу всієї людської психіки і спрямовувати на неї головну увагу вихователя. Культура статевого життя є не початок, а завершення. Окремо виховуючи статеве почуття, ми ще не виховуємо громадянина, виховуючи ж громадянина, ми тим самим виховуємо і статеве почуття, але вже облагороджене основним напрямком нашої педагогічної уваги.

І тому любов не може бути вирощена просто з надр безпосереднього зоологічного статевого потягу. Сили «любовної» любові можуть бути знайдені тільки в досвіді нестатевої людської симпатії. Юнак ніколи не любитиме своєї нареченої і дружини, якщо він не любив своїх батьків, товаришів, друзів. І чим ширша сфера цієї нестатевої любові, тим благородніша буде і любов статева.

Людина, яка любить свою батьківщину, народ, свою справу, не стане розпусником, її око не побачить у жінці тільки самку. І цілком точним буде протилежний висновок: той, хто може ставитися до жінки із спрощеним і безсоромним цинізмом, не вартий довір'я як громадянин; його ставлення до громадської справи буде таке саме цинічне, йому не можна вірити до кінця.

Статевий інстинкт, інстинкт величезної дійової сили, залишений у первісному, «дикому» стані або підсилений «диким» вихованням, може стати тільки антигромадським явищем. Але зв'язаний і облагороджений соціальним досвідом, досвідом єдності з людьми, дисципліни та гальмування, він стає одною з основ найвищої естетики і найкрасивішого людського щастя.

Сім'я — найважливіша сфера, де людина проходить свій перший громадський шлях! І якщо цей шлях організований правильно, правильно піде і статеве виховання. В сім'ї, де батьки діяльні, де їх авторитет природно впливає з їх життя і роботи, де життя дітей, їх перші суспільні рухи, їх навчання, гра, пастрої, радості і прикрасі викликають постійну увагу батьків, де є дисципліна, розпорядження і контроль, в такій сім'ї завжди правильно організовується і розвиток статевого інстинкту в дітей. В такій сім'ї ніколи не виникне потреби в якихось надуманих і припадочних фокусах, не виникне, по-перше, тому, що між батьками й дітьми існує цілком необхідна риса делікатності й мовчазного довір'я. На цій рисі взаємне розуміння можливе без застосування натуралістичного аналізу та одвертих слів. І, по-друге, на тій рисі значущим і мудрим буде кожне слово, сказане вчасно, економне й серйозне слово про мужність і цнотливість, про красу життя та його гідність, те слово, яке допоможе народитися майбутній великій любові, творчій силі життя.

В такій атмосфері стриманості й чистоти відбувається статеве виховання в кожній здоровій сім'ї.

Майбутня любов наших дітей буде тим прекрасніша, чим мудріше і стисліше ми будемо про неї говорити з нашими дітьми, але ця стриманість повинна існувати поряд з постійною і регулярною увагою нашою до поведінки дитини. Ніяка філософія, ніяка словесна мудрість не дасть користі, якщо в сім'ї нема правильного режиму, нема законних меж для вчинку.

Старий інтелігентський «російський» розгін умів поєднувати, здавалося б, несумісні речі. З одного боку, мислячі інтелігенти завжди вміли висловлювати найрадикальніші й найраціональніші ідеї, що часто виходять навіть за межі скромної реальності, і водночас завжди виявляли палку любов до неохайності й до безладдя. Можливо, в цьому безладді з особливим смаком вбачали щось вище, щось привабливе, щось таке, що вражає, начебто в ньому крились дорогоцінні ознаки волі. У різному мотлоху побутової богеми уміли вбачати якийсь високий і естетичний зміст. У цій любові було щось від анархізму, від Достоевського, від християнства. А тим часом у цій безладній побутовій «лівизні» нічого нема, крім історичної убогості та оголеності. Дехто з сучасників у глибині душі досі ще зневажає точність і впорядкований рух, доцільне й уважне до дрібниць буття.

Побутова неохайність не може бути в стилі радянського життя. Всіма засобами, які є в нашому розпорядженні, ми повинні витрувати цей богемний дух, який ще затримався, який тільки через крайнє непорозуміння деякі товариші вважають за ознаку поетичного смаку. В точності, зібраності, в строгій і навіть суворій послідовності, в ґрунтовності й обміркованості людського вчинку більше краси та поезії, ніж у будь-якому «поетичному безладді».

Про те, що в нас не зовсім зникли ці «надлюдські» симпатії до неохайності побуту, найкраще свідчить вірш Вадима Стрельченка, вміщений у п'ятому номері «Красной нови» за 1937 рік.

НЕ В ДОМУ РОЖДЕННОМУ

В синем небе — тучи, солнце и луна...
Праздничны — акации. Улица шумна.
Что там? Все столпились... Крик на мостовой.
Что там?
Только лошадь вижу за толпой...
Что там?
«Да роженица! Редкие дела:
Как везли в больницу, тут и родила».
Кто бежит в аптеку, кто жалует мать...
Ну, а мне б ребенка в лоб поцеловать:
Не в дому рождённый! Если уж пришлось,—
Полюби ты улицу до седых волос!
Взгляды незнакомые, нежные слова
Навсегда запомни, крошка-голова!
Не в дому рождённый
Не жалея потом:

Ну,— рожден под солнцем, не под потолком!
Но пускай составят твой семейный круг
Сотни этих сильных
Братьев и подруг.

Що це таке? Поезія? Жарт? Чи серйозно?

Розродження на вулиці, в юрбі зівак, серед дикої турботи й диких почуттів, є насамперед велике нещастя і для матері, і для дитини. Свободою санітарною, медичною, життєвою неадекватністю така подія може викликати тільки обурення. Це негарно, неохайно, небезпечно для життя і матері, і дитини. І причини таких явищ не викликають сумнівів: та сама неохайність, неухажливість, лінощі, бездумність, нездатність розрахувати, підготувати, організувати, оця проклята манера очманілої кішки завжди поспішати і всюди спізнюватися.

А поет зрадів: йому вдалося налетіти на такий ідеально безладний випадок. Гидка, негарна історія його надихнула, у нього народжуються і емоції, і ритми. Чому б йому не надихнутися таким частим і нормальним випадком, як народження під стелею, в чистій кімнаті, в присутності лікаря, в обстановці науково організованого піклування й допомоги? Чому? Ні, це прісно, це майже міщанство. А тут такий гарний бедлам, таке кричуще безладдя: і сонце, і місяць, і хмари, і кінь, і крик, і аптека! І «улиця шумна»! А він тріумфує. Йому не хочеться вилаяти того обурливого роззяву і ледаря, чоловіка чи лікаря, який винен у цьому нещасному випадку, йому, бачте, захотілося «ребенка в лоб поцеловать». У цьому бажанні стільки розпушеного і неохайного егоїзму, п'яного запалу й задоволення життям, а вони, як відомо, завжди носяться з непроханими поцілунками. Дуже шкода, звичайно, що цей «не в дому рождённый» не може нічого сказати. Що він міг би сказати поетові, який причепився до нього з поцілунками в найприкріший і найтрагічніший момент його життя?

— Громадянине! Відчепіться, будь ласка, з вашими поцілунками, а то я покличу міліціонера!

Цій дитині просто ніколи розмовляти з поетом. Вона повинна кричати і стогнати і якимось вибиратися з неприємностей, уготованих для неї занадто «поетичними» дорослими. І через те вона нічого не може відповісти на захоплення поета і, на своє щастя, пропустить повз вуха його дикі побажання і твердження. В якому це розумінні треба «полюбить улицу до седых волос»? Навіщо треба запам'ятати «взгляды незнакомых» вуличних зівак та «нежные слова», позбавлені всякого змісту й значення і такі ж дешеві; як поцілунки поета?

У нашому житті ще трапляються така зворушлива невивагливість, такі неперебірливість і неохайність. У нас є ще індивіди, які справді полюбили вулицю «до седых волос» і витверезуються на першому-ліпшому парадному ганку, а то й просто на тротуарі.

В сім'ї така неохайність побуту, незвичка до точного часу, до строгого режиму, до орієнтування й розрахунку дуже багато зав-

дає шкоди і найбільше порушує правильний статевий досвід молоді. Про яке можна говорити виховання, якщо син або дочка встають і лягають, коли надумують або коли доведеться, якщо вечорами вони «гуляють» невідомо де або ночують «у подруги» чи «в товариша», адреса яких і сімейна обстановка просто невідомі. У цьому випадку маємо таку побутову неохайність (а може, не тільки побутову, а й політичну), що говорити про якість виховання просто неможливо, — тут все випадкове й безглузде, все безвідповідальне.

З раннього віку діти повинні бути привчені до точного часу і до точних меж поведінки. Ні за яких умов сім'я не повинна допускати будь-яких «ночівель» у чужій сім'ї, крім випадків цілком ясних і надійних. Навіть більше, всі місця, де дитина може затриматися на кілька годин, хоч і вдень, батьки повинні добре знати. Якщо це сім'я товариша, тільки батьківська лінь може перешкодити батькові або матері з нею познайомитися ближче.

Точний режим дитячого дня — цілком необхідна умова виховання. Якщо нема у вас такого режиму і ви не збираєтесь його встановити, для вас абсолютно зайва робота читати цю книжку, як і всі наші книги про виховання.

Звичка до точного часу — це звичка до точних вимог до себе. Точний час вставання з постелі — це пайважливіше тренування для волі, це порятунок від розпещеності, від пустої гри уяви під ковдрою. Точне прибуття на обід — це пошана до матері, до сім'ї, до інших людей, це пошана до самого себе. А всяка точність — це перебування в колі дисципліни й батьківського авторитету, це, значить, і статеve виховання.

І в порядку тієї ж побутової культури в кожній сім'ї треба відвести велике місце лікареві, його пораді, його санітарному і профілактичному керівництву. Дівчатка в певні періоди особливо потребують цієї уваги лікаря, якому завжди повинне допомагати і шклування матері. Лікарська лінія, зрозуміло, головним чином повинна лежати найбільше на обов'язку школи. Тут цілком до речі організація серйозних розмов з питань статі, для ознайомлення хлопців з питанням гігієни, стримування, а в старшому віці з безпекою венеричних захворювань.

Треба зазначити, що правильне статеve виховання в межах одної сім'ї було б значно полегшене, якби й суспільство в цілому цій сирові приділяло більше активної уваги. У самому суспільстві повинні дедалі сильніше і наполегливіше звучати настійливі судження громадської думки та моральний контроль над додержанням норм поведінки.

З цього погляду треба особливо торкнутися такої «дрібниці», як матірня лайка.

Дуже культурні люди, відповідальні працівники, які чудово володіють російською мовою, знаходять іноді в матірньому слові якийсь героїчний стиль і вдаються до нього з усякого приводу, умудряючись зберегти на фізіономії вираз гострого розуму й ви-

сокої культурності. Важко зрозуміти, звідки йде ця дурна й дика традиція.

За старих часів матірне слово, може, було своєрідним корективом до вбогого словника, до темної недорікуватості. За допомогою матірньої стандартної формули можна було висловити першу-ліпшу примітивну емоцію: гнів, захоплення, подив, осуд, ревності. Та здебільшого вона навіть не висловлювала ніяких емоцій, а була технічною зв'язкою, що заміняла паузи, зупинки, переходи, — універсальне вставне речення. В цій ролі формула вимовлялася без ніякого почуття, вона показувала тільки впевненість розмовника, його мовну розв'язність.

За двадцять років наші люди навчилися говорити. Це впадає в очі, це можна бачити на будь-яких зборах. Вбога недорікуватість ніяк не характерна для наших людей. Це сталося не тільки завдяки великому поширенню грамотності, книги, газети, але й головним чином завдяки тому, що радянській людині було про що говорити, існували думки й почуття, які і треба було висловити і можна було висловити. Наші люди навчилися без матірнього слова виражати думки з будь-якого питання. Раніше вони не вміли цього робити й обходились загальноприйнятим і взаємно замінюваним стандартом:

— Та ну їх до...!

— Чого ж ти...!

— Здорово...!

— Я тебе...!

Навіть і складну мову, по суті, становили такі самі елементи:

— Підходжу ... до нього, а він ... каже: іди ти до ... Ах, ти, думаю...! На ... ти мені потрібний ...! Та я таких ..., як ти ..., бачив ... тисячі.

Матірне слово втратило у нас своє «технічне» значення, але все-таки зберігається в мові, і можна навіть твердити, що воно дуже поширене і бере участь у мові навіть культурних людей. Тепер воно виражає молодечтво, «залізну вдачу», рішучість, простоту і презирство до витонченого. Тепер це свого роду кокетування, що має на меті сподобатись слухачеві, показати йому свій мужній розмах і відсутність забобонів.

Надто любляти його вживати деякі начальники, розмовляючи з підлеглими. Виходить такий, невимовної краси шик: сидить найвідповідальніший, могутній діяч за величезним письмовим столом, оточений кабінетною тишею, м'якістю, монументальністю, обставлений телефонами та діаграмами. Як йому розмовляти? Якщо йому розмовляти точною мовою, діловито, чемно, — що вийде? Можуть сказати: бюрократ сидить. А от якщо при всій своїй могутності і блиску розсипає він громове, або жартівливе, або крізь зуби вимовлене матірне слово, тоді підлеглі, з одного боку, і тремтять більше, а з другого боку, і поважають. Прибіжать до своєї кімнати і захоплюються.

— Ох, і крив же! Ох, і крив...!

І виходить не бюрократ, а своя людина, а звідси вже близько і до «нашого любимого начальника».

І жінки залучаються до цих любовних утіх. При них, звичайно, не висловлюються одверто, а більше символічно:

— Шкода, що тут Ганна Іванівна, а то я б інакше з вами говорив!

І Ганна Іванівна посміхається з любов'ю, бо і до неї начальник виявив довір'я. Любимий начальник!

А через те, що кожна людина завжди над ким-небудь начальствує, то кожний і висловлюється в міру своїх здібностей і прерогатив. Якщо ж він останній в ієрархічному ряді і ні над ким не начальствує, то він «криє» неживі предмети, що є в його розпорядженні: загублену папку, непокірний арифмометр, зіпсоване перо, ножиці, що десь поділися. В особливо сприятливій обстановці він «криє» сусіднього співробітника, сусідній відділ і, знижуючи голос на сімдесят п'ять процентів, «любимого» начальника.

Але не тільки начальники прикрашають свою мову такими істинно-руськими орнаментами. Чимало людей, особливо у двадцять — двадцять два роки, люблять козирнути матірним словом. Здавалося б, що небагато слід витратити інтелектуальної енергії, щоб зрозуміти, що російський революційний розмах є щось діаметрально протилежне російському п'яному розмахові, а от не всі ж розуміють! Не всі розуміють таку просту, абсолютно очевидну річ, що матірне слово є неприкрашене, дрібне, бідне й дешеве паскудство, ознака найдикішої, найпервіснішої культури, цинічне, нахабне, хуліганське заперечення і нашої пошани до жінки, і нашого шляху до глибокої і справді людської краси.

Але якщо для жінок це вільно вживане соромітне слово тільки образливе, то для дітей воно надзвичайно шкідливе. З дивною легковажністю ми терпимо це явище, терпимо його існування поряд з нашою великою і активною педагогічною мрією.

Необхідно розпочати рішучу, наполегливу і постійну боротьбу проти базарної лайки, якщо не з міркувань естетичних, то з міркувань педагогічних. Важко підрахувати, а ще важче уявити ту величезну шкоду, якої завдає нашому дитинству, нашому суспільству ця спадщина рюриковичів.

Для дорослої людини матірне слово — просто нестерпно образливе грубе слово. Вимовляючи його або вислухуючи, дорослий відчуває тільки механічне потрясіння. Матірне слово не викликає в нього ніяких ставових уявлень або переживань. А коли це слово чує або вимовляє хлопчик, слово не приходить до нього як умовний термін лайки, воно приносить з собою і властивий йому ставовий зміст. Суть цього лиха не в тому, що оголюється перед хлопчиком ставова таємниця, а в тому, що вона оголюється в найпотворнішій, цинічній і аморальній формі. Часте виголошування таких слів привчає його ставитися з посиленою увагою до ставової сфери, привчає до односторонньої гри уяви, а це призводить до нездорового інтересу до жінки, до обмеженої і сліпої вразливості ока,

до дрібного, надокучливого садизму словечок, анекдотів, каламбурів. Жінка наближається до нього не в повному вбранні своєї людської чарівності і краси, не в повному звучанні своєї духовної і фізичної ніжності, таємничості й сили, а тільки як можливий об'єкт насильства і користування, тільки як ображена самка. І любов такий юнак бачить з заднього двору, з того боку, куди людська історія давно поскидала свої первісні фізіологічні норми. Цією покиддю культурної історії й живиться перша невиразна статевая уява хлопчика.

Не треба, звичайно, перебільшувати сумних наслідків цього явища. Дитинство, життя, сім'я, школа, суспільство, книга дають хлопчикові і юнакові безліч протилежних поштовхів та імпульсів, все наше життя, ділові й товариські стосунки з дівчиною і жінкою приносять нову поживу для вищих почуттів, для ціннішої уяви.

Але не треба і применшувати.

Кожний чоловік, який відмовився від матірнього слова, спонукав до цього товариша, зажадав стриманості від кожного зустрічного «героя», що розійшовся, дасть велику користь і нашим дітям і всьому нашому суспільству.

Віра Гнатівна Коробова працює в бібліотеці великого заводу, збудованого на околиці міста.

Звичайно вона повертається додому о п'ятій годині вечора. Сьогодні вона, її помічниці і співчуваючі затрималися довше — готувалися до диспуту. Диспут буде завтра. На диспут чекають автора, одного з видатних письменників. Читачі люблять його книги, любить їх і Віра Гнатівна. Сьогодні вона з радістю поралася коло вітрини. Любовно й старанно вона розмістила за бортиками рейок усю критичну літературу про письменника, гарно підставила до журнальних сторінок рядки рекомендаційних написів, а в центрі вітрини закріпила портрет письменника. Портрет був гарний, маловідомий, письменник дивився з лагідним домашнім сумом, і тому вся вітрина здавалася інтимно близькою і якоюсь рідною. Коли робота була закінчена, Віра Гнатівна довго не могла настроїтись іти додому, хотілося ще щось зробити і не хотілося йти.

Віра Гнатівна особливо любила свою бібліотеку в ці вечірні години. Вона любила з особливою дбайливою ніжністю приймати із столів і розміщувати на полицях повернені читачами книги, приводити в порядок картки і стежити, щоб стара Марфа Семенівна всюди стерла пил. На її очах у бібліотеці встановлювався затишний, відпочиваючий порядок, і тоді можна було йти додому, але ще краще, от як сьогодні, залишитися попрацювати в невеличкій компанії таких самих любителів, як вона сама.

У затінених проходах між полицями тільки подекуди спинки книг осяяні світлом лампи над столом. У цих місцях книги дивляться так, наче вони вийшли погуляти на освітлену вечірню вулицю. Далі, у півтемряві, книги мирно відпочивають у присмерку, про щось гомонять тихенько, задоволені, що сьогодні вони не стоять самотою. В далеких чорних кутках міцно сплять старики-журнали, які й удень люблять куняти, до речі, й читачі рідко їх турбують. Віра Гнатівна добре знала своє книжкове царство. В її уявленні кожна книга має свою фізіономію і свій особливий характер. Характер утворюється в досить складному плані із зовнішнього вигляду книги, загальною рисунком її змісту, але найбільше з типу стосунків між книгою і читачем.

От, наприклад, «Наші знайомі» Германа. Це товстенька, моложавка жінка з гарненьким личком, балакуча і дотепна, але якась несерйозна, чудна. Її компанію становлять переважно дівчата сімнадцяти-вісімнадцяти років. Хоч вона набагато старша від них, вони з нею в приятельських і коротких стосунках, і, судячи з обличчя читачів, ця товстуха розповідає їм щось таке, чого в тексті і не прочитаєш. Чоловіки повертають цю книгу з іронічним виразом, наче кажуть: «Та-ак!»

«Як гартувалася сталь» — ця книга свята, її не можна недбало кинути на стіл, при ній ніяково сказати сердите слово.

«Шлях на океан» — це серйозний похмурий товариш, він ніколи не усміхається, з дівчатами принципово не вітається, а водить компанію тільки з сухуватими худими чоловіками в рогових окулярах. «Енергія» — це мовчальниця, книга з меланхолічним характером, на читача дивиться неприязно, і читач її боїться, а як звертається до неї, то винятково ввічливо і тільки в справі. «Розгром» — це старий відомий лікар, до якого записана черга і який приймає читачів з виразом сумлінної, доброї трудової втоми. Читач цю книгу повертає із спокійною вдячністю, певний, що книга йому допомогла.

Навіть у руках Віри Гнатівни, коли вона відмічає видачу або повернення, книги поводяться неоднаково. Одні покірно чекають, поки їх запишуть, інші рвуться з рук, захоочувані палкими поглядами читачів, треті опираються й хочуть назад на полицю, — це тому, що читач зустрічає їх відчуженим і холодним поглядом.

В уявленні Віри Гнатівни книги жили особливим, цікавим і розумним життям, якому Віра Гнатівна навіть трохи заздрила, але яке все-таки любила.

Вірі Гнатівні тридцять вісім років. В її обличчі, у плечах, в білій шиї збереглося ще дуже багато молодості, але Віра Гнатівна цього не знає, бо про себе вона ніколи не думає. Вона думає тільки про книги і про свою сім'ю, і цих думок завжди так багато, що вони не вміщаються в її свідомості, товпляться в безладді й не вміють додержувати черги.

Хоч як приємно залишитися увечері в бібліотеці, а думки тягнуть додому. Віра Гнатівна швидко збирає в сумочку різні дрібнички й поспішає до трамвая. В тісному вагоні вона довго стоїть, придержуючись за спинку дивана, і в цей час стримує, шепотливе життя книг поступово завмирає, а на його місце приходять справи домашні.

Сьогодні вона вертається додому пізно, значить, і вечір буде напружений. Ще в трамваї в її душі починають господарювати турботи сьогоднішнього вечора, вони розпоряджаються її часом з деякою присмністю. Звідки береться ця присмність — вона не знає. Іноді їй здається, що це від любові. Цілком можливо, що так воно й є. Коли встає перед нею обличчя Павлуші або Тамари, Віра Гнатівна вже не бачить ні пасажирів, ні пробігаючих вулиць, не помічає поштовхів та зупинок, не відчуває і власного тіла, а ремінчик сумочки і трамвайний квиток тримаються між пальцями якось самі собою, за старою звичкою. У Павлуші гарненьке чисте обличчя, а очі карі, але в білках стільки синяви, що весь Павлуша так і уявляється золотисто-синюватим хлопчиком. І обличчя, і очі Павлуші — це таке чарівне видіння, що Віра Гнатівна навіть і думати не може, а тільки бачить, бачить і більше нічого. Про Тамарочку вона, навпаки, може й думати. Тамара, правда, безперечно красуня. Віра Гнатівна таким самим невідривним поглядом зав-

жди бачить у ній щось винятково чарівне, жіноче, ніжне. Цього так багато в її довгих віях, у темних кучерях на висках і на потилиці, в пильному, глибокому й таємничому погляді серйозних очей, у невимовній чарівності рухів. Про Тамару вона часто думає.

Життя самої Віри Гнатівни споконвіку котилося тими самими рейками. Цей прямий і гладкий рейковий шлях був прокладений по рівнинах праці, щоденних одноманітних турбот, одноманітного мережива дрібниць, які ніколи не залишали її протягом дня, а так і ходили навколо неї все тими самими петельками, кружечками і хрестиками. Повз Віру Гнатівну з приголомшливим гуркотом пролетіла революція, вона відчувала її гарячий вітер, вона бачила, як на цім вітрі навально підхопило й понесло старе життя, старих людей, старі звичаї. Трудяща людина, вона раділа з цього животворного вихору, але відірватися від мережива дрібниць вона не могла ані на хвилину, бо це мереживо було для когось необхідне. Віра Гнатівна ніколи не думала, що це — обов'язок, вона просто не могла собі уявити, як це можна розірвати якусь петлю в мереживі, якщо від цього може зарепетувати Тамарочка, або Павлуша, або Іван Петрович. Вона й заміж вийшла за Івана Петровича, наче виплела черговий узор мережива, а не вийти заміж було неможливо: Іван Петрович принаймні міг би захникати.

Віра Гнатівна на своє життя ніколи не скаржилась, зрештою все скінчилося добре, і тепер можна з радістю дивитися на своїх дітей і думати про них. А крім того, її життя прикрашається книгами. А втім, Віра Гнатівна ніколи не аналізувала свого життя — було ніколи. Що хорошого, що поганого в житті, — розібрати важко. Та коли її думка доходила до Тамари, вона починала працювати несподівано оригінально. Не було сумнівів у тому, що життя Тамари повинно пройти інакше. Тепер Тамара в архітектурному інституті, щось там зубрить, на її столі лежить розпочате креслення: якісь «ордери» і капітелі, якісь леви з дуже складними хвостами, схожими на букети, та з пташиними дзьобами. Звичайно, доля Тамари зовсім не в цих левах, а в чомусь іншому. В чому — не зовсім було ясно, але це було те, що в книжках називається щастям. Щастя Віра Гнатівна уявляла собі як променистий рух жінки, як страшенно гордий її погляд, як радість, що віє від неї. З усього було видно, що Тамара створена для такого щастя й сама в ньому не сумнівається.

Віра Гнатівна машинально протовпилася до виходу і швидко пробігла коротку відстань до свого дому. Тамара відчинила їй. Віра Гнатівна кинула сумочку на підвіконня в передпокої і заглянула в їдальню.

— Павлуша обідав?

— Обідав.

— Він кудись пішов?

— Не знаю. Здається, на ковзанах.

І в тому, що всі обідали, і в тому, що Павлуша катається на ковзанах, можна було не сумніватися. Куски їжі були розкидані

по столу, і стояли тарілки з залишками обіду. В передпокої валяються на підлозі грудочки землі, якісь мотузочки, обрізки дроту.

Віра Гнатівна звичним жестом відкинула з чола пряме волосся, озирнулась і взяла в передпокої щітку. Тамара сіла в широкому кріслі, розпустила волосся, мрійно втупила у вікно гарненькі оченята.

— Мамо, ну, як же з туфлями?

Вимітаючи з-під її крісла, мати неголосно сказала:

— Тамарочко, може, обійдешся?

Тамара з гуркотом відсунула крісло, жбурнула на стіл гребінку, очі її раптом перестали бути гарненькими. Вона простягла до матері рожеві долоні, її шовковий халатик розгорнувся, рожеві бантики білизни теж глянули на Віру Гнатівну сердито.

— Мамо! Як ти кажеш! Аж зло бере! Плаття коричневе, а туфлі рожеві! Що це за туфлі!

Тамара з обуренням дригнула ніжною, взутою в симпатичну рожеву туфельку. В цю мить у її вбранні не було ніяких суперечностей: халатик теж рожевий, і панчохи рожеві.

Віра Гнатівна затримала щітку і співчутливо подивилась на ніжку Тамари.

— Ну, що ж... купимо... Ось буде получка!

Тамара поглядом стежила за роботою щітки. За всіма законами фізики і геометрії її погляд мав наткнутися на стоптани, викривлені, вицвілі туфлі матері, але цього чомусь не сталося. Тамара обвела кімнату втомленим від страждання поглядом:

— Надокучило,— сказала вона,— скільки вже получок минуло!

Тамара зітхнула і пішла в спальню. Віра Гнатівна закінчила прибирати їдальню і вийшла в кухню мити посуд. З кухонної шафки вона дістала старенький бязьовий халат, надягла на себе. Домробітниці в Коробових нема. За договореністю жінка двірника Василина Іванівна приходить о другій годині й готує обід для Тамари і Павлуші. Іван Петрович і Віра Гнатівна визнають за краще обідати на роботі — це зручніше, менше забирає часу.

Примус у Віри Гнатівни чудовий, вона не може ним наплюватися. Досить два-три рази качнути насосиком, і він з веселою готовністю безупинно шумить і жене наполегливий діловий вогник. Вода в каструлі закипає за чверть години. За своєю звичкою Віра Гнатівна і до примуса ставиться з любов'ю і пізнає в ньому індивідуальний характер, дуже симпатичний і дружний, а головне такий... роботящий.

Уміє Віра Гнатівна розбирати й вираз фізіопомії брудних тарілок. Вона ладна навіть посміхнутися, дивлячись на них,— такий у них приємний і кумедний вигляд. Вони з мовчазним, довірливим чеканням стежать за її метушнею, вони нетерпляче чекають купання в гарячій воді. Певно, в них шкіра свербить від нетерплячки.

Віра Гнатівна любила життя навколишніх речей і наодинці з ними почувала себе добре. Вона іноді навіть розмовляла з ними. За роботою обличчя Віри Гнатівни пожвавлювалось, в очах перебігали з жартами й пустували сміхотливі зайчики, повні губи по-домашньому іноді навіть усміхалися. Але на очах у людей, навіть у близьких, все це легковажне пожвавлення зникало: ніяково було пустувати перед людьми, ніяково і несерйозно, Віра Гнатівна не звикла.

Сьогодні вона, миючи посуд, тільки трошечки пожартувала, а потім згадала про туфлі Тамарочки і вже тільки про них думала.

Все це питання про туфлі було вивчене нею ґрунтовно. Може, було помилкою купувати рожеві туфлі тільки тому, що халатик рожевий, і взагалі не можна ж купувати туфлі до халатика. Але так уже сталося, нічого тепер не зробиш. Потім була досить довга історія з коричневим платтям. Плаття шовкове, справді ніжно-коричнєве. Воно дуже пасує до карих очей і темних кучерів Тамари. Та все-таки питання про коричневі туфлі виникло якось непередбачено, спочатку здавалося, що коричневе плаття закінчує кампанію. Ще позавчора Віра Гнатівна, залишившись сама дома, зробила порівняння. Плаття було ніжно-коричнєве, а туфлі рожеві, не такі рожеві, як рожева троянда, а трохи темніші й не такі яскраві. На коротку мить у Віри Гнатівни майнула думка, що при таких туфлях коричневе плаття носити можна. І самі туфлі в той момент наче кивнули ствердно.

Але це була тільки хвилинка слабкості, Віра Гнатівна намагалася не згадувати про неї. Зараз вона пригадувала тільки засмучене личко Тамари, і від цього на душі в неї ставало боляче.

В зовнішні двері постукали. Віра Гнатівна струснула руками над тазом і пішла відчиняти. Вона була дуже здивована: на дверях стояв Андрій Климович Стоянов.

Андрій Климович Стоянов любив бібліотеку і книги, може, не менш ніж Віра Гнатівна. Але він був не бібліотекар, а фрезерувальник якийсь особливий, бо інші фрезерувальники його прізвисьце вимовляли не інакше, як у подвійному вигляді:

- Сам-Стоянов.
- Навіть-Стоянов.
- Тільки-Стоянов.
- Ну!-Стоянов.
- От-Стоянов.

Віра Гнатівна в живих предметах розбиралась взагалі гірше, ніж в неживих, тому не могла зрозуміти, що саме в Андріїві Климовичу було спеціально фрезерне? Правда, до неї доходили з цехів захоплені звістки про те, що бригада Стоянова зробила 270 — 290 процентів, що в бригаді Стоянова придумали якийсь дивовижний «кондуктор», що бригада Стоянова завела цілий квітник навколо своїх верстатів, навіть жартували, що бригада скоро буде перейменована в «універсально-фрезерувальну оранжерею імені Андрія Стоянова». І все-таки в уявленні Віри Гнатівни Андрій

Климович виступав тільки як любитель книги. Їй важко було зрозуміти, як він міг справлятися із своїми фрезерними, якщо насправді він так закоханий у книгу. Андрій Климович навмисно влаштувався працювати у вечірній зміні, а на виборах до фабзавкому сам напросився: — Пристосуйте мене до бібліотеки.

Книги Андрій Климович любив по-своєму. Книги — це люди в палітурках. Він іноді дивувався, нащо в книгах опис природи, якогось там дощу або снігу. Він приходив у кімнату до Віри Гнатівни і говорив:

— Людину розібрати важко, в людині таємниця є: письменник розбере, а наш брат прочитати повинен, тоді видно. А дощ — так і є дощ. Якщо я на дощ подивлюся, то і розберу відразу — дощ. І який дощ — розберу, маленький чи великий, шкідливий чи не шкідливий. Ліс теж. Письменник ніколи того не напише, що побачити можна.

Зате люди, описані в книгах, завжди викликали в Андрія Климовича напористу і тривалу увагу. Він любив поговорити про цих людей, умів помітити суперечності й завжди ображався, якщо письменник був несправедливий до людей.

— Достоевського не люблю. Кажуть, хороший письменник, а я не люблю. Такого про людину наговорить, соромно читати. Ну, скажімо, цей самий Раскольников. Убив він якусь старушенцію, за це суди і задай йому як слід. А тут тобі на! — цілий роман написав! І що ж ви думаєте! Читаю, читаю, а мені вже його і жалко стало, і злість бере: за що жалію, а все тому, що пристали до людини, хоч гвалт кричи.

І от зараз Андрій Климович стоїть на дверях і посміхається. Усмішка в нього трохи соромлива, ніжна й гарна, наче це не сокоракічний фрезерувальник посміхається, а молода дівчина. І водночас у цій усмішці є багато мужнього, такого, що знає собі ціну.

— Дозвольте, Віро Гнатівно, зайти, справа є маленька.

Андрій Климович і раніше заходив у книжкових справах — живе він на тій самій вулиці, але тепер справді відчувалося, що він зайшов у якійсь особливій справі.

— А ви все господарюєте?

— Та яке там господарство! Посуд тільки. Проходьте в кімнату.

— Та ні, давайте тут у кухні, можна сказати, в цеху, і поговоримо.

— Та чому?

— Віро Гнатівно, справа в мене... така, знаєте, секретна!

Андрій Климович хитро усміхнувся і навіть заглянув у кімнату, але там нікого не побачив.

У кухні Андрій Климович сів на нефарбовану табуретку, іронічно подивився на гору вимитого, ще мокрого посуду і спитав:

— Адаже на посуді цьому не ви обідали?

Віра Гнатівна витирала руки рушником.

— Ні, діти.

— Діти? Ага! Я до вас, можна сказати, від фабзавкому, тут треба з'ясувати одну справу.

— Це з приводу завтрашнього диспуту?

— Ні, це персонально стосується вас. Вирішили в нас декого преміювати на культурному фронті. Ніби до нового року, але оскільки в бібліотеці неначе свято, то вас вирішали в першу чергу. Грiшми преміюють, як ведеться, але тут я втрутився: грiшми, кажу, Віру Гнатівну не можна преміювати, нічого з такої премії не вийде, самі переживання та й годі.

— Я не розумію, — усміхнулася Віра Гнатівна.

— От не розумієте, а річ дуже проста. Гроші штука слизька: сьогодні вони в одній кишені, а завтра вони в іншій, а післязавтра і сліду не лишилось. Гроші для вас — це мало підходить, та у вас і кишень нема. Треба якусь річ придумати!

— Яку ж річ?

— Давайте думати.

— Річ? Ага, ну, добре. А тільки чи варто мене преміювати?

— Це вже з вищих міркувань. Ваша хата скраю. То яку ж річ?

— Туфлі потрібні, Андрію Климовичу. Я вам прямо скажу: дуже потрібні!

Андрій Климович обережно глянув на туфлі Віри Гнатівни, а вона ще обережніше присунулась до табуретки, на якій стояв посуд.

— Туфлі ці... та-ак! Туфлі — добре діло, туфлі можна.

— Тільки...

Віра Гнатівна почервоніла.

— Тільки коричневі... обов'язково коричневі, Андрію Климовичу!

— Коричневі?

Андрій Климович з якоюсь сумною посмішкою подивився вбік.

— Можна і коричневі, що ж... Тільки... туфлі така справа, туфлі, не міряючи, не можна. Підемо з вами в магазин і поміряємо. Буває, підйом не підійде, і фасон треба наглянути, а то дадуть тобі такий фасон, борони боже!

Віра Гнатівна червоніла й усміхалась, а він підвів голову і приглядався до неї одним оком. Носок його черевика задумливо підіймався і опускався, постукуючи по підлозі.

— То що ж, підемо завтра купимо?

— Та навіщо вам турбуватися, Андрію Климовичу? Я ніколи не міряю. Просто номер і все.

— Номер? Ну... який же номер?

— Який номер? Тридцять четвертий.

— Тридцять четвертий? Чи не тісно буде, Віро Гнатівно?

Віра Гнатівна згадала, що пора витирати посуд, і відвернулась до стіни за рушником.

— Цей номер не пройде, Віро Гнатівно, — весело сказав Андрій Климович.

Віра Гнатівна підхопила першу тарілку, але й тарілка дивилась на неї з широкою тарілчаною посмішкою. Віра Гнатівна сказала так, для пристойності:

— Який номер не пройде?

— Тридцять четвертий номер не пройде!

Андрій Климович голосно зареготав, підвівся з табурета і щільно причинив двері. Стоячи під дверима, він звів очі до стелі і сказав, немов декламуючи:

— Панночці вашій тут нічого не перепаде... раз я взявся до цієї справи за спеціальним завданням. Жодної коричневої туфлі не перепаде. Панночка й так буде гарна!

Віра Гнатівна не вміла сказати: «яке ваше діло», та й вигляд Андрія Климовича не спонукав до такої грубості. Вона розгублено промовчала. Андрій Климович знову осідлав табуретку.

— Ви не сердьтеся, хазяєчко, що я втручаюсь. А якщо треба Треба щось з вами робити. Я, як від фаззавкому, маю державне право. І я так і сказав: преміюймо товаришку Коробову, а дівчисько ваше, франтиху, хай татко преміює!

— Чому ви так говорите? Яка вона франтиха? Молода дівчина.

Віра Гнатівна сердито подивилась на гостя. Чому він, справді, говорить такі слова: дівчисько, франтиха! Це про Тамару, про її красуню з довгими віями і кучериками на висках, про гарну жінку, якій належить майбутнє щастя. Віра Гнатівна підозріло перевірила: невже Андрій Климович ворог її дочки? У своєму житті вона мало бачила ворогів: В Андрія Климовича були кучеряві вуса, вони симпатично ворухились над його ніжною усмішкою, і це, звичайно, суперечило його ворожим словам. Та все-таки хай він скаже.

— Чому ви так ставитесь до Тамари?

Андрій Климович перестав посміхатись і заклопотано погладив себе по потилиці:

— Віро Гнатівно, давайте я скажу вам правду. Давайте скажу.

— Ну, яку там іще правду?— Вірі Гнатівні раптом захотілося сказати: «Не треба говорити правду».

— От я вам скажу правду,— серйозно вимовив Андрій Климович і вдарив рукою по коліну,— тільки покиньте на хвилину ці ваші тарілки, послухайте!

Він взяв з її рук витерту тарілку й обережно поклав на гірку чистих, навіть рукою погладив зверху на знак повного порядку. Віра Гнатівна опустила на табуретку коло вікна.

— Правди не треба боятись, Віро Гнатівно, і не ображайтесь. Справа — ваша, звичайно, і дочка — ваша, це все так. Та тільки і ви у нас працівник дорогий. А ми бачимо. От, скажімо, як ви одягаєтесь. Придивилися. Ось ця спідничина, наприклад...

Андрій Климович обережно, двома пальцями взяв складочку її спідниці:

— ... одна у вас. Видно ж. І на службі вона працює, і на диспуті, і посуд їй доводиться. А спідничка своє відслужила, з усього видно. Це щастя, що вона чорненька, а то вже... куди вже їй працювати! Туфельки... і говорити нічого. Від бідності, чи як? Так і чоловік скільки, і ви — скільки, і доччина стипендія все-таки, а дітей у вас двоє. Так? Двоє. А найкардинальніше: панночка ваша чепуруха, куди тобі! Інженерші з нею не зрівняються. Прийде в клуб, — фу, фу, фу! То в неї синє, то в неї чорне, то ще яке. Та й не в тому справа, хай собі ходить, ми й без того знаємо, народ говорить. І посуд з якої речі!

— Андрію Климовичу! Я мати — можу піклуватися!

— От диво яке — мати! Моя Олена Василівна теж мати, а подивіться, як мої дівчатка мотаються. І їм нічого, молоді — встигнуть нагулятися. У моєї Олени й руки не такі, а у вас все-таки, як то кажуть, — інтелігентна робота. Соромно, прямо скажу. Вам жити та жити, ви ще молодець, і жінка гарна, а з якої речі, ну, з якої речі?

Віра Гнатівна опустила очі і за споконвічною жіпчою звичкою хотіла пощипати спідницю на коліні, але згадала, як огудив спідницю тільки що Андрій Климович, і ще згадала всі місця, де ця спідниця заштопана та залатана. Віра Гнатівна прийняла руку з коліна і почала стиха ображатися на Андрія Климовича.

— Андрію Климовичу, кожен живе по-своєму. Значить, мені так подобається.

Але Андрій Климович блиснув на неї сердитим поглядом, навіть його кучеряві вуса заворушились сердито:

— А нам не подобається.

— Кому?

— Нам, народові не подобається. Чому таке: наш шановний бібліотекар, а одягається... недопустимо сказати. І чоловікові вашому не подобається.

— Чоловікові? А звідки ви знаєте? Ви ж його й не бачили.

— По-перше, бачив, а по-друге, раз він чоловік, всі однакові, візьме та й той... народ знаєте який, за ним дивись та дивись.

Андрій Климович поблажливо посміхнувся й підвівся з табуретки.

— Одне слово, вирішили вас преміювати відрізом на плаття, шовк такий є якийсь буржуазний, чорт його знає, називається не вимовиш, це моя жінка вміє вимовляти, чоловічий язик до цього нездатний. Але тільки й пошлемо в нашій майстерні, це вже як хочете, щоб по вашій мірці було. І пенсьондзи в мене!

Він ляснув себе по кишені. Віра Гнатівна підвела на нього очі, потім перевела їх на недокінчені тарілки і тихо зітхнула. Щось таке було в його словах справедливе, але воно силоміць обривало якусь потрібну петельку в мереживі її життя, і це було трохи страшно. І не могла вона ніяк примиритися з ворожістю Андрія Климовича до Тамари. Взагалі, все виходило якось чудно. Але

водночас Андрій Климович любив книжки, і він член фабзавкому, і в ньому відчувалась переконлива проста симпатія.

— То як?— спитав бадьоро Андрій Климович, стоячи коло дверей.

Вона зібралась відповісти, але в цей момент широко розчинилися двері, і перед ними з'явилось чарівне видіння: Тамара в розмаяному халатику, і панчохи, і бантики, і туфлі. Вона пронизливо пискнула і зникла. Двері знов зачинені. Андрій Климович провів рукою по вусах від носа вбік:

— Так... То як, Віро Гнатівно?

— Ну, що ж... якщо треба... я вам дуже вдячна.

Вечір цей був не зовсім звичайний, хоч події відбувалися порівняно нормально. Віра Гнатівна кінчила з посудом, прибрала на кухні й почала готувати вечерю. А тут прийшов і Павлуша, жвавий, рум'яний і змоклий. Він заглянув у кухню і сказав:

— Їсти хочеться, ти знаєш, як крокодилов! А що на вечерю? Каша з молоком? А якщо я не хочу з молоком? Ні, я хочу так, а молоко теж так.

— Де ти змок?

— Я не змок, а це ми снігом обсипалися.

— Як це так: обсипалися? І білизна мокра?

— Ні, білизна тільки в одному місці мокра, ось тут.

Віра Гнатівна поспішно заходилася переодягати сина. Крім цього одного місця, що захоплювало всю його спину, він промок і в багатьох інших місцях, а панчохи треба було викручувати. Віра Гнатівна хотіла, щоб Павлуша поліз під одяло і зігрівся, але цей план йому не сподобався. Поки мати розвішувала в кухні його одяг, він вирядився в батькові черевики і синій робочий халатик Тамари. Перше ніж робити щось інше він показався в цьому вбранні сестрі і був нагороджений над усяку міру. Тамара крикнула:

— Віддай!

І кинулась відбирати халатик. Павлуша побіг по кімнатах, спочатку в їдальню, потім у спальню. Перестрибнувши два рази через батькове ліжко, він знов опинився в їдальні. Тут Тамара спіймала б його, але він спритно підкидав на її шляху стільці і реготав від удачі. Тамара кричала «віддай», налітала на стільці, жбурляла їх убік. Гуркіт цієї гри злякав Віру Гнатівну. Вона вибігла з кухні. Переслідуючи брата, Тамара не помітила матері і сильно штовхнула її до шафи. Падаючи на шафу, Віра Гнатівна боляче забила руку, але не встигла відчутти болю, бо була приголомшена дзенькотом розбитого скла: це вона сама звалила з буфета глечик з водою. В цю мить Павлуша вже реготав у руках Тамари і покірно стягав із себе синенький халатик. Тамара видерла халатик з рук брата і рожевою ручкою лягнула його по плечу.

— Якщо ти ще посмієш узяти мій халатик, я тебе поб'ю.

— Ох, поб'єш! Яка ти сильна!

— Я тебе зараз поб'ю!

— Ану, спробуй! Ну, спробуй!

Тамара побачила матір, що схилилася над останками глечика, і закричала:

— Мамо! Що це, справді? Хапас, бере, тягне! Що це таке? Як справити що-небудь, то у нас три роки розмовляють, тувель допроситись не можу, а як дерти й хапати, то нічого не кажи! З якої речі таке життя... прокляте!

Останні слова Тамара вигукнула ридаючи, з силою жбурнула халатик на стіл і відвернулася до буфета, але більше не ридала, а стояла і мовчки дивилась на буфет. Звичайно в такій позі вона завжди здавалася матері нещасною і скривдженою і викликала нестерпний жаль. Але тепер Віра Гнатівна не оглянулася на неї — настільки була зайнята копіткою роботою збирання битого скла від глечика. Тамара кинула вниз на матір швидкий уважний погляд і знову відвернулася до різьби буфета. Мати нічого не сказала, мовчки понесла в кухню скельця. Тамара провела її пильним, трохи здивованим поглядом, але, почувши її кроки, знову набрала тої самої пози. Віра Гнатівна повернулася з кухні з ганчіркою і, присівши над розлитю водою, сказала тихо, серйозно:

— Ти розтоптала воду... посунься.

Тамара переступила калюжу і відійшла до свого столика, але і від столика ще стежила за матір'ю.

Події, власне кажучи, відбувались нормально. Бували і раніше такі веселі ігри, бувало, що і розбивалося що-небудь скляне. Таким же нормальним порядком мати поставила на стіл вечерю. Напівроздягнений Павлуша накинувся на кашу. Він довго одною рукою розмішував у каші масло, а другою рукою тримав на столі склянку з молоком, — він дуже любив молоко. Тамара каші ніколи не їла, вона любила м'ясо, і тепер її чекали на сковорідці дві підігріті котлети. Але Тамара завмерла коло свого столика з кресленням і дивилася мимо матері і мимо вечері. Віра Гнатівна глянула на дочку, і жаль дряпнув її материнське серце.

— Тамаро, сідай, їж!

— Добре, — шепнула Тамара і важко здвинула плечима, як завжди роблять люди, розбиті життям.

Життя йшло нормально. Об одинадцятій годині прийшов Іван Петрович. Давно було досягнуто угоди про те, що Іван Петрович завжди приходить з роботи, і тому останніми роками не було випадку, щоб виникало питання, звідки він прийшов. Навіть коли він повертався, просякнутий духом Держспирту, Віра Гнатівна більше турбувалася про його здоров'я, ніж про порушення службової етики. Угоди так сумлінно додержували тому, що в Івана Петровича була надзвичайно рівна вдача, яка справедливо викликала заздрість багатьох домашніх господарок. Знайомі часто говорили Вірі Гнатівні:

— Який у вас хороший чоловік! Рідко можна зустріти чоловіка з таким характером! Вам так пощастило, Віро Гнатівно!

Ці слова завжди справляли на Віру Гнатівну приємне враження, — звичайно їй ніхто не заздрив у житті, якщо не брати до уваги незначного випадку, коли їй хтось сказав:

— Який у вас чудовий примус! Рідко можна дістати такий примус!

Іван Петрович працював старшим економістом, але на відміну від інших старших економістів, як відомо, людей жовчних і схильних до кон'юнктурних аналізів і до частих змін служби, Іван Петрович мав характер спокійний, і до аналізів нахилу не мав, і сидів на одному місці років п'ятнадцять, а може й більше. Правда, про свою роботу він ніколи нічого жінці не розповідав, і те, що він десь працює старшим економістом, у Віри Гнатівни вставало, як спомин молодості.

На Івані Петровичеві доброго крою костюм, обличчя в нього повне, чисте і маленьке, чудово підголена з країв борідка. Про його костюми Віра Гнатівна дбає тільки тоді, коли вони пошиті, а як вони шийються, Віра Гнатівна не знає, Іван Петрович дбає про це без її консультації. Щомісяця він дає Вірі Гнатівні триста карбованців.

Як завжди, прийшовши додому, Іван Петрович сідає до стола, а Віра Гнатівна подає йому вечерю. Поки вона подасть, він підтирає борідку складеними руками і покусує суглоби пальців. Його очі спокійно ходять по кімнаті. Перед ним з'являються тарілки, він набирає трохи поважного вигляду і закладає за комір ріжок салфетки. Без салфетки він ніколи не їсть, і взагалі людина він дуже акуратна. Розмовляти він може тільки тоді, коли трохи перекусить.

І сьогодні все відбувалось нормально. Іван Петрович з'їв котлети і присунув до себе компот. І спитав:

— Ну, Тамаро, як твоя архітектура?

Коло свого столика Тамара знизала ввічливо плечем. Віра Гнатівна сіла на стілець коло стіни і сказала:

— Тамара дуже ображається. Ніяк не купимо їй коричневих туфель.

Іван Петрович відломив зубочистку від сірникової коробки і закопирсав нею в зубах, підштовхуючи її язиком і смачно обсмоктуючи. Насилу повів оком на Тамару. Потім уважно розглянув зубочистку і сказав:

— Туфлі — серйозна справа. А що, не вистачає грошей?

— Для мене завжди не вистачає, — сумно сказала Тамара.

Іван Петрович підвівся за столом, закрив руки в кишені штанів і про щось замислився, дивлячись у порожню тарілку. Стоячи в такій позі й думаючи, він два-три рази підняв своє тіло на носки і опустил, а потім почав насвистувати пісеньку герцога. Можна було припустити, що він думає про туфлі. Але, мабуть, він нічого хорошого не придумав. Гойднувшись востаннє, він повільно пішов до спальні, і пісенька герцога почала долітати вже звідти. Тамара

гнівно повернулася на стільці і палким поглядом вдарила в двері спальні. Віра Гнатівна почала прибирати із стола.

Так нормально минув і цей вечір, один з вечорів життя Віри Гнатівни. Але в ньому була і своя відмінність від інших вечорів. З того моменту, коли пішов Андрій Климович, у душі Віри Гнатівни відбувався нечутний рух.

І раніш за роботою по господарству Віра Гнатівна вмiла думати про різні цікаві речі. Звичайно вона згадувала свою роботу в бібліотеці, уявляла новоодержані книги, розмови читачів, окремі свої поради та слова. Любила згадувати вдалі дії, дотепні виходи, душевні слова. Коли якийсь теплий або значний вираз проходив у її пам'яті кілька разів підряд, вона з внутрішньою усмішкою розглядала його, прислухалась до найніжніших відтінків і раділа.

Сьогодні, якби не Андрій Климович, вона думала б про завтрашній диспут, згадувала б вітрину і портрет улюбленого письменника, думала б про його книги в гарних, твердих, синювато-сизих палітурках. Книги його мали молодий насмішкуватий характер, про них згадувати було приємно.

Але сьогодні про все це не думалось. І готуючи вечерю, і збираючи скло розбитого глечика, і знов витираючи тарілки, коли вже всі полягали спати, Віра Гнатівна все думала про слова Андрія Климовича. Чомусь на перший план виступала тільки одна тема: вбивчі слова Андрія Климовича про її спідницю. Було дуже прикро довідатися, що вся її праця і старання, всі надії пропали марно. Скільки вечорів вона витратила на лагодження спідниці, і завжди, закінчуючи роботу, вона була певна, що мети переможно досягнуто, завтра вона вийде на роботу в дуже пристойному вигляді, а часами їй потай здавалося, що вигляд у неї не тільки пристойний, а навіть елегантний. І виходить, що все це було навпаки. «Народ говорить». Всі бачили і всі посміхались. А завтра? Завтра диспут.

Кінчивши з посудом і прибравши, Віра Гнатівна звільнила стіл, скинула з себе спідницю і розклала її на столі. Спідниця слухняно розправила на столі свої старі зморшки. Віра Гнатівна придивилась до неї, і несподівано її очі запливли сльозою; їй так жалко стало цю бабусю. Спідниця дивилась на неї з виразом сумної, втомленої дряхлості, видно було, що їй так треба відпочити, полежати десь у теплому куточку комода, поспати досхочу. Колись вона була шовкова. Була дуже гарненька, ніжна, грайлива. Тепер шовковистість тканини можна було побачити тільки, коли дуже пильно придивлятися, але ця шовковистість була сива. І в цій легкій тремтячій сивині скрізь пройшли зморшки і рубці старих життєвих ран. Заштопане давно, ще с'як-так трималося, але останні рубці являли собою зовсім нужденні сіточки, крізь які просвічувалась біла дошка стола.

Віра Гнатівна увімкнула утюг. Вона обережно, намагаючись не дуже тиснути, провела кілька разів гарячим утюгом. В тому

місці, де він проходив, зморшки розрівнювалися і зникали, а спідниця дивилася із старечого сумною лагідністю.

Випрасувавши спідницю, Віра Гнатівна підняла її на руках і оглянула. Ні, тепер важко було помилитися: і випрасувана, вона не обіцяла ніякої елегантності, але Віра Гнатівна бадьоро усмінулася: нічого, разом жили, разом і відповідатимемо.

На душі у Віри Гнатівни стало спокійніше і тихіше, а коли вона зайнялася своїми туфлями, тиша кухонної кімнати їй здалася якоюсь особливо затишною, і думалося вже не про спідницю, не про завтрашній виступ на диспуті, а про себе.

Завдяки дивній особливості своєї вдачі зараз Віра Гнатівна не почувала себе самотньою. По-перше, на столі лежала випрасувана, заспокоєна спідниця, по-друге, десь далеко усміхалися вуса Андрія Климовича. На нього вона вже не ображалася. Що ж? Треба поміркувати над його словами.

Віра Гнатівна товстою голкою і навощеною ниткою пришивала відпороту підшову й роздумувала, усміхаючись. Усміхалась вона тому, що почувала себе помолоділою, і це було незвично і трохи смішно. Вона уявляла себе в новому шовковому платті, і це виходило теж... дивно і... теж смішно. Крізь туман своїх домашніх турбот вона бачила, що нове це плаття неминуче, та справа в тому, що це не тільки плаття, а ще... дико й соромно думати, в ньому було щось, схоже на молодість. Віра Гнатівна навіть головою струснула від здивування. Вона обережно підійшла до тьмяного дзеркальця над умивальником. Її раптом вразили справді молоді, усміхнені очі й повні, веселі губи, які щось шепотіли. Рум'янцю в дзеркальці не було видно, але Віра Гнатівна почувала, як він теплою фарбою розливався на щоках. Вона несподівано згадала Івана Петровича, відійшла від дзеркала, знов сіла на табурет, але її рука з товстою голкою не взялася до роботи. Вона ясно побачила: яка ж вона дружина? Для цього чисто вдягненого, чисто виголеного, впевненого чоловіка хіба вона могла бути дружиною? Вона давно вже не була нею, і не могла бути. Іван Петрович не бачив її близьки, її панчіх, він багато чого не бачив.

Віра Гнатівна спохватилась. Її пальці з поспішним зусиллям почали працювати над туфлею. Наморщивши лоб, Віра Гнатівна квапилася скінчити роботу і йти спати, щоб ні про що більше не думати.

Диспут пройшов дуже цікаво. Читачі говорили щиро і схвильовано, сходячи з трибуни, потискали руку письменникові й дякували. Віра Гнатівна ревним поглядом зустрічала кожного промовця і проводжала, заспокоєна й радісна. І молоді, і старі вмiли не тільки говорити, вони вмiли й почувати, і в цьому була велика перемога, і Віра Гнатівна знала, що це перемога широка, народна. І перед собою, і за своєю спиною вона відчувала нову чарівну країну, яка вмiє говорити і почувати.

Андрій Климович теж узяв слово і сказав коротко:

— Книги товариша я прочитав, прямо скажу, з небезпечною для життя: дві ночі не спав. До чого ж там народ зображено хороший! Бойовий народ, розумієте, молодий народ, веселий. Навіть нехай там що завгодно, а він своїй справі відданий народ! Ну, що ж? Вночі читаєш, а вдень подивився, і справді такий народ! Правильно показано. Та я й сам такий...

Публіка голосно засміялась. Андрій Климович зміркував, що завгодно захопився, і зніяковіло розгладив вуса від носа вбік. А тоді й поправив справу:

— Культури, звичайно, треба більше, це правильно, і у вас це правильно підмічено. Так для культури і стараємося. Ось бібліотека в нас яка, клуб прямо чудовий, письменники приїжджають, учені. І спасибі Радянській владі, таких товаришів ставить на роботу, як Віра Гнатівна Коробова.

В залі гарячим вибухом знялися оплески. Віра Гнатівна оглянулася на письменника, але й письменник стояв уже за столом, усміхався, дивився на неї і плескав. У залі багато людей встало, всі дивились на Віру Гнатівну, шум оплесків здіймався все вище й вище. Віра Гнатівна, зовсім перелякана, рушила була до дверей, але письменник м'яко перехопив її за талію й обережно посунув до стола. Вона опустилась на стілець і несподівано для себе поклала голову на спинку стільця й заплакала. Все відразу затихло, але Андрій Климович з пустотливим відчаєм махнув рукою, і всі засміялись добродушно і любовно. Віра Гнатівна підвела голову, швидко привела в порядок свої очі й теж засміялася. В залі пройшла хвиля гомону. Андрій Климович узяв у руки папірець і прочитав, що парторганізація, фабзавком і заводоуправління ухвалили за енергійну і віддану роботу преміювати завідувачку бібліотеки Віру Гнатівну Коробову відрідом крепдешину. Останнє слово Андрій Климович вимовив не зовсім упевнено і навіть кивав головою від напруження, але, однаково, це слово змішалось з новими оплесками. З портфеля Андрій Климович вийняв легкий пакуночок, перев'язаний блакитною стрічкою, переклав його в ліву руку, а праву простягнув для потиску. Віра Гнатівна хотіла взяти пакуночок, але помітила, що це буде неправильно. Андрій Климович піймав її руку і міцно потис, люди в залі плескали й сміялися радісно. Віра Гнатівна густо почервоніла і глянула на Андрія Климовича з щирим і сердитим докором. Та Андрій Климович зухвало посміхався й терпляче проробляв усі потрібні церемонії. Нарешті, крепдешин, загорнутий у білий папір і перев'язаний блакитною стрічкою, ліг на столі перед нею. В цю мить вона згадала про свою стареньку спідницю й поспішила підібрати ноги під стілець, щоб туфель її не видно було з зали.

Все це ще не так скоро скінчилося. Узяв слово письменник і сказав хорошу промову. Дякував фабзавкомові за те, що він скористався з цього диспуту і відзначив роботу такої чудової людини, як Віра Гнатівна Коробова. Серед письменників багато хто знав Віру Гнатівну. Мало написати книгу, треба цю книгу організува-

ти в глибокому єднанні з читачем, і так робиться велика справа політичної, культурної і моральної освіти. Навколо таких людей, як Віра Гнатівна, росте й поширюється нова, соціалістична культура. Сьогоднішні збори — це не менше досягнення, ніж побудова нового заводу, ніж підвищення врожайності, ніж шляхове будівництво. І таких зборів, таких проявів молодого і глибокого соціалістичної культури є багато в нашому Союзі. Ми всі повинні пишатися цим і пишатися такими людьми, як Віра Гнатівна. В той час, коли у фашистських державах книги спалюють на вогнищах, переслідують і виганяють найкращих представників людського гуманізму, в нашій країні до книги ставляться з любов'ю та вдячністю і вшановують таких творчих працівників книги, як Віра Гнатівна. Від імені письменницької громадськості він дякує їй за велику роботу і бажає їй сил і здоров'я, щоб вона могла ще довго працювати над вихованням радянського читача...

Віра Гнатівна уважно слухала промову письменника і здивовано бачила, що вона й справді робить велику справу, що її любов до книги — це зовсім не секретне особисте почуття, це справді велике, корисне і важливе явище. Зовсім близько до неї підійшло досі не помічене нею її громадське значення. Вона напружено придивлялась до цієї ідеї і раптом побачила її всю чисто, побачила десятки тисяч книг, перечитаних людьми, побачила й самих людей, ще так недавно наївних і несміливих, які губилися перед шеренгами оправ і лінією імен і просили: «Дайте що-небудь про розбійників» або: «Що-небудь таке... про життя». Потім вони почали просити про війну, про революцію, про Леніна. А тепер вони нічого вже не просять, а записуються тридцять п'ятим або п'ятдесят п'ятим у чергу на певну книгу й даються:

— Що це таке! В такій бібліотеці і лише п'ять примірників? Що це таке!

Віра Гнатівна дивувалася: адже все це вона й раніше знала. Під її керівництвом працюють вісім бібліотекарів, і вони все це знали, і часто вечірніми годинами говорили про книгу, про читача, про метод. Знає вона і роботу інших бібліотек, була на багатьох конференціях, читала критичні і бібліографічні статті й журнали. Все знала, в усьому брала участь і все-таки не почувала такої великої гордості, як сьогодні, такого тріумфу.

І немов на її запитання відповідав письменник:

— Такі люди, як Віра Гнатівна, страшенно скромні, вони ніколи не думають про себе, вони думають про свою роботу, вони занадто захоплені її сьогоднішнім звучанням. Та ми з вами думаємо про них, ми з гарячою вдячністю потискуємо їм руки, і прекрасно зробила організація вашого заводу, що преміювала Віру Гнатівну дорогим платтям. І ми їй кажемо: ні, і про себе думайте, живіть щасливо, одягайтеся гарно, ви заслужили це, бо й революцію нашу для того зроблено, щоб справжньому трудівникові жилося добре.

Цей винятковий день до кінця був винятковим. Після зборів

у бібліотеці був організований бенкет для працівників бібліотеки й активу читачів. На столах було вино, бутерброди, тістечка. Молоді співробітники посадили Віру Гнатівну поруч з письменником, і до вечора вони згадували свої перемоги, труднощі, сумніви, говорили про своїх спільних друзів: про читачів, про книги та письменників.

А коли розходилися, Андрій Климович обережно вийняв у Віри Гнатівни з-під пахви перев'язаний блакитною стрічкою пакуночок і сказав:

— Додому це вам не треба нести. Ми тут його в шухлядку замкнемо, а завтра, поблагословившись, і в індопошив.

Навіть письменник розсміявся на ці слова. Віра Гнатівна покірно віддала пакуночок.

Прийшовши додому, Віра Гнатівна взялася до звичайної роботи. Павлуша знов подався ковзатись, і після нього залишилися такі самі сліди в передпокої. Тамара, видно, зранку ходила непричесана, на її столі лежало усе те саме креслення, в ньому за добу не сталося ніяких змін, якщо не брати до уваги одного лев'ячого хвоста, що тепер був наведений тушшю. З матір'ю Тамара не розмовляла: так завжди починалася правильна облога після навального, але невдалого штурму.

Раніше в уявленні Віри Гнатівни ця стратегія виражала не тільки образу дочки, але і її власну провину, а сьогодні чомусь ніякої своєї провини Віра Гнатівна не почувала. І сьогодні дуже важко було бачити, як Тамара страждає, дуже боляче було дивитися на її гарненьке сумне личко, дуже жалко було, що в цьому молодому милому житті понівечено сьогоднішній день, але було вже ясно, що винна в цьому не Віра Гнатівна. Думка переходила до Івана Петровича. Цілком можливо, що винен саме він. Вчорашня пісенька герцога все-таки згадувалася. Іван Петрович повинен був хоч трохи зацікавитися туфлями Тамари. І... триста карбованців на місяць — мало. Скільки він одержує зарплати? Раніше він одержував, здається, сімсот карбованців, але це було дуже давно...

Думаючи про ці справи, Віра Гнатівна все перебувала під враженням сьогоднішнього свого свята, і тому думалось якось краще і сміливіше. Вона не могла вже забути і хвилю любовної уваги людей, і широку картину великої своєї роботи, намальовану письменником. І свій дім здавався їй зараз бідним і спустошеним.

Але хатньої роботи ніхто не відсунув, вона й сьогодні відбувалася нормально, в ній була та сама звична техніка і звичні шляхи турботи та думки, і звичні, десятиріччями виховані емоції. І знову Віра Гнатівна подавала вечерю Павлуші і Тамарі. Тамара з такою журбою дивилась на котлету, її виделка з такою зворушливою слабкістю підбирала кришки їжі на тарілці, її ніжні губи з таким безсиллям брали з виделки ці кришки, що Віра Гнатівна не могла бути спокійною. Почало щеміти в грудях, і враз згадався пакуночок, перев'язаний стрічкою. Простий і пожадливий егоїзм стояв за цим пакуночком. В той час, коли ця гарна дівчина

не може навіть надіти своє улюблене плаття, Віра Гнатівна в тасмниці тримає десь свій дорогий крепдешин. А тоді вона поше плаття і буде франтувати в ньому, наче якась актриса, а хто допоможе цій дівчині? Уже в уяві Віри Гнатівни виникли двері комісійного магазину, ось вона входить у магазин і пропонує... але... їй нічого запропонувати, пакуночок залишився в Андрія Климовича. Швидко-швидко майнуло в думці, що пакуночок можна взяти, але так само швидко Андрій Климович посміхнувся кучерявим вусом, і комісійний магазин зник. І в грудях почало щеміти ще більше, і аж до приходу Івана Петровича Вірі Гнатівні було не по собі.

Коли Іван Петрович узявся до вечері, Віра Гнатівна, сидячи на стільці біля стіни, сказала:

— Сьогодні у нас був диспут, а після диспуту, уявіть, мене преміювали.

Тамара широко відкрила очі й забула про свої страждання. Іван Петрович спитав:

— Преміювали? Цікаво! Багато дали?

— Відріз на плаття.

Іван Петрович поклав по боках тарілки кулаки, озброєні ножом та виделкою, і сказав діловито й смачно пережовуючи м'ясо й постукуючи колодочкою ножа по столу:

— Старомодна премія!

Тамара підійшла до стола, майже лягла на нього, наблизилася до матері жвавий зацікавлений погляд.

— Ти вже одержала?

— Ні... він там... там, в індошові.

— Так вона вже є? Матерія вже є?

Віра Гнатівна кивнула головою і соромливо глянула на дочку.

— А яка матерія?

— Крепдешин.

— Крепдешин? А якого кольору?

— Я не бачила... не знаю.

Голівка Тамари з усім належним: гарненькими оченятами, рожевими губками, милим, гостреньким, широким в основі носиком, зручно розташувалась на долоньках. Тамара уважно розглядала матір, немов міркувала, що вийде, коли матір убрати в крепдешин. Її очі довше спинились на коліні матері, спустились вниз, до туфель, знову піднялися до плечей.

— Шитимеш?— спитала Тамара, не припиняючи дослідження.

Віра Гнатівна ще більше засоромилась і сказала тихо, через силу:

— Так... думаю... моя спідниця старенька вже...

Тамара сковзнула по матері останнім поглядом, випросталася, заклала руки назад, подивилась на лампочку.

— Цікаво, який колір?

Іван Петрович присунув до себе тарілку із сирниками і сказав:

— У нас давно не преміюють речами. Гроші з усякого погляду зручніші.

Повним голосом нове плаття заговорило тільки на другий день. Під час обідньої перерви в бібліотеку прийшов Андрій Климович і сказав:

— Ну, ходім вбиратися.

Весела чорноока Маруся накинула на нього з висоти верхнього східця драбинки:

— А ви чого прийшли? Думаєте, без вас не впорасьмо?

— А я навмисно прийшов. Ідемо з Вірою Гнатівною до індопшиву.

Віра Гнатівна виглянула із своєї кімнатки.

Андрій Климович показав головою на двері.

— Та куди ви підете? Хто вас пустить? Це дамський індопшив. Без вас обійдемося.

Маруся скочила з драбинки.

— Вам не можна туди.

— Марусю, ось я вам два слова по секрету скажу. От ходімо сюди.

Вони відійшли до вікна. Там Андрій Климович шепотів, а Маруся сміялась і кричала:

— Егеж! А як же? Звичайно! Та який же це секрет?! Знаємо без вас, давно знаємо! Будьте спокійні! Ні-і! Ні, все розуміємо.

Вони повернулися від вікна взаємно задоволені, і Маруся сказала:

— Давайте сюди оту саму премію.

Андрій Климович попрямував у найдальший куток бібліотеки. Його друга спільниця, така само весела, тільки біленька, Наташа, розвіваючи поли халатика, кинулася за ним з криком:

— Під десятма замками! Самі не відчините!

Вони вернулись звідти із славнозвісним пакуночком. Віра Гнатівна за своїм столом працювала, обклавшись рахунками. Наташа уважним, любовним рухом забрала в неї перо й поклала його на чорцильницю, відсунула вбік рахунки і з милою дівочою урочистістю поклала перед Вірою Гнатівною перев'язаний стрічкою пакуночок. Двома пальчиками вона потягла кінчики вузлика, і через мить блакитна стрічка вже прикрашала її плечі. І от з конверта білого блискучого паперу першим променем блиснув радісний святковий шовк.

— Вишневий! — закричала Наташа і молитовно склала руки. — Яка розкіш!

— Ну, що ви, вишневий! — засоромилась Віра Гнатівна. — Хіба це можна?

Та Наташині руки вже підхопили благородні хвилі матерії й накинули їх на груди й плечі Віри Гнатівни. Вона із судорожним протестом вчепилася за Наташині пальці і почервоніла аж до волосся.

Маруся пищала:

— Яка краса! Як це вам личить! Яка ви чудова! У вас такий колір обличчя! Як це чудово вибрано: вишневий кредешин!

Дівчата обступили Віру Гнатівну і з щирим захопленням милувалися і глибокою темно-червоною хвилею шовку, і засоромленістю Віри Гнатівни, і своєю дружньою радістю. Маруся шарпала за плечі Андрія Климовича:

— Це ви вибирали? Самі?

— Сам.

— Один?

— Один.

— І вибрали вишневий?

— Вибрав.

— Брежете! Не може бути! Жінку з собою ввели.

— Нащо мені жінка? Коли я сам змалку, можна сказати, в цих шовках... можна сказати... купався... і взагалі зріс.

— В яких шовках? Де це ви так вирости?

— Та ось у цих самих креп... креп... кремдюшинах! Аякже! Андрій Климович розгладив вуса і набрав серйозно-поважного вигляду.

Маруся дивилась на нього недовіркою.

— Ви такий були... аристократ?

— Аякже! Моя мати, бувало, як розвішає одяг сушити... після прання, прямо картина: шовки тобі навкруги різні: вишневі, яблучні, абрикосові!

— А-а! — закричала Маруся. — Сушити! Хіба шовкову матерію перуть?

— А хіба не перуть?

— Не перуть!

— Ну, тоді беру свої слова назад.

Дівчата пищали і сміялися, знову накидали матерію на плечі Віри Гнатівни, потім на свої плечі і навіть на плечі Андрія Климовича. Він дотримувався тієї самої лінії:

— Мені що? Я звичний!

У заводському індпошиві продовжувалось таке саме святкування. Навколо питання про фасон зчинилася така боротьба, що Андрій Климович покрутив головою, махнув рукою і пішов і тільки на ганку сказав:

— Ну й народ же метушливий!

Віра Гнатівна наполягала на найпростішому фасоні:

— Це не годиться для старої.

У Наташі від таких слів захопило дух, і вона знов тягнула Віру Гнатівну до дзеркала:

— Ну, хай, хай гладенько! А все-таки тут треба трошки випустити.

Сивий, бувалий майстер кивав головою і стверджував:

— Так, це буде краще, це буде пишніше.

Віра Гнатівна почувала себе так, начебто її привели сюди гратися з малими дітьми. Навіть у далекій своїй молодості вона не

пам'ятала такого ажіотажу з шиттям плаття, тим більше тепер їй здавалися недоречними всі ці пристрасті. Та дівчат спинити було неможливо. Розігнавшись на фасонах, вони перейшли до зачіски і пропонували найрадикальніші реформи в цій галузі. Тоді пішли теми панчіх, туфель, комбіне. Нарешті Віра Гнатівна прогнала їх у бібліотеку, скориставшись закінченням обідньої перерви.

Наодинці з майстром вона твердо спинилась на простому фасоні, і майстер охоче підтвердив його найбільшу доречність. Домовившись про строк, вона пішла на роботу. По дорозі з деяким здивуванням помітила в собі серйозну рішучість пошити й носити гарне плаття. Разом з цим рішуче виникав новий образ її самої. Це була якась нова Віра Гнатівна. В індпошиві у дзеркалі вона побачила нову свою фігуру, прикрашену вишневим повком, і нове обличчя, ним освітлене. Її приємно вразило, що в цьому новому не було нічого крикливого, нічого легковажно-кокетливого, нічого смішного. В темно-червоних складках її обличчя справді здавалося кращим, молодшим і щасливішим, але водночас у ньому було багато гідності і якоїсь великої правди.

Підійшовши до дверей бібліотеки, Віра Гнатівна згадала промову письменника. Вона глянула вниз на свої туфлі. Не могло бути сумніву, що це дрантя може ображати не тільки її, а й ту справу, якій вона служить.

Віра Гнатівна поверталася додому в стані незвичного спокою. Як і раніше, стоячи в трамваї, вона з любов'ю уявляла собі обличчя Павлуші і Тамари, так само, як і раніше, милувалася ними, але тепер про них більше хотілося думати і думалось без тривожної, дріб'язкової турботи, вони виступали в її уяві скоріше як цікаві люди, ніж як підопічні.

Дома вона застала той самий неприбраний стіл. Вона кинула на нього звичний погляд, але звичне прагнення негайно взятися прибирати не виникало в ній так незаперечно, як раніше. Вона сіла в крісло коло стола Тамари і відчула, як це приємно. Їй майже не доводилось відпочивати в цьому кріслі. Вона відкинула голову на спинку і поринула в пасивний легкий півсон, коли думки не сплять, а перебігають без диригента вільною легкою юрбою.

Із спальні вийшла Тамара.

— Ти й сьогодні не була в інституті?— спитала Віра Гнатівна.

Тамара посунулась до вікна і сказала сумно, дивлячись на вулицю.

— Ні.

— Чому ти не ходиш в інститут?

— Мені нема в чому ходити в інститут.

— Тамарочко, але що ж робити?

— Ти знаєш, що треба робити.

— Ти все про туфлі?

— Про туфлі.

Тамара повернулась до матері й заговорила швидко і голосно.

— Ти хочеш, щоб я ходила в рожевих туфлях і в коричневому платті? Ти хочеш, щоб я смішила людей. Так? Ти цього хочеш? То й кажи прямо.

— Тамарочко, але ж у тебе є й інші плаття. І є чорні туфельки. Вони, звичайно, старі, але цілі. І невже всі ваші студенти так суворо додержуються кольору?

— Чорні? Чорні туфлі?

Тамара метнулася до сірої шафки і повернулася звідти з чорною туфелькою в руках. Вона обурено простягнула її до обличчя матері:

— В цьому ходити? Це, по-твоєму, взуття? А може, по-твоєму, це не латка? А тут, по-твоєму, не зашито?

— Та ти подивися, в яких я ходжу! Тамарочко!

Віра Гнатівна вимовила це несміливо, з надто дружнім відтінком довір'я. Вона хотіла по змозі пом'якшити докір. Але Тамара ніякого докору не помітила, вона звернула увагу тільки на пелючність порівняння:

— Ну, що ти кажеш, мамо? Що ж, я повинна вдягатися так, як ти? Ти своє віджила, а я молода, я хочу жити!

— Я була молода, я значно більше від тебе бідувала. Я часто й спати лягала голодна.

— Ну! Поїхала! Звідки я знаю, що там у вас було і чому ви голодували. То було за царизму, яке мені діло! А тепер зовсім інше! І батьки тепер повинні для дітей жити, це всі знають, тільки у вас чомусь не знають. А коли я буду стара, то я не шкодуватиму для дочки!

Тамара стояла, спершись на стіл, говорила так само швидко, вимахувала туфелькою, але не бачила ні її, ні матері. В її очах і в голосі починали кипіти сльози. Вона спинилася, щоб передихнути, і в цей час Віра Гнатівна встигла сказати:

— Та невже я така стара, що все повинна віддавати тобі, а сама ходити в цих опорках?

— А я хіба змушую тебе ходити в опорках? Ходи, в чому хоч, але мене не виставляй на посміховище! Не бійся, як собі, то шиеш нове плаття! Шиеш. Собі то все можна, а мені то не можна? Ти ж шиеш собі шовкове плаття?

— Шию.

— От бачиш? Я так і знала! Сама ти можеш гарно вбиратися. Для кого тобі чепуритися? Для кого? Для батька, так?

— Тамаро! В тебе ж є плаття!

— А ти не могла продати? Можна коричневе продати. А в тебе якого кольору ця... премія. Якого?

— Вишневого.

— Ну, от бачиш: вишневого! А я скільки просила вишневого! Я скільки просила, а ти все забула, все забула.

Тамара вже не стримувала сліз, обличчя її було мокре.

— Чого ж ти хочеш?

— Хочу! А що ти думаєш! Породила, а тепер ходи абияк?

А сама ти вбираєшся, соромно тобі молодитися на старості літ, соромно!

Усе це Тамара проговорила вже в істеричі. Вона ще раз крикнула «соромно!» і кинулася в спальню. Звідти по всіх кімнатах розляглося її ридання, приглушене подушкою. Віра Гнатівна замерла в кріслі. На неї наступала чорна хмара суму, може, їй справді стало соромно. У двері постукали. Похитуючись серед чорної хмари, прислухаючись до ридання Тамари, вона пішла до дверей.

Перед нею стояв Андрій Климович. Ввійшовши в двері, він повернув голову на звуки ридання, але негайно усміхнувся:

— Я ось вирішив занести по дорозі. Це талони на безплатний пошив.

Віра Гнатівна машинально сказала:

— Заходьте.

Андрій Климович цього разу не виявив бажання розмовляти в кухні, охоче пройшов у їдальню. Віра Гнатівна поспішила до спальні, щоб зачинити двері, але не встигла. До дверей підбігла Тамара, розмахнулася чимось великим і темним і жбурнула його до ніг матері. Легкі чорні хвилі розгорнулися в повітрі і лягли на підлозі. Тамара тільки одну мить спостерігала цей політ, тоді метнулася в спальню, і до ніг Віри Гнатівни полетіло коричневе. Тамара крикнула:

— Будь ласка! Можеш носити! Вбирайся! Мені не треба твоїх убрень.

Тамара побачила Андрія Климовича, але їй уже було однаково. В гніві вона грюкнула дверима і зачинилася в спальні.

Віра Гнатівна стояла над розплатаним убранням і мовчала. Вона навіть не роздумувала. Вона не була ображена, їй не соромно було гостя. Людський гнів завжди заморожував її.

Андрій Климович поклав на стіл якісь папірці, потім швидко нахилився, підняв обидва плаття і поклав їх на боковинці крісла. Зробив усе це по-хазяйському і навіть поправив перекручений рукав. Потім він став проти Віри Гнатівни в позі спостерігача, закрив руки за спину і сказав:

— Ви що це? Злякалися осьього г...?

Сказав голосно, явно сподіваючись, що і в спальні почують. У спальні справді стало так тихо, немов там ліг покійник.

Віра Гнатівна здригнулась від грубого слова, вхопилася за спинку стільця і раптом... усміхнулась:

— Андрію Климовичу! Що ви кажете?

Андрій Климович стояв у тій самій позі, дивився на Віру Гнатівну суворо, і губи його зблідли:

— Це я тільки кажу, Віро Гнатівно, а розмов тут мало. Ми вас, це правильно, поважаємо, але й такої справи пробачити не можна. Кого це ви тут висиджуєте? Кого? Воротів розводите, Віро Гнатівно?

— Яких ворогів? Андрію Климовичу?!

— Та кому ж такі люди потрібні, ви зміркуйте! Ви думаете, тільки вам неприємності, сімейна справа? Ось вона пообідала, а посуд стоїть, а вона, паскуда така, замість того, щоб після себе прибрати, що робить? Барахло вам в обличчя кидає? А ви його заробили своєю чесною працею! До вас у неї таке почуття, а до Радянської влади яке? А вона ж і комсомолка, мабуть. Комсомолка?

— Комсомолка! Ну, то й що?

Андрій Климович оглянувся. В дверях стояла Тамара, дивилась на Андрія Климовича презирливо і похитувала головою.

— Комсомолка? А от цікаво, я подивився б, як ти посуд помийш, ганчір'яна твоя душа!

Тамара на посуд не глянула. Вона не могла відірвати від Андрія Климовича повного ненависті погляду.

— Ти обідала?— кивнув він на стіл.

— Це не ваше діло,— сказала Тамара згорда.— А яке ви маєте право лаятися?

— Комсомолка! Ха! Я у вісімнадцятому році комсомольцем був і таких пань, як ти, бачив.

— Не лайтесь, я вам кажу! Пань! Може, я більше від вас працюю.

Тамара повернулась до гостя плечем. Якось мить вони дивились одне на одного сердитими очима. Але Андрій Климович раптом обм'як, розвів руками і примружив схищені очі:

— Добром тебе прошу, зроби для мене, старого партизана, приємність: помий!

В обличчі Тамари зародилась усмішка й відразу ж набула презирливого виразу. Вона кинула миттєвий погляд на притихлу матір, такий самий погляд на плаття, що лежали в кріслі.

— Га? Давай разом. Ти будеш мити, а я примус налагоджу. Ти ж однаково не зумієш.

Тамара швидко підійшла до стола і почала збирати тарілки. Обличчя в неї було кам'яне. Навіть очі прикрила, ледве-ледве здригалися гарні, темні вії.

Андрій Климович навіть рота трохи роззявив:

— От молодець!

— Не ваше діло,— хрипко прошепотіла Тамара.

— Невже помийш?

Вона сказала так само тихо, немов до себе, проходячи в спальню:

— Халат надягну.

Вона пішла в спальню. Віра Гнатівна дивилась на гостя, широко розплющивши очі, і не пізнавала. Де дівся Андрій Климович, любитель книги, людина з кучерявими вусами й ніжною усмішкою! Серед кімнати стояв кремезний, грубувато-причепливий і владний чоловік, стояв фрезерувальник Сам-Стоянов... Він по-ведмежому і водночас хитро оглядався на спальню і крикав по-старецькому:

— Ах, ти чортове зілля! Не лайтесь! Ось я тебе візьму в роботу!

Він почав закачувати рукави. Тамара швидко вийшла із спальні в спецівці, глянула на Стоянова задирливо:

— Ви думаете, тільки ви вмієте все робити? Теж: робітничий клас. Задається! Ви самі не вмієте мити посуд. Дома жінка мие, а ви теж паном.

— Ну, не розмовляй, бери тарілки.

Віра Гнатівна опам'яталась і кинулась до стола:

— Навіщо це? Товариші!

Стоянов узяв її за руку й посадив у крісло. Віра Гнатівна відчула особливу пошану до його відкритих волохатих рук.

Тамара швидко і спритно збрала тарілки, миски, ножі, виделки і ложки. Стоянов серйозно стежив за нею. Вона пішла в кухню, і він попростував за нею, вимахуючи волохатими руками в такою експресією, ніби вони збиралися не посуд мити, а гори перевертати.

Віра Гнатівна залишилася в кріслі. Її пальці відчували на боковинці прохолодну тканину шовку, але вона вже не могла думати ні про які вбрання. Перед її очима стояв Стоянов. Вона заздрила йому. Це звідти, з фрезерувального цеху приносять люди залізну хватку і просту мудрість. Там іде справжня робота, і там люди інші. Перед нею наче відхилився краєчок великої завіси, і вона побачила за нею гаряче поле справжньої боротьби, порівняно з якою її бібліотечна робота здалася їй маленькою, несерйозною.

Віра Гнатівна підвелась і, не поспішаючи, побрела в кухню. Вона стала в передпкоюї. Крізь нешироку щілину відхилених дверей вона побачила самого Стоянова. Він сидів на табуретці, широко розставивши ноги, розклавши на колінах волохаті руки, і з стриманою хитруватою посмішкою спостерігав. Тепер його вуса не кучерявляться над ніжною усмішкою, а нависли сторч, і вигляд у них такий, наче вони й не вуса зовсім, а причепливо-гостра зброя.

Він говорив:

— На тебе от за роботою і глянути приємно. Зовсім інша дівка. А плаття шпурляти, на кого ти схожа? Відьма, справжнісінька відьма! Думаєш, гарно!

Тамара мовчала. Чути було, як постукували тарілки в тазу.

— Женешся за красою, хай тобі грець, а виходить у тебе погано, просто шкода й плюнути. Навіщо це тобі такі моди-фасони різні? І чорне! І коричневе! І жовте! Та ти ж і так гарна, і так на чийсь голову лихо з тобою готується!

— А може, й не лихо. А може, комусь і щастя!

Тамара сказала це без злості, довірливо-весело, очевидно, розмова із Стояновим не ображала її.

— Яке від тебе щастя може бути, зміркуй,— сказав Стоянов й низав плечима,— яке щастя? Коли ти жадібна, лиха, дурна!

— Не лайтесь, я вам кажу!

— І яка ти невдячна тварюка, сказати соромно! Мати в тебе... Матір твою весь завод шанує. Робота в неї важка... Хоч яка вже я робоча людина... Та як це ти миєш? А з того боку хто митиме? Пепка?

— Ах,— сказала Тамара.

— Ахкати от ти вмієш, а матері не бачиш. Тисячі книг, кожному знай, кожному розкажи, кожному до смаку добери і до потреби водночас, хіба це легко? А додому прийшла — служниця! Кому прислужувати? Тобі? За що, скажи, будь ласка, для чого? Щоб ти такою відьмою виросла ще комусь на голову? Та на твоєму місці матір на руках носити треба. Останнє віддати; туди-сюди метнутися, принести, віднести, ти ж молода, їдять тебе мухи. От прийди до мене, подивися,— не гірші від тебе дівки,— з косами, і освічені теж, одна істориком буде, друга лікарем.

— А що ж, і прийду.

— І прийди, корисно. Душа в тебе хороша, розпестили тільки. Хіба мої можуть допустити, щоб мати в них за служницю ходила? Мати в них — о! Королева! А посуд ти все-таки не вмієш мити. Що ж це... поялозила, поялозила, а жир весь лишився.

— Де лишився?

— А це що? Притиснути треба.

Стоянов підвівся з табуретки, його не стало видно. Потім Тамара тихо сказала:

— Спасибі.

— От, правильно,— вимовив Стоянов,— треба говорити «спасибі». Вдячність — річ найпотрібніша.

Віра Гнатівна навшпиньки пішла в їдальню. Вона взяла з крісла плаття Тамари і сховала їх у шафу. Потім змела кришки з обіднього стола і почала замітати кімнату.

Стало якось ніяково відчувати, що за стіною чужа людина виховує її дочку. Виникла потреба з'ясувати собі, чому Тамара уважно слухає його, не грубіянить, не ображається, чому виховання йде так легко і вдало?

Тамара принесла з кухні посуд і почала розміщувати його на полицях у буфеті. Стоянов став на дверях. Коли вона зачинила дверцята шафи, він простягнув руку:

— До побачення, товаришко.

Тамара ляснула його по руці своєю рожевою ручкою:

— Зараз-таки просіть пробачення! За всі слова просіть пробачення, скільки слів наговорили: пані, відьма, тварюка, паскуда і ще гірше. Хіба можна так поводитися з дівчиною? А ще робітничий клас! Просіть пробачення!

Андрій Климович показав свою ніжну усмішку:

— Пробачте, товаришко. Це останній раз. Більше такого не буде. Це я згоден: в робітничому класі повинно бути ввічливе поводження.

Тамара посміхнулася, схопила несподівано Стоянова за шию і

пмокнула в щоку. Потім кинулась до матері, проробила з нею таку саму операцію і втекла в спальню.

Стоянов стояв коло дверей і з діловим виглядом розгляджував вуса:

— Хороша у вас дочка, душевна! Але тільки їй балувати не можна.

Після цього вечора настали в житті Віри Гнатівни по-новому наповнені дні. Тамара всю свою гарячу енергію спрямувала на домашні турботи. Віра Гнатівна, вертаючись додому, заставляла цілковитий порядок. Увечері вона пробувала щось-небудь робити, але Тамара в своїй спецівці вихором літала по квартирі, і за нею важко було встигнути. Вона грубувато вихоплювала з рук матері різні ділові предмети, брала матір за плечі і чемно виводила в їдальню або в спальню. Павлуша зазнав справжнього терору, спочатку протестував, а потім і протестувати перестав, намагався втекти на вулицю до товаришів. Через кілька днів Тамара заявила, що вона робитиме генеральне прибирання квартири, і нехай мати в цей день затримається в бібліотеці, а то вона заважатиме. Віра Гнатівна нічого на це не сказала, але по дорозі на роботу замислилась.

Її тішила зміна в дочці. Вона відчула, здається, вперше в житті, всю радість відпочинку, вона навіть поправилась і поповнішала за ці дні, але водночас щось усе ще її турбувало, в душі нарастала тривога, якої раніше в неї ніколи не було. То їй здавалось, що не можна і навіть злочинно обтяжувати дівчину такою величезною кількістю чорної і невдячної домашньої роботи. Руки в Тамари за ці дні стали негарними. Мати звернула увагу на те, що і в навчанні Тамара більше стала працювати. Дивовижні леви з букетними хвостами були викінчені і зникли з стола, замість них розлігся на половину обіднього стола величезний аркуш, на якому Тамара зводила ціле рихтовання пунктирів, спіралей, кіл і який називався «корінфським» ордером. Все це розуміла Віра Гнатівна і проте відчувала, що це «не те». Роїлись думки і в іншому напрямі. Не було вже сумніву, що повороту до колишнього бути не може. Та Тамара, яка з простодушною пожадливістю споживала життя матері, яка кидала їй в обличчя шовкове ганчір'я, ця Тамара не може відновитися. Віра Гнатівна тепер чудово розуміла розміри тієї бездумної помилки, яка тривала протягом усього її життя. Різке слово Андрія Климовича, який сказав, що вона висиджує ворога, Віра Гнатівна сприйняла як серйозне і справедливе обвинувачення. І от, на це обвинувачення вона нічим, власне кажучи, не відповіла. Їй, як і раніш, ставало це по собі, коли вона згадувала, як бездіяльно і пасивно вона дозволила сторонній людині розправлятися з її дочкою, а вона сама в цей час боягузливо підслуховувала в передпокої, а потім навшпиньках втекла від них. А хто далі виховуватиме її дочку, хто виховуватиме Павлушу, не вже і далі доведеться кликати на підмогу Андрія Климовича?

Все це пильно розбирала Віра Гнатівна, в усьому знаходила

багато потрібного і правильного і все-таки відчувала, що і це не головне, «не те». Було ще щось, чого вона ніяк не могла збагнути, і воно саме викликало невизначну тривогу. Та людська гідність, яку вона побачила в собі на останньому диспуті, та нова Віра Гнатівна, яка народилась по дорозі з індопошиву, все ще не були задоволені.

Із цією тривогою, із цією незадоволеністю Віра Гнатівна і ввійшла в бібліотеку.

День у бібліотеці почався погано. Черноока Маруся з заклопотаним виглядом пурхала по драбинах від полиці до полиці, розгублена, поверталась до черги читачів, що все зростала, і без будь-якої користі заглядала все в ту саму картку.

Віра Гнатівна підійшла до неї:

— Що у вас трапилось?

Маруся ще раз подивилась на картку, і Віра Гнатівна догадалась, в чому справа:

— Картка дома, а книга де?

Маруся злякано дивилась на Віру Гнатівну.

— Ідіть, шукайте, а я відпущу чергу.

Маруся з винуватим виглядом попенталась до полиць. Їй тепер ще важче стало зміркувати, на яке «чуже» місце вона засунула книгу. Вона вже не пурхала по драбинах, а тоскно блукала по бібліотеці і боялась зустрітися поглядом з Вірою Гнатівною.

Віра Гнатівна швидко відпустила чергу і вже збиралась взятись до своїх справ, коли почула поряд тривожні звуки аварії. Перед Варєю Бунчук стояв юнак в окулярах, рум'яний і жвавий, і голосно дивувався:

— Не розумію, як це може бути? Я ще раз прошу, дайте мені яку-небудь книгу про Мопассана. Це ж не який-небудь там письменник-початківець, а Мопассан? А ви кажете «нема»!

— У нас нема...

Варя Бунчук — дівчина в ластовинні — лепече своє «нема», а сама з острахом скоса поглядає на Віру Гнатівну. Віра Гнатівна ласкаво каже їй:

— Варю, зробіть тут, а я займусь товаришем.

Ластовиння Варі Бунчук зникає під густою краскою сорому. Переходячи на нове місце, вона незграбно нашттовхується на Віру Гнатівну, від цього в неї наливаються кров'ю шия і вуха, вона тихо шепче: «Ах». Маруся на краю стойки по секрету вручає читачеві знайдену нарешті книгу і переходить до інших читачів, але і з ними вона розмовляє півголосом.

Віра Гнатівна допомагає любителю Мопассана і йде до своєї кімнати. Через десять хвилин над її столиком схиляється Маруся і стогне:

— Віро Гнатівно, рідненька, оййй!

— Не можна, Марусю, бути такою неуважною. Ви знаєте, чим це могло скінчитися? Ви могли б до вечора шукати книгу.

— Віро Гнатівно, не сердьтєся, більше не буде.

Віра Гнатівна усміхається в жадібні, прохаючі усмішки оченята, і Маруся біжить собі щаслива, сповнена готовності безстрашно піти на який завгодно бібліотечний подвиг.

Через півгодини в двері заглядає Варя Бунчук і зникає. Через кілька хвилин знов заглядає і питає тихо:

— Можна?

Це значить, що вона винна. В усіх інших випадках вона може влетіти в кімнату з оглушливим гуркотом.

Віра Гнатівна розуміє, чого треба Варі Бунчук. Вона каже суворо:

— Варю, треба читати довідкову літературу. І вміти користуватись. А то яка безглузда відповідь «нема»!

Варя Бунчук сумно киває в щілину напіввідчинених дверей.

— Я вам даю строк десять днів, до двадцятого. І перевірю, як ви розбираєтесь у довідниках.

— Віро Гнатівно, він мене злякав: в окулярах такий, товстий. І все говорить та й говорить...

— Що це за пояснення? Ви хіба тільки виснажених можете обслуговувати?

Варя радісно поспішає:

— Двадцятого побачите, Віро Гнатівно!

Вона зачинає двері, і чути, як весело зацокали її каблучки.

Симпатичні дівчатка! Ще ні разу не доводилось Вірі Гнатівні робити їм догани суворіші, ніж сьогодні, ніколи вона не підвищувала голосу, довго не пам'ятала їх провин. І все-таки вони вміють найніжнішими щупальцями пізнавати її незадоволення й осуд. І тоді вони вмиє скисають, тихо носять свою провину поміж книгами і сумно сприймають світ. Їм дозарізу треба, щоб вона сказала їм кілька суворих слів, що, може, навіть не мають практичного значення. І без того Маруся пробачити собі не може неувважності до розстановки книжок, і так Варя Бунчук уже відклала довідники, щоб сьогодні ввечері зайнятися ними. Але треба ставитися з увагою та пошаною до їх роботи.

Чому все це так легко і просто тут, у бібліотеці, серед чужих людей, чому так важко дома, серед своїх?

Віра Гнатівна задумалась над питанням, у чому різниця між домом і роботою. Вона із зусиллям намагалась уявити собі розташування чистих принципів сім'ї і справи. Тут — у бібліотеці — є обов'язок, радість праці, любов до справи. І там — у сім'ї — є радість праці, любов і теж обов'язок. Теж обов'язок! Якщо справа кінчається «висиджуванням ворога», то з обов'язком, очевидно, не все гаразд. Справді, чому обов'язок там, у сім'ї, такий важкий, коли тут, на роботі, питання про обов'язок просте, таке просте, що майже неможливо розібрати, де кінчається обов'язок і починається насолода роботою, радість праці. Між обов'язком і радістю тут така ніжна гармонія.

Радість! Яке дивне, старомодне слово! У Пушкіна з такою наївною захоплюючою красою проходить це слово і поряд з ним

обов'язково йдуть «сладость» і «младость». Слово для закоханих, щасливих поетів, слово для сімейного гніздечка. Хто до революції міг застосувати це слово до діла, до роботи, до служби? А тепер Віра Гнатівна саме до цієї сфери застосовує його, не оглядаючись і не соромлячись, а в сімейному її досвіді йому приділене таке тісне місце!

Як каталог, швидко перегорнула своє життя Віра Гнатівна і не пригадала жодного яскравого випадку сімейної радості. Так, була і є любов, ось у чому сумніву не могло бути. За цією любов'ю можна, виявляється, і прогавити виконання обов'язку, і прогавити радість.

Віра Гнатівна підвелась з-за стола і кілька разів пройшлася по кімнаті. Що це за дурниці: любов — причина безрадінного життя! Так хіба було?

Віра Гнатівна стала проти зачинених дверей і приклала руку до лоба. Як було? Так, як було? Чи можна більше любити своїх дітей, ніж любила вона? Але навіть цієї великої своєї любові вона ніколи не виявляла. Вона соромилась приголубити Павлушу, поцілувати Тамару. Своєї любові вона не могла собі уявити інакше, як нескінченну і безрадінну жертву, мовчазну і похмуру. І виявляється, в такій любові нема радості. Може, тільки для неї? Ні, цілком очевидно, нема радості й для дітей. Правильно, все правильно: злість, пожадливість, егоїзм, пустота душевна. «Висиджування ворога»!

Це все від любові? Від її великої материнської любові?

Від великої материнської любові.

Від... с л і п о і материнської любові!

Усе раптом стало ясним для Віри Гнатівни. Стало зрозумілим, чому так мало радості в її особистому житті, чому в такій небезпеці опинився її громадянський і материнський обов'язок. Її любов до Марусі і до Варі Бунчук виявилася розумнішою і плодотворнішою любов'ю, ніж любов до дочки. Тут, у бібліотеці, вона вміла за любов'ю бачити становлення людини, вміла словом, поглядом, натяком, тоном, любовно і суворо, страшенно швидко і страшенно економно допомогти їй, дома вона вміла тільки з панічною, безглуздою і шкідливою прислужливістю плазувати перед зоологічним, сліпим інстинктом.

Віра Гнатівна не могла більше чекати жодної хвилини. Була тільки друга година дня. Вона вийшла в кімнату видачі і сказала Марусі:

— Мені треба додому. Ви без мене впорастесь?

Дівчата щось загомоніли в піднесеному стилі.

Вона поспішала додому, начебто дома сталося нещастя. Тільки зійшовши з трамвая, вона злякано помітила свою паніку, а тим часом треба бути такою ж спокійною і впевненою, як у бібліотеці.

Віра Гнатівна усміхнулася до дочки й спитала:

— Павлуша прийшов?

— Ні ще,— відповіла Тамара і накинулась на матір.— А ти чого прийшла? Я ж тобі казала, щоб ти зовсім не приходила!

Віра Гнатівна поклала сумочку на підвіконня в передпокої й попрямувала в їдальню. Тамара тупнула ніжною і крикнула:

— Що це таке, мамо? Я ж казала тобі не приходити! Іди собі назад, іди!

Віра Гнатівна оглянулась. З несподіваним зусиллям вона захотіла уявити собі замість обличчя Тамари обличчя Варі Бунчук. На мить це ніби вдалося. Вона спокійно взяла стілець і сказала офіційно-привітно:

— Сядь.

— Мамо!

— Сідай!

Віра Гнатівна сіла в крісло і ще раз показала очима на стілець.

Тамара щось простогнала, невдоволено здвигнула плечима і сіла на краєчок стільця, підкреслюючи дикую недоречність будь-яких засідань. Але в її погляді була й цікавість, не вільна від подиву. Віра Гнатівна зробила ще одно зусилля, щоб спроектувати на стільці проти себе одну із своїх молодих співробітниць. Виникло побоювання, чи буде слухняним голос.

— Тамаро, поясни до пуття, чому я повинна йти з дому?

— Як чому? Я робитиму генеральне прибирання.

— Хто це вирішив?

Тамара здивовано стала перед цим запитанням. Вона почала відповідати на нього, але сказала тільки перше слово:

— Я...

Віра Гнатівна усміхнулася їй в очі так, як вона всміхалась у бібліотеці, як усміхається старший товариш в очі запальної, недосвідченої молодості.

І Тамара покійно відповіла на її усмішку, відповіла любовною і радісною, винуватою ніяковістю:

— А як же, мамочко?

— Давай поговоримо. Я почуваю, у нас з тобою починається нове життя. Хай воно буде розумним життям. Ти розумієш?

— Розумію,— прошепотіла Тамара.

— Коли розумієш, як же ти можеш командувати й наказувати і виштовхувати мене з дому? Що це: примха чи недоречний жарт, чи самодурство? Мабуть, ти все-таки не розумієш.

Тамара знеможено підвелася з стільця, зробила два кроки в напрямі до вікна, оглянувшись на матір:

— Невже ти думаєш, що мені потрібне було прибирання?

— А що тобі треба було?

— Я не знаю... щось таке... хороше...

— Але в твої розрахунки не входило зробити мені прикрість?

І після цього Тамара вже ніщо не могло стримати. Вона підійшла до матері, пригорнувшись до її плеча і відвернула обличчя з виразом щасливого і несподіваного подиву...

Плаття готове було в строк. Віра Гнатівна перший раз одягла його дома. Тамара допомагала їй прибратися, відходила вбік, оглядала збоку і нарешті розсердилась, упала на стілець:

— Мамочко, не можна ж ці туфлі!

Вона раптом схопилася і закричала на всю квартиру:

— Ой! Яка ж я роззява!

Вона стрімголов кинулась до свого портфеля і, стоячи коло нього, співала з таким захопленням, що ноги її самі щось витанцювували:

— Роззява, роззява! Яка я роззява!

Нарешті вона вихопила з портфеля пачку по п'ять карбованців і помчала з ними в спальню.

— Моя стипендія! Тобі на туфлі!

Павлуша дивився на матір, витріщивши свої золотисто-сині оченята, і, витягнувши губи, гудів:

— Ой, ой, ой! Мамо! Плаття!

— Тобі подобається, Павлушо?

— Ой же й подобається!

— Це мене преміювали за хорошу роботу.

— Ой, яка ти...

Цілий вечір Павлуша майже злякано поглядав на матір і, коли вона ловила його погляд, широко й ясно усміхався. Нарешті, він сказав, перемішавши слова з глибоким схвильованим диханням:

— Мамо, знаєш що? Ти така гарна! Знаєш, яка? Ти завжди щоб була така! Така... гарна.

Останнє слово вийшло вже з самої глибини грудей, — не слово, а чиста емоція.

Віра Гнатівна подивилась на сина із стриманою суворою усмішкою:

— Це добре. Може, тепер ти не будеш пропадати цілий вечір на своїх ковзанах?

Павлуша відповів:

— Звичайно, не буду!

Останній акт драми відбувся пізно увечері. Прийшовши з роботи, Іван Петрович побачив за столом гарну молоду жінку в вишневому шовковому вбранні. У передпокої він навіть зробив рух, щоб поправити галстук, і тільки в цей момент пізнав жінку. Він поблажливо всміхнувся і пішов до неї, потираючи руки:

— О! Зовсім інша справа!

Віра Гнатівна новим, вільним жестом, якого раніше вона не помічала, відкинула пасмо волосся і сказала привітно:

— Я рада, що тобі подобається.

І сьогодні Іван Петрович не покусував суглоби пальців, і не розглядав стіни замисленим поглядом, і не насвистував пісеньки герцога. Він жартував, пускав дотепи і навіть грав очима. І тільки тоді його подив трохи спав, коли Віра Гнатівна сказала спокійно:

— До речі, Іване, я все забуваю тебе спитати: скільки ти одержуєш зарплати?

Наші матері — громадяни соціалістичної країни: їх життя повинно бути таке ж повноцінне і таке ж радісне, як і життя батьків та дітей. Нам не потрібні люди, виховані на мовчазному подвигу матерів, обгодовані їх повсякчасним жертвоприношенням. Діти, виховані на жертві матері, могли жити тільки в суспільстві експлуатації.

І ми повинні протестувати проти самообмеження деяких матерів, що подекуди трапляється в нас. За браком інших самодурів і гнобителів ці матері самі їх виготовляють з... власних дітей. Такий анахронічний стиль у тій чи іншій мірі в нас поширений і особливо в сім'ях інтелігентних. «В с е д л я д і т е й» розуміють тут в порядку зовсім неприпустимого формалізму: в с е, щ о п о п а л о,— це значить і цінність материного життя, материнська сліпота. Все це для дітей! Праця і життя наших матерів не сліпою любов'ю повинні скеровуватися, а великим, спрямованим уперед почуттям радяцького громадянина. І такі матері дадуть нам чудових, щасливих людей, і самі будуть щасливі до кінця.

Над широкою судноплавною річкою стоїть місто. До річки воно підійшло своїм діловим тилом: лісопильними заводами, складами, нескінченними рядами бочок, замазаних смолою, та гуркотінням вантажних підвід кованими колесами по запарошеному, поівеченому бруку. А вже за цим діловим світом починається місто, прикрашене в міру можливості різним культурним надбанням: гранітними тумбами по краях тротуарів, рядами акацій і воркїтливим перестуком червоних, жовтих і коричневих коліс візницьких доріжок.

Річка котиться повз місто весело, повнокровною широчінню і все-поспішає і дивиться вперед, бо попереду, трохи нижче від міста, очікує її строгий, акуратний, під лінійку викреслений залізничний міст. Міст поставив у воду одинадцять ніг, взутих у гранітні калоші, і вони дивляться всі носами вперед, назустріч річкової течії. І річка поспішає до них з природною хазяйською турботою. Не відриваючи очей від моста, вона квапиться на місце події, підкидаючи до міських берегів усе зайве, щоб не заважало: баржі, плоти, буксири та човни.

Біля самого моста, на другому березі розташувався посад. Посад мало цікавиться річкою. Він притулювся до неї тільки одним будиночком, сам побіг поряд із залізничним насьпом кудись убік, до мирніших і спокійніших пейзажів: до вишневих садків, до рядів тополь та вітряків на горизонті. До горизонту від річки недалеко: простим оком видно, як за посадом підіймається на гірку товарний поїзд і оновивається білим димом.

Кажуть, що колись по цій річці плавали скіфи, і запорожці, і татари. Можливо. Кілька років тому припливли по ній старим катером, озброєним смішною гарматкою, денікінці. Їх зустріли похмурим мовчанням, бо ще раніше десь на півночі козаки загрожували обходом, і оборонці відступили залізницею. Білогвардійці півроку володіли містом, мостом та посадом, а потім покинули катер разом з гарматкою коло моста, а самі сіли в товарні вагони і швидко поїхали на південь. Через дві години після цього пролетів мостом паровоз, штовхаючи поперед себе платформу: на платформі тридцятьма і десятків зо два веселих людей, одягнених у сірі шинелі. Паровоз із платформою обережно перебрався через посадську станцію, а потім задимів і погнався за денікінцями. На другий день він повернувся на чолі цілого поїзда, мирно подружившись з іншим паровозом: У вагонах сиділи білогвардійці, тільки тепер вони були сумніші, щоки у них були в щетині. На станції скочив з платформи батько Сергія і Тимка Минаєвих — заводський столяр; кулеметник і більшовик.

Відтоді минуло п'ять років, може, трохи більше. Василь Іванович Минаєв починає вже забувати, як ріже плече ремінець

гвинтівки, та зате добре пам'ятає, як гнали білогвардійців від самого Орла. Про це він часто вечорами розповідає синам. Старший син Сергій слухає його серйозно і уважно, другий — Тимко під час розповіді не сидить на місці, совається на стільці, все йому хочеться спитати: а що це таке «За Курськом», а яка шабля у Ворошилова? І ночами, після батькових оповідань, снилися його синам різні сни. Сергійові снилися пожежі міст і піхотні цепи, продимлені в боях суворі товариші батька, що не повернулися з війни, і ненависні вороги, що гасають по посаду з обшуками. А Тимкові снився Будьонний, з великими вусами, на коні і з піднятою шаблею, величезні гармати, що стріляють, і неприступні фортеці з високими зубчастими стінами, такі, які намальовані в старій «Ниве».

Серьожа вже другий рік вчиться у фабзавучі на заводі, а Тимко другий рік — у трудовій школі. Серьожа пам'ятає той час, коли батько пішов з Червоною гвардією, а Тимко познайомився з батьком тільки після Денікіна. Він не пам'ятає навіть, як викликали матір у контррозвідку на допит, як вона три ночі не ночувала дома, як на четвертий день прийшла худа і жовта, за півгодини зв'язала у вузлик різний дріб'язок і віднесла вузлик і Тимка до діда Петра Полікарповича на хутір. Багато чого не пам'ятає Тимко, а те, що розповідають йому старші, здається далекою-далекою історією, цікавою, але зовсім не страшною.

Над річкою і над посадом розцвітало сонце.

Весна прийшла цікава, балакуча, клопітна. Тимкові блакитні очі не багато пам'ятали весен, і тому на весну вони дивилися з жадібною цікавістю, а енергії в душі, в ногах, у руках, на язиці набиралося стільки, що Тимко ледве-ледве встигав за день витратити її як слід. І навіть пізно ввечері, коли тіло, нагулявшись за день, починає засинати, язик іще не може заспокоїтися, щось лепече, а ноги уві сні кудись поспішають, і пальці уві сні ворухаються.

Сьогодні Тимко зранку в роботі, життя й обставини складаються дуже заплутано, він не встигає відгукнутись на всі запити життя, не встигає з усіма посперечатись. Додому прийшов надвечір, а Сергій стоїть на дверях кухні і розмовляє з матір'ю:

— А хіба контррозвідка була в Гончаровському домі?

І зразу Тимко насторожився:

— Контррозвідка?

Сергій пішов у їдальню готувати домашні завдання, а Тимко сів проти нього і почав:

— А боялися всі цієї контррозвідки. Правда, боялись?

Сергій сказав:

— Що ти за дурень такий? Це хіба жарт, контррозвідка? Ти думаєш, це тобі жарт?

Тимко тільки на мить замислюється і відповідає з мрійною винахідливістю:

— А якщо взяти й кинути бомбу! Отаку бомбу, як татко казав? Взяти й кинути! Ах!!

Серьожа усміхається:

— Який ти герой у кімнаті. А от якби тобі справді довелось?

— А ти думаєш що?

— Тобі здається, це так легко? Розмахнувся і кинув?

— А як же?

— А вони, думаєш, сидять собі і дивляться?

— Ну, і хай!

— А вони стріляють.

— Хай вони ще влучать раніше.

Тимко з презирством відкопилує губи, але в глибині душі уява малює непередбачені раніше подробиці: на нього дивляться лихі обличчя буржуїв і ціляться з величезних рушниць. Тимко відводить очі вбік: він нічого не боїться, але в його розрахунки зовсім не входить, щоб буржуї палили в нього. Витівка з бомбою остаточно зіпсована, а Тимкові жваві очі блукають, шукаючи доброякісніших переживань. Їх погляд затримується на мить на портреті Будьонного, але тепер Будьонний не хоче сідати на коня і дивиться на Тимка навіть трохи глузливо. Тимкові очі косяться вправо. Там блищить скло буфета, крізь нього Тимко бачить два пироги на тарілці. Пирого лежать і мовчать, але вигляд у них теж трохи іронічний. Тимко переводить погляд на Серьожу. Серьожа розглядає креслення в книжці, яка називається в незбагненно високому стилі: геометрія. У Серьожі дуже відросло яснорусяве пряме волосся, він зачісує його назад, але воно ще не вміє триматися в зачісці, а стирчить над Серьожиним лобом численними своїми кінчиками. Тимко розглядає зачіску брата і вбачає в ній таку саму високу перевагу, як і в геометрії. Серьожа дуже розумний. Тільки тому сьогодні за обідом його голос був вирішальним у питанні про пироги.

Тимко швидко згадує все, що було після цього. Почалося з пирогів, а от тепер знову пироги.

Спочатку пирогів було багато. Мати поставила їх на стіл цілу велику тарілку і сказала:

— Пирого сьогодні вдалися. Їжте, поки гарячі.

Батько відклав на бік газету й усміхнувся:

— Вигляд у них кваліфікований! Тимко, ти, звичайно, вже куштував?

Тимко трохи почервонів і відповів батькові бойовою усмішкою. Прийшовши з школи, він справді забіг на кухню і схопив з листа один пиріг. Мати хоч і махнула на нього рукою, але подивилась ласкаво:

— Не дочекаєшся обіду?

Але, однаково, пиріг цей промайнув у Тимковому житті без особливої радості: в роті залишилося тільки відчуття опіку. Пиріг був такий гарячий, що його і в руках не можна було тримати, і їсти було занадто гаряче, взагалі становище було таке безпорадне, що Тимко проковтнув пиріг без насолоди, тільки для того, щоб він більше не пік пальців.

Батько розрізав перший пиріг уздовж на дві частини, і тоді в білій пухкій рамці свіжого тіста показалася вогка темна м'ясна начинка. Батько похвальню усміхнувся і почав намазувати кожну половинку маслом. Робив він усе це не поспішаючи та ще й розповідав:

— Це не наша вода йде. Наші сніги давно вже в морі. Це йде верхова вода, північна. Там снігу багато, кажуть, велика хвиля йде. Сьогодні на один метр прибуло.

Батько розповідав, дивився на матір суворими, ясно-блакитними очима і ножем показував на північ, а половинки пирога все лежали й лежали перед ним, і масло на них почало вже пресихати.

Тимко не міг зрозуміти батькового складного смаку. Може, і приємно з'їсти таку половинку, але чим можна виправдати таку необачну неквапність? Тимко зовсім не нервував, брав пироги з тарілки обережним, незграбним рухом, і рот у Тимка зовсім маленький, але й пиріг — істота квола. Він так швидко й охоче проскакує в горлянку, що не встигнеш його почати, а в руці залишається тільки маленький твердий ріжок, ще мить, і він зникає в зубах, а в руках уже новий пиріг. Тимко не встиг опам'ятатись, як на тарілці залишилось тільки два пироги, і Тимко відчув, що в житті не все розумно влаштовано: Він глянув на брата: той жував і слухав батька. Тимкова рука почала була підводитися до тарілки, але Серьожа взяв його за лікоть і нахилився до Тимкового вуха:

— Годі... Батькові лишні! Мало тобі?

Тимко облизав губи й подумав, що Серьожа даремно втручається: батько однаково більше не хоче.

А по обіді було безліч подій. Батько пішов на роботу, а Тимко аж до сутінок клопотався на дворі і на вулиці. У дворі було мокро. Біля сараю утворилась величезна калюжа, напевно, дуже глибока, побродити в ній було принадно, але заважали черевики. Але кораблик, зроблений з газети, нікуди не хотів плисти і сумно стояв на місці, пришвартовувавшись до випадкового стебла торішнього бур'яну.

На вулиці були інші незручності: неясність кордонів і сфер впливу. Від залізничного насипу, якраз коло Тимкового двору, проносився могутній потік. Він прорив у піску глибокий і складний фарватер. Тонка лиса кромочка льоду на дорозі звішувалась над потоком гострими фігурними берегами, в деяких місцях під цією кромочкою вода вбігала в тасмничу і затишну півтемряву. Паперовий кораблик, пущений зверху за водою, кивав і поринав на штопорних хвилях потоку і з розгону влітав під цю кромочку, зникаючи з очей. Що діялося з ним в тасмничій темній печері, не можна було бачити, але було приємно стояти над потоком і чекати, поки кораблик знову вирине на чисту воду. А потім треба пройти берегом потоку до другої печери, і там така сама втіха.

Все це була дуже весела річ, але коло Тимкового двору були найцікавіші плеса, заводи, печери і водопади, і сюди збиралися

хлопці з усієї вулиці. Кожен приносив свій кораблик, кожен пускав його, де хотів, кожен тикав палкою у воду, кожен намагався пропхнути своє судно на найцікавіше місце. Тимко довго з обуренням дивився на всю цю метушню і нарешті закричав:

— А чого ви сюди прийшли? Ми до вас не ходимо! Що, це ваша річка? У вас там біжить, там і пускайте!

Але й тут, як і в інших випадках міжнародного життя, справа рідко вирішується на користь права і справедливості. Син кравця Григор'єва, рудий, веснянкуватий, червоновухий Митрошка, стоїть на другому березі потоку і звідти обливає Тимка войовничим презирством:

— Чого ти задаєшся? Чого ти задаєшся? Думаєш, якщо твій батько більшовик, то ти й задаєшся? Ти річку купив, ти купив, еге?

Тимко нічого не відповів рудому Митрошці, а підняв свою палку, призначену для навігаційної мети, і трахнув по кораблю Митрошки, що спинився на мілині. Брудна вода бризнула на всі боки, а кораблик Митрошки, зроблений з сірого обгорткового паперу, розпластався на воді намоклою темною ганчіркою. Вчинивши цей акт міжнародної справедливості, Тимко блискавично втік у двір. Слідом за ним у дошки воріт грюкнув кусок цегли. На потоці лишився і Тимків кораблик, але це була випадкова і невдала конструкція з газети.

Хвилин з двадцять Тимко самотній ходив по двору, стрибав по тонкому льоду під стінкою сарая доти, поки лід не покришився на дрібні кусочки. Потім вийшов у двір хазяйський син Кирик.

Сім'я Минаєвих наймала квартиру в Кирикового батька, тесляра Бичкова. Бичков був чудна людина. Він працював на будівлянні хат, і характер у нього був нерівний, лихий. Поки він теше дерево на землі, з ним ще можна мати діло, можна й поговорити, як з людиною. Він слухає співбесідника в суворому мовчанні, хекає своєю сокирою і тільки зрідка посміхається саркастично, а потім скаже:

— Тек. Налагодиться, кажеш? Ну, ну, нехай налагоджується.

Але тільки-но залізе на дах і почне з помічником установлювати крокви або сидить на гребені і припасовує поперечні лати, то вже від нього нічого доброго сподіватись не можна. Чи стоїть внизу співбесідник, чи нікого нема, Бичков однаково в'їдливо бурчить і бурчить:

— Правило зробили: вісім годин! Сидить і газету читає, а спитай його, то він трудящий, більшовик! Відробив вісім годин, і він тобі більшовик! А я скільки працюю?

Бичков опускає сокиру і дивиться вниз із похмурою, скуйовдженою, злою увагою:

— Скільки годин я працюю? Васька! Скільки годин я працюю?

Бичков повертає голову до помічника Васьки і стежить за ним не так очима, як кошлатими бровами, волохатим, зарослим ротом.

Васька пораяється з кроквяним брусом і навіть не дивиться на хазяїна. Бичков повторює про себе в глибокому роздумі:

— Скільки я працюю? Може, вісім годин? Ні... Бичков працює дванадцять годин, дванадцять! А хто такий Бичков, трудящий чи не трудящий? Питання. А може, він буржуї? Ач, який народ паскудний! А він тобі бригадир! Он як: бригадир!

Бичков витріщає очі, надуває щоки, руками поперед себе зображає поважність. Потім плює в кулак, перекладає сокиру з одної руки в другу і працює далі. Хвилини з десять працює зосереджено і мовчить, але раптом знову опускає сокиру і знову втуплюється вниз хитрувато-похмурим обличчям:

— Порядки! Якщо людина старається, горбом і потом живе, — цього мало їм! Як же, то — пролетар, а то вигадали — кустар! Я — кустар, га? Бачили? Дожився. Дожився Бичков! Старий дурню, дожився! Хто такий кустар? Васька! Хто такий кустар?

Васька весь час мовчить. Бичков кілька секунд розглядає Ваську і ворухить вусами. І відповідає сам собі:

— Кустар, я розумію. Дріб'язок! Мереживо, — правильно. Кошки: круть-верть, туди-сюди, зачепив, причепив, начепив, ручку сплів, от тобі й кошик! Два дні впрівав, два дні крєктав, десять верст до базару, а ціна полтиник пара. От! А це тобі кошик? Це тобі кошик?

Він показує на переплетення кроков і крутить головою:

— Кустар! А щоб вас раки їли, коли втопнете! Мельниченкові хто будував? Бичков. Сіроштанові? — Бичков. Рєзпикову? — Бичков. Йосипові Павловичу глаголем, хто? — Бичков. Наливайченкові, Василю Євдокимовичу... А де тепер Василь Євдокимович? Васька! Де Василь Євдокимович?

На це питання Васька чомусь відповідає:

— Та покинь ти... Василь Євдокимович! Перша сволота був, глитай... ото згадав!

Бичков тупо дивиться на Ваську і чухає бороду коло вуха:

— Не про глитай йдеться, а хто будував? І все намагаються якнайобразливіше, щоб за печінку взяло: кустар!

З Минаєвим Бичков не водив компанії, в кімнати старався не заходити, а в справах присилав жінку. Але, зустрічаючись з Минаєвим, поведився чємно і говорив спокійно, виказуючи цілком прихильну лояльність:

— Я не який-небудь крамар, я й сам робоча людина.

Кирик Бичков учився в одному класі з Тимком. А старший син Бичкова Льонька — в тому самому фабзавучі, де й Сергій, тільки йшов на один рік попереду. В свій час Льоньку не хотіли приймати в фабзавуч, але він зчинив такий скандал, кричав і скаржився, кілька разів ходив до міста, що свого-таки добився.

Тимко своїм товаришем був задоволений. Кирик мав спокійну вдачу, гарненьке личко і завжди радісну, усміхнену міну. І сьогодні, вийшовши на двір, він добродушно вислухав палку розповідь Тимка про конфлікт на «річці» і сказав:

— Їх не треба пускати. А знаєш що? Давай ми ввечері перекопаємо і сюди переведемо цю... річку.

— Як переведемо?

— А так: прокопаємо й переведемо. Під ворітьми, прямо сюди. А це буде море.

Хлопчики підійшли до моря коло сарая. Думка була дуже слушна. Тимко кілька разів крізь щілину в паркані заглянув на вулицю, подивився за сарась, — виходило все дуже просто і зручно. Він тільки спитав:

— А якщо вони не підуть?

Кирик знизав плечима:

— Ні, вони підуть. Вони спати підуть.

Потім друзі вийшли за ворота й обережно стали біля хвіртки. На струмку займалися навігацією чоловік з десять. Змоклий і брудний Митрошка, в якого навіть обличчя було забризкане болотом, досі морочився з газетним кораблем Тимка. За найскромнішими вимогами, цей корабель давно відслужив своє, давно промок і насилу зберігав ознаки корабля та морехідні якості. Але Митрошка, крекчучи, все водив його по бурхливому і небезпечному потоку. Він так захопився цією жалюгідною справою, що навіть не звернув уваги на Тимка. Інші хлопчики з таким самим захопленням керували своїми суднами, деякі з них були чудової конструкції. Найкраще був зроблений корабель у Петі Губенка — сина заводського охоронника. Матеріалом для нього був товстий кусок кори. На Петиному кораблі були лави, щогла і вітрило, а незручність тільки одна: корабель був занадто довгий і, стаючи поперек річки, перетворювався на міст. Крім того, щогла заважала йому заходити в річкові печери.

Тимко з Кириком підійшли до річки. Митрошка завбачливо взяв свою газетну посудину і переніс навігацію далі, виїз за течією. Петя Губенко побіг ближче до насипу і там пустив свій корабель. Легкий темний човник, тріпочучи шматинкою вітрила, швидко полетів струмком. Він вільно ковзав по вертких, спіральних струминах, легко відштовхувався від берегів і весело пірнав носиком на водопадках. Петя біг поряд і пильно стежив за рейсом. Біля самих ніг Тимка щасливий кораблик зачепився за стеблинку старої травиці і спинився, затремтівши всім тілом. Тимко присів коло струмка і взяв кораблик у руки. Він сподівався, що Петя образиться і закричить, і вже ладен був відповісти презирливою гримасою, але Петя спокійно дивився з протилежного берега і не виявляв ознак неспокою. Вдячний за це, Тимко сказав:

— Легкий який!

— Це з кори, — сказав Петя.

— Ти ножиком вирізав?

— Ножиком.

— А де ти взяв ножик?

— У мене свій ножик.

— Ану, покажи.

Петя довірливо дістав з кишені ніжик і протягнув Тимкові. В ножику одно лезо було зламане, а друге почорніло і сточилося. Але все-таки, яке завидне щастя мати такий ніжик!

— А хто тобі дав ніжик?

— Це матрос подарував.

Тимко напружив оченята:

— Який матрос?

— Ще минулого літа: ми з батьком їздили рибу ловити, а там матрос був, то він і подарував.

— Він справжній матрос? А де він тепер?

Петі важко було зразу відповісти на обидва запитання. Він замотав головою в старому картузі без козирка. Личко в Петі бліде, гостреньке, худеньке, але в нього дуже струнка постать і така сама стрункість в обличчі: хороший ясний лоб і гарно накреслені чорні брови. Петя посміхнувся:

— Він на річці, матрос, на пароплавах. А зараз він у місті.

— А за що він тобі подарував?

— Він ні за що не подарував, а ми разом ловили рибу. Я йому й батькові черв'яків накопав, а він мені перемет зробив. А тоді він і сказав: візьми собі ніжик, у мене інший є.

Тимко іноді чув оповідання про такі чудові речі: раптом у житті звідкись береться матрос і дарує ніжик. Тимко не дуже-то вірив таким оповіданням. Якщо їм вірити, то виходить, що дістати ніжик нічого не варто. І чому так одразу поталанило цьому Петі? І матрос, і ніжик!

— Твій батько сторож? Еге? — примружився Тимко.

Петя серйозно опустил очі і зараз же підвів:

— Сторож. Він завод охороняє.

— А мій батько бригадир.

Петя мовчав.

— І мій батько — комуніст.

Петя простягнув руку:

— Ну, давай!

— Ні, почекай,— сказав Тимко, розглядаючи ніжик.— Твій батько не комуніст? Ні?

Петя спокійно розглядав фізіономію Тимка.

— Він не комуніст, тільки це однаково: мій батько завод охороняє.

— Як він там охороняє, подумаєш!

— Він охороняє. Він з рушницею охороняє.

Тимко знову витріщив оченята:

— О! З рушницею! А ти бачив?

— Бачив.

— Рушниця?

— Рушниця. Гвинтівка.

— А чому він додому ходить без гвинтівки?

— Не дозволяється. Гвинтівка казенна.

— І він стріляє? А в кого він стріляє?

— В кого? В бандитів стріляє.

— А тепер нема бандитів. А ти мені зроби такого човна.

Петя усміхнувся довірливо й живо:

— Ти візьми цей, а я собі зроблю.

— Та ну?

— Ти візьми. Мені не шкода, ти не думай, що мені шкода.

Тимкові захотілось зробити щось приємне для Петі.

— А я тобі дам, знаєш що? Я тобі дам гачок для вудочки.

— У мене є гачок.

— То буде два гачки. І разом ходитимемо рибалити, добре?

Ох, коли б іще човен!

— У мого батька є човен.

— Що? Є човен? — закричав Тимко, здивований вкрай.

— Є.

— Справжній човен? Справжній? А де він узяв?

— Він сам зробив.

Тимко перемахнув через струмок. Справді, в цього Петі чарівне царство.

Він ще довго розмовляв з Петею і дедалі більше дивувався. Батько Петі, бородатий, суворий чоловік з військовою виправкою, який щодня проходив повз їх ворота в чорній шинелі, тепер уявлявся Тимкові справжнім чарівником. Бентежила Тимка тільки невловима нотка журби, що раз у раз чулася на поверхні Петиних слів. Вона викликала в Тимка почуття симпатії, бажання подружитися. Тимко сам ніякого значення не надавав своїм почуттям і був певний, що найголовніше в цьому знайомстві — це справжній човен у Петиного батька, човен, яким можна буде плавати по річці і ловити рибу.

Тимко дійшов з товаришем аж до насипу. Там у старій хаті жив Петин батько.

Вже смеркало, коли Тимко повертався додому. Біля воріт нікого вже не було, тільки Кирик з лопатою копошився над струмком. Він обернувся на Тимкові кроки:

— Що ж ти? Взяв та й пішов!

— А хіба що?

— А річку проводити?

Тимко згадав про проект, і на душі в нього стало неприємно. Але Кирик з радісною жвавістю вів далі:

— Зовсім не важко. Дивись, от сюди викопати і сюди викопати. А тоді землі насипати, і вона потече просто в двір. От тоді вся річка у нас буде.

Тимко тримав у руках Петин подарунок — човен, зроблений з кори. Він згадав нотки Петиної журби, і йому не захотілося відводити річку з вулиці. Він сказав:

— А хлопці будуть ляяться.

— Хай скільки завгодно лаються, яке нам діло? Зате в нас

і річка буде і море. Ми ще й гавань зробимо! Гавань, розумієш? І пристань. Вночі пароплави стоятимуть у гавані.

— Тільки, щоб Петя Губенко у нас грався. Добре?

Кирик задер ніс:

— Петя? А йому чого в нас треба?

— А він мені човен дав. Ось який човен.

Кирик довго крутив човен у руках:

— Це він сам зробив?

— Сам.

— Хай і мені зробить.

Тимко нічого не сказав на це. Всередині в нього щось рипіло і дряпало. Страшенно цікаво було мати власну гавань, але й Петю скривдити було неможливо.

— А коли будемо копати?

— А давай, як темно стане. Добре?

— Гарзд.

Багато подій відбулося між обідом і тим моментом, коли знов у Тимковому житті трапилися пироги.

Тимко не поспішаючи пройшовся повз буфет, придивився до Серьожі. Сергій усе зубрив геометрію. Тимко постояв коло буфета, потім згадав, що човен, зроблений з кори, треба відремонтувати — прив'язати вітрило. Він сів проти Сергія і взявся до ремонту. Мати принесла засвічену лампу. Тимко закінчив роботу, поставив човен на підвіконня і довго милувався ним. У склі вікна відбивалася вся кімната і відбивався буфет. Тимко з цікавістю придивився до цього відображення: буфет добре було видно, але про пироги можна було тільки догадуватись. Тимко швидко оглянувся: ні, пироги лежали, як і раніше. •

Сергій закрив книжку і пішов у кухню. Тимко згадав, що треба йти працювати над проведенням нової річки, і зітхнув. Потім підійшов до буфета, став навшпиньки і відчинив дверцята. Пальці торкнулися лакованої поверхні одного пирога. Тимко розчепірів пальці, загарбав обидва пироги, притиснув їх до грудей і тихенько зачинив буфет. Він нечутно пройшов повз кухню, а на першій приступці сходів куснув перший пиріг. Сходи були маленькі, приступок з десять, але поки Тимко дійшов до нижньої приступки, від пирогів залишилося всього кілька кришок, розкиданих на грудях. Останній кусок Тимко проковтнув похапцем, бо в розчинені зовнішні двері вже видно було Кирика з лопатою. Тимкова глотка ще стискала в останніх робочих зусиллях, а обличчя вже зобразило діловий інтерес:

— І я візьму лопату, правда?

— Ти знаєш що? — сказав Тимко після того, як озброївся лопатою, — давай ми спочатку зробимо канавку, а потім — раз, раз і проведемо.

— А як же інакше, — відповів Кирик, — а то вона по всьому двору побіжить.

Заходила ніч, але ще за дня на небі стояв місяць, а тепер він світив просто у двір. Тимко працював зосереджено і за роботою все думав про те, як сказати Петі Губенкові, щоб він зробив човен для Кирика?

— Кирику, а якщо Петя не схоче зробити човен?

— І хай,— сказав Кирик.— Я і сам зроблю. Подумаєш, який човняр. Я такий човен зроблю, ти такого ще й не бачив.

— А чим ти зробиш?

— Та в батька цілий ящик інструменту, чим хоч, тим і зроблю. Хочеш — стамескою, хочеш — рашпілем, хочеш — ножем.

— Рашпілем. Як же ти рашпілем човен зробиш?

— Не робити, а зачистити. Щоб було гарно.

Тимко замислився про рашпіль, а через рашпіль знову висулось питання про Петю Губенка. Із справжнім човном пов'язується щасливе літо і літня мрія. Човен — це і риба, і ночівля на островах, і багаття, і юшка, і, нарешті, матроси, що роздають ножки і вмюють робити перемети. Всі ці блага, крім матроса, звичайно, були відомі Тимкові з минулого літа. Але минулого літа доводилося виступати у зовсім незначних ролях, бо човна доставав батько в електромонтера Єленича, а по рибу їздили і батько, і Єленич, і Серьожа, і Льонька Бичков, і ще товариш Серьожки Абрам Ройтенберг. От скільки їздило. І кожен високо несеться, а Тимкові залишалися такі дрібнички, як збирання хмизу для багаття й одна малесенька вудочка без поплавця, на яку вночі однаково нічого не піймаєш.

Канавка вже перерізала двір і підійшла до самого підворіття. Хлопчики з лопатами вийшли на вулицю і взялися до найвідповідальнішої частини роботи. Потік тепер шумів у самоті, і було навіть жалко, що даром перебігає така сила води. Кирик сказав:

— От здорово буде! Вони завтра прилізуть, а річка вся у нас! Ще й до того гавань.

Та в цей момент з неясного місячного простору аж до воріт висунулася висока постать батька. Минаєв переступив через потік і спинився:

— Тимко! А це хто? Кирик? Що ви тут у темряві робите?

— А ми копаємо,— весело відповів Тимко.

Він був задоволений, що може похвалитися перед батьком таким знаменитим починанням.

— Копасте? Для чого?

— Ти подивись: ми в дворі вже скінчили. А тепер тут прокопаємо, і вона прямо сюди побіжить. Річка.

— Он як! Здорово! Люди з двору воду відводять, а ви, навапки, у двір. Що це вам спало на думку?

Тимко закричав ображеним голосом:

— Та вони всі сюди приходять. Приходять... і тут... з кораблями всі.

— Хто це?

— Та всі! З усієї вулиці. Їм досада, що тут добре біжить і водоспадом падає. То вони й лізуть.

— Зрозуміло. А ви все-таки молодці! Значить, тільки ви пускатимете кораблі?

Хоч Тимко й відчув щось каверзне в батьковому тоні, але не мав часу розібратися в ньому, а крім того, його захопив справді правильний здогад, що пускати кораблі будуть тільки вони з Кириком. І тому Тимко відповів натхненно:

— Звичайно! Вони прийдуть, а річка до нас потекла.

— Чудово! Хто ж це так дотепно придумав? Невже ти?

— Це ми з Кириком.

Кирик стояв з лопатою в руках і з деякою зніяковілістю вислухував захоплені вигуки Минаєва. Він навіть снокійно пропустив повз вуха досить нахабне з боку Тимка порушення авторського права, бо справді придумав тільки він сам — Кирик.

Минаєв розставив ноги над потоком і згори вниз дивився на хлопчиків. Можна було подумати, що він милується.

— Так. От шкода, що всю вулицю не можна до вас у двір перевести.

Тимко з тривогою прислухався до цього явно гіперболічного жалю і промовчав. Зате Кирик голосно заєміявся:

— А нащо нам вулиця?

— Будете ходити по вулиці, а інші щоб не ходили. Добре, правда?

Тимко зрозумів, що краще далі в суперечці не брати участі. Але й сперечання набуло такого характеру, що участь у ньому Тимка була вже зайва.

— Поганці такі! Бач, що вигадали? Ходім додому!

Тимко пішов попереду батька. Він не помітив, як переступив щойно проведене русло, і не помітив, як опинився в кімнаті, як скинув пальто.

Сергій досі сидів за книжкою, але Тимко вже не міг цікавитися ніякими високими науками. Він сів на табуретку, втупив нерухомий погляд у куток і, взагалі, приготувався до неприємностей.

Батько вийшов з кухні з рушником у руках і сказав голосно:

— Гарний у мене син! Такому синові тільки при буржуях жити. Калюжа на вулиці, та й те йому прикро, чому калюжа на вулиці, а не в нього в кишені? Га? Всі на калюжу дивляться, повз калюжу ходять! Куди таке годиться? Не можна! Сам Тимко може, а іншим не можна! От до чого зажерливість доводить падлюк!

Тимко тупо дивився в куток, і душа його згиналася під тягарем обвинувачень. Батько стояв серед кімнати прямий і дужий, як башта, все витирав і витирав руки, говорив гуркітливим басом; його ясно-блакитні очі тільки зрідка поглядали на Тимка, а більше дивилися на рушник. Так само дивилися й підборіддя, і зім'яті у великі складки голені щокни. І Тимка вражали не стільки його слова, скільки виявлена в позі і в голосі сила. Тимко почував, що перед цією силою він, Тимко, — нікчема, і більше нічого він почуву-

вати не міг. Не міг він і думати, але для злості залишалося місце, і Тимко злостився на Сергія і матір. Сергій дивився на Тимка з посмішкою і разів зо два голосно засміявся, а мати стояла поряд з батьком і удавала, ніби воґа сумно усміхається. Вони просто раді, що Тимко опинився в такій скруті, що він обернувся в таку жалюгідну нікчемність. Тимко умудрився навіть глянути на Сергія нищівним поглядом.

Батько пішов у кухню, а Сергій реґотав:

— Та не́вже, Тимко, ти хотів калюжу собі заґарбати?

Тимко несамовито рвонув плечима на знак протесту проти Сербожчиного втручання, кинув ще один погляд погрози і презирства, але взагалі пози не змінив і так само дивився в куток. Він терпіти не міг принизливих становищ і в таких випадках старався компенсувати збитки з допомогою нерухомої похмурості. Тепер Тимко вже починав відчувати невелике задоволення, що походило з витриманості стилю, але раптом на нього звалилося нове випробування, далеко тяжче. Коли мати встигла залишити позу сумного спостерігача, Тимко не помітив. В його вуха несподівано проникли нестерпні дикі слова, ні з чим не зрівнянний щодо сили удар:

— Та йому не тільки на калюжу задрісно. Він і на пироги позаздрив, що для батька лишили. А може, це й не він?

У Тимковому мозку стався панічний рух. З розкритим ротом Тимко оглянувся на матір: вона стояла і дивилася на тарілку, на якій колись лежали два пироги. Невідома сила підхопила Тимка, перекинула в іншу кімнату, загорнула в чорний нерозбірливий туман і кинула в ліжко. Тимкові ноги в мокрих черевиках звисли з ліжка, а в усьому тілі Тимка загуло горе, облите риданнями. Крізь туман і безладдя пробився до нього лункий сміх Сербожки, але Тимко вже почував, що все скінчене, все зруйноване, нічого не можна додати до його відчаю.

Через півхвилини мати сіла поруч з ним на ліжко, від цього ридання розлилися ще шйрше і захопили навіть ноги, ноги задрігали по краю ліжка.

Мати поклала руку на Тимкове плече і сказала:

— Заспокойся, голубе, чого ти так побиваєшся. За якісь пироги, бог з ними.

Після цих слів ридання немов вирвалися з тіснини й покотилися далі широкою річкою. Вони котилися так під ласкавою рукою матері, аж поки батько не сказав з другої кімнати:

— Пироги з'їв? Які пироги? Що мені лишили?

Тут Тимко перестав ридати, але зовсім не тому, що горе стало менше, а тому, що батько говорив неголосно, до того ж з другої кімнати, його слова і так важко було почути. Щось тихо відповів Сербожка, а батько говорив далі:

— А, так, справді, я тільки один пиріг з'їв за обідом! А Тимко з'їв? Та може, не він? І нічого не лишив? Не може бути! Ну!? Він не такий! Він же завжди казав, що мене дуже любить. Непоро-

зуміння. Ніколи не повірю. Це миші з'їли. Ось тут лежали? Це миші, звичайно.

Тимко розумів, що на нього ніхто не сердиться, але розумів також, що про мишей говорить навмисно, щоб йому допекти. І все-таки в його уявленні і справді з'явилися дві миші. Вони нахабно влізли в тарілку, затремтіли в них хвостиками. А потім кожна миша відкусила півпирога. Це видовище тільки одну секунду займало екран. Негайно пригадалася інша картина: пироги з'їв Тимко на сходах, і при цьому без будь-якої приємності. Тимко ще раз тяжко схлипнув: Він розумів, що з ліжка вставати ще рано, становище все-таки здорово зіпсоване. Мати погладжувала його по потилиці:

— Погаю це, Тимчику, зробив. Пирогів скільки хоч можна наліпити, пирогів не жалко, а тільки не можна так хапати, треба і про батька подумати. Правду я, синку, кажу?

Тимко мовчав. У глибині його восьмирічної душі маршем пройшло кілька міркувань, всі вони мали характер виправдання. По-перше, він думав, що батько пирогів не хоче, по-друге, пирогів було тільки два, по-третє, може, Серьожка за обідом більше з'їв пирогів, ніж Тимко. Мати говорила далі:

— І потім: як же це так, не спитавши? Щоб ніхто не бачив! Так не годиться, синку.

Тимко не бачив обличчя матері, але добре знав, яке воно в цю хвилину: воно кругле, піжне, лагідне, сірі очі мружаться, а на повних губах усмішка і на верхній губі маленька родимка з двома волосинками.

Тимко поплив у бездумному приємному спокої, такому приємному, що раптом захотілося в усьому погодитися з матір'ю. І саме в цей час мати з силою повернула його голову і заглянула в обличчя. Вона справді усміхалась, і від усмішки виходила сила, тепла і широка, яка не принижувала Тимка і не обертала в нікчемність.

Тимко блискучим поглядом, добре промитим слізною бурею, глянув на матір.

— Ну, що скажеш?

— Я не буду так робити, мамочко, слово честі, не буду.

— От і розумний. Вставай, будемо вечеряти.

Вона поплескала його по вуху і пішла. Але вставати не можна було: в другій кімнаті гунав чобітьми батько. Якщо встати, він зараз же почне про мишей. Тому Тимко лежав боком і дивився на шафу. Але чоботи батька почулися ближче, і він став на порозі кімнати. Чомусь батьки збудовані так, що як тільки їх побачиш, усе зупиняється в душі і чекає, що буде далі. Батько підійшов ближче до ліжка, взяв стілець, поставив його перед очима Тимка і сів. Добре б швидше заплющити очі, але й очі зупинились, не заплющуються. Батько усміхається, якимсь особливо це в нього виходить: і весело, і водночас їдко. І в їдкі складки складаються в нього жорсткі, виголені, рум'яні щіки. Батько наблизив до Тимка знайоме, сильне, розумне обличчя:

— Ти, Тимофію, не слухай матері. Якщо ще десь доведеться, калюжа яка або пиріг, не зважай: хапай швидше, а то прогавиш, інший вхопить, правда?

Тимко зрозумів хитрий хід батька, і тому, що зрозумів, батько став доступнішим і простішим. Тимкова душа стрепенулася, дзенькнула веселими шестернями і знову пішла, як, буває, райтом піде зупинений годинник, тільки-но візьме його в руки добрий майстер. Тимко щиро усміхнувся блакитними, ще вогкими очима і відповів батькові пошепки:

— Ні, неправда...

— Еге, та ти розумний. Я думав, ти нічого не тямити! Значить, чого ж? Виходить так, що можна йти чай пити?

Тимко сказав уже вільніше, хоч у голосі ще дряпали якісь камінці, принесені сльозами:

— А ти не ображаєшся? За пироги?

— Спочатку ображався, а тепер перестав.

— Мама ще напече.

— От і я так подумав.

— А ти не ображайся.

— Замнемо,— сказав батько.

— Замнемо,— засміявся Тимко, схопився з ліжка і кинувся до батькових колін. Батько лягнув його по м'якому місці і сказав:

— Ось по цьому самому місці колись ремінцем глґдили в подібних випадках. Але я думаю, що це зайве.

Тимко глянув угору на батькове підборіддя і відповів так, як часто говорив батько:

— Абсолютно зайве!

— Ну, ходімо вечеряти.

В ідальні Серьожка вже не сидів за книжкою, а зустрів Тимка натякаючим іронічним поглядом. Але Тимко був такий задоволений життям, що не став протестувати. А як тільки сіли за стіл, батько сказав такі слова, які круто змінили світ і остаточно повернули його до Тимка життєрадісним і цікавим боком:

— Тимко з Кириком хотіли провести в двір якусь калюжу, а тут діла такі, що до нас і вся річка може завітати.

— Що ти кажеш?

— Надзвичайно погані звістки! Вчора прибуло на метр, а сьогодні на метр і двадцять сотих. Повідь, здається, буде справжня.

— А що робити? — спитала мати.

— Вже робиться. Сьогодні вночі починають укріплювати дамбу.

Тікаючи від річки, посад не рятувався від її пустощів. Під час найвищої води перший будиночок, що стояв на самому березі коло моста, не заливався водою, тут річка завжди підпирала той самий берег, що підбіг до неї вузьким відрогом від горбів на горизонті. По цьому відрозу давно колись і почав будуватися посад. Але цим, протягом трьох століть його історії, хатки посаду роз-

кидалися по схилах відрога і спустилися до плавнів. Плавні розходилися широко вгору по річці. З цього боку щовесні і підходила до посаду повідь. Край плавнів стояли хатки, які плавали щороку, навіть при низькій воді. Вони й будувалися з розрахунком на цю неприємність, усі стояли на тонких високих ніжках, а жителі входили в ці хатки по крутих високих східцях. Жителі цієї смуги здавна славились буйними характерами і скромними потребами, виключаючи потребу в казенному вині, яку в усякому разі назвати скромною аж ніяк не можна: вони дудлили горілку в надмірній кількості, хоч і з помірною закускою, викликаючи подив поміркованіших людей:

— І звідки вони гроші беруть, оці шолудіївці?

Шолудіївка, як називали цю мокру смугу, справді мала дуже обмежені грошові прибутки. Народ тут жив малокваліфікований, часом він перебивався чорною роботою на лісових складах, на розвантажуванні барж, а більше блукав по берегах з двома-трьома вудочками або шастав по річці на стародавніх душогубках. А рибою наша річка не дуже славилася, попадалася в ній невелика рыбка невизначеного походження, про яку самі шолудіївці говорили:

— Це не чехоня, а щось подібне до чехоні.

Коли розширився завод, становище шолудіївців поліпшало, але і старий побут ще процвітав над плавнями.

Залізничний насип, що проходив від моста, розрізав посад на дві частини: «Райок» і «Занасип». Між Шолудіївкою та насипом розкидані численні будиночки, що належать найбільш хазяїновитому населенню посаду. Тут живуть візники, воловики, крамарі, кравці, городники. Будиночки, що належать їм, споруджені за старими рисунками, схваленими життям ще за царя Олексія Михайловича. Стіни їх зроблені з глини й кізяка на легкому дерев'яному каркасі, з призьбами та віконницями, але, йдучи за віком, вкриті не соломою, а залізом. Замість стародавньої глиняної долівки, в них справжні фарбовані підлоги. Але за тією самою старовинною модою будиночки оточені вишневими садами, соняшниками й стеблами кукурудзи, обгороджені досить високими парканами, а на вулицю дивляться добротними ворітми, вкритими двохсхилим вузьким залізним дахом. Взагалі, тут квітуче царство, і назване воно «Райком» з деякою претензією. Останнім часом будиночки тут почали будувати ширші, на дві-три квартири. У багатьох будиночках жили не тільки хазяїн, але й квартиранти — робітники та службовці заводу сільськогосподарських машин.

Основна заводська громадськість розміщалася по другий бік залізничного насипу. Там стояло багато цегляних, двоповерхових і триповерхових будинків, були мостові і навіть тротуари, там був і театр. Але й тут між солідними спорудами були розкидані такі самі райські дворики, що належали посадським старожилам.

Високе залізничне полотно, що поділяло посад на дві частини, поділяло і їх весняну долю: «Занасип» ніколи не терпів від

води. Тільки в двох місцях, де крізь насип під чавунними містками пробивались вулиці, вода могла проникнути до заводу, але в цих місцях неважко було перегородити їй дорогу.

«Райок» не мав таких переваг. Під час високої поводи він перетворювався у Венецію, і, зважаючи на цю подібність, багато будиноків тут стояло на палях. Правда, років з двадцять тому, за міського голови Кандиби, що мав власний будинок на «Райку», була збудована земляна дамба. Вона великодушно пройшла між «Райком» і Шолудіївкою, не позбавляючи шолудіївців звичних для них весняних ванн. Але після Кандиби дамба ця ні разу не ремонтувалась і виконувала свої обов'язки сляк-так...

Наступного дня була неділя. Як тільки Тимко поснідав, він негайно подався до дамби. Всі люди поспішали туди, навігація на вуличному потоку була припинена, кращі кораблі валялися де попало. Поки Тимко дійшов до дамби, разом з ним уже йшла ціла компанія: і Митрошка Григор'єв, і Кирик, і Петя Губенко, і багато інших. Петя сьогодні був веселий. Він підійшов до Тимка і спитав:

— Ти куди?

— Туди.

— І я туди.

— А чого ти сьогодні не такий?

— Не який?

— А ти вчора був такий: все думав та думав.

— Та так, — сказав Петя. — З сестрою побився. — Петя ніяково усміхнувся. — З Наташею. Через зошит.

— Яка Наташа?

— А сестра Наташа. Вона в дев'ятому класі.

— А-а! Я знаю. Губенко Наташа?

Тимко добре знав Губенко Наташу. Вона була головою шкільного комітету і часто заходила в їх клас, щоб полаяти хлопців за бруд або розтоптану крейду,

Користуючись неділею, на дамбі зібралось багато народу. З неба дивилося приємне квітневе сонце. Дамба була тверда, злежана, ще не розтала після морозів. Перед дамбою плавала Шолудіївка; її жителі жваво шастали між будиночками на своїх душогубках або лавили туди й сюди по високих крутих ганочках; вода підійшла до висоти підлог.

Вона не підійшла ще й до дамби і взагалі стояла нерухома, спокійна і брудна, піднявши на себе весь накопичений за рік бруд шолудіївських вулиць: гній, соломку, ганчірки і папірці. На вільній смужці коло дамби були вже навалені купи дощок і колод, насилу оберталися довгі підводи — «розводки», метушилися теслярі. Дамба була завдовжки понад кілометр і скрізь ішла робота, теслярі з молотками та лопатами кріпили стовпи і прибивали до них криві шорсткі дошки. По другий бік дамби повзали в пухкій землі «калимажки», перекидаючи до насипу, свіжі купки землі.

По самій дамбі бродили жителі і заводські робітники. Бичков

стояв у новому піджаці і говорив кравцеві Григор'єву, маленькому кволому чоловічкові, в якого замість вусів ще в молодості виросло по три волосини біля куточків губ та так і залишилися на все життя:

— Дивись, скільки народу пагнали! І марно. Марно,— рішуче буркнув Бичков.— Хто сказав, що буде вода? Хто сказав? Вода буває якраз через десять років. Була в сімнадцятому, значить у двадцять сьомому буде. А це так. Ось!.. Дивіться, які ми дбайливі. Де вона, а ми тут і з дошками, і з калимажками. Он глянть: ходить, ходить хазяїн! Чим не хазяїн? А насправді Спірка це Самохін. Вчора кочегаром був, а сьогодні він більшовик. І все знає, і яка повідь, і яка дамба потрібна. З книжечкою ходить.

Тимко і Петя обійшли всю дамбу, два рази спускались аж до води, кинули палицю й дивилися, куди вона попливе. Палиця довго стояла нерухомо, а потім ледве помітно почала посуватися вздовж берега.

— А де ваш човен стоїть? — спитав Тимко.

— А там на річці. Там дядько мій на мосту служить.

У цього Петі все життя сповнене завидними речами. Вчора матрос, а сьогодні дядько на самому мосту.

— А чим він служить?

— А він називається начальник моста.

Петя промовив це без хвальби, але все одно, гостра заздрість кольнула в Тимкове серце.

— Може, ти ще скажеш, що він більшовик?

— А він справді — партійний. Справді — комуніст.

— Брешеш!

Петя усміхнувся:

— А чого мені брехати?

— Ти гадаєш, що куди не подивишся, там усі тобі комуністи?

— Дивак ти якийсь, та він же і є комуніст.

— А чому ви човна сюди не приженете?

— Куди? На дамбу?

— Ось сюди. Тут і поставити. Шикарно було б!

— Сюди не можна поставити. Мине ще три дні або чотири дні, і тоді вода через дамбу піде.

— Як? Прямо на «Райок»?

— Прямо на ці будинки.

— От здорово! А звідки ти знаєш?

— А батько казав.

— А він звідки знає?

— Він усе знає. Він каже: нещастя буде, якщо не втримають.

А то так і залле. Все залле.

Петя показав на «Райок» і глянув на Тимка серйозними чорними очима.

Тимко глянув у напрямі його руки, і в його уяві постали всі ці хати, сади, дворики, що плавають у воді. В Тимкових очах засвітилося захоплення.

— От гарпо! Тоді будемо тут човном плавати, правда?

Петя насупив брови:

— Човном можна плавати. Тільки буде шкода.

— Чого тобі шкода?

— А людей.

Тимко засміявся:

— О! Людей! Он же там залито, а люди всі цілі. І катаються на човнах. А чого шкода? І туди човном, і сюди човном! А там під мостом аж на самий завод.

— У завод? У завод нізащо не пустять!

— А я попрошу. Я скажу: тільки на хвилинку, подивлюсь і назад.

— Воду туди не пустять. Хто тобі пустить воду? Щоб завод став?

Тимко спішно замислився.

Стати завод не може — це Тимко добре розумів, бо завод у його очах був наймогутнішим і найпоказнішим явищем. З заводу щодня приходив батько і приносив із собою якийсь особливий, складний і радісний запах справжнього, великого життя. І Тимко недовго думав, поступився:

— А чого він стане? Тільки під мостами перегородити — і все.

У цю неділю життя йшло не тільки нормально, а навіть весело. На дамбі булолюдно, гуляли дівчата і юнаки. Колеса возів приємно й мирно постукували втулками. Спиридон Самохін походжав по дамбі, поглядав на Шолудіївку та солідно й акуратно записував у блокнот число привезених дощок і калімажок землі. Ділові люди підходили до нього так само спокійно, вони розмовляли, повільно обертались обличчям то в бік Шолудіївки, то в бік «Райка». Навіть шолудіївці, звичайно люди задиристі, під'їжджали на своїх душогубках до берега і висловлювали бажання, які не мали ніякого відношення до загрози поводі:

— Гей, жовтенька, ходім прокатаю на швидкому човнику! А, та це Катя! Катю, навіщо вам на дамбі ніжки мучити? Сідайте!

— Перекинеш!

— Та яка ж мені користь перекидати. Старий моряк, що ви!

І деякі дівчата, кокетливо підібравши спідниці, сходили з насипу і обережно, з відповідним для такого випадку хвилюванням, ступали носком на хитку душогубку, а потім сповнювали криком усі плавні й падали в галантні обійми човняра. З дамби дивились на них інші дівчата і юнаки і кричали:

— Катю, не вір йому, він обманщик, у нього човен з дірками!

— Ночуватимеш на даху!

На великому, справжньому човні техніка Верьовкіна каталась компанія молоді, гребли двома парами весел, грали на гармонії і співали:

Вниз по Волге-реке...

А коли настав вечір, на дамбі розклали багаття, нова зміна робітників так само мирно постукувала сокирами та втулками підвід, а коло вогнів збиралися різні люди і негослоно розмовляли, згадували колишні поводи. В їх розповідях проривався зрідка сміх і не було жодного трагічного випадку.

Надвечір і хлопчикам прибуло клопоту і вражень. Взагалі, за цей день вони набігалися, надивилися, наговорилися, насперечалися на цілий рік. А багато хто й наголодувався. Коли смеркло, поприходили матері і розшукували своїх надто вразливих синів. Деякі лагідно, з тихою, сердечною розмовою повели дітей обідати або вечеряти, а дехто і стусаном спрямував волоцюгу додому, користуючись для цього природною зручністю м'якого схилу дамби.

А були й такі, що і зовсім не знайшли того, кого шукали, ходили й питали зустрічних:

— Не бачили Кольки? Ну, що ти скажеш, до чого поганий хлопчисько!

А Колька в цей час, близько познайомившись з хазяїном калимажки, сидить на вузькій жердині і цмокає на коняку, перебираючи в руках мотузяні віжки.

Піти додому було важко, події перебігали занадто швидко: не встигнеш розкрити очі на одну, як налігає інша. Не встигла перекинутися душогубка з напів'яним парубком, не встиг парубок віджати брудну воду, як щось закричали праворуч, і треба летіти туди, сяк-так роздивляючись дорогу збудженими очима. А там привезли мішки, а в іншому місці розпрягся кінь, а з лівого боку під'їхав грузовик, а з правого заграла гармонія, а в середині засвітилися фари лакованої машини,— прибув голова виконкому. І знов, і знов повинні працювати втомлені ноги, і знову вдвляються вперед жадібні очі, і знову людина повинна пихтїти, перемагаючи численні віддалі. А коли настав вечір, до різноманітних скороминущих випадків прилучилися ще й результати дня. Головне: вода підійшла аж до самої дамби. Брудний Митрошка вже бродив у воді і кричав до тих, що стояли вгорі:

— Вже дві дошки закрила! Дві дошки закрила!

Верхні слухали, звисивши голови вниз, і мліли від заздрості до Митрошки, якому доля послала таке виняткове щастя,— лагідних батьків, що дозволили Митрошці цілий день прогуляти без черевиків.

Але вже на другий день уранці картина змінилася: Митрошка вже не міг бродити під дамбою. У Шолудіївці вода добиралася до підлог, і шолудіївці не каталися на душогубках, а перетягали пожитки на горища. Як і вчора, приїздив голова виконкому, покрутив головою, клопоту в нього було багато: навколо самого міста дамба простяглася на десять кілометрів.

Минув ще день і ще один. Вода прибувала на очах по півтора метра за добу. У шолудіївських будиночках зникли вікна. Поверхня води вже не стояла брудною домашньою калюшкою, зникло

кудись різне дрібне сміття. Помітніша стала течія, подекуди з'явилися коловороти, а вітрець, набігаючи, вже підіймав звичайну рябеньку хвилю. Під самою дамбою вода починала бити потихеньку частими дрібними сплесками. Дошки були дошиті до самих верхів закопаних стовпів, досипано було землі. По висоті дамби ще залишалось непокритих водою кілька метрів, але скептики скоса поглядали на тонку стінку дамби: для того, щоб удержати натиск річки, треба було розширити стінку принаймні вдвічі. Двадцять четвертого квітня рівень води досяг висоти сімнадцятого року. Ввечері цього дня завод припинив роботу і оголосив мобілізацію всіх робітників для боротьби з повіддю. Закрилися школи. На станційні колії були подані товарні вагони для потерпілих.

Двадцять п'ятого числа Минаєви встали вдосвіта. Ще ввечері батько сказав:

— Вагон хоч і одержали, а перебиратися поки що почекаємо. Сергію, збери наші лопати, совки — все, що є. А ти не швендай під ногами, сиди дома, вічого тобі по дамбі лазити.

Але очі Тимка відповіли батькові таким стражданням, що батько засміявся і махнув рукою:

— Тільки там вічого спостерігачем ходити, візьмеш відро, будеш мішки насипати.

Тимко трохи образився на батька за «спостерігача». Виходило так, начебто він не допомагав робити носилки.

Дамбу було поділено на три ділянки. Найлівішу доручили заводові, середню — «жителям», а праву, найнебезпечнішу, що підходила до головного русла річки, — полкові Червоної Армії. Червоноармійці працювали вже вчора. Тимко з хлопцями бігав туди, але на дамбу пробратися не вдалося, навколо стояли вартові з гвинтівками і не хотіли навіть розмовляти з гостями. Хлопчики довго сиділи на паркані й дивилися здалеку на роботу червоноармійців. Робота полку справляла враження дуже важливої і суворої дії. Тимко відчув це і в постатях командирів, перетягнутих поясами, і в швидких економних рухах військових, і в заклопотаному русі грузовиків, і в двох прапорцях, поставлених на дамбі: один синій, другий зелений. І батько сказав увечері:

— З правого боку, хоч і важко, але там втримають. Легко сказати: полк Червоної Армії! Куди там тій річці!

Почувши ці слова, Тимко аж рота розкрив, так це було чудово і сильно. Тому, що проти річки виступив полк Червоної Армії, уся річка уявилася Тимкові зовсім в іншому вигляді. Йому вже не хотілося кататися човном, а треба було так само спокійно і суворо стати проти неї, як стали червоноармійці. Духовні очі Тимка бачили тепер річку, в усій її шкідливій силі, бачили страшну могутність її руху й натиску, бачили обриси берегів, що ледве бовваніють у тумані горизонтів. Тимкові захотілося теж боротися проти неї, і тому він почав ненавидіти Бичкова.

Вчора, коли вони з батьком і Сергієм робили в сараї носилки, підійшов Бичков, довго стояв і дивився на їх роботу, а тоді за своїм звичаєм втупився в землю оброслим обличчям і сказав:

— Чого це, Василю Івановичу, сили марнуєш! Чув я, тебе начальником над річкою призначили. Нащо тобі носилки?

— Не начальником, а помічником начальника ділянки. А носилки однаково потрібні.

— Хе! Носилками річку зупинять! Що на носилки покладеш?

— Мішок із землею, — відповів Минаєв.

— Пізно мішки класти. Треба було зимою дамбу робити. А тепер, звичайно, за що попало, за те й хватаєшся. І солдатів мало пригнали, червоноармійців. Що ж там, полк!

Минаєв зібрався щось відповісти, але в цей час на дверях сараю з'явився Льонька Бичков і повернувшись до свого батька широко, вилицювате обличчя:

— Хоч ти й батько, а сказав пісенітницю.

— От! Новий пророк з'явився! Звідки ти взявся, господи прости!

— А я тут і був. «Пригнали!» Стара ти людина, а таке кажеш. Вони тобі на допомогу прийшли, а по-твоєму — пригнали!

— Один чорт, «на допомогу!» Ну, от їх і пригнали, значить, на допомогу. Наказали, вони й поїхали. Що ж тут говорити? Солдат — усе зрозуміло! А ти ще шмаркач батькові зауваження робити.

Бичков похмуро і сонно дивився на сина. Льонька постояв, постояв на дверях, нічого не сказав, грюкнув дверима і пішов з двору. Бичков повернув голову, дивлячись йому вслід, і довго так стояв і дивився на хвіртку, за якою зник Льонька. На Минаєві дивилося тільки його вухо, таке саме волохате, як і весь Бичков. Минаєв примружився на це вухо і сказав, ніби до синів:

— Ходить і базікає. І час марнує, і язик. Для чого носилки?

Бичков враз обернувся і закивав бородою:

— Тобі мого язика шкода?

— Шкода.

— Мого язика?

— Твого язика.

Хлопці зареготали.

Бичков повів оком по сараю і мовчки відійшов був, але обернувся:

— Тобі мого життя не шкода.

Минаєв прикусив губу й оглушливо почав бити важким молотком по довгому цвяху. Двома ударами загнав цвях у дерево і ще оглушливіше тріснув його по головці, тільки брязкіт пішов по двору. І під цей брязкіт сказав Бичкову:

— Іди ти базікати в церкву!

Бичков пішов.

Усе це згадав Тимко по дорозі до дамби. Розмови ці, складні,

нові, запальні, якомсь особливо його хвилювали. Він повертав душу на всі боки і всюди зустрічав велику людську тривогу і багато чого в ній не розбирав.

В його руці злегка постукувало відро, такі самі звуки то там, то там чути було на вулиці. В темному ще тумані світанку по вулиці білили носилки, підняті на плечі людей. За вулицею, над дахами будинків і над віниками голих ще дерев ледве помітно починало рожевіти небо. І там, де воно рожевіло, і в тому напрямі, де була річка і дамба, затаїлася чужа, якась мерзотна тиша, а люди поспішали до неї назустріч. Попереду голови людей і піднесені над ними лопати швидко зникали в залишках нічної темряви. Десь дуже далеко гавкали собаки, голос кожної було чути, він надавав наступаючому дневі недоброго і несимпатичного вигляду. Тимко підбіг до батька і торкнув його за рукав. Батько сказав неголосно, простуючи далі:

— Нічого, Тимофію, ступай жвавніше!

На заводській ділянці дамби зміни мінялися о шостій годині ранку і ввечері. Двадцять шостого, щойно схилилося сонце, Минаєв сказав Тимкові:

— Прийшли ваші змінники?

— Вже прийшли, а я ще трошки.

— Ходи зі мною. Подивимся ділянку.

Тимко віддав відро Володі Сороці і побіг за батьком. Вони пішли по дамбі. Сьогодні день минув щасливо. Вітрець дув на річку, було тепло, працювалося весело, зроблено було багато. Минаєв поглядав на Шолудіївку, від якої над водою залишилися тільки дахи. Ще вранці рятувальні човни познімали з горищ людей і відвезли у вагони. Вчора у вагон перебралися і Минаєви. Сонце сідало за Шолудіївкою, і від цього її дахи здавалися чорними.

Річка стояла врівень з дамбою, мов у склянці, налитій по віщя.

Внизу і на схилі дамби копошилися люди, а на верху, втрамбованому і втоптаному, маячили тільки окремі постаті.

Тимко підскакував поряд з батьком, щоб не відставати. Він поглядав на річку з тривожним гнівом. Річка йшла за дахи Шолудіївки, на захід, а також вправо і вліво безкрайнім морем. Воно тепер причаїлося і мовчало, але, звичайно, тільки про те й думало, щоб кинутися на посад, дахи якого тепер видно було далеко вниз.

Коло підніжжя дамби сперечались. Льонька Бичков кричав:

— По-перше, я не житель, а фабзавучник, значить — робітник.

Йому відповідав гугнявий, спокійний, трошечки презирливий голос:

— А говориш, як житель.

— Та що ти: житель, житель. Жителі теж дні і ночі на дамбі.

— Їм так і належить. Така в них організація.

— Чого ж ти, як житель, як житель...

— А міркуєш ти, як житель. Я тобі кажу: йди додому, твоя зміна скінчилася.

— А я не хочу. Маю я право чи не маю?

Минаєв бігом спустився з дамби. Тимко стояв нагорі і слухав, завмираючи від складності і серйозності обстановки.

— В чому тут справа? — спитав Минаєв.

Проти вилицюватого, сердитого Льоньки стояв молодий токар Голубєв, розпорядник робіт на цьому відрізку. На запитання Минаєва, ніхто не відповів. Видно, що і Голубєв не був певний своєї правоти. Минаєв оглянувся: серед носилок, лопат і мішків стояли люди і з цікавістю прислухалися до суперечки.

— Чого ви сперечаєтесь? Працювати покинули...

— Та як же не сперечатись, — мало не плачучи сказав Льонька. — Жене мене додому. Прямо в шию, пристав і пристав.

— Такий наказ, Льонько.

Льонька відвернувся:

— Наказ! Наказ для порядку. А якщо я хочу ще працювати?

— У нього хата в «Райку», от він хвилюється, — сказав звідкись збоку тихий східний голос. Льонька люто обернувся і нажився всією своєю постантю:

— Хай вона завалиться, моя хата! Забери її собі, дурню!

— І правда, що дурень, — сказав інший голос, басовитий і теж східний. — Льонька не заради хати працює.

— Льонько, заспокойся і йди додому, — спокійно промовив Минаєв.

Льонька розмахнувся лопатою і люто всадив її в землю:

— Не піду! Не має права! Якщо я хочу працювати!

— А дисципліни в тебе нема. За такі розмови я міг би тебе й зовсім прогнати з дамби, та от молодий ти...

— Та чому?

— Не можна. Тепер твоє геройство не потрібне. Таких героїв тут багато... А ти чогось задаєшся, начебто ти кращий від усіх!

— Це завжди потрібно...

— Ні, не завжди. Тепер ви всі тут герої, ладні працювати без відпочинку, а якщо завтра, післязавтра справді треба буде, а вас нема, ви занедужали, і ні к лихій годині. Що тоді буде?

— Не занедужаю, — Льонька вперто тримався за лопату.

— Марш додому, кажу тобі! — раптом загорлав на нього Минаєв. Тимко на верху дамби злякався, його ноги сіпнулися і швидко переступили. Льонька відскочив убік і кинув лопату. Потім хмуρο рушив до посаду, але спинився і пробурчав:

— Так би й говорили з самого початку, а то житель, житель!

Кругом зареготали. Минаєв, усміхаючись, виліз по крутому схилу нагору і звідти показав Льоньці кулак. Тоді Льонька поклав руку на потилицю, потім махнув нею і побрів додому. До Минаєва швидко підійшов у шинелі, перетягнутій поясом, Губенко. Його чорна борода була скуйовджена і виявляла хвилювання.

— Василю Івановичу, я відмовляюся з ними морочитись. Я не можу. Я ніколи не працював у домі для божевільних.

— Не ходять?

— По-перше, не ходять, по-друге, погано працюють. Вони веіх підведуть.

Він помовчав і додав:

— Сволота!

— Ну ходім. А як дамба?

— Та поки нічого, держить. Та тільки... слабка, дуже слабка.

Губенко був такий самий на зріст, як і Минаєв. Тимкові до-велося поспішати слідом за ними бігцем.

На «жительській» ділянці народу було помітно менше, але Губенко, здається, помилився. Народ був у великому русі. Тут було багато жінок. Вони про щось торохтіли, сварилися і все перебігали, прямуючи до одного місця.

— Чого ви всі вкупі? — спитав Губенко.

Молода широка постать жінки випросталась:

— Мокріє.

Минаєв широко ступив уперед. На крутому схилі дамби смуга майже з метр завдовжки сочилася тонкими струмками, що збігали вниз. Тимко дивився на струмки з-під батькової руки і нічого не бачив у них страшного. Але батько, видно, схвилювався:

— Ай-ай-ай! Дуже погано! Та що ж ви мішками затуляєте! Ну, ще два мішки покладете, а третій однаково злізе. На чому він триматиметься! А де ж ваші люди?

Жінки мовчали.

— Бичков де?

— Бичкова і вчора не було, — відповів Губенко.

— Бичков хату буде Ракитянському, — сказала одна з жінок.

— Хату? За насипом?

— Та ні, в «Райку».

— Тьху, ну вас к чорту, ідіоти! — розсердився Минаєв. — А Захарченко, а Волончук? А той... Григор'єв?

— Волончук приходив, та мокрісінький. Каже, з горя випив.

А Захарченко вчора був, а сьогодні до міста чогось пішов.

— Так... Ну, добре, починайте знизу...

— Зніміть мене звідси, не можу я за них відповідати... — почав Губенко.

— Чого тобі за них відповідати? Ти кінчай цю діру, а я по-біжу по допомогу. Тимко, йди додому, я пізніш прийду.

Вранці, коли прийшла зміна, ніхто вже не думав іти додому спочивати. Тимко прибіг з Петею і не пізнав дамби. Над нею бешкетувала негода, ховаючи від очей і Шолудівку, і річку. Дрібний дощик то вщухав, то накидався зверху холодними лихими поривами. З річки налетів сильний вітер і розсипався мокрими, липкими хвилями. По річці ходили хвилі і пінїлися гребінцями. Майже без перепочинку біля краю дамби сплескували язики води, розлива-

лись по насипу і збігали вниз тонкою, піняво-ажурною тканиною. Люди ковзали по схилах, падали, скочувалися до підніжжя.

Тимко, Петя, Володя та інші хлопчики не встигали наповнювати землею порожні мішки. Земля зробилась рідка і неслухняна. Вона липла до відра, до рук і не хотіла висипатися в мішок. Голубев сказав, щоб землю брали в сараях сусідніх дворів, але тільки-но хлопчики побігли туди, як на неосідланому широкому коні прискакав мокрий і брудний Минаєв і наказав:

— Голубев, бери всіх комсомольців і марш у центр. Там на силу держать!

Молодь кинулась до центра. Тимко нерішуче оглянувся. Батько глянув на нього невидючим поглядом і поскакав далі. Тимко вхопив своє відро і побіг за комсомольцями. Попереду, розкидаючи черевиками рідке болото, біг Петя. Минаєв галопом випередив їх.

Коли Тимко підбіг до центра, комсомольці всі були там. Жінки сторопіло відступили. Між людьми топтався Григор'єв і стогнав. Перед самим носом Тимка Льонька Бичков з важким мішком навалився на пучину грязі, що дивно булькала біля самого підніжжя, і закричав:

— Мішки!!! Швидше мішки!!

Тимко відскочив убік перед хвилею людей з мішками і впав на першій горбок сухішої землі. Кілька чоловік впали поруч нього, інші стрибали до них з порожніми мішками. Хтось вирвав відро з рук Тимка, і він почав працювати голими руками. Праворуч від нього опинився Петя, швидко мигтів совком і зашептав:

— Зараз... зараз... кінець буде зараз...

Тимко підвів голову. Далеко вгорі розповзався схил дамби, по ньому бігали, повзали, скочувалися комсомольці і з силою впили в земляне місиво важкі мішки з землею. До Тимка стрімголов скотився Льонька з чорним від грязі обличчям і, задихаючись, прохрипів:

— Давайте, хлопці, давайте!

— Ой!! — закричав хтось попереду, на крик метнулися. Тимко з жахом побачив, як на схилі задихала, підіймаючись, ціла купа мішків. Раптом між ними вирвався і підскочив угору чорний блискучий купол і розтанув у широкому потоці. Кілька мішків важко полізли вниз, а на їх місці кривим струменем забила несподівано чиста вода. Льонька скочив туди з мішком і враз провалився по пояс. Над головою Тимка залунав різкий голос батька:

— Всі нагору! Геть звідси! Розбігайся по дамбі!

Тимко тільки на мить оглянувся на батька. Він мигнув у його очах тремтливою плямою і зник у загальному вихорі тривоги. По колінах Тимка вдарила холодна хвиля води, потім вона вдарила в груди й повалила навзнік. Падаючи, Тимко вхопився за плече Петі, але і Петя падав. Перед самим обличчям Тимка виникла нога коня, і чийсь голос сказав спокійно:

— Хапай того!

Здається, це був голос батька. Тимко перевертом злетів угору. Він отямився тільки тоді, коли почув на щоді дивну, мокру щітку. Він розплющив очі і побачив страшенно близько обличчя Губенка. Тимко рукою відсунув від очей його бороду і сказав:

— Я ...нічого... Я встану. А де Петя?

— Почекай вставати,— сказав Губенко.

Він важко ліз на насип. На насипу сидів на коні батько і тримав на руках Петю.

Тимко глянув навкруги: по дамбі бігли люди. Внизу вже всюди була вода. В місці прориву вона йшла горбатим ревучим потоком і несамовито біла в стіну найближчого будинка. Будиночок хилився під її ударами, його дах піднявся одним краєм і раптом завалився.

— Кінець,— сказав батько.— Ми з тобою, здається, синами помінялися.

Губенко поставив Тимка на дамбу.

— Розберемося.

Човен плів вулицею «Райка». В човні сиділи батько, Губенко, Петя. Тимко не пізнавав своєї вулиці,— тільки верхні частини стін були над водою, і, мов курені, стояли на них дахи. На одному даху сидів Бичков і кричав до човна:

— Га-а! Катаєтеся!? Вам кататись? А я? Дім забрали й сина забрали?

Він ударив кулаком у груди:

— Сина забрали!

— Випив? — спокійно спитав Мицаєв.

Бичков виричав очі:

— Випив. А що ти думаєш? Вже й випити не можна. Ох, ви... утопійці! Утопійці! Сина забрали!

Губенко засміявся:

— Та кому такий батько потрібний? Барахло! І правильно Льонька зробив. Нащо йому такий батько?

— Не потрібен, значить? Не потрібен?

Човен був уже далеко, а Бичков усе щось галасував.

Тимко пошепки розповідав Петі, що Льонька зрікся батька і живе тепер у гуртожитку фабзавучників. Широко розкриваючи очі, Тимко сказав:

— Каже: я робітник, а це не мій батько. Він, каже,— шкурник. Ти розумієш?

Петя кивнув головою:

— Він правильно сказав.

І Тимко кивнув головою:

— Аякже, звичайно, правильно: таке лихо, а він хату будує, думає — от зароблю! Все собі хапає й хапає. Правда?

Який-небудь дворічний Жора дивиться з презирством на чашку молока, замахується на неї рученям і відвертається. Жора ситий, у нього нема бажання пити молоко. Ця майбутня людина не

вазнає ніяких проривів у галузі харчування. Але, мабуть, є інші галузі, де його потреби недосить задоволені. Може, в нього є потреба в симпатії до інших людей або принаймні до інших істот. А якщо в Жори нема ще такої потреби, то, може, її треба створити?

Мати дивиться на Жору любовним поглядом, та ці питання чомусь не цікавлять матір. Вони не цікавлять і першу-ліпшу квочку, першу-ліпшу матір в зоологічному царстві.

Там, де життя спрямовується інстинктом, там у матері єдина мета — нагодувати маля. І зоологічні матері виконують це завдання з благородною простотою: вони запахують у розкриті пащі, дзьоби, роти ті продукти, які їм вдається здобути і притягти в гніздо, запахають доти, доки задоволені пташенята не закриють ротових отворів. Після цього зоологічні матері можуть і відпочити, і задовольнити власні, особисті потреби.

Природа-мати дуже завбачливо дала зоологічним матерям дуже мудрі умови. По-перше, різні горобчики та ластівки, щоб нагодувати своїх діток, повинні зробити кілька десятків, а може й кілька сотень рейсів у повітрі протягом одного робочого дня. Дрібна мошка, що має в своєму тілі якусь соту калорії, вимагає окремого рейсу, та ще й часто невдалого. По-друге, зоологічні матері не володіють членоподільною мовою. Це досягнення властиве тільки людині. Виходить начебто, що людські матері поставлені в далеко кращі умови. Але саме ці зручні умови раз у раз стають причиною згубного виховання людських дітей...

Над людиною шефствують закони людського суспільства, а не тільки закони природи. Закони соціального життя мають далеко більшу точність, далеко більшу зручність, більшу логіку, ніж закони природи. Але вони ставлять до людини й далеко суворіші вимоги дисципліни, ніж мати-природа, і за нехтування цією дисципліною карають дуже суворо.

Дуже часто можна спостерігати: людська мати виявляє схильність коритися тільки законам природи, але водночас не зрікається благ людської культури. Як можна назвати таку поведінку? Тільки дворушництвом. І за цей злочин матері проти високої людської суті діти зазнають тяжкої кари: вони виростають неповноцінними членами людського суспільства.

Нашій матері не треба витрачати стільки енергії, щоб нагодувати своїх дітей. Людська техніка винайшла ринки, магазини, велику організовану заготовлю продуктів харчування. І тому згубно-зайвою стає пристрасть якнайбільше напхати їжі в ротові отвори дітей. І тим більше небезпечно абияк вживати з цією метою таке складне пристосування, як членоподільна мова.

Жора дивиться з презирством на чашку молока. Жора ситий. Але мати каже Жорі:

— Кішка хоче з'їсти молоко! Кішка дивиться на молоко. Ні! Кішці не дамо! Жора з'їсть молоко! Іди геть, кішко!

Слова матері схожі на правду. Кішка справді дивиться, кішка

справді не від того, щоб поснідати. Жора дивиться на кішку підозріло. І природа-мати triumфує: Жора не може допустити, щоб молоко їла кішка.

З таких дрібничок починається егоїст.

«Я не аскет, але потрібна діалектика почуттів».

Ф. Дзержинський.

Може, всі провали виховання можна звести до одної формули: «виховання жадності». Постійне, невгамовне, тривожне, підозріле прагнення спожити може виявлятися в найрізноманітніших формах, дуже часто зовсім не огидних із зовнішнього вигляду. Уже з перших місяців життя розвивається це прагнення. Якби нічого, крім цього прагнення, не було, соціальне життя, людська культура були б неможливі. Але поряд із цим прагненням розвивається і росте знання життя і насамперед знання про межі жадності.

В буржуазному суспільстві жадність регулюється конкуренцією. Там розмах бажань однієї людини обмежується розмахом бажань іншої. Це схоже на коливання мільйонів маятників, безладно розставлених у тісному просторі. Вони ходять у різних напрямках і площинах, чіпляються один за одного, штовхають, дряпають і скрегочуть. У цьому світі корисно, накопивши в собі інерцію металеві маси, розмахнутися дужче, збити і знищити рух сусідів. Але і в цьому світі важливо знати силу сусідських опорів, щоб самому не розбитися в необережному русі. Мораль буржуазного світу — це мораль жадності, пристосованої до жадності.

У самому людському бажанні немає жадності. Якщо людина прийшла з димного міста в сосновий бір і дихає в ньому щасливими повними грудьми, ніхто ніколи не обвинувачуватиме її в тому, що вона надто жадібно споживає кисень. Жадність починається там, де потреба одної людини стикається з потребою іншої, де радість або задоволення треба відібрати в сусіда силою, хитрощами або крадіжкою.

У нашу програму не входять ні відмовлення від бажань, ні голиста самотність, ні жебрацькі реверанси перед жадністю сусідів.

Ми живемо на вершині найвищого перевалу історії, в наші дні починається новий лад людських відносин, нова мораль і нове право, основою для яких є переможна ідея людської солідарності. Маятники наших бажань дістали можливість великого розмаху. Перед кожною людиною відкривається тепер широкий шлях для її прагнень, для її щастя й добробуту. Але вона трагічно потрапляє в нестерпне становище, якщо в цьому вільному широкому шляху здумає за старою звичкою орудувати ліктями, бо навіть піонерам тепер добре відомо, що лікоть даний людині для того, щоб відчувати сусіда, а не для того, щоб прокладати собі дорогу. Агресивне штовхання ліктями в наш час є дія, не стільки навіть пеморальна, скільки безглузда.

У соціалістичному суспільстві, побудованому на розумній ідеї солідарності, моральний вчинок є водночас і найрозумніший. Це дуже істотна обставина, яка повинна бути добре відома кожному батькові і вихователеві.

Уявіть собі юрбу голодних людей, що заблудилися десь у пустині. Уявіть собі, що в цих людей нема організації, нема почуття солідарності. Ці люди кожен за свій страх, кожен в міру своїх сил шукають їжі. І ось вони знайшли її і кинулись до неї в загальній лютій колотнечі, знищуючи один одного, знищуючи і їжу. І якщо в цій юрбі знайдеться один, що не полізе в бійку, що прирече себе на голодну смерть, але нікого не вхопить за горло, всі інші, звичайно, звернуть на нього увагу. Вони дивитимуться на його вмирання очима, розширеними від здивування. Одні з цих глядачів назвуть його подвижником, високоморальним героєм, інші назвуть дурнем. Між цими двома думками не буде ніякої суперечності.

Тепер уявіть собі інший випадок: у такому самому становищі опинився організований загін людей. Вони об'єднані свідомо певністю в корисній спільності своїх інтересів, дисципліною, довір'ям до своїх вождів. Такий загін до знайдених запасів їжі піде суворим маршем і зупиниться перед запасами на віддалі кількох метрів за суворим командним словом тільки одної людини. І якщо в цьому загоні знайдеться одна людина, в якій заглухне почуття солідарності, яка зарепетує, загарчить, вискалить зуби і кинеється вперед, щоб самій поглинути знайдені запаси, її тихенько візьмуть за комір і скажуть:

— Ти і негідник, ти і дурень.

Але хто ж у цьому загоні буде зразком моральної висоти?

Усі інші.

У старому світі моральна висота була долею небагатьох подвижників, число яких вимірювалось одиницями, а тому поблажливе ставлення до моральної досконалості давно стало нормою людської моралі. Власне кажучи, було дві норми. Одна парадна, для моральної проповіді і для спеціалістів-подвижників, друга для звичайного життя і для «розумних» людей. За першою нормою треба було віддати бідному останню сорочку, роздати маєток, підставити праву і ліву щоки. За другою нормою нічого цього не треба було, та й взагалі нічого не потрібно було святого. Тут вимірником моралі були не моральна висота, а звичайний життєвий гріх. Так уже і вважали: всі люди грішать, і нічого з цим не зробиш. Грішити в міру — це і було нормою. Для пристойності заведено було один раз на рік поставити рису під усіма гріхами за минулий період, сяк-так попостити, кілька годин послухати гугнявий спів дячків, на хвилинку причаїтися під засмальцьованою епітрахиллю батюшки... і списати «на втрати» всі гріхи. Звичайна моральність не виходила за межі середнього гріха, не такого важкого, щоб бути карним, але й не такого малого, щоб заслужити обвинувачення в простоті, що, як відомо, «гірша від злодійства».

В соціалістичному суспільстві моральна вимога ставиться до всіх людей і всіма людьми повинна виконуватись. У нас нема парадних норм святості, і наші моральні досягнення виявляються в поведінці мас.

Так, у нас є Герої Радянського Союзу, але, посилаючи їх на подвиг, наш уряд не влаштовував їм особливого екзамену. Він вибирав їх із загальної маси громадян. Завтра він пошле на подвиг мільйони людей і не матиме сумніву в тому, що ці мільйони виявлять таку саму моральну висоту. В пошані й любові до наших героїв найменше морального здивування. Ми любимо їх тому, що солідарні з ними, — в їх подвигу бачимо обов'язковий для нас практичний зразок і для нашої поведінки.

Наша мораль виростає з фактичної солідарності трудящих.

Комуністична мораль тільки тому, що вона ґрунтується на ідеї солідарності, не може бути мораллю здержливості. Вимагаючи від особи ліквідації жадності, пошани до інтересів і життя товариша, комуністична мораль вимагає солідарності поведінки і в усіх інших випадках, і особливо вимагає солідарності в боротьбі. Розширюючись до філософських узагальнень, ідея солідарності захоплює всі галузі життя: життя є боротьба за кожен завтрашній день, боротьба з природою, з темрявою, з неучтвом, із зоологічним атавізмом, з пережитками варварства; життя — це боротьба за освоєння невичерпних сил землі і неба.

Успіхи цієї боротьби будуть прямо пропорціональні розмірам людської солідарності.

Тільки двадцять років прожили ми в цій новій моральній атмосфері, а скільки вже ми пережили великих зрушень у самопочутті людей.

Ми ще не можемо сказати, що вже остаточно засвоїли діалектику комуністичної моралі. Значною мірою в нашій педагогічній діяльності ми керуємося інтуїцією, більше покладаємось на наше почуття, ніж на наше точне мислення.

Багато ще живе в нас пережитків старого побуту, старих відносин, старих звичних моральних положень. Самі того не помічаючи, ми в своєму практичному житті повторюємо багато помилок та фальсифікатів історії людства. Багато хто з нас несвідомо перебільшує значення так званої любові, дехто ще носить з вірою у так звану свободу, не помічаючи часто-густо, що замість любові вони виховують сентиментальність, а замість свободи — свавілля.

З галузі загальних солідарних інтересів впливає ідея обов'язку, але не впливає прямо виконання обов'язку. І тому солідарність інтересів, ще не є моральним явищем. Останнє маємо тільки тоді, коли настає солідарність поведінки. В історії людства завжди існувала солідарність інтересів трудящих, але солідарна успішна боротьба стала можливою тільки наприкінці нашого історичного досвіду, вивершеного енергією і думкою великих вождів робітничого руху.

Поведінка є дуже складний результат не самої тільки свідомості, але й знання, сили, звички, спритності, пристосованості, сміливості, здоров'я і, найголовніше, — соціального досвіду.

З найбільш раннього віку радянська сім'я повинна виховувати цей досвід, повинна організувати вправління людини в найрізноманітніших солідарних рухах, у подоланні перешкод, у дуже важкому процесі колективного росту. Надто важливо, щоб відчуття солідарності у хлопчика чи в дівчинки не будувалося тільки на вузьких сімейних транспарантах, а виходило за межі сім'ї в широкую сферу радянського та загальнолюдського життя.

Закінчуючи перший том «Книги для батьків», я дозволяю собі сподіватися, що вона дасть деяку користь. Я переважно розраховую, що читач у цій книзі знайде для себе корисні вихідні позиції для власного активного педагогічного мислення. На більше я розраховувати не можу. Кожна сім'я характеризується своєрідністю життя і життєвих умов, кожна сім'я повинна самостійно розв'язувати багато педагогічних завдань, користуючись для цього аж ніяк не готовими, запозиченими рецептами, а виключно системою загальних принципів радянського життя та комуністичної моралі.

У першому томі я встиг порушити тільки вузлові питання, пов'язані з структурою радянської сім'ї як колективу. Далі маю намір перейти до питань духовної і матеріальної культури сім'ї та естетичного виховання. Було б бажано, щоб другий том був написаний не тільки на підставі мого особистого досвіду, але й на досвіді інших людей. Тому я буду дуже вдячний тим батькам, які напишуть мені про свої думки, труднощі, знахідки. Таке спілкування між письменником і читачем буде найкращим виявом нашої солідарності.

Кінець першого тома.

ЛЕКЦІЇ ПРО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

ЗАГАЛЬНІ УМОВИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

*Дорогі батьки,
громадяни Радянського Союзу!*

Виховання дітей — найважливіша галузь нашого життя. Наші діти — це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони творитимуть історію. Наші діти — це майбутні батьки і матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами, хорошими батьками і матерями. Але й це — не все: наші діти — це наша старість. Правильне виховання — це наша щаслива старість, погане виховання — це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша провина перед іншими людьми, перед усією країною.

Дорогі батьки, насамперед ви повинні пам'ятати про велику важливість цієї справи, про вашу велику відповідальність за неї.

Сьогодні ми починаємо цілий ряд бесід з питань сімейного виховання. Далі ми будемо говорити докладно про окремі деталі виховної роботи: про дисципліну і батьківський авторитет, про гру, про їжу і одяг, про ввічливість тощо. Все це — дуже важливі відділи, які говорять про корисні методи виховної роботи. Але перед тим як говорити про них, звернемо вашу увагу на деякі питання, що мають загальне значення, що стосуються всіх відділів, усіх деталей виховання, які завжди треба пам'ятати.

Насамперед звертаємо вашу увагу ось на це: виховати дитину правильно і нормально набагато легше, ніж перевиховати. Правильне виховання з раннього дитинства — це зовсім не така важка справа, як багатьом здається. За своєю трудністю ця справа під силу кожній людині, кожному батькові й кожній матері. Добре

виховати свою дитину легко може кожна людина, якщо тільки вона цього справді захоче, а, крім того, це — справа приємна, радісна, щаслива. Зовсім інше — перевиховання. Якщо ваша дитина виховувалась неправильно, коли ви чогось не доглянули, мало про неї думали, а то буває і полінувалися, запедбали дитину, тоді вже багато доведеться переробляти, виправляти. І оця робота виправлення, робота перевиховання — вже не така легка справа. Перевиховання вимагає і більших сил, і більших знань, більшого терпіння, а не в кожного з батьків все це знайдеться. Дуже часто трапляються такі випадки, коли сім'я вже ніяк не може подолати труднощі перевиховання, і доводиться відправляти сина або дочку в трудову колонію. А буває і так, що й колонія нічого зробити не може, і виходить у життя людина не зовсім правильна. Візьмімо навіть такий випадок, коли переробка допомогла, вийшла людина в життя і працює. Всі дивляться на неї, і всі задоволені, і батьки в тому числі. Але того ніхто не хоче підрахувати, скільки все-таки втратили. Якби цю людину з самого початку правильно виховували, вона більше взяла б від життя, вона вийшла б у життя ще сильнішою, більш підготовленою, а значить, і щасливою. А крім того, робота перевиховання, переробки — це робота не тільки важча, але й гірша. Така робота, навіть при цілковитому успіху, завдає батькам постійних прикростей, виснажує їх нерви, часто псує характер батьків.

Радимо батькам завжди пам'ятати про це, завжди намагатися виховувати так, щоб нічого потім не довелося переробляти, щоб з самого початку все було зроблене правильно.

Дуже багато помилок у сімейній роботі виходить через те, що батьки немов забувають, в який час вони живуть. Буває, що батьки на роботі, взагалі в житті, в суспільстві виступають як хороші громадяни Радянського Союзу, як члени нового, соціалістичного суспільства, а дома, серед дітей, живуть по-стародавньому. Зрозуміло, не можна сказати, що в старій, дореволюційній сім'ї все було погане, багато що з старої сім'ї можна перейняти, але треба завжди пам'ятати, що наше життя принципово відрізняється від старого життя. Треба пам'ятати, що ми живемо в безкласовому суспільстві, що таке суспільство існує поки що лише в СРСР, що нас чекають великі бої з умираючою буржуазією, велике соціалістичне будівництво. Наші діти повинні вирости активними і свідомими будівниками комунізму.

Батьки повинні подумати, чим відрізняється нова, радянська сім'я від старої. У старій сім'ї, наприклад, батько мав більше влади, діти жили в повній його волі, і податися їм від батьківської влади було нікуди. Багато хто з батьків такою владою і зловживав, ставився до дітей жорстко, як самодур. Держава і православна церква таку владу підтримували — це було вигідно для суспільства експлуататорів. У нашій сім'ї справа інша. Наприклад, наша дівчина не чекатиме, поки їй батьки знайдуть жениха... Проте і наша сім'я повинна керувати почуттями своїх дітей. Ясно,

що наше керівництво вже не може користуватися в цій справі старими способами, а повинно знаходити нові.

У старому суспільстві кожна сім'я належала до якого-небудь класу, і діти цієї сім'ї звичайно залишалися в тому ж класі. Син селянина і сам звичайно був селянином, син робітника теж ставав робітником. Нашим дітям дані дуже широкі простори вибору. В цьому виборі вирішальну роль відіграють не матеріальні можливості сім'ї, а тільки здібності і підготовка дитини. Наші діти, значить, користуються зовсім незрівнянним простором. Про це знають і батьки, про це знають і діти. За таких умов стає просто неможливим будь-який батьківський розсуд. Батькам тепер треба рекомендувати набагато тонше, обережніше і вміліше керівництво.

Сім'я перестала бути сім'єю батька. Наша жінка користується такими самими правами, як і чоловік, наша мати має права, рівні з правами батька. Наша сім'я підкоряється не єдиновладству батька, а являє собою радянський колектив. У цьому колективі батьки мають певні права. Звідки беруться ці права?

За старих часів вважали, що влада батька має небесне походження: так угодно богам, про шанування батьків існувала окрема заповідь. У школах батюшки тлумачили про це, розповідали дітям, як бог жорстоко карав дітей за неповагу до батьків. У Радянській державі ми дітей не обманюємо. Проте наші батьки теж відповідають за свою сім'ю перед усім радянським суспільством і радянським законом. Тому і наші батьки мають велику владу і повинні мати авторитет у своїй сім'ї. Хоч кожна сім'я є колектив рівноправних членів суспільства, все ж батьки і діти відрізняються тим, що перші керують сім'єю, а другі виховуються в сім'ї.

Про все це кожен батько повинен мати цілком ясне уявлення. Кожен повинен розуміти, що в сім'ї він — не цілковитий, безконтрольний хазяїн, а тільки старший відповідальний член колективу. Якщо ця думка буде добре усвідомлена, то правильно піде і вся виховна робота.

Ми знаємо, що ця робота не в усіх однаково успішно проходить. Це залежить від багатьох причин і насамперед залежить від застосування правильних методів виховання. Але дуже важливою причиною є і самий устрій сім'ї, її структура. До певної міри ця структура в нашій владі. Можна, наприклад, категорично твердити, що виховання єдиного сина або єдиної дочки набагато важча справа, ніж виховання кількох дітей. Навіть тоді, коли сім'я зазнає деяких матеріальних труднощів, не можна обмежуватися одною дитиною. Єдина дитина дуже скоро стає центром сім'ї. Піклування батька і матері, зосереджені на цій дитині, звичайно перевищують корисну норму. Любов батьківська в такому разі має певну нервозність. Захворювання цієї дитини або її смерть переносяться такою сім'єю дуже тяжко, і страх такого нещастя завжди стоїть перед батьками і позбавляє їх потрібного спокою. Дуже часто єдина дитина звикає до свого виняткового становища і стає справжнім деспотом у сім'ї. Для батьків дуже важко буває

загальмувати свою любов до неї та свої турботи, і мимоволі вони виховують егоїста.

Тільки в сім'ї, де є кілька дітей, батьківське піклування може мати нормальний характер. Воно рівномірно розподіляється між усіма. У великій сім'ї дитина звикає з наймолодшого віку до колективу, набуває досвіду взаємного зв'язку. Якщо в сім'ї є старші і молодші діти, між ними встановлюється досвід любові і дружби в найрізноманітніших формах. Життя такої сім'ї дає дітям можливість вправлятися в різних видах людських відносин. Перед ними проходять такі життєві завдання, які єдиній дитині недоступні: любов до старшого брата і любов до молодшого брата — це зовсім відмінні почуття, уміння поділитися з братом або сестрою, звичка поспівчувати їм. Ми вже не говоримо, що у великій сім'ї на кожному кроці, навіть у грі, дитина звикає бути в колективі. Все це дуже важливо саме для радянського виховання. У буржуазній сім'ї це питання не має такого значення, бо там усе суспільство побудоване на егоїстичному принципі.

Бувають і інші випадки неповної сім'ї. Дуже хворобливо позначається на вихованні дитини, якщо батьки не живуть разом, якщо вони розійшлися. Часто діти стають предметом розбрату між батьками, які відверто ненавидять одне одного і не ховають цього від дітей.

Треба рекомендувати тим батькам, що з якоїсь причини розводяться, щоб у своїй сварці, у своєму розходженні вони більше думали про дітей. Будь-які незгоди можна розв'язати делікатніше. Можна приховати від дітей і свою неприязнь, і свою ненависть до колишньої дружини. Важко, звичайно, чоловікові, що залишив сім'ю, якось продовжувати виховання дітей. І якщо він уже не може благотворно впливати на свою стару сім'ю, то вже краще постаратися, щоб вона зовсім його забула, це буде чесніше. Хоч, зрозуміло, свої матеріальні зобов'язання щодо залишених дітей він повинен виконувати, як і раніше.

Питання про структуру сім'ї — питання дуже важливе, і до нього треба ставитися цілком свідомо.

Якщо батьки по-справжньому люблять своїх дітей і хочуть їх виховати якнайкраще, вони намагатимуться і свої взаємні незгоди не доводити до розриву і цим не ставити дітей у найскрутніше становище.

Друге питання, на яке слід звернути найсерйознішу увагу, — це питання про мету виховання. В деяких сім'ях можна спостерігати цілковиту безтурботність у цьому питанні: просто живуть поруч батьки й діти, і батьки сподіваються, що все само собою вийде. У батьків немає ні ясної мети, ні певної програми. Звичайно, в такому разі й результати будуть завжди випадкові, і часто такі батьки потім дивуються, чому це в них вирости погані діти. Ніякої справи не можна добре зробити, коли не відомо, чого хочуть досягти.

Кожен батько і кожна мати повинні добре знати, що вони хочуть виховати в своїй дитині. Треба ясно усвідомлювати свої

власні батьківські бажання. Чи ви хочете виховати справжнього громадянина Радянської Країни, людину значучу, енергійну, чесну, віддану своєму народові, справі революції, працьовиту, бадьору і ввічливу? Чи ви хочете, щоб з вашої дитини вийшов міщанин, жадний, боягузливий, який-небудь хитренький і дрібний ділок? Потрудіться, поміркуйте добре над цим питанням, поміркуйте хоч би потай, і ви зразу побачите і багато зроблених вами помилок, і багато правильних шляхів попереду.

І при цьому завжди ви повинні пам'ятати: ви породили і виховуєте сина або дочку не тільки для вашої батьківської радості. У вашій сім'ї і під вашим керівництвом росте майбутній громадянин, майбутній діяч і майбутній борець. Якщо ви наслухаєте, виховаєте погану людину, горе від цього буде не тільки вам, але й багатьом людям і всій країні. Не відмахуйтеся від цього питання, не вважайте його за надокучливе резонерство. Адже на вашому заводі, у вашій установі ви соромитесь випускати брак, замість хорошої продукції. Ще більш соромно повинно бути вам давати суспільству поганих або шкідливих людей.

Це питання має дуже важливе значення. Досить вам серйозно над ним замислитись, і багато які бесіди про виховання стануть для вас зайвими — ви й самі побачите, що вам треба робити. А якраз багато хто з батьків не думає над таким питанням. Вони люблять своїх дітей, вони тішаться їх товариством, вони навіть хваляться ними, гарно одягають їх і зовсім забувають про те, що на їх моральній відповідальності лежить зростання майбутнього громадянина.

Чи може замислитися над усім цим такий батько, який сам — поганий громадянин, який зовсім не цікавиться ні життям країни, ні її боротьбою, ні її успіхами, якого не тривожать ворожі вилазки? Звичайно, не може. Але про таких людей і говорити не варт, їх небагато в нашій країні.

Але є й інші люди. Вони на роботі серед людей почувають себе громадянами, а домашні справи проходять у них зовсім незалежно від цього: дома вони або просто мовчать, або, навпаки, поведуться так, як не повинен поводитись радянський громадянин. Перед тим як ви почнете виховувати своїх дітей, перевірте вашу власну поведінку.

Не можна відділити сімейні справи від справ громадських. Ваша активність у суспільстві або на роботі повинна позначатися і в сім'ї, сім'я ваша повинна бачити ваше політичне й громадське обличчя і не відділяти його від обличчя батька. Все, що діється в країні, через вашу душу і вашу думку повинно приходити до дітей. Те, що діється на вашому заводі, що радує або засмучує вас, повинно цікавити і ваших дітей. Вони повинні знати, що ви — громадський діяч, і пишатися вами, вашими успіхами, вашими заслугами перед суспільством. І тільки в тому разі ця гордість буде здоровою гордістю, якщо її громадська суть дітям зро-

зуміла, якщо вони не пишуться просто вашим хорошим костюмом, вашим автомобілем або мисливською рушницею.

Ваша власна поведінка — вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте або цвочаєте її, або наказуєте їй. Ви виховуєте її в кожний момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає дома. Як ви одягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поводитися з друзями і з ворогами, як ви смієтеся, читаєте газету, — все це має для дитини велике значення. Найменші зміни в тоні дитина бачить або відчуває, всі повороти вашої думки доходять до неї невидимими шляхами, ви їх не помічаєте. А якщо дома ви грубі або хвастливі, або ви пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви вже виховуєте своїх дітей і виховуєте погано, і ніякі найкращі поради й методи вам не допоможуть.

Батьківська вимога до себе, батьківська пошана до своєї сім'ї, батьківський контроль над кожним своїм кроком — ось перший і найголовніший метод виховання!

А тим часом доводиться іноді зустрічати таких батьків, які вважають, що треба знайти якийсь особливо хитрий рецепт виховання дітей, і діло буде зроблене. На їх думку, якщо цей рецепт дати в руки найзапеклішому лежневі, він з допомогою рецепта виховає працювиту людину; якщо дати його шахраєві, рецепт допоможе виховати чесного громадянина, в руках брехуна він також зробить чудо, і дитина виросте правдивою.

Таких чудес не буває. Ніякі рецепти не допоможуть, якщо в самій особі вихователя є великі хиби.

На ці хиби й треба насамперед звернути увагу. А щодо фокусів, то треба раз назавжди пам'ятати, що педагогічних фокусів просто не існує. На жаль, іноді можна бачити таких людей, що вірять у фокуси. Той вигідає особливе покарання, другий запроваджує які-небудь премії, третій щосили намагається строїти блазня дома і розважати дітей, четвертий прихилиє до себе обіцянки.

Виховання дітей потребує найсерйознішого тону, найпростішого і щирого. В цих трьох якостях повинна полягати найвища правда вашого життя. Щонайменше додавання брехливості, штучності, зубоскальства, легковажності прирікають виховну роботу на невдачу. Це зовсім не значить, що ви повинні завжди бути надуті, набундючені, — будьте просто щирі, хай ваш настрій відповідає моментові і суті того, що діється у вашій сім'ї.

Фокуси перешкоджають людям бачити справжні завдання, що стоять перед ними, фокуси насамперед розважають самих батьків, фокуси забирають час.

А багато батьків так любить скаржитись на брак часу!

Звичайно, краще, якщо батьки частіше бувають з дітьми, дуже погано, якщо батьки ніколи їх не бачать. Та все-таки треба сказати, що правильне виховання зовсім не вимагає, щоб батьки не

спускали з дітей очей. Таке виховання може завдати тільки шкоди. Воно розвиває пасивність характеру, такі діти надто звикають до товариства дорослих, і духовне зростання їх іде надто швидко. Батьки люблять цим похвалитися, але потім переконаються, що припустилися помилки.

Ви повинні добре знати, що робить, де перебуває, ким оточена ваша дитина, але ви повинні дати їй потрібну свободу, щоб вона була не тільки під вашим особистим впливом, а під багатьма різноманітними впливами життя. Не думайте при цьому, що ви повинні боязко відгороджувати її від впливів поганих або навіть ворожих. Адже в житті однаково їй доведеться зіткнутися з різними спокусами, з чужими й шкідливими людьми та обставинами. Ви повинні виробити в дитини вміння розбиратися в них, боротися з ними, пізнавати їх вчасно. У парниковому вихованні, в ізольованому висиджуванні не можна цього виробити. Тому, цілком природно, ви повинні допустити, щоб ваші діти мали найрізноманітніше середовище, але ніколи не опускайте їх з уваги.

Дітям треба вчасно допомогти, вчасно спинити їх, спрямувати. Отже, від вас вимагається тільки постійний коректив до життя дитини, але зовсім не те, що називається водити за руку. В свій час ми торкнемося докладніше цього питання, тепер же ми спинилися на ньому тільки тому, що зайшла мова про час. Для виховання потрібний не великий час, а розумне використання малого часу. І ще раз повторюємо: виховання відбувається завжди, навіть тоді, коли вас немає дома.

Справжня суть виховної роботи, мабуть, ви й самі вже догадалися про це, полягає зовсім не у ваших розмовах з дитиною, не в безпосередньому вашому впливі на дитину, а в організації вашої сім'ї, вашого особистого й громадського життя і в організації життя дитини. Виховна робота — це насамперед робота організатора. Тому в цій справі немає дрібниць. Ви не маєте права нічого назвати дрібницею і забути про неї. Страшною помилкою буде думати, що у вашому житті або в житті вашої дитини ви що-небудь виділите велике й віддасте цьому великому всю вашу увагу, а все інше відкинете геть. У виховній роботі немає дрібниць. Який-небудь бант, що його ви зав'яжете у волоссі дівчинки, та чи інша шапочка, яка-небудь іграшка — все це такі речі, які можуть мати в житті дитини величезне значення. Хороша організація в тому й полягає, що вона не випускає з уваги найменших подробиць і випадків. Дрібниці діють регулярно, щодня, щогодини, з них і складається життя. Керувати цим життям, організувати його і буде найвідповідальнішим вашим завданням.

У наступних бесідах ми розглянемо окремі методи виховної роботи в сім'ї докладніше. Сьогодні бесіда була вступом.

Резюмуємо коротко сказане сьогодні.

Треба прагнути до правильного виховання, щоб потім не довелося займатися перевихованням, бо це набагато важче.

Треба пам'ятати, що ви керуєте новою радянською сім'єю. По можливості треба добиватися правильної структури цієї сім'ї.

Необхідно мати перед собою точну мету і програму виховної роботи.

Треба завжди пам'ятати, що дитина — не тільки ваша радість, але й майбутній громадянин, що ви відповідаєте за неї перед країною. Треба насамперед самому бути хорошим громадянином і вносити своє громадське самопочуття в сім'ю.

Треба ставити найсуворіші вимоги до своєї власної поведінки.

Не слід покладатися ні на які рецепти й фокуси. Треба бути серйозним, простим і щирим.

Не треба розраховувати на велику витрату часу, треба вміти керувати дитиною, а не оберігати її від життя.

Головне у виховній роботі полягає в організації життя сім'ї з пильним урахуванням дрібниць.

ПРО БАТЬКІВСЬКИЙ АВТОРИТЕТ

У попередній бесіді ми говорили про те, що радянська сім'я багато чим відрізняється від сім'ї буржуазної. І насамперед її відмінність полягає в характері батьківської влади. Наш батько і наша мати уповноважені суспільством виховати майбутнього громадянина нашої батьківщини, вони відповідають перед суспільством. На цьому й ґрунтуються їх батьківська влада та їх авторитет в очах дітей.

Проте буде просто незручно в самій сім'ї перед дітьми доводити батьківську владу постійним посиленням на таке суспільне уповноваження. Виховання дітей починається з того віку, коли ніякі логічні докази і пред'явлення громадських прав взагалі неможливі, а тим часом без авторитету неможливий вихователь.

Нарешті, самий смисл авторитету в тому й полягає, що він не потребує ніяких доказів, що він приймається як безсумнівне достоїнство старшого, як його сила і цінність, яка видна, так би мовити, простим дитячим оком.

Батько і мати в очах дитини повинні мати цей авторитет. Часто доводиться чути запитання: що робити з дитиною, коли вона не слухається? Ось це саме «не слухається» і є ознакою того, що батьки в її очах не мають авторитету.

Звідки береться батьківський авторитет, як він організується?

Ті батьки, в яких діти «не слухаються», схильні іноді думати, що авторитет дається з природи, що це — особливий талант. Якщо таланту нема, то нічого і зробити не можна, залишається тільки позаздрити тому, в кого такий талант є. Ці батьки помиляються. Авторитет може бути організований в кожній сім'ї, і це навіть не дуже важка справа.

На жаль, трапляються батьки, які організують такий авторитет на фальшивих основах. Вони прагнуть, щоб діти їх слухалися, це їхня мета. А насправді — це помилка. Авторитет і слухняність не можуть бути метою. Мета може бути тільки одна: правильне виховання. Тільки цієї одної мети й треба прагнути. Дитяча слухняність може бути одним з шляхів до цієї мети. Саме ті батьки, які про справжню мету виховання не думають, добиваються слухняності ради самої слухняності. Якщо діти слухняні, батькам живеться спокійніше. От оцей самий спокій і є їх справжньою метою. На перевірку завжди виходить, що ні спокій, ні слухняність не зберігаються довго. Авторитет, побудований на фальшивих основах, тільки дуже короткий час допомагає, скоро все руйнується, не залишається ні авторитету, ні слухняності. Буває й так, що батьки добиваються слухняності, але всяка інша

мета виховання занедбана: виростають, правда, слухняні, але слабкі діти.

Є багато видів такого фальшивого авторитету. Ми розглянемо тут більш-менш докладно десяток цих видів. Сподіваємося, що після такого розгляду легше буде з'ясувати, який повинен бути авторитет справжній. Починаємо.

Авторитет придушення. Це — найстрашніший вид авторитету, хоч і не найшкідливіший. Найчастіше такий авторитет має батько. Якщо батько дома завжди гарчить, завжди сердитий, за кожну дрібницю вибухає громом, при кожній слухній чи неслухній нагоді хапається за палицю або ремінь, на кожне запитання відповідає грубістю, за кожну провину дитини карає, — то це і є авторитет придушення. Такий батьківський терор тримає в страху всю сім'ю, не тільки дітей, але й матір. Він завдає шкоди не тільки тому, що залякує дітей, але й тому, що робить матір нульовою істотою, яка здатна бути тільки служницею. Не треба доводити, наскільки шкідливий такий авторитет. Він нічого не виховує, він тільки привчає дітей якнайдалше триматися від страшного татуса, він породжує дитячу брехню та людське боягузство, і водночас він виховує в дитині жорстокість. Із затурканих і безвольних дітей виходять потім або нікчемні люди, або самодури, які все своє життя мстяться за придушене дитинство. Цей найдикіший вид авторитету буває тільки у некультурних батьків і останнім часом, на щастя, вимирає.

Авторитет віддалі. Є такі батьки, та й матері, які серйозно переконані: щоб діти слухалися, треба менше з ними розмовляти, якнайдалше триматися, зрідка тільки виступати у вигляді начальства. Особливо любили цей вид у деяких старих інтелігентських сім'ях. Тут часто в батька буває який-небудь окремий кабінет, з якого він появляється коли-не-коли, немов первосвященик. Обідає він окремо, розважається окремо, навіть свої розпорядження по ввіреній йому сім'ї він передає через матір. Бувають і такі матері: у них своє життя, свої інтереси, свої думки. Діти перебувають у віданні бабусі або навіть домашньої робітниці.

Нічого й говорити, що такий авторитет не дає ніякої користі, і таку сім'ю не можна назвати радянською сім'єю.

Авторитет чванства. Це особливий вид авторитету віддалі, але, мабуть, ще шкідливіший. У кожного громадянина Радянської держави є свої заслуги. Але деякі люди вважають, що вони — найбільш заслужені, найважливіші діячі, і показують цю важливість на кожному кроці, показують і своїм дітям. Дома вони навіть більше бундючаться та надуваються, ніж на роботі, вони тільки й роблять, що говорять про свої достоїнства, вони звисока ставляться до інших людей. Буває дуже часто, що вражені таким виглядом батька, починають чванитись і діти. Перед товаришами вони теж виступають не інакше, як з хвастовитим словом, на кожному кроці повторюючи: мій тато — начальник, мій тато — письменник.

менник, мій тато — командир, мій тато — знаменитість. У цій атмосфері зарозумілості поважний тато вже не може розібрати, куди йдуть його діти і кого він виховує. Трапляється такий авторитет і в матерів: яке-небудь особливе плаття, важливе знайомство, поїздка на курорт — все це дає їм підставу для чванства, для відокремлення від інших людей і від своїх власних дітей.

Авторитет педантизму. У цьому випадку батьки більше звертають уваги на дітей, більше працюють, але працюють, як бюрократи. Вони переконані, що діти повинні кожне батьківське слово вислухувати з трепетом, що їхнє слово — це святиця. Свої розпорядження вони дають холодним тоном, і раз воно дане, то негайно стає законом. Такі батьки найбільше бояться, щоб діти не подумали, що тато помилився, що тато — людина нетверда. Якщо такий тато сказав: «Завтра буде дощ, гуляти не можна», то хоч би завтра була і добра погода, однаково вважається, що гуляти не можна. Татові не сподобалась яка-небудь кінокартина, він взагалі заборонив дітям ходити в кіно, в тому числі й на хороші картини. Тато покарав дитину, потім виявилось, що дитина не така винна, як здавалося спочатку, тато нізачо не скасує свого покарання: раз я сказав, так і повинно бути. На кожний день вистачає для такого тата діла, в кожному русі дитини він бачить порушення порядку та законності і пристає до неї з новими законами і розпорядженнями. Життя дитини, її інтереси, її ріст проходять повз такого тата непомітно; він нічого не бачить, крім свого бюрократичного начальствування в сім'ї.

Авторитет резонерства. Тут батьки просто заїдають дитяче життя нескінченними повчаннями та повчальними розмовами. Замість того щоб сказати дитині кілька слів, може, навіть і в жартівливому тоні, батько садить її проти себе і починає нудну і надокучливу промову. Такі батьки певні, що в повчаннях полягає головна педагогічна мудрість. У такій сім'ї завжди мало радості та усмішки. Батьки щосили намагаються бути добродішними, вони хочуть в очах дітей бути непогрішними. Але вони забувають, що діти — це не дорослі, що у дітей своє життя і що треба це життя поважати. Дитина живе емоційніше, палкіше, ніж дорослий, вона менше всього вміє розмірковувати. Звичка мислити повинна приходити до неї поступово і досить повільно, а постійні розглагольствування батьків, постійне їх пиляння й балакучість проходять майже безслідно для їх свідомості. В резонерстві батьків діти не можуть побачити ніякого авторитету.

Авторитет любові. Це в нас найпоширеніший вид фальшивого авторитету. У багатьох батьків переконання: щоб діти слухалися, треба, щоб вони любили батьків, а щоб заслужити цю любов, слід на кожному кроці показувати дітям свою батьківську любов. Ніжні слова, нескінченні поцілунки, пестоці, признання сипляться на дітей у надмірній кількості. Якщо дитина не слу-

хасться, її негайно питають: «Значить, ти тата не любиш?» Батьки ревшиво стежать за виразом дитячих очей і вимагають ніжності й любові. Часто мати при дітях розповідає знайомим: «Він страшенно любить тата і страшенно любить мене, це така ніжна дитина...».

Така сім'я настільки занурюється в море сентиментальності і ніжних почуттів, що вже нічого іншого не помічає. З уваги батьків випадає багато важливих дрібниць сімейного виховання. Дитина все повинна робити з любові до батьків.

У цій лінії багато небезпечних місць. Тут виростає сімейний егоїзм. У дітей, зрозуміло, не вистачає сил на таку любов. Дуже скоро вони помічають, що тата і маму можна як завгодно обдурити, тільки треба це робити з ніжним виразом. Тата і маму можна навіть залякати, досить лише надутися й показати, що любов минає. Змалку дитина починає розуміти, що до людей можна підлещуватися. А через те що вона не може любити так само сильно й інших людей, то підлещується до них вже без ніякої любові, з холодним і цинічним розрахунком. Іноді буває, що любов до батьків зберігається надовго, але всі інші люди розглядаються як сторонні і чужі, до них немає симпатії, немає почуття товариства.

Це дуже небезпечний вид авторитету. Він вирощує нещирих і брехливих егоїстів. І дуже часто першими жертвами такого егоїзму стають самі батьки.

А в т о р и т е т д о б р о т и. Це найнерозумніший вид авторитету. В цьому випадку дитяча слухняність також організовується через дитячу любов, але вона викликається не поцілунками та ласкавими словами, а поступливістю, лагідністю, добротою батьків. Тато або мама виступають перед дитиною в образі доброго ангела. Вони все дозволяють, їм нічого не жалко, вони не скупі, вони чудові батьки. Вони бояться всяких конфліктів, вони люблять сімейний мир, вони ладні чим завгодно пожертвувати, аби тільки все було гаразд. Дуже скоро в такій сім'ї діти починають просто командувати батьками, батьківське непротивлення відкриває найширший простір для дитячих бажань, примх, вимог. Іноді батьки дозволяють собі невеликий опір, але вже пізно, в сім'ї вже створився шкідливий досвід.

А в т о р и т е т д р у з ь б и. Досить часто ще й діти не народились, а між батьками вже є договір: наші діти будуть нашими друзями. Взагалі це, звичайно, добре. Батько і син, мати і дочка можуть бути друзями і повинні бути друзями, але все-таки батьки залишаються старшими членами сімейного колективу, і діти все-таки залишаються вихованцями. Якщо дружба досягне крайніх меж, виховання припиняється або починається протилежний процес: діти починають виховувати батьків. Такі сім'ї іноді доводиться спостерігати серед інтелігенції. В цих сім'ях діти називають батьків Петьком або Маруською, сміються з них, грубо обривають, повчають на кожному кроці, ні про яку слухняність не

може бути й мови. Але тут немає і дружби, бо піяка дружба неможлива без взаємної пошани.

Авторитет підкупу — найбільш аморальний вид авторитету, коли слухняність просто купується подарунками та обіцянками. Батьки, не соромлячись, так і кажуть: будеш слухатись, куплю тобі коника, будеш слухатись, підемо в цирк.

Зрозуміло, в сім'ї теж можливе певне заохочування, щось подібне до преміювання; але ні в якому разі не можна дітей преміювати за слухняність, за добре ставлення до батьків. Можна преміювати за добре навчання, за виконання справді якоїсь важкої роботи. Але і в цьому разі ніколи не можна наперед оголошувати премію і підхлостувати дітей в їх шкільній або іншій роботі спокусливими обіцянками.

Ми розглянули кілька видів фальшивого авторитету. Крім них, є ще багато інших видів. Є авторитет веселості, авторитет ученості, авторитет «хлопця-другяки», авторитет краси. Але буває часто і так, що батьки взагалі не думають ні про який авторитет, живуть як-небудь, як попало і як-небудь тягнуть волинку виховання дітей. Сьогодні батько нагримав і за дурницю покарав хлопчика, завтра він признається йому в любові, післязавтра що-небудь йому обіцяє порядком підкупу, а на другий день знов покарав та ще й докорив за всі свої добрі діла. Такі батьки завжди мечуться, як очманілі коти, в повному безсиллі, в повному нерозумінні того, що вони роблять. Буває й так, що батько додержує одного виду авторитету, а мати — іншого. Дітям у такому разі доводиться бути насамперед дипломатами і навчитися лавірувати між татом і мамою. Нарешті, буває і так, що батьки просто не звертають уваги на дітей і думають тільки про свій спокій.

У чому ж має полягати справжній батьківський авторитет у радянській сім'ї?

Головною основою батьківського авторитету тільки й може бути життя і робота батьків, їх громадянське обличчя, їх поведінка. Сім'я є велика й відповідальна справа, батьки керують цією справою і відповідають за неї перед суспільством, перед своїм щастям і перед життям дітей. Якщо батьки цю справу роблять чесно, розумно, якщо перед ними поставлена велика і прекрасна мета, якщо вони самі завжди цілком усвідомлюють свої дії та вчинки, це значить, що в них є і батьківський авторитет і не треба шукати ніяких інших основ, а тим більше не треба вигадувати нічого штучного.

Як тільки діти починають підростати, вони завжди цікавляться, де працює батько або мати, який їх громадський стан. Якнайраніше вони повинні знати, чим живуть, чим цікавляться, з ким поряд стоять їхні батьки. Справа батька або матері повинна виступати перед дитиною як серйозна справа, що заслуговує пошани. Заслуги батьків в очах дітей повинні бути насамперед заслугами перед суспільством, справжньою цінністю, а не тільки зовнішністю. Дуже важливо, якщо ці заслуги діти бачать не ізольо-

вано, а на фоні досягнень нашої країни. Не чванство, а хороша радянська гордість повинна бути в дітей, але водночас треба, щоб діти пишались не тільки своїм батьком або матір'ю, а щоб вони знали імена великих і знатних людей нашої батьківщини, щоб батько або мати виступали як учасники цього великого ряду діячів.

При цьому треба завжди пам'ятати, що в кожній людській діяльності є своє напруження і своє достоїнство. Ні в якому разі батьки не повинні уявлятися дітям рекордсменами в своїй галузі, незрівнянними геніями. Діти повинні бачити й заслуги інших людей, і обов'язково заслуги найближчих товаришів батька і матері. Громадянський авторитет батьків тільки тоді стане на справжню висоту, коли це — не авторитет вискочки або хвалька, а авторитет члена колективу. Якщо вам вдасться виховати свого сина так, що він пишатиметься цілим заводом, на якому батько працює, якщо він радітиме з успіхів цього заводу, — значить, ви виховали його правильно.

Але батьки повинні виступати не тільки як діячі обмеженого фронту свого колективу. Наше життя є життя соціалістичного суспільства. Перед своїми дітьми батько і мати повинні виступати як учасники цього життя. Події міжнародного життя, досягнення літератури — все має відбиватися в думках батька, в його почуттях, в його прагненнях. Тільки такі батьки, громадяни нашої країни, що живуть повним життям, матимуть у дітей справжній авторитет. При цьому не думайте, будь ласка, що таким життям ви повинні жити «навмисне», щоб діти бачили, щоб вразити їх вашими якостями. Це — хибна настанова. Ви повинні щиро, справді жити таким життям, ви не повинні намагатися спеціально демонструвати його перед дітьми. Будьте певні, вони самі побачать усе, що треба.

Але ви — не тільки громадянин. Ви — ще й батько. І батьківську вашу справу ви повинні виконувати якнайкраще, і в цьому полягає коріння вашого авторитету. І насамперед ви повинні знати, чим живе, цікавиться, що любить, чого не любить, чого хоче й чого не хоче ваша дитина. Ви повинні знати, з ким вона дружить, з ким грається і в що грається, що читає, як сприймає прочитане. Коли вона вчиться в школі, ви повинні знати, як вона ставиться до школи й до вчителів, які в неї труднощі, як вона поводить себе в класі. Це все ви повинні знати завжди, з наймолодшого віку вашої дитини. Ви не повинні несподівано узнавати про різні неприємності і конфлікти, ви повинні передбачати їх і запобігати їм.

Все це треба знати, але це зовсім не значить, що ви можете набридати вашому синові постійним і надокучливим розпитуванням, дешевим і настирливим шпигунством. З самого початку ви повинні поставити справу так, щоб діти самі вам розповідали про свої справи, щоб їм хотілося вам розповісти, щоб вони були зацікавлені в тому, щоб ви знали. Іноді ви повинні запросити до себе

товаришів сина, навіть почастивати їх чим-небудь, іноді ви самі повинні побувати в тій сім'ї, де є ці товариші, ви повинні при першій нагоді познайомитися з цією сім'єю.

На все це не треба багато часу, для цього потрібна тільки увага до дітей і до їх життя.

І якщо у вас буде така обізнаність і така увага, це не пройде непоміченим для ваших дітей. Діти люблять таку обізнаність і шанують батьків за це.

Авторитет обізнаності неодмінно приведе і до авторитету допомоги. В житті кожної дитини буває багато випадків, коли вона не знає, як треба зробити, коли вона потребує поради й допомоги. Можливо, вона не попросить у вас допомоги, бо ще не вміє цього зробити, ви самі повинні допомогти їй.

Часто ця допомога може бути подана як проста порада, іноді в жарті, іноді в розпорядженні, іноді навіть у наказі. Якщо ви знаєте життя своєї дитини, ви самі побачите, як зробити найкраще. Часто буває, що цю допомогу треба подати особливим способом. Часто потрібно або взяти участь у дитячій грі, або познайомитися з товаришами дітей, або побувати в школі й поговорити з учителем. Якщо у вашій сім'ї кілька дітей, а це — найщасливіший випадок, до справи такої допомоги можна залучити старших братів і сестер.

Батьківська допомога не повинна бути набридливою, надокучливою, втомливою. В деяких випадках абсолютно необхідно дати змогу дитині самій вибратися з труднощів, треба, щоб вона звикла перемагати перешкоди і розв'язувати складніші питання. Але завжди треба бачити, як дитина виконує цю операцію, не можна допускати, щоб вона заплуталась і дійшла до відчаю. Іноді навіть треба, щоб дитина бачила вашу настороженість, увагу і довіря до її сил.

Авторитет допомоги, обережного і уважного керівництва щасливо доповниться авторитетом обізнаності. Дитина почуватиме вашу присутність поряд з нею, ваше розумне піклування про неї, ваше страхування, але водночас вона знатиме, що ви від неї чого вимагаєте, що ви й не збираєтесь усе робити за неї, зняти з неї відповідальність.

Саме лінія відповідальності і є друга важлива лінія батьківського авторитету. Ні в якому разі дитина не повинна думати, що ваше керування сім'єю та нею самою є ваша розвага або приємність. Вона повинна знати, що ви відповідаєте не тільки за себе, але й за неї перед радянським суспільством. Не слід боятися одверто і твердо сказати синові чи дочці, що вони виховуються, що їм треба ще багато вчитися, що вони повинні вирости хорошими громадянами та хорошими людьми, що батьки відповідають за досягнення цієї мети, що вони не бояться цієї відповідальності. В цій лінії відповідальності полягають основи не тільки допомоги, але й вимоги. В деяких випадках ця вимога повинна бути висловлена в найсуворішій формі, що не припускає заперечень. Між

іншим, слід сказати, що така вимога тільки й може бути поставлена з користю, якщо авторитет відповідальності вже створений в уявленні дитини. Навіть у наймолодшому віці дитина повинна почувати, що її батьки не живуть разом з нею на безлюдному острові.

Закінчуючи нашу бесіду, коротко резюмуємо сказане.

Авторитет конче потрібний у сім'ї.

Треба відрізнити справжній авторитет від авторитету фальшивого, що побудований на штучних принципах і намагається створити слухняність всякими засобами.

Справжній авторитет ґрунтується на вашій громадянській діяльності, на вашому громадянському почутті, на вашому знанні життя дитини, на вашій допомозі їй та на вашій відповідальності за її виховання.

Слово дисципліна має кілька значень. Одні під дисципліною розуміють збірку правил поведінки, другі називають дисципліною сталі, виховані звички людини, треті вбачають у дисципліні лише слухняність. Усі ці окремі думки більш-менш наближаються до істини, але для правильної роботи вихователя необхідно мати точніше уявлення про саме поняття «дисципліна».

Іноді дисциплінованою називають людину слухняну. Звичайно, в переважній більшості випадків від кожної людини вимагається точне й швидке виконання наказів і розпоряджень вищестоящих органів та осіб, і все-таки в радянському суспільстві так звана слухняність є зовсім недостатньою ознакою людини дисциплінованої — проста слухняність нас задовольнити не може, тим більше не може задовольнити сліпа слухняність, якої звичайно вимагали в старій, дореволюційній школі.

Від радянського громадянина ми вимагаємо далеко складнішої дисциплінованості. Ми вимагаємо, щоб він не тільки розумів, для чого й чому треба виконати той чи інший наказ, але щоб він і сам активно прагнув виконати його якнайкраще. Та цього не досить. Ми вимагаємо від нашого громадянина, щоб він у кожному хвилину свого життя був готовий виконати свій обов'язок, не чекаючи розпорядження або наказу, щоб він мав ініціативу і творчу волю. Ми сподіваємося при цьому, що він робитиме тільки те, що справді корисне і потрібне для нашого суспільства, для нашої країни, що в цій справі він не зупиниться ні перед якими труднощами і перешкодами. Навпаки, ми вимагаємо від радянської людини уміння утриматися від таких вчинків або дій, які дадуть користь або задоволення тільки їй самій, а іншим людям чи всьому суспільству можуть завдати шкоди. Крім того, ми завжди вимагаємо від нашого громадянина, щоб він ніколи не обмежувався тільки вузьким колом своєї справи, своєї ділянки, свого верстата, своєї сім'ї, а умів бачити й справи навколишніх людей, їх життя, їх поведінку, умів допомогти їм не лише словом, а й ділом, навіть якщо для цього треба пожертвувати частиною особистого спокою. Але щодо наших спільних ворогів ми від кожної людини вимагаємо рішучої протидії, постійної пильності, незважаючи ні на яку неприємність чи небезпеку.

Одним словом, у радянському суспільстві дисциплінованою людиною ми маємо право назвати тільки таку, яка завжди, в усіх умовах зуміє вибрати правильну поведінку, найкориснішу для суспільства, і знайде в собі твердість продовжувати таку поведінку до кінця, незважаючи ні на які труднощі та неприємності.

Само собою зрозуміло, що не можна виховати таку дисципліновану людину тільки з допомогою самої дисципліни, тобто вправ у слухняності. Радянський, дисциплінований громадянин може бути вихований тільки всією сумою правильних впливів, серед

яких найвидатніше місце повинні посідати: широкое політичне виховання, загальна освіта, книга, газета, праця, громадська робота і навіть такі, начебто другорядні речі, як гра, розвага, відпочинок. Тільки при спільній дії всіх цих впливів може бути правильне виховання, і тільки в результаті його може вийти справжній дисциплінований громадянин соціалістичного суспільства.

Ми особливо рекомендуємо батькам пам'ятати завжди це важливе проложення: дисципліна створюється не окремими якими-небудь «дисциплінарними» заходами, а всією системою виховання, всією обстановкою життя, всіма впливами, яких зазнають діти. В такому розумінні дисципліна є не причина, не метод, не спосіб правильного виховання, а результат його. Правильна дисципліна — це той добрий кінець, якого повинен прагнути вихователь усіма своїми силами і з допомогою всіх засобів, що є в його розпорядженні. Тому кожний батько повинен знати, що, даючи синові або дочці книгу для читання, знайомлячи його з новим товаришем, розмовляючи з дитиною про міжнародне становище, про справи на своєму заводі або про свої стахановські успіхи, він разом з іншими справами добивається й мети більшого чи меншого дисциплінування.

Отже, під дисципліною ми будемо розуміти широкий загальний результат усієї виховної роботи.

Але є й вузкий відділ виховної роботи, який найближче стоїть до виховання дисципліни і який часто змішують з дисципліною: це режим. Якщо дисципліна є результат усієї виховної роботи, то режим є тільки засіб, тільки спосіб виховання. Різниця між режимом і дисципліною — дуже важлива; батьки повинні добре в ній розбиратися. Дисципліна, наприклад, належить до тих явищ, від яких ми завжди вимагаємо досконалості. Ми завжди хочемо, щоб у нашій сім'ї, в нашій роботі була найкраща, найсуворіша дисципліна. Інакше й не може бути: дисципліна — це результат, а в усякій справі ми звикли боротися за найкращі результати. Важко уявити собі людину, яка сказала б: «У нас дисципліна так собі, але нам кращої й не треба...»

Така людина — або дурень, або справжній ворог. Всяка нормальна людина повинна добиватися найвищої дисципліни, тобто найкращого результату.

Зовсім інша справа — режим. Режим, як ми вже говорили, — це тільки засіб, а ми взагалі знаємо, що всякий засіб у будь-якій галузі життя треба застосовувати тільки тоді, коли він відповідає меті, коли він доречний. Тому можна уявити собі найкращу дисципліну, і до неї ми завжди прагнемо, але не можна уявити собі якомусь ідеального, найкращого режиму. В одних випадках один режим буде найпридатніший, в інших випадках — інший.

Сімейний режим не може й не повинен бути однаковим у різних умовах. Вік дітей, їх здібності, навколишнє оточення, сусіди, величина квартири, її вигоди, дорога до школи, рух на вулиці та багато інших обставин визначають і змінюють характер режиму.

Один режим повинен бути у великій сім'ї, де багато дітей, і зовсім інший в такій сім'ї, де одна дитина. Режим, корисний для малих дітей, може завдати великої шкоди, якщо його застосовувати до дітей старших. Так само свої особливості має режим для дівчаток, особливо в старшому віці.

Отже, під режимом не можна розуміти щось стале, незмінне. У деяких сім'ях часто роблять таку помилку, свято вірять у цілющість раз установленого режиму, зберігають його недоторканість на шкоду інтересам дітей і своїм власним. Такий непорушний режим скоро стає мертвим пристосуванням, яке не може дати користі, а тільки шкодить.

Режим не може бути сталим щодо свого характеру саме тому, що він є тільки засобом виховання. Виховання має певну мету, причому вона завжди змінюється та ускладнюється. В ранньому дитинстві, наприклад, перед батьками стоїть серйозне завдання — привчити дітей до чистоти. Ідучи до цієї мети, батьки встановлюють для дітей особливий режим, тобто правила вмивання, користування ванною, душем або лазнею, правила прибирання, правила додержання чистоти кімнати, ліжка, стола. Такий режим треба регулярно підтримувати, батьки ніколи не повинні забувати про нього, стежити за його виконанням, допомагати дітям у тих випадках, коли вони самі не можуть чогось зробити, вимагати від дітей доброякісної роботи. Якщо весь цей порядок організовано добре, він дає велику користь, і, нарешті, настає такий час, коли в дітей утворюються звички до чистоти, коли сама дитина вже не може сісти до столу з брудними руками. Значить, можна вже говорити про те, що мети досягнуто. Той режим, який був потрібний для досягнення цієї мети, тепер стає зайвим. Звичайно, це зовсім не значить, що його можна скасувати протягом одного дня. Поступово цей режим повинен замінюватися іншим режимом, який має на меті закріпити утворену звичку до чистоти, а коли ця звичка закріплена, перед батьками виникає нова мета, складніша й важливіша. Продовжувати і в цей час морочитися з самою тільки чистотою буде не лише зайвою витратою батьківської енергії, але й шкідливою витратою: таким саме способом виховуються бездушні чистьохи, в яких за душею нічого немає, крім звички до чистоти, і які можуть іноді сяк-так виконати роботу, щоб тільки не забруднити руки.

На цьому прикладі з режимом чистоти ми бачимо, що правильність режиму — явище тимчасове і мимовільне; так це буває і з усяким іншим засобом, а режим є тільки засіб.

Значить, не можна радити батькам будь-який один режим. Режимів є багато, і треба з них вибрати один, найпридатніший у даних умовах.

Незважаючи на таку різноманітність можливих режимів, треба все-таки сказати, що режим у радянській сім'ї повинен завжди мати певні особливості, обов'язкові в усяких умовах.

У цій лекції ми і хочемо з'ясувати ці загальні особливості.

Насамперед ми звертаємо увагу батьків ось на що: який би ви не вибрали режим для вашої сім'ї, він повинен бути передусім доцільний. Всяке правило життя треба запроваджувати в сім'ї не тому, що хтось інший запровадив його в себе, і не тому, що з таким правилом жити приємніше, а тільки тому, що це необхідно для досягнення поставленої вами розумної мети. Цю мету ви й самі повинні добре знати, і в переважній більшості випадків повинні знати її і діти. В усякому разі у ваших очах, і в очах дітей режим повинен мати характер розумного правила. Якщо ви і вимагаєте, щоб діти в певний час сходилися до обіду й сідали за стіл разом з іншими, то діти повинні розуміти, що такий порядок потрібний для того, щоб полегшити роботу матері або хатньої робітниці, а також для того, щоб кілька разів на день зібратися всією сім'єю, побути разом, поділитися своїми думками або почуттями. Якщо ви вимагаєте, щоб діти не залишали недоїдених шматків, то діти повинні розуміти, що це потрібно і з пошани до праці людей, які виробляють харчові продукти, і з пошани до праці батьків, і з міркувань сімейної економії. Ми знаємо й такий випадок, коли батьки вимагали, щоб діти за столом мовчали. Діти, звичайно, корилися цій вимозі, але ні вони, ні батьки не знали, для чого запроваджене таке правило. Коли батьків спитали про це, вони пояснили, що, розмовляючи за обідом, можна вдаватися. Таке правило, звичайно, безглузде: в усіх людей заведено за столом розмовляти, і від цього ніяких нещасних випадків не буває.

Рекомендуючи батькам добиватися того, щоб сімейний режим мав розумний і доцільний характер, ми водночас повинні застерегти батьків, що зовсім не треба на кожному кроці пояснювати дітям значення того чи іншого правила, не можна надокучати їм такими поясненнями й тлумаченнями. По можливості треба добиватися, щоб діти самі зрозуміли, для чого це потрібно. Тільки в крайньому разі слід підказати їм правильну думку. Взагалі слід прагнути до того, щоб у дітей якнайміцніше склалися хороші звички, а для цієї мети найважливішим є постійне вправління в правильному вчинку. Постійні ж міркування і розглагольстування про правильну поведінку можуть зіпсувати будь-який хороший досвід.

Другою важливою особливістю кожного режиму є його певність. Якщо сьогодні треба чистити зуби, то треба їх чистити й завтра; якщо сьогодні треба прибрати після себе постіль, то треба це зробити й завтра. Не повинно бути так, що сьогодні мати вимагала прибирання постелі, а завтра не вимагала і сама прибрала. Така непевність позбавляє режим усякого значення і перетворює його в набір випадкових, не зв'язаних між собою розпоряджень. Правильний режим повинен бути певний, точний і не допускати винятків, крім таких випадків, коли винятки справді необхідні й викликані важливими обставинами. А як правило, в кожній сім'ї повинен бути такий порядок, щоб найменше порушення режиму

не проходило поза увагою. Це треба робити з наймолодшого віку дитини, і чим суворіше батьки стежитимуть за виконанням режиму, тим менше й менше буде порушень і тим рідше потім доведеться вдаватися до покарань.

Ми звертаємо особливу увагу батьків на цю обставину. Багато хто помилково думає так: хлопчик вранці не прибрав своєї постелі, чи варто через це зчиняти скандал? По-перше, він це зробив перший раз, по-друге, неприбрана постіль — взагалі дрібниця, не варто через неї псувати хлопчикові нерви. Таке міркування зовсім неправильне. У справі виховання немає дрібниць. Неприбрана постіль означає не тільки виникнення неохайності, але й виникнення зневаги до встановленого режиму, початок такого досвіду, який потім може набути форм прямої ворожості до батьків.

Певність режиму, його точність і обов'язковість у великій небезпеці, якщо батьки самі ставляться до режиму нещиро, якщо вони вимагають його виконання від дітей, а самі живуть безладно, не підкоряючись ніякому режимові. Звичайно, цілком природно, що режим самих батьків відрізнятиметься від режиму дітей, але ця різниця не повинна бути принциповою. Якщо ви вимагаєте, щоб діти за обідом не читали книжку, то й самі цього не повинні робити. Наполягаючи, щоб діти мили руки перед обідом, не забувайте й від себе вимагати того самого. Старайтеся самі прибирати свою постіль, це зовсім не важка і не ганебна робота. В усіх цих дрібницях далеко більше значення, ніж звичайно думають.

Режим у самій сім'ї, дома, обов'язково повинен мати такі деталі: точно повинен бути визначений час, коли вставати, і час, коли лягати — той самий як у робочі дні, так і в дні відпочинку; правила акуратності й додержання чистоти, строки і правила зміни білизни, одягу, правила їх носіння, чистки; діти повинні привчатися до того, що всі речі мають своє місце, повинні після роботи чи гри залишати все в порядку; з найбільш раннього віку діти повинні вміти користуватись убиральною, умивальником, ванною; повинні стежити за електричним світлом, вмикати й вимикати його коли треба. Особливий режим треба встановити за столом. Кожна дитина повинна знати своє місце за столом, приходити до столу вчасно, вміти поводитися за столом, користуватись ножом і виделкою, не бруднити скатерки, не накидати шматків на столі, з'їдати все, покладене на тарілку, і тому не просити собі зайвого.

Строгому режимові повинен підлягати розподіл робочого часу дитини, що надто важливо, коли вона починає ходити до школи. Але вже й раніше бажано точно розподілити час приймання їжі, гри, прогулянки тощо. Велику увагу треба приділяти питанням руху. Дехто думає, ніби дітям треба багато бігати, кричати, взагалі буйно виявляти свою енергію. Що в дітей є більша потреба в русі, ніж у дорослих, — не підлягає сумніву, але не можна й сапо йти за цією потребою. Треба виховувати в дітей звичку до

доцільного руху, до вміння гальмувати його; коли це потрібно. В усякому разі в кімнаті не слід допускати ні біганини, ні стрибків, для цього більше придатний майданчик у дворі, садок. Так само треба привчати дітей до вміння стримувати свої голоси: крик, вереск, голосний плач — усе це явища одного порядку; вони свідчать більше про нездорові нерви дитини, ніж про якусь справжню потребу. Батьки самі бувають винні в такій нервовій галасливості дітей. Вони іноді самі підвищують голос до крику, самі нервують, замість того щоб вносити в атмосферу сім'ї тон упевненого спокою.

Режим у сім'ї, в квартирі, яку займає сім'я, перебуває майже в повній владі батьків. Цього не можна сказати про режим поза домом. Певну частину часу дитина проводить з товаришами у дворі, а часто поза двором, на прогулянках, на майданчиках, ковзанках, іноді на вулиці. Чим старшими стають діти, тим товариське оточення відіграє дедалі більшу роль. Взяти на себе цілковите керівництво цим товариським впливом батьки, звичайно, не можуть, але за ними лишається цілковита змога стежити за цим товариським впливом, а цього здебільшого буває досить, якщо в сім'ї вже утворився досвід колективного зв'язку, довір'я, правдивості, якщо правильно створений батьківський авторитет. У такому разі для батьків потрібне тільки одне: більш-менш докладно знати, що оточує вашого сина або вашу дочку. Багатьох випадків поганої поведінки дітей, а тим більше багатьох явищ дитячої розбещеності не було б, якби батьки ближче знайомилися з товаришами сина, батьками цих товаришів, іноді спостерігали гру дітей, навіть узяли в ній участь, разом з ними зробили б прогулянку, пішли в кіно, в цирк тощо. Таке активне наближення батьків до життя дітей зовсім не важка справа і навіть приємна. Вона дає змогу батькові або матері ближче дізнатися про суть товариських взаємин, дає можливість батькам допомагати одне одному і, що найголовніше, вона дає можливість поділитися враженнями з дітьми і під час такої розмови висловити свою думку про товаришів, про їх поведінку, про правильність або неправильність того чи іншого вчинку, про корисність або шкідливість тої чи іншої дитячої витівки.

Така загальна методика організації режиму в сім'ї. Користуючись цими загальними вказівками, кожний батько і кожна мати зможуть виробити такий устрій сімейного побуту, який найбільше відповідає особливостям їх сім'ї. Дуже важливим є питання про форму режимних взаємин між батьками і дітьми. В цій галузі можна натрапити на найрізноманітніші перебільшення і перекручення, що завдають великої шкоди вихованню. Одні зловживають умовленнями, другі — різними пояснювальними бесідами, треті зловживають ласкою, четверті — наказом, п'яті — заохочуванням, шості — каранням, сьомі — поступливістю, восьмі — твердістю. Протягом сімейного життя, звичайно, багато буває випадків, коли доречна і ласка, і бесіда, і твердість, і навіть поступливість. Але

там, де йдеться про режим, всі ці форми повинні поступатися місцем перед одною головною, і ця єдина і найкраща форма — розпорядження.

Сім'я — дуже важлива, дуже відповідальна справа людини. Сім'я дає повноту життя, сім'я дає щастя, але кожна сім'я, особливо в житті соціалістичного суспільства, є насамперед велика справа, яка має державне значення. Тому сімейний режим повинен будуватися, розвиватися й діяти насамперед як ділове установа. Ділового тону батьки не повинні боятися. Вони не повинні думати, що діловий тон суперечить любовному почуттю батька або матері, що він може привести до сухості у взаєминах, до їх холодності. Ми запевняємо, що тільки справжній серйозний діловий тон може створити ту спокійну атмосферу в сім'ї, яка необхідна для правильного виховання дітей, і для розвитку взаємної пошани та любові між членами сім'ї.

Батьки якнайраніше повинні засвоїти спокійний, урівноважений, привітний, але завжди рішучий тон у своєму діловому розпорядженні, а діти з паймолодшого віку повинні звикнути до такого тону, звикнути користися розпорядженням й виконувати його охоче. Можна бути хоч яким ласкавим з дитиною, жартувати з нею, гратися, але коли виникає потреба, треба вміти розпорядитися коротко, один раз, розпорядитися з таким виглядом і в такому тоні, щоб ні у вас, ні в дитини не було сумніву в правильності розпорядження, в немишучості його виконання.

Батьки повинні навчитися давати такі розпорядження дуже рано, коли першій дитині півтора-два роки. Справа ця зовсім неважка. Треба тільки стежити за тим, щоб ваше розпорядження відповідало таким вимогам:

1. Воно не повинно даватися злісно, з криком, з роздратуванням, але воно не повинно бути подібним і до упрошування.
2. Воно повинно бути посильним дитині, не вимагати від неї надто великого напруження.
3. Воно повинно бути розумним, тобто не повинно суперечити здоровому розумові.
4. Воно не повинно суперечити іншому розпорядженню вашому, розпорядження батька не повинно суперечити розпорядженню матері.

Якщо розпорядження дали, то воно обов'язково повинно бути виконане. Дуже погано, якщо ви розпорядилися, а потім і самі забули про своє розпорядження. Треба, щоб у сім'ї, як і в усякій іншій справі, був постійний, невиспущий контроль та перевірка. Звичайно, батьки повинні намагатися здійснювати цей контроль здебільшого непомітно для дитини; дитина взагалі не повинна мати сумніву в тому, що розпорядження треба виконати. Але іноді, коли дитині доручається складніша справа, в якій велике значення має якість виконання, цілком до речі і безпосередній контроль.

Що робити, коли дитина не виконала розпорядження? Насамперед треба дбати, щоб такого випадку не було. Але якщо вже так сталося, що дитина з першого разу не послухалася вас, слід повторити розпорядження, тільки вже в офіційнішому, в холодному тоні, приблизно так:

— Я тобі сказав зробити так, а ти не зробив. негайно зроби, і щоб більше таких випадків не було.

Даючи таке повторне розпорядження та обов'язково добиваючись його виконання, треба одночасно пригланутися й поміркувати, чому в цьому випадку виник опір вашому розпорядженню. Ви обов'язково побачите, що в чомусь ви самі були винні, щось зробили неправильно, на щось не зважили. Старайтеся уникати таких помилок.

Найважливіше в цій галузі — стежити, щоб у дітей не нагромаджувався досвід неслухняності, щоб не порушувався сімейний режим. Дуже погано, якщо ви допустили такий досвід, якщо ви дозволили дітям дивитися на ваші розпорядження, як на щось неонов'язкове.

Якщо ви цього не допустите з самого початку, вам ніколи не доведеться потім вдаватися до покарань.

Якщо режим розвивається правильно з самого початку, якщо батьки уважно стежать за його розвитком, покарання не будуть потрібні. У хорошій сім'ї покарання ніколи не буває, і це — найправильніший шлях сімейного виховання.

Але бувають сім'ї, де виховання вже таке занедбане, що без покарань обійтися не можна. В такому разі батьки вдаються до покарань звичайно дуже невміло і часто більше псують справу, ніж виправляють.

Покарання — дуже важка річ; воно вимагає від вихователя величезного такту й обережності, тому ми рекомендуємо батькам по можливості уникати застосування покарань, а намагатися насамперед відновити правильний режим. На це, звичайно, потрібно багато часу, але треба бути терплячим і спокійно чекати результатів.

У крайньому разі можна допустити деякі види покарань, а саме: затримка втіхи чи розваги (якщо було призначено відвідування кіно або цирку, відкласти його); затримка кипітьєнькових грошей, якщо вони видаються; заборона виходити до товаришів.

Ще раз звертаємо увагу батьків, що самі покарання не дадуть ніякої користі, якщо немає правильного режиму. А коли є правильний режим, можна легко обійтися без покарань, треба тільки більше терпіння. В усякому разі, в сімейному побуті далеко важливіше й корисніше налагодити правильний досвід, ніж виправляти неправильний.

Так само треба бути обережним і з заохочуванням. Ніколи не слід оголошувати наперед якість премії для нагороди. Найкраще обмежитися простою похвалою і схваленням. Дитяча радість, втіха, розваги повинні даватися дітям не як пагорода за хороші

вчинки, а в природному порядку задоволення правильних потреб. Те, що дитині потрібне, слід дати їй за всіх умов, незалежно від її заслуг, а те, що для неї не потрібне або шкідливе, не можна давати їй як нагороду.

Резюмуємо зміст лекції.

Дисципліну треба відрізнати від режиму. Дисципліна — це результат виховання, режим — це засіб виховання. Тому режим може мати різний характер залежно від обставин. Для режиму обов'язкові доцільність, певність, точність. Він повинен стосуватися як внутрішнього життя сім'ї, так і зовнішнього. Виразом режиму в діловій обстановці сім'ї має бути розпорядження та контроль за його виконанням. Головна мета режиму — нагромадження правильного дисциплінарного досвіду, і найбільше треба боятися неправильного досвіду. При правильному режимі не потрібні покарання, і взагалі їх треба уникати, як і зайвих заохочувань. Найкраще в усіх випадках покладатися на правильний режим і терпляче чекати його результатів.

Гра має важливе значення в житті дитини, має те саме значення, яке в дорослого має діяльність, робота, служба. Яка дитина в грі, така з багатьох поглядів вона буде в роботі, коли виросте. Тому виховання майбутнього діяча відбувається насамперед у грі. І всю історію окремої людини як діяча і працівника можна показати в розвитку гри і поступовому переході її в роботу. Цей перехід відбувається дуже повільно. В наймолодшому віці дитина переважно грається, її робочі функції дуже незначні й не виходять за межі найпростішого самообслуговування: вона починає самостійно їсти, вкриватися ковдрою, надягати штанці. Але навіть і в цю роботу дитина вносить ще багато гри. В добре організованій сім'ї ці робочі функції поступово ускладнюються, дитині доручається дедалі складніша робота, спочатку тільки з метою самообслуговування, а потім і така робота, яка має значення для всієї сім'ї. Але гра в цей час є головним заняттям дитини, найбільше її захоплює, цікавить. У шкільному віці робота вже займає дуже важливе місце, вона зв'язана з серйознішою відповідальністю, вона зв'язана і з певнішими і яснішими уявленнями про майбутнє життя дитини, це вже така робота, яка близько стоїть до громадської діяльності. Але і в цей час дитина ще дуже багато грається, любить гру, їй навіть доводиться переживати досить складні колізії, коли гра здається настільки симпатичнішою, ніж робота, що хочеться відкласти роботу й погратися. Якщо такі колізії виникають, це значить, що виховання дитини у грі та в робочих функціях відбувалося неправильно, що батьки допустили якісь перегини. З цього вже видно, яке важливе значення має керівництво грою дитини. В житті ми зустрічаємо багато дорослих людей, що давно закінчили школу, але в яких любов до гри переважає над любов'ю до роботи. Сюди треба зарахувати всіх людей, які занадто активно ганяються за розвагами, які забувають про роботу заради хорошої, веселої компанії. До такої категорії людей треба зарахувати й тих, що позують, задаються, фіглярують, брешуть без будь-якої мети. Вони принесли з дитинства в серйозне життя ігрові настанови, у них ці настанови не були правильно перетворені в робочі настанови, — це значить, що вони погано виховані, і це погане виховання відбувалося переважно в неправильно організованій грі.

Все сказане зовсім не означає, що треба якнайраніше відвертати дитину від гри і переводити на робоче зусилля й на робочу заклопотаність. Таке переведення не буде корисне, воно буде насильством над дитиною, воно викличе в неї огиду до роботи і підсилить прагнення до гри. Виховання майбутнього діяча повинно полягати не в усуненні гри, а в такій організації її, коли гра залишається грою, але в грі виховуються якості майбутнього працівника і громадянина.

Щоб керувати грою дитини та виховувати її в грі, батьки повинні добре подумати над питанням про те, що таке гра і чим вона відрізняється від роботи. Якщо батьки не подумують над цим питанням, не розберуться в ньому як слід, вони не зможуть керувати дитиною і губитимуться в кожному окремому випадку, більше псуватимуть дитину, ніж виховуватимуть.

Треба насамперед сказати, що між грою і роботою немає такої великої різниці, як дехто думає. Хороша гра подібна до хорошої роботи, погана гра подібна до поганої роботи. Ця подібність дуже велика, можна прямо сказати: погана робота більш подібна до поганої гри, ніж до хорошої роботи.

У кожній хорошій грі є насамперед робоче зусилля і зусилля думки. Якщо ви купите дитині заводну мишку, цілий день будете заводити її та пускати, а дитина цілий день дивитиметься на цю мишку й тішитиметься, — в цій грі не буде нічого хорошого. Дитина в цій грі залишається пасивною, вся її участь полягає в тому, що вона тільки дивиться. Якщо ваша дитина займатиметься тільки такими іграми, з неї й виросте пасивна людина, що лише звикла дивитися на чужу роботу, людина, позбавлена ініціативи й незвична творити в роботі нове, незвична перемагати труднощі. Гра без зусилля, гра без активної діяльності — завжди погана гра. Як бачите, в цьому пункті гра дуже подібна до роботи.

Гра дає дитині радість. Це буде або радість творчості, або радість перемоги, або радість естетична — радість якості. Таку саму радість дає й хороша робота. І тут цілковита подібність.

Дехто гадає, що робота відрізняється від гри тим, що в роботі є відповідальність, а в грі її немає. Це неправильно: у грі є така сама велика відповідальність, як у роботі, — звичайно, у грі хорошій, правильній, про це нижче буде сказано докладніше.

Чим же все-таки відрізняється гра від роботи? Ця різниця полягає тільки в одному: робота — це участь людини в громадському виробництві, у створенні матеріальних, культурних, інакше кажучи, суспільних цінностей. Гра не має такої мети, громадських цілей вона безпосередньо не стосується, але вона стосується їх посередньо: вона привчає людину до тих фізичних і психічних зусиль, які потрібні для роботи.

Тепер уже ясно, чого ми повинні вимагати від батьків у керуванні дитячою грою. Перше — це стежити, щоб гра не ставала єдиним прагненням дитини, щоб не захоплювала її на шкоду громадській меті. Друге — щоб у грі виховувалися ті психічні та фізичні навички, які потрібні для роботи.

Першої мети досягають, як уже було сказано, поступовим залученням дитини до праці, яка повільно, але неухильно приходить на зміну грі. Другої мети досягають правильним керуванням самою грою: добором гри, допомогою дитині в грі.

У цій лекції ми будемо говорити тільки про другу мету, а питання про трудове виховання буде присвячена окрема лекція.

Доводиться дуже часто спостерігати неправильні дії батьків у керуванні грою. Ця неправильність буває трьох видів. Деякі батьки просто не цікавляться грою своїх дітей і думають, що діти й самі знають, як краще гратися. У таких батьків діти граються, як хочуть і коли хочуть, самі вибирають собі іграшки і самі організовують гру. Інші батьки багато уваги віддають грі, навіть занадто багато, весь час втручаються у гру дітей, показують, розказують, дають ігрові завдання, часто розв'язують їх раніше, ніж розв'яже дитина, і тішаються. У таких батьків дитині нічого не залишається, як слухатися батьків і наслідувати їх; тут, власне кажучи, граються більше батьки, ніж дитина. Якщо в таких батьків дитина що-небудь буде і виникає утруднення в будівництві, батько або мати сідає поруч неї й каже:

— Ти не так робиш, диви́сь, як треба робити.

Якщо дитина вирізує що-небудь з паперу, батько або мати деякий час дивиться на її зусилля, а потім відбирає в неї ножиці і каже:

— Давай, я тобі виріжу. Бачиш, як добре вийшло.

Дитина дивиться й бачить, що у батька вийшло справді краще. Вона простягає батькові другий аркуш паперу і просить ще що-небудь вирізати, і батько охоче це робить, задоволений своїми успіхами. У таких батьків діти повторюють лише те, що роблять батьки, вони не привчаються перемагати труднощі, самостійно добиватися підвищення якості і дуже рано звикають до думки, що тільки дорослі все вміють робити добре. У таких дітей розвивається непевність у своїх силах, страх перед невдачею.

Ще інші батьки вважають, що найголовніше полягає в кількості іграшок. Вони витрачають великі гроші на іграшки, завалюють дітей найрізноманітнішими іграшками і пишаються цим. Дитячий куток у таких батьків подібний до магазину іграшок. Такі батьки якраз дуже люблять механічні хитрі іграшки і заповнюють ними життя своєї дитини. Діти в таких батьків у найкращому разі стають колекціонерами іграшок, а в гіршому разі — і то найчастіше — без будь-якого інтересу переходять від іграшки до іграшки, граються без захоплення, псуують і ламають іграшки та вимагають нових.

Правильне керування грою вимагає від батьків вдумливішого й обережнішого ставлення до гри дітей.

Дитяча гра проходить кілька стадій розвитку, і в кожній стадії потрібний особливий метод керівництва. Перша стадія — це час кімнатної гри; час іграшки. Вона починає переходити в другу стадію у п'яти-шестирічному віці. Перша стадія характеризується тим, що дитина воліє гратися сама, рідко допускає участь одного-двох товаришів. У ці роки дитина любить гратися своїми іграшками і неохоче грається іграшками чужими. У цій стадії саме розвиваються особисті здібності дитини. Не слід боятися, що, граючись сама, дитина виросте егоїстом, треба давати їй можливість

гратися на самоті, але треба стежити, щоб ця перша стадія не затяглася, щоб вона вчасно перейшла в другу стадію.

В першій стадії дитина нездатна гратися в групі, вона часто свариться з товаришами, не вміє знайти з ними колективний інтерес. Треба дати їй волю в цій індивідуальній грі, не треба нав'язувати їй компаньйонів, бо таке нав'язування приводить лише до порушення настрою в грі, до звички нервувати й скандалити. Можна з певністю твердити: чим краще дитина грається в молодшому віці на самоті, тим кращим товаришем вона буде в майбутньому. В цьому віці дитина дуже агресивна, вона до певної міри «власник». Найкращий метод полягає в тому, щоб не давати дитині вправлятися в цій агресивності й не давати розвиватися «власницьким» мотивам. Якщо дитина грається сама, вона розвиває свої здібності: увагу, конструктивні навички, навички матеріальної організації. Це — корисно. Якщо ж ви проти її волі посадите її гратися в групі, то цим не позбавите її агресивності, себелюбства.

У деяких дітей раніше, в інших пізніше це переважання гри на самоті починає переростати в інтерес до товаришів, до групової гри. Треба допомогти дитині з найбільшою користю зробити цей досить важкий перехід. Треба, щоб розширення кола товаришів відбувалося в умовах найбільш сприятливих. Звичайно, цей перехід відбувається у вигляді підвищення інтересу дитини до рухливих ігор на свіжому повітрі, до ігор у дворі. Ми вважаємо найкращим таке становище, коли в групі дітей у дворі є одна старша, яка користується загальним авторитетом і виступає як організатор молодших.

Друга стадія дитячої гри важча для керівництва, бо в цій стадії діти уже не граються на очах у батьків, а виходять на ширшу громадську арену. Друга стадія триває до 11—12 років, захоплюючи частину шкільного часу.

Школа дає ширшу компанію товаришів, ширше коло інтересів і важчу арену, зокрема для ігрової діяльності, зате вона дає і готову, чіткішу організацію, певний і точніший режим і, найголовніше, допомогу кваліфікованих педагогів. У другій стадії дитина виступає вже як член суспільства, але суспільства ще дитячого, яке не має ні строгої дисципліни, ні громадського контролю. Школа дає і те, й інше, школа і є формою переходу до третьої стадії гри.

На цій третій стадії дитина вже виступає як член колективу, до того ж колективу не тільки ігрового, але й ділового, навчального. Тому і гра в цьому віці набуває чіткіших колективних форм і поступово стає грою спортивною, тобто зв'язаною з певною фізкультурною метою, правилами і, найголовніше, — з поняттями колективного інтересу і колективної дисципліни.

На всіх трьох стадіях розвитку гри вплив батьків має велике значення. Звичайно, на першому місці щодо значення цього впливу треба поставити першу стадію, коли дитина ще не є членом іншого колективу, крім сімейного, коли, крім батьків, часто

й немає інших керівників. Але й на інших стадіях вплив батьків може бути дуже великий і корисний.

У першій стадії матеріальним центром гри є іграшка. Іграшки бувають таких типів:

Іграшка готова, механічна або проста, це — всякі автомобілі, пароплави, коники, ляльки, ведмедики, Ваньки-встаньки та ін.

Іграшка напівготова, що вимагає від дитини деякого дороблення: всякі картинки з запитаннями, малюнки розрізні, кубики, ящики-конструктори, розбірні моделі.

Іграшка-матеріал: глина, пісок, шматки картону, слоуди, дерева, паперу, рослини, дрів, цвяхи.

У кожного з цих типів є свої переваги і хиби. Готова іграшка хороша тим, що вона знайомить дитину із складними ідеями та речами, вона підводить дитину до питань техніки і складного людського господарства. Тому така іграшка викликає ширшу діяльність уяви. Паровоз у руках хлопчика настроює його уяву на певний транспортний лад, кінь викликає уявлення про життя тварини, дбання про годівлю та використання. Батьки й повинні стежити, щоб ці хороші сторони такої іграшки справді були помітні для дитини, щоб вона не захоплювалася тільки одною стороною іграшки, її механічністю та легкістю для гри. І дуже важливо добиватися, щоб дитина не пишалася тим, що от тато або мама купили для неї таку хитру іграшку, та ще й не одну, а багато, а в інших дітей немає таких хороших іграшок. Взагалі ці механічні іграшки корисні тільки тоді, коли дитина справді ними грається, а не тільки береже, щоб похвалитися перед сусідами, і при цьому грається не просто спостерігаючи рух іграшки, а організовуючи цей рух в якомусь-небудь складному задумі. Автомобілі повинні що-небудь перевозити, Ванька-встанька повинен куди-небудь переїжджати або щось робити, ляльки повинні спати й прокидатися, одягатися й роздягатися, ходити в гості та виконувати яку-небудь корисну роботу в іграшковому царстві. Для дитячої фантазії в цих іграшках є великий простір, і чим ширше й серйозніше розгортається ця фантазія з такими іграшками, тим краще. Якщо ведмедика просто перекидають з місця на місце, якщо його тільки тягають, — це дуже погано. Але якщо ведмедик живе в певному місці, спеціально обладнаному для його життя, якщо він когось лякає або з кимсь дружить, — це вже добре.

Другий тип іграшки добрий тим, що тут ставиться перед дитиною яке-небудь завдання, — звичайно таке, яке треба розв'язати з певним напруженням і яке сама дитина ніколи поставити не могла б. У розв'язуванні цих завдань уже потрібна деяка дисципліна мислення, потрібна логіка, поняття про законне відношення частин, а не просто вільна фантазія. А недолік цих іграшок у тому, що завдання ці завжди одні й ті самі, одноманітні і набридають своїми повтореннями.

Іграшки третього типу — всякі матеріали — найдешевший і найвдячніший ігровий елемент. Ці іграшки найближче стоять до

нормальної людської діяльності: з матеріалів людина створює цінності й культуру. Якщо дитина вміє гратися такими іграшками, то це значить, що в неї вже є висока культура гри і зароджується висока культура діяльності. В іграшці-матеріалі є багато хорошого реалізму, але водночас є простір і для фантазії, не простої уяви, а великої творчої робочої фантазії. Якщо є шматочки скла або слюди, з них можна зробити вікна, а для цього треба придумати рами, значить, постає питання про спорудження будинку. Якщо є глина й стебла рослин, постає питання про садок.

Який тип іграшок найкращий? Ми вважаємо, що найкращий спосіб — комбінувати всі три типи, але ніяк не в надмірній кількості. Якщо в хлопчика або дівчинки є одна-дві механічні іграшки, не треба купувати більше. Додайте до цього яку-небудь розбірну іграшку та якнайбільше додайте всяких матеріалів, і ось уже іграшкове царство організоване. Не треба, щоб у ньому було все, щоб у дитини розбігалися очі, щоб вона губилася серед надмірної кількості іграшок. Дайте їй небагато, але постарайтеся, щоб із цих небагатьох речей дитина організувала гру. А тоді стежте за нею, прислухайтеся непомітно до її гри, постарайтеся, щоб вона самостійно відчула якусь певну недостачу та захотіла її поповнити. Якщо ви купили дитині маленького коника і вона захопилася завданням перевозити, природно, що їй бракуватиме підводи або екіпажа. Не поспішайте купувати їй цю підводу. Подбайте, щоб вона сама її зробила з будь-яких коробок, катушок або картону. Якщо вона таку підводу зробить, чудово,— мети досягнуто. Але якщо їй потрібно багато підвід і саморобних уже не вистачає, не треба, щоб вона обов'язково зробила і другу підводу, другу можна й купити.

Найголовніше в цій дитячій грі добитись ось чого:

1. Щоб дитина справді гралася, творила, будувала, комбінувала.

2. Щоб не кидалася від одного завдання до другого, не закінчивши першого, щоб доводила свою діяльність до кінця.

3. Щоб у кожній іграшці вона вбачала певну, потрібну для майбутнього цінність, зберігала її, дбала про неї. В іграшковому царстві завжди повинен бути цілковитий порядок, треба прибирати. Іграшки не повинні ламатися, а в разі поламавання треба робити ремонт, якщо він важкий, то з допомогою батьків.

Особливу увагу повинні звернути батьки на ставлення дитини до іграшки. Дитина не повинна ламати іграшку, повинна любити її, але не повинна і дуже страждати, якщо вона зіпсувалася або поламалася. Цієї мети буде досягнуто, якщо дитина справді звикла вважати себе хорошим хазяїном, якщо вона не боїться окремих пошкоджень і почуває себе в силі виправити біду. Завдання батька і матері — завжди допомогти дитині в таких випадках, підтримати її в розпачі, довести їй, що людська винахідливість та праця завжди можуть врятувати становище. Виходячи з цього, ми

радимо батькам завжди вживати заходів, щоб полагодили зламану іграшку, ніколи не викидати її передчасно.

У процесі самої гри батьки повинні по можливості давати дитині цілковиту волю дій, але тільки до тої хвилини, поки гра йде правильно. Якщо дитина відчуває труднощі в якомусь становищі, якщо гра пішла занадто просто, нецікаво, треба допомогти дитині: підказати, поставити яке-небудь цікаве питання, додати який-небудь новий, цікавий матеріал, іноді навіть і погратися з нею.

Такі загальні форми методу на першій стадії гри.

На другій стадії від батьків вимагається насамперед уважність. Ваша дитина вийшла в двір, потрапила в групу хлопчиків. Ви повинні уважно вивчити, що це за хлопчики. Ваша дівчинка тягнеться до подруг у дворі, ви повинні добре знати цих дівчаток. Ви повинні знати, чим захоплюються діти, які оточують вашу дитину, чого в них не вистачає, що є поганого в їх іграх. Буває дуже часто, що увага та ініціатива одного з батьків допомагає змінити на краще життя цілої групи дітей в тому чи іншому місці. Ви помітили, що діти взимку спускаються, як з гірки, із зледенілої купи сміття. Домовтеся з іншими батьками, а якщо не домовитесь, то самі допоможіть дітям насипати гірку. Зробіть своїй дитині прості дерев'яні санки, і ви побачите, що і в інших дітей з'явиться щось подібне. В цій стадії гри дуже важливим і корисним буде спілкування батьків між собою, на жаль, дуже незначне серед батьків. Буває, що кожен з батьків незадоволений життям дітей у дворі, але не поговорить з іншим батьком або матір'ю, не придумають вони разом чого-небудь для поліпшення цього життя, а тим часом це зовсім не така важка справа, і кожному вона по силі. На цій стадії діти вже організуються в деяку подобу колективу; буде дуже корисно, якщо й батьки їх так само організовано керуватимуть ними.

Дуже часто буває на цій стадії, що діти сваряться, б'ються, скаржаться одне на одного. Батьки роблять помилку, якщо негайно стають на бік свого сина або дочки й самі розпочинають сварку з батьком або матір'ю кривдника. Якщо ваша дитина прийшла в сльозах, якщо її скривдили, якщо вона страждає і вже озлоблена, не поспішайте дратуватися й кидатися в атаку на кривдника та на його батьків. Насамперед розпитайте спокійно вашого сина чи вашу дівчинку, постарайтесь уявити собі точну картину події. Рідко буває, щоб винною була якась одна сторона. Напевно і ваша дитина в чомусь погарячилася; поясніть їй, що в грі не завжди треба бути непоступливим, що треба по можливості шукати мирних виходів із конфліктів. Постарайтеся щоб там не було помирити вашу дитину з противником, запросіть цього противника в гості і з ним теж поговоріть, познайомтеся з його батьком, з'ясуйте становище до кінця. В цій справі найголовніше полягає в тому, що ви не повинні вже бачити перед собою тільки вашу дитину, а повинні бачити перед собою всю групу дітей і виховувати її разом з іншими батьками. Тільки в такому разі ви дасте най-

більшу користь і вашій дитині. Вона помітить, що ви не захоплюєтесь сімейним патріотизмом, що ви робите громадську роботу, і вбачатиме в цьому приклад для своєї поведінки. Нема нічого шкідливішого, як запальна агресивність батька або матері до сім'ї сусідів; така агресивність якраз і виховує злобність характеру в дитини, підозрілість, дикий і сліпий сімейний егоїзм.

На третій стадії керування грою вже не перебуває в руках у батьків, воно передане шкільній або спортивній організації, проте в батьків залишаються великі можливості для правильного впливу на характер дитини. По-перше, треба уважно стежити, щоб захоплення спортом не набувало характеру всепоглинаючої пристрасті, треба вказувати дитині й на інші сторони діяльності. По-друге, треба викликати в хлопчика або дівчинки гордість не тільки своїм особистим успіхом, а головним чином гордість успіхом команди або організації. Слід також боротися проти всякої хвастовитості, виховувати пошану до сили противника, звертати увагу на організованість, тренування, дисципліну в команді. Треба, нарешті, добиватися спокійного ставлення до удач або невдач. І на цій стадії буде дуже добре, якщо батьки ближче познайомляться з товаришами по команді сина чи дочки.

І на всіх трьох стадіях батьки повинні пильно стежити, щоб гра не захоплювала всього духовного життя дитини, щоб паралельно розвивалися й трудові навички.

У грі на всіх трьох стадіях ви повинні виховувати прагнення до більшого задоволення, ніж просте споглядання, проста розвага, виховувати мужнє перемагання труднощів, виховувати уяву та розмах думки. А на другій і третій стадіях ви повинні мати завжди на увазі, що тут уже ваша дитина вступила в колектив, що від неї вже вимагається не тільки вміння гратися, але й уміння правильно ставитися до людей.

Резюмуємо сказане в лекції.

Гра має важливе значення в житті людини, вона є підготовкою до праці й повинна поступово замінятися працею.

Багато батьків не звертають достатньої уваги на керування грою і або залишають дитину саму на себе, або оточують її зайвими піклуваннями і зайвими іграшками.

Батьки повинні застосовувати різні методи на різних стадіях гри, але завжди повинні давати дитині можливість самодіяльності і правильного розвитку її здібностей, не відмовляючись водночас допомогти їй у важких випадках.

На другій і третій стадіях треба вже керувати не стільки грою, скільки ставленням дитини до інших людей та до свого колективу.

Кожна сім'я має своє господарство. На відміну від буржуазного суспільства, в нашій сім'ї є тільки трудове господарство, яке не має на меті експлуатувати людей. Це господарство може рости і збільшуватися, але не тому, що члени сім'ї одержують якінебудь прибутки, а тільки завдяки підвищенню заробітку членів сім'ї та сімейній економії. Господарство нашої сім'ї складається тільки з речей особистого користування, до його складу не можуть входити засоби виробництва, які в нашій країні належать усьому суспільству.

В буржуазній сім'ї завжди буває так: багата сім'я повертає частину свого майна на засоби виробництва, щоб експлуатувати пайману робочу силу і таким способом ще більше багатіти й розширювати виробництво. У нашій сім'ї, сім'ї трудовій, такого багатства не може бути. Отже, якщо наша сім'я багатіє, то це означає тільки одно: вона краще й щасливіше живе, набуває більше речей особистого користування, задовольняє більшу кількість своїх потреб. Цілком природно, що кожна сім'я намагається поліпшити своє життя, поліпшуючи своє господарство, але це вона робить не порядком грабіжницької експлуатації інших людей, а виключно порядком трудової участі членів сім'ї в загальному житті та в спільній роботі всього радянського народу. Багатство нашої сім'ї не стільки залежить від зусиль цієї сім'ї, скільки від успіхів усієї Радянської Країни, від її перемог і досягнень на господарському й культурному фронті.

Кожна дитина є член сім'ї, значить, учасник сімейного господарства, отже, до певної міри й учасник усього радянського господарства. Господарське виховання наших дітей і повинно полягати у вихованні не тільки хазяйновитого члена сім'ї, але й у вихованні господаря-громадянина. В буржуазному суспільстві перед вихователем така мета не стоїть. Там кожна людина зацікавлена тільки в розвитку власного господарства, державне господарство посідає дуже непомітне місце в масі господарських приватних одиниць.

У нас кожній людині доведеться в житті обов'язково брати участь у загальному державному господарстві, і чим краще вона буде підготовлена до цієї справи, тим більше вона дасть користі і всьому радянському суспільству, і собі самій.

Усе це повинні знати й добре розуміти всі батьки, повинні частіше міркувати над цими питаннями та завжди перевіряти свої виховні методи за допомогою ясного політичного уявлення про мету виховання.

Багато батьків думають, що виховна робота відбувається тільки під час бесід і розмов з дітьми, під час керування їх грою або їх ставленням до людей. В усіх цих галузях справді багато можна зробити педагогічно корисного, але ця користь буде незначна,

якщо дитина не виховується і в господарській галузі. Адже з вашої дитини повинна вирости не тільки хороша, чесна людина, але й хороший, чесний радянський господар.

Сімейне господарство являє собою дуже зручне поле для виховання багатьох дуже важливих особливостей характеру майбутнього громадянина-господаря. В цій короткій бесіді навіть неможливо перелічити всі ці особливості. Ми торкнемося тільки головних.

За допомогою правильного керівництва в галузі сімейного господарства виховуються: колективізм, чесність, дбайливість, бережливість, відповідальність, здатність до орієнтування, оперативна здатність.

Ми розглянемо окремо кожен з цих важливих якостей характеру.

Колективізм. У найпростішому визначенні колективізм означає солідарність людини з суспільством. Протилежністю колективізму є індивідуалізм. В деяких сім'ях через недостатню увагу батьків до цих питань виховуються такі індивідуалісти. Якщо дитина до самого юнацтва не знає, звідки беруться кошти сім'ї, якщо вона зникає тільки задовольняти свої потреби, а не помічає потреб інших членів сім'ї, якщо вона не зв'язує свою сім'ю з усім радянським суспільством, якщо вона росте жадібним споживачем,— то це й є виховання індивідуаліста, який потім може завдати багато шкоди і всьому суспільству, і собі самому.

Деякі матері та батьки непомітно для себе виховують таких індивідуалістів.

Часто вони дбають тільки про те, щоб у дитини все було, щоб вона була добре нагодована, добре одягнена, забезпечена іграшками та розвагами. Все це вони роблять з безмежної своєї доброти й любові, відмовляють собі багато в чому, навіть в найнеобхіднішому, а дитина навіть не знає про це та поступово звикає думати, що вона краща від усіх, що її бажання для батьків — закон. У такій сім'ї діти часто нічого не знають про роботу батька або матері, не знають, наскільки вона важка, наскільки важлива та корисна для суспільства. Тим більше вони нічого не знають про роботу інших людей. Вони знають тільки свої бажання та їх задоволення.

Це дуже хибний і шкідливий шлях виховання, і найбільше та найшвидше від цієї хибності страждатимуть батьки. Тільки виховання колективіста може бути правильним вихованням у нашій країні, і батьки повинні регулярно проводити це виховання. Для цього ми рекомендуємо ось що:

1. Якнайраніше дитина повинна узнати, де працює батько і мати, і в чому полягає ця робота, наскільки вона важка, яке в ній напруження, які досягнення. Вона повинна знати, що виробляє її батько або мати, яке значення це виробництво має для всього суспільства. При першій нагоді батьки повинні познайомити дитину з деякими своїми колегами й співробітниками, розказати про значення їх роботи. Якщо навіть батько або мати психовально думають

про яку-небудь людину, не слід докучати дитині молодшого віку такими несхвальними відзивами.

Взагалі якнайраніше дитина повинна добре зрозуміти, що ті гроші, які батьки приносять додому, становлять не тільки зручну річ, яку можна витратити, але й становлять заробіток на основі великої й корисної громадської праці. Батьки завжди повинні знайти час і прості слова, щоб розповісти дитині про все це. Коли дитина підросте, треба такими ж простими словами розповісти їй якнайбільше про інші подібні підприємства по всьому Союзу, про їх роботу та досягнення. Якщо є можливість, треба показати дітям самий завод, пояснити виробничий процес.

Якщо мати не працює в установі, на виробництві, а працює дома по господарству, дитина повинна й цю роботу знати, ставитись до неї з повагою і розуміти, що ця робота вимагає зусиль і напруження.

2. Якнайраніше дитина повинна ознайомитися з сімейним бюджетом. Вона повинна знати заробіток батька або матері. Від неї не треба приховувати фінансовий сімейний план, а, навпаки, поступово залучати її до обговорення сімейних фінансових наміток. Вона повинна знати, чого потребує батько або мати, наскільки ця потреба велика й невідкладна, і повинна навчитись відмовлятися від задоволення деяких своїх потреб, щоб краще задовольнити потреби інших членів сім'ї. Особливо слід залучати її до обговорення таких питань, які торкаються загальних сімейних потреб: придбання посуду, меблів, радіо, книжок, газет тощо.

3. Якщо сім'я живе в дуже добрих матеріальних умовах, не можна допускати, щоб дитина пишалася цими умовами перед іншими сім'ями, щоб вона звикала хвалитися своїм костюмом, своєю квартирою. Вона повинна розуміти, що в сімейному багатстві немає ніяких підстав для чванства. В такій сім'ї, де є трохи надмірний достаток, найменше треба задовольняти додаткові потреби самої дитини, а краще витрачати гроші на задоволення загальних сімейних потреб, краще купити книжок, ніж зайвий костюм.

Але якщо сім'я з різних причин ледве задовольняє свої потреби, слід добиватися, щоб дитина не заздрила іншим сім'ям і не хотіла перейти до них. Дитина повинна знати, що в наполегливій боротьбі за поліпшення життя більше гордості, ніж у зайвій копіїці. Саме в такій сім'ї треба виховувати терпіння, прагнення до кращого майбутнього, здійсненого в нашій країні, взаємну поступливість і веселу готовність поділитися з товаришем. Батьки ніколи не повинні скиглити й скаржитися в присутності дитини, повинні по можливості бути бадьорими і веселими і завжди надіятись на краще, прагнучи до нього через поліпшення сімейного господарства та підвищення свого заробітку. Кожне справжнє поліпшення в такій сім'ї обов'язково треба відзначити й підкреслити.

Чесність. Чесність не падає з неба, вона виховується в сім'ї. В сім'ї можна виховати й безчесність: усе залежить від правильного виховного методу батьків. Що таке чесність? Чесність

є відверте, щире ставлення. Нечесність є потайне, приховане ставлення. Якщо дитина хоче яблука і відверто про це заявляє, це буде чесно. Якщо вона це бажання затає, але не відмовляється від яблука, а намагається взяти його, щоб ніхто не бачив, це вже буде нечесно. Якщо мати дає дитині це яблуко таємно від інших дітей, припустімо, навіть чужих, вона вже виховує в ній потайне ставлення до речі, отже, виховує нечесність. Потайне ставлення до речей у межах сімейного побуту, господарський особистий секрет, годування по кутках, ховання окремих солодких шматків — усе це спричиняє зародження нечесності. Тільки вже в старшому віці дитина повинна навчитися розрізняти корисний секрет, тобто те, що треба ховати від ворогів і недругів, або те, що взагалі є особистим переживанням кожної людини. В молодшому ж віці чим відвертіша дитина і чим менше в неї будь-яких секретів, тим краще для її виховання.

Батьки повинні уважно стежити за розвитком чесності в дитини. Вони нічого не повинні навмисне ховати від дитини, але й повинні привчати дитину нічого не брати без дозволу, навіть коли це лежить перед очима, не замкнене, не закрите. Можна спеціально залишати на видноті всякі спокусливі речі і привчати дитину ставитися до них спокійно, без жадібного бажання. Цю рису спокійного ставлення до того, що лежить не сховане, слід виховати в наймолодшому віці. Проте в сім'ї не повинно бути такого порядку, коли все лежить не сховане, немає ніякого обліку, ніхто не пам'ятає, де що покладено. В такому безладді, звичайно, й розвивається свавільне ставлення дитини до речей, і вона робить з ними, що хоче, нікому про це не каже і таким чином привчається до невідкритого хазяйнування.

Якщо дитині ви дали доручення що-небудь купити, обов'язково перевіряйте покупки та здачу, робіть це доти, доки в дитини не виробляться тверді правила чесності. Таку перевірку треба робити дуже делікатно, щоб дитина не подумала, що ви її в чомусь підозріваєте.

Ще раз звертаємо увагу батьків на те, що чесність треба виховувати з найбільш раннього віку. Якщо ви до п'яти років цю справу занедбали, буде дуже важко виправляти занедбане.

Д б а й л и в і с т ь. Речі, що становлять господарство сім'ї, поступово старіють і повинні замінюватись новими. Нові речі треба купити, отже, витратити певну кількість зароблених батьками або іншими членами сім'ї грошей. Дитина бачить, як постійно одні речі старіють, а інші купуються. Треба, щоб дитина змалку привчалася розумно користуватися речами, не допускати, щоб речі керували нею. Хороший хазяїн повинен завжди бачити наперед, що в нього починає старіти, не допускати занадто швидкого зношування речей, вчасно їх відремонтувати, а купувати тільки ті речі, які справді потрібні, а не ті, які випадково він побачив на ринку або в іншої людини. Все це становить той відділ людської діяльності, яка називається дбайливістю. Але не всяка дбайливість добра.

Бувають люди, до краю повні дбайливості, які за цією дбайливістю забувають усе інше. Така дбайливість має характер страждання. Її не повинно бути в радянського господаря. Дбайливість нашого громадянина повинна характеризуватися спокоєм, розумним розрахунком далеко вперед, умінням спокійно вибрати те, що потрібне, й відкинути те, що не потрібне. І найголовніша риса радянської дбайливості: вона не схожа на жадність. Треба, щоб дитина дбала більше про інших членів сім'ї, ніж про себе, а особливо, щоб вона дбала про спільні речі сім'ї. У дбайливості лежить найважливіша основа планування, передбачення. Цим радянська дбайливість відрізняється від нагромаджувальної жадібності буржуазної сім'ї. Батьки з наймолодшого віку повинні привчати дитину до такої плановості. Вони повинні час від часу обговорювати в сім'ї різні назрілі потреби й намічати шляхи їх задоволення. Якщо дитина знатиме, що, припустімо, така річ, як диван, старіє, що треба його відремонтувати або замінити, якщо ця потреба для всіх очевидна, то дитина вже й свої особисті потреби наперед погоджуватиме з цією загальною потребою і навіть сама нагадуватиме про неї батькам. До того ж слід виховувати в дитини увагу до важливих дрібниць, до їх взаємної залежності. Буває, що яка-небудь цінна річ тільки через те псується, що бракує якоїсь дрібнички для її збереження, на цю дрібничку й повинен звернути увагу господар.

Бережливість. Бережливість є особливий вид дбайливості, тільки дбайливість виявляється більше в думках, у міркуваннях людини, а бережливість виявляється в звичках. Можна бути дуже дбайливим господарем і одночасно зовсім не мати звичок бережливості. Ці звички треба виховувати якнайраніше. З наймолодшого віку дитина повинна вміти їсти, не забруднивши скатерки або костюма, вона повинна вміти користуватися речами, не забруднюючи і не ламаючи їх. Ці звички даються з певними труднощами, і все-таки треба добиватися будь-що утворення цих звичок. Ніякі повчання не допоможуть у цій справі, якщо немає звички. Звичка утворюється завдяки багаторазовим вправам. Тому слід дбати про правильне вправління. Якщо хлопчик, пробігаючи по кімнаті, повалив стілець, не треба говорити йому цілої промови про бережливе ставлення до стільця, а треба йому сказати:

— Може, ти зможеш так пройти, щоб стілець не впав? Ану, спробуй. Чудово! Ти це добре вмієш робити.

Якщо, припустімо, семирічна дитина забруднила або подерла костюм, треба дати їй цілий костюм і сказати:

— Ось тобі костюм. Він чистий. Даю тобі тиждень строку і подивлюся, який він буде.

Треба викликати в дитини постійне бажання вправлятися в бережливості, треба, щоб вона так звикла до чистих черевиків, щоб брудні черевики вона вже не могла взути.

Бережливність має поширюватися не тільки на речі своєї сім'ї, але й на речі інших людей та особливо на предмети громадського користування. Тому ніколи не дозволяйте дитині недбало ставитись до речей на вулиці, в парку, в театрі.

Відповідальність. Відповідальність полягає не тільки в тому, що людина боїться покарання, але ще й у тому, що людина й без покарання почуває себе ніяково, коли з її провини зіпсувалася або знищена річ. Саме таку відповідальність треба виховувати в радянського громадянина, і саме тому не слід карати за псування речей або загрожувати покаранням, а треба, щоб дитина сама побачила шкоду, якої вона завдала недбалим поведінням з річчю, і пожаліла про своє недбалство. Про це дитині треба, звичайно, сказати, треба пояснити їй усі результати недбайливості, але ще корисніше буде, якщо дитина на власному досвіді відчує ці результати. Якщо дитина, наприклад, поламала іграшку, не слід поспішати купувати нову, не слід і викидати її, а треба, щоб якийсь час ця іграшка була на очах у дитини і потребувала ремонту. Треба, щоб батько або мати говорили й радилися про ремонт цієї іграшки, щоб дитина бачила, що вона завдала зайвої турботи батькам, що вони ставляться до іграшки уважніше і дбайливіше, ніж вона. А коли іграшка буде відремонтована, корисно буде, якщо батько або мати, жартуючи, скажуть:

— Тепер вона хороша, тільки як же, давати її тобі чи не давати? Адже ти недбало з нею поводитимешся і знову поламаєш?

У таких випадках дитина починає розуміти, що її вчинки приводять до певних неприємних наслідків, у неї з'явиться відчуття природної відповідальності. Але чим дитина старша, тим ця природна відповідальність повинна бути для неї більш обов'язковою і звичною. Якщо й тепер дитина виявляє неприпустиме недбалство, то вже не слід жартувати з нею й викликати почуття відповідальності, а треба найсерйознішим тоном зажадати більшого порядку, припускаючи навіть і такий вираз:

— Це — неподобство. Постарайся, щоб таких випадків більше не було.

Надто важливо виховувати відповідальність у тих випадках, коли зачіпаються інтереси інших членів сім'ї або навіть інтереси громадські. Якщо в сім'ї є правильний колективний тон, це виховання здійснювати дуже неважко.

Здатність до орієнтування. Це та найважливіша здатність, без якої не може бути хорошого господарника. В чому вона полягає? Вона полягає в умінні бачити й розуміти всі подробиці, що оточують даний випадок. Коли людина щось робить, вона не повинна забувати й про те, що за нею та поруч неї теж є люди і теж чимсь зайняті. Орієнтування неможливе, якщо людина звикла бачити тільки те, що перед очима, а що діється навколо, не бачить і не відчуває. В господарській діяльності здатність до орієнтування має велике значення. Роблячи одну справу, дитина не повинна забувати і всіх інших своїх справ і справ навколишніх людей.

Граючись у якусь гру, дитина не повинна забувати, що вона оточена речами, про які теж мусить дбати. Виконуючи доручення батьків купити що-небудь у магазині, дитина повинна пам'ятати, що вона має повернутися додому вчасно, що після цього доручення повинна зробити що-небудь для себе або для сім'ї.

Для вироблення такої здатності корисно давати дитині не одне доручення, а два чи три, давати умовне доручення або комбіноване. Ось найпростіші приклади таких доручень.

— Прибери в книжковій шафі, а до речі, поскладай книжки за авторами. Купи оселедців, а якщо буде в магазині добра тараня, то не купуй оселедців, а купи тарані.

Здатність до орієнтування виховується постійними вправами в господарській дбайливості, у знанні всіх подробиць і деталей господарства.

О п е р а т и в н а з д а т н і с т ь. Така здатність потрібна для виконання триваліших господарських робіт, що виходять за межі одного короткого доручення. Вже з семи-восьми років, а часто й раніше, треба давати дитині такі триваліші завдання, наприклад: поливати квіти, тримати в порядку книжки, годувати кішку, стежити за молодшим братом. Особливо ж важлива галузь грошових витрат. Тут ми наполегливо радимо кожній сім'ї дати дитині певну самостійність у витрачанні грошей для задоволення її власних, а в деяких випадках і загальних сімейних потреб. Для цього треба один або кілька разів на місяць видавати їй певну суму грошей з точним зазначенням, на що ці гроші слід витрачати. Список таких витрат може бути різним залежно від віку дитини, від достатків сім'ї. Наприклад, для хлопчика 14 років можна скласти такий список: придбання зошитів, витрати на трамвай, купування мила і зубного порошку для всієї сім'ї, витрати на кіно для нього і для молодшого брата. Чим старша дитина, тим відповідалішим і складнішим має бути такий список.

Треба при цьому стежити за тим, як виконує хлопчик або дівчинка доручені завдання, чи не зловживають вони свободою витрачання, чи не переважають у їх витратах витрати на розваги, а не на діло. Іноді такі помилки бувають через те, що сума призначена неправильно, але буває й так, що хлопчик просто не досить серйозно ставиться до свого права та своїх можливостей. В такому разі досить просто поговорити з ним, звернути увагу на його помилки і порадити виправити їх. В усякому разі не слід надокучати дитині постійними перевітками, а тим більше постійним недовір'ям. Треба просто вміти бачити поведінку дитини в дорученій їй галузі.

Ми закінчили розгляд найголовніших особливостей сімейного господарства. Самі батьки знайдуть у своєму досвіді багато різноманітних вправ для правильного господарського виховання дітей. При цьому вони повинні пам'ятати, що, виховуючи хорошого й чесного господаря, вони тим самим виховують і хорошого громадянина. Важливо, щоб сімейне господарство було організоване в ко-

лективному, спокійному і водночас у дисциплінованому порядку, щоб у ньому не було зайвої нервовості, скигління, а щоб більше було бадьорості й дружнього прагнення поліпшити життя сім'ї.

Резюмуємо зміст сьогоднішньої лекції.

Господарська діяльність сім'ї — це найважливіша arena для виховної роботи. Саме в сімейному господарстві виховуються:

Коллективізм, тобто реальна солідарність людини з роботою та інтересами інших людей, з інтересами всього суспільства. Коллективізм виховується методом наближення дитини до умов діяльності батьків, методом участі дитини в сімейному бюджеті, скромністю під час достатку і гідністю під час нестатків у сім'ї.

Чесність, тобто одверте, щире ставлення до людей і речей.

Дбайливість, тобто постійна уважність до сімейних потреб і до плану їх задоволення.

Бережливість, тобто звичка берегти речі.

Відповідальність, тобто почуття вини і ніяковості в разі псування або знищення речі.

Здатність до орієнтування, інакше кажучи, вміння охоплювати увагою цілу групу речей і питань.

Оперативна здатність, тобто вміння розпорядитися часом і роботою.

Все сімейне господарство повинно бути господарством колективу й вестися в спокійних тонах, без нервовості.

Правильне радянське виховання не можна собі уявити як виховання нетрудове. Праця завжди була основою для людського життя, для створення добробуту людського життя і культури. В нашій країні праця перестала бути предметом експлуатації, вона стала справою честі, слави, доблесті і героїства. Наша держава є держава трудящих...

Тому й у виховній роботі праця має бути одним з основних елементів.

Спробуємо докладніше проаналізувати смисл і значення трудового виховання в сім'ї.

Перше, про що особливо повинні пам'ятати батьки, це таке. Дитина буде членом трудового суспільства, отже її значення в цьому суспільстві, цінність її як громадянина залежатимуть виключно від того, наскільки вона зможе брати участь у суспільній праці, наскільки вона буде до цієї праці підготовлена. Але від цього залежатиме і її добробут, матеріальний рівень її життя...

Ми добре знаємо, що з природи всі люди мають приблизно однакові трудові дані, але в житті одні люди вміють працювати краще, інші — гірше, одні здатні тільки до найпростішої праці, інші — до праці складнішої, і отже, ціннішої. Ці різні трудові якості не даються людині з природи, вони виховуються в ній протягом її життя і особливо замолоду.

Отже, трудова підготовка, виховання трудової якості людини — це підготовка і виховання не тільки майбутнього хорошого чи поганого громадянина, але й виховання його майбутнього життєвого рівня, його добробуту.

Друге: працювати можна з потреби, з життєвої необхідності. В людській історії здебільшого праця завжди мала такий характер примусової тяжкої дії, необхідної для того, щоб не вмерти з голоду. Але вже і за старих часів люди намагалися бути не тільки робочою силою, але й творчою силою. Тільки їм не завжди вдавалося досягти цього в умовах класової нерівності та експлуатації. В Радянській Країні кожна праця повинна бути творчою працею, бо вона цілком іде на створення суспільного багатства й культури країни трудящих. Навчити творчо працювати — особливе завдання вихователя.

Творча праця можлива тільки тоді, коли людина ставиться до роботи з любов'ю, коли вона свідомо вбачає в ній радість, розуміє користь і необхідність праці, коли праця робиться для неї основною формою виявлення особистості й таланту. Таке ставлення до праці можливе тільки тоді, коли створилася глибока звичка до трудового зусилля, коли ніяка робота не здається неприємною, якщо в ній є якийсь смисл.

Творча праця зовсім неможлива в тих людей, які до роботи підходять зі страхом, які бояться відчуття зусилля, бояться, так би мовити, трудового поту, які на кожному кроці тільки й роблять, що міркують, як би швидше збутися роботи й розпочати щось інше. Це інше здається їм симпатичним до тої пори, поки вони до нього не взялися.

Третє: в трудовому зусиллі виховується не тільки робоча підготовка людини, але й підготовка товариша, тобто виховується правильне ставлення до інших людей, — це вже буде моральна підготовка. Людина, яка намагається на кожному кроці від роботи ухилитися, яка спокійно дивиться, як інші працюють, користується плодами їх праці, така людина — найаморальніша людина в радянському суспільстві. І навпаки, спільне трудове зусилля, робота в колективі, трудова допомога людей та постійна їх взаємна трудова залежність тільки й можуть створити правильне ставлення людей одного до одного. Це правильне ставлення полягає не тільки в тому, що кожна людина віддає свої сили суспільству, але і в тому, що вона і від інших вимагає того самого, що вона не хоче коло себе терпіти життя дармоїда. Тільки участь у колективній праці дає змогу людині виробити правильне, моральне ставлення до інших людей — родинну любов і дружбу до кожного трудящого, обурення і засудження до ледаря, до людини, що ухиляється від праці.

Четверте: неправильно думати, що в трудовому вихованні розвиваються тільки мускули або зовнішні якості — зір, дотик, розвиваються пальці тощо. Фізичний розвиток у праці, звичайно, також має велике значення як важливий і цілком необхідний елемент фізичної культури. Але головна користь праці позначається у психічному, духовному розвитку людини. Цей духовний розвиток, породжуваний гармонійною працею, і має становити ту особливість людини, яка відрізняє громадянина безкласового суспільства від громадянина класового суспільства.

П'яте: треба вказати ще на одну обставину, якій у нас, на жаль, не надають великого значення. Праця має не тільки значення суспільно-виробничого, але має велике значення і в особистому житті. Ми добре знаємо, наскільки веселіше й щасливіше живуть люди, які багато що вміють робити, в яких усе вдається і ладиться, які не розгублюються ні за яких обставин, які вміють володіти речами і командувати ними. І навпаки, завжди викликають нашу жалість ті люди, які перед кожною дрібницею безпорадно спиняються, не вміють обслуговувати самі себе, а завжди потребують то няньок, то дружньої послуги, то допомоги, а якщо їм ніхто не допоможе, живуть у незручній обстановці, неохайно, брудно, розгублено.

Батьки повинні добре поміркувати над кожною із згаданих обставин. У своєму житті та в житті своїх знайомих вони на кожному кроці побачать підтвердження величезного значення трудового виховання. І в роботі над вихованням своїх дітей батьки ніколи не повинні забувати про трудовий принцип.

Звичайно, в межах сім'ї важко дати дитині таке трудове виховання, яке звичайно називається кваліфікацією. Для утворення хорошої спеціальної кваліфікації сім'я не пристосована; кваліфікацію хлопчик або дівчинка дістануть в якій-небудь громадській організації: в школі, на заводі, в установі, на курсах. Сім'я ні в якому разі й не повинна ганятися за кваліфікацією в тій чи іншій спеціальності. Це за старих часів було звичайно так, що коли батько швець, то він і сина вчив свого ремесла; якщо він столяр, то й син «привчався» до столярної роботи. А дівчатка, як відомо, завжди діставали кваліфікацію домашньої господарки, на більше вони й не розраховували. В радянські часи про кваліфікацію майбутніх громадян дбає держава, яка має в своєму розпорядженні багато могутніх і добре обладнаних інститутів.

Але батьки зовсім не повинні думати, що сімейне виховання не має ніякого відношення до набуття кваліфікації. Саме сімейна трудова підготовка має найважливіше значення для майбутньої кваліфікації людини. Та дитина, яка дістала в сім'ї правильне трудове виховання, надалі з великим успіхом проходитиме й свою спеціальну підготовку. А ті діти, які не набули в сім'ї ніякого трудового досвіду, ті й кваліфікації не можуть дістати доброї, їх спіткають різні невдачі, вони виходять поганими працівниками, незважаючи на всі зусилля державних установ.

Так само батьки не повинні думати, що під працею ми розуміємо тільки фізичну працю, мускульну роботу. З розвитком машиного виробництва фізична праця поступово втрачає своє колишнє значення в людському суспільному житті. Радянська держава намагається зовсім знищити важку фізичну працю. Ми вже бачимо, що на споруджуванні будинків цегла подається машинами, посилки мають дедалі менше значення в нашому будівництві. На наших заводах, особливо на тих, що збудовані після революції, зовсім знищена важка фізична праця. Людина стає дедалі більше володарем великих, організованих механічних сил, від неї тепер все більше й більше вимагається не фізичної, а розумової сили: розпорядливості, уважності, розрахунку, винахідливості, кмітливості, вправності. Наш стахановський рух, одне з найвизначніших явищ нашої країни, зовсім не являє собою мобілізації фізичних сил робітничого класу, а якраз творчу мобілізацію його духовних сил, визволених від насильства Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Справжній стахановець найменше покладається на свої мускули, він організовує свій успіх, застосовуючи нові методи розставлення матеріалу, інструмента, нові прилади, нові прийоми роботи. Про це батьки також повинні завжди пам'ятати. У своїй сім'ї вони повинні виховувати не лому робочу силу, а стахановців, людей соціалістичної праці й соціалістичних успіхів.

Тому ми не повинні думати, що в радянському вихованні є яка-небудь істотна різниця між працею фізичною і працею розумовою. В тій і в тій праці важливою стороною є насамперед організація трудового зусилля, його справжня людська сторона.

Якщо ми будемо доручати хлопчикові або дівчинці завжди одну й ту саму справу, одну й ту саму фізичну роботу, що вимагає від неї тільки витрати мускульної енергії, виховне значення такої праці буде дуже обмежене, хоч і не можна сказати, що така праця зовсім некорисна. Дитина привчатиметься до трудового зусилля, братиме участь у громадській роботі, морально виховуватиметься в трудовій рівності з іншими людьми, але все-таки це не буде справжнє трудове стахановське виховання, якщо ми не додамо до трудового вправління цікавих організаційних завдань.

У трудовому вихованні важлива така сторона методу. Перед дитиною треба поставити певне завдання, яке вона може розв'язати, застосовуючи той чи інший трудовий засіб. Це завдання не обов'язково дається на короткий відрізок часу, на один чи на два дні. Воно може мати тривалий характер, навіть тривати місяцями й роками. Важливо те, що дитині надається певна воля у виборі засобів, і вона повинна нести деяку відповідальність за виконання роботи та за її якість. Менше буде користі, якщо ви скажете дитині:

— Ось тобі віник, замети цю кімнату, зроби це так або так.

Краще буде, якщо ви на довгий час доручите дитині підтримувати чистоту в певній кімнаті, а як вона це робитиме, — надайте можливість розв'язувати й відповідати за розв'язання їй самій. У першому випадку ви поставили перед дитиною тільки мускульне завдання, у другому випадку ви поставили перед нею завдання організаційне; останнє далеко вище й корисніше. Отже, чим складніше й самостійніше буде трудове завдання, тим краще воно буде з педагогічного погляду. Багато батьків не зважають на цю обставину. Вони доручають дітям виконати ту чи іншу роботу, але розкидаються в занадто дрібних трудових завданнях. Вони послають хлопчика або дівчинку в магазин купити яку-небудь річ, а далеко краще буде, якщо вони покладуть на неї якесь постійне певне завдання, наприклад завжди дбати про те, щоб у сім'ї було мило або зубний порошок.

Трудова участь дітей в житті сім'ї повинна починатися дуже рано. Починатися вона повинна в грі. Дитині треба сказати, що вона відповідає за цілість іграшок, за чистоту й порядок у тому місці, де стоять іграшки і де вона грається. І цю роботу слід поставити перед нею в найзагальніших рисах: повинно бути чисто, не повинно бути накидано, налито, на іграшках не повинно бути пилу. Звичайно, деякі прийоми прибирання можна їй і показати, але взагалі добре, якщо дитина сама догадається, що для витирання пилу треба мати чисту ганчірку, якщо цю ганчірку вона сама випросить у матері, якщо вона до цієї ганчірки поставить певні санітарні вимоги, якщо вона вимагатиме кращої ганчірки тощо. Так само й лагодження поламаних іграшок слід покладати на саму дитину в тій мірі, в якій це їй по силі, зрозуміло, з наданням в її розпорядження певних матеріалів.

З віком трудові доручення слід ускладнювати і відокремлювати від гри. Ми перелічимо кілька видів дитячої роботи, сподіваючись, що кожна сім'я залежно від умов свого життя і віку дітей зможе виправити і доповнити цей список.

1. Поливати квіти в кімнаті або в усій квартирі.
2. Витирати пил на підвіконнях.
3. Накривати на стіл перед обідом.
4. Стежити за сільничками, гірчичницями.
5. Стежити за письмовим столом батька.
6. Відповідати за книжкову полицю або за книжкову шафу і тримати їх у порядку.

7. Одержувати газети і складати їх у певному місці, відділяючи нові від прочитаних.

8. Годувати кошеня або цуценя.

9. Тримати в порядку умивальник, купувати мило, зубний порошок, бритвені ножі для батька.

10. Робити повне прибирання в окремій кімнаті або в окремій частині кімнати.

11. Пришивати до свого одягу гудзики, які відірвуться, мати завжди в порядку все потрібне для цього.

12. Відповідати за порядок у буфетній шафі.

13. Чистити одяг свій або молодшого брата чи одного з батьків.

14. Дбати про прикрашення кімнати портретами, листівками, репродукціями.

15. Якщо в сім'ї є город або квітник, відповідати за певну його ділянку як у плані сівби, так і догляду за нею та збирання плодів.

16. Дбати про те, щоб у квартирі були квіти. Для цього іноді поїхати й за місто (це для старшого віку).

17. Якщо в квартирі є телефон, першому підходити на дзвоник, вести домашній телефонний довідник.

18. Вести довідник трамвайних маршрутів з обліком тих місць, куди членам сім'ї доводиться найчастіше їздити.

19. У трохи старшому віці самостійно планувати й обслуговувати відвідування сім'єю театрів та кіно, знати програми, діставати квитки, зберігати їх тощо.

20. Тримати в повному порядку домашню аптечку й відповідати за вчасне її поповнення.

21. Стежити за тим, щоб у квартирі не з'являлися паразити: блошиці, блохи тощо, вживати енергійних заходів до їх винищення.

22. Допомагати матері або сестрі в певних господарських функціях.

Кожна сім'я знайде в себе дуже багато подібних робіт, більш-менш цікавих і посильних. Звичайно, не можна дитину завантажувати надмірною кількістю роботи, але в усякому разі не повинно бути різкої різниці в трудовому навантаженні батьків і дітей. Якщо батькові або матері доводиться дуже скрутно в домаш-

ньому господарстві, діти повинні допомагати їм. Буває й інакше: якщо в сім'ї домашня робітниця, діти раз у раз звикають покладатися на її працю, у таких випадках, коли вони й самі могли б себе обслужити. Батьки повинні добре перевірити цю сферу і до- битися такого стану, щоб домашня робітниця по можливості не виконувала такої роботи, яку можуть і повинні зробити діти.

Треба при цьому завжди пам'ятати: коли діти вчаться в школі, остання досить сильно навантажує їх домашніми завданнями. Зрозуміло, ці завдання слід вважати найголовнішими й першорядними. Діти повинні добре розуміти, що в шкільній роботі вони виконують функцію не тільки особисту, але й громадську, що за успіх шкільної роботи відповідають вони не тільки перед батьками, але й перед державою. З другого боку, неправильно, якщо тільки шкільна робота в пошані, а всі інші трудові завдання відкидаються. Таке відокремлення шкільної роботи дуже небезпечно, бо викликає в дітей цілковиту зневагу до життя і роботи свого сімейного колективу. В сім'ї завжди мусить відчуватися атмосфера колективізму, якомога частіше виявлятися допомога одних членів сім'ї іншим.

Виникає запитання, якими засобами можна й треба викликати в дитини те чи інше трудове зусилля? Заходи ці можуть бути найрізноманітніші. В ранньому дитинстві, звичайно, багато дитині треба і підказати, і показати, але взагалі слід вважати ідеальною формою, коли дитина сама помічає потребу тої чи іншої роботи, бачить, що матері або батькові ніколи її виконати, коли вона з власної ініціативи приходить на допомогу своєму сімейному колективу. Виховати таку готовність до праці, таку уважність до потреб свого колективу — значить виховати справжнього радянського громадянина.

Дуже часто буває, що дитина через свою недосвідченість, через погане орієнтування не може самостійно помітити потреби в тій чи іншій роботі. Батьки повинні в таких випадках обережно підказати, допомогти дитині вяснити своє ставлення до цього завдання та взяти участь у його виконанні. Це можна найкраще зробити, викликаючи простий технічний інтерес до роботи, але й зловживати цим засобом не слід. Дитина повинна вміти виконувати й такі роботи, які не викликають у неї особливого інтересу, які здаються в першій момент роботами нудними. Взагалі вона повинна виховуватися так, щоб вирішальним моментом у трудовому зусиллі була не його цікавість, а його користь, його необхідність. Батьки повинні виховувати в дитини здатність терпляче і без хвилювання виконувати роботи неприємні. Потім, з розвитком дитини, навіть найнеприємніша робота даватиме їй радість, якщо суспільна цінність роботи буде для неї очевидна.

У тому разі, коли необхідність або інтерес недостатні, щоб викликати в дитини бажання попрацювати, можна застосувати засіб прохання. Прохання тим відрізняється від інших видів звертання, що воно дає дитині цілковиту волю вибору. Прохання й по-

винно бути таким. Його треба вимовляти так, щоб дитині здавалося, ніби вона виконує прохання з власного бажання, не спонукана до цього ніяким примусом. Треба сказати:

— У мене є до тебе прохання. Хоч це й важко, і в тебе всякі інші справи...

Прохання — найкращий і найм'якший спосіб звертання, але й зловживати проханням не слід. Форму прохання найкраще застосовувати в тих випадках, коли ви добре знаєте, що дитина прохання ваше охоче виконає.

Коли ж у вас є якийсь сумнів щодо цього, застосовуйте форму звичайного доручення, спокійного, впевненого, ділового. Якщо з раннього віку вашої дитини ви правильно чергуватимете прохання і доручення і, особливо, якщо ви викликатимете особисту ініціативу дитини, вчитимете її, щоб вона бачила необхідність роботи, сама і з власного почину виконувала її, у вашому дорученні не буде вже ніяких проривів. Тільки якщо ви занедбали справу виховання, вам доведеться іноді вдаватися до примусу.

Примус може бути різний — від простого повторення доручення до повторення різкого й вимогливого. В усякому разі ніколи не слід вдаватися до фізичного примусу, бо він найменше дає користі і викликає в дитини огиду до трудового завдання.

Найбільше утрудняє батьків питання, як треба поводитися з так званими лінивими дітьми. При цьому слід сказати, що лінощі, тобто огида до трудового зусилля, тільки дуже рідко пояснюються поганим станом здоров'я, фізичною квалістю, млявістю духу. В цьому випадку, звичайно, найкраще звернутися до лікаря. Здебільшого ж лінощі в дитини розвиваються через неправильне виховання, коли з найбільш раннього віку батьки не виховують у дитини енергії, не привчають її переборювати перешкоди, не викликають у неї інтересу до сімейного господарства, не виховують у неї звички до праці і звички до тієї втіхи, яку праця завжди дає. Спосіб боротьби з лінощами єдиний: поступово втягувати дитину в сферу праці, поволі викликати в неї трудовий інтерес.

Але, борючись з лінощами, треба боротися і з іншою вадою. Є діти, які охоче виконують будь-яку роботу, але виконують її без захоплення, без інтересу, без думки, без радості. Вони працюють тільки тому, що хочуть уникнути неприємностей, збутися нарікань тощо. Така робота часто дуже нагадує зусилля робочого коня. Такі працівники можуть зовсім втратити контроль над своєю працею, привчаються ставитися до неї некритично. З них виростають люди, які дуже легко піддаються експлуатації, які завжди, ціле життя тільки й знають, що всіх обслуговують, всім допомагають, навіть тим, хто сам нічого не робить. У Радянській державі не можна виховувати такої кінської покори, бо в цих людей нема моральної вимоги ні до своєї роботи, ні до роботи інших людей.

Правда, в нашій державі неможлива експлуатація людини людиною на виробництві, але є ще дуже багато охочих скористуватися чужою працею в домашніх умовах, у побуті, в сім'ї.

Виховання наших дітей повинно йти так, щоб у нашому суспільстві не було готових об'єктів для експлуатації, щоб ніякі експлуаторські апетити в нас не могли розвиватися навіть у домашніх умовах.

Тому батьки особливо уважно повинні стежити, щоб старші брати не користувалися працею молодших інакше, як порядком взаємної допомоги, щоб у сім'ї не було ніякої трудової нерівності.

Нам залишається сказати кілька слів про якість праці. Якість праці повинна мати вирішальне значення: високої якості треба вимагати завжди, вимагати серйозно. Звичайно, дитина ще недовідчена, часто вона фізично нездатна виконати роботу з усіх поглядів ідеально. Від неї й треба вимагати такої якості, яка для неї цілком посильна, яка доступна її силам та її розумінню.

Не треба при цьому ганьбити дитину за погану роботу, соромити її, дорікати їй. Треба просто й спокійно сказати, що роботу виконано незадовільно, що її треба переробити або виправити, або зробити наново. При цьому ніколи не слід виконувати роботу за дитину силами самих батьків, тільки зрідка можна виконати ту частину роботи, яка явно не під силу дитині, виправляючи в цьому разі допущену нами помилку під час самого призначення роботи.

Ми рішуче не рекомендуємо застосовувати в галузі праці будь-які заохочування або покарання. Трудове завдання та його виконання повинні самі по собі давати дитині таке задоволення, щоб вона відчувала радість. Визнання її роботи доброю повинно бути найкращою нагородою за її працю. Такою ж нагородою буде для неї ваше схвалення її винахідливості, її кмітливості, її способів роботи. Але навіть і таким словесним схваленням ніколи не слід зловживати, особливо не слід хвалити дитину за виконану роботу при ваших знайомих і друзях.

Тим більше не треба дитину карати за погану роботу або за роботу невиконану. Найважливіше в цьому разі — добитися того, щоб робота була все-таки виконана.

Питання про статеве виховання вважається одним з найважчих педагогічних питань. І справді, в жодному іншому питанні не було стільки наплутано і стільки висловлено неправильних думок. А тим часом практично це питання зовсім не таке важке, і в багатьох сім'ях воно розв'язується дуже просто й без болючих вагань. Воно стає важким тільки тоді, коли його розглядають окремо і коли йому надають занадто великого значення, виділяючи із загальної суми інших виховних питань.

Питання про статеве виховання в сім'ї може бути розв'язане правильно тільки тоді, коли батьки добре собі уявляють саму мету, до якої вони повинні йти в статевому вихованні своїх дітей. Якщо ця мета буде батькам ясна, ясними стануть і шляхи її досягнення. Кожна людина, досягши певного віку, живе статевим життям, але статевим життям живе не тільки людина, воно становить необхідну частину життя більшості живих істот.

Статеве життя людини повинне істотно відрізнятись від статевого життя тварини, у цій різниці й полягає мета статевого виховання. Але буває, що статеве життя людини відрізняється від статевого життя тварини не в кращий, а в гірший бік. Тварина має потребу в статевому житті остільки, оскільки вона прагне мати потомство, у тварин майже не буває розпусти. Людина раз у раз прагне статевої насолоди незалежно від бажання мати дітей, і це прагнення іноді набирає таких безладних і морально невинуватих форм, що завдає лиха і їй самій, і іншим людям. Людина пройшла довгу історію розвитку, і розвивалась вона не тільки як еволюційний вид, а й як суспільна істота. В історії цього розвитку давно вироблені людські ідеали для багатьох сторін моральності, і в тому числі вироблені ідеали статевої відносин людини. У класовому суспільстві ці ідеали дуже часто порушуються на догоду інтересам правлячих класів. Такі порушення ми знаємо і в формі сім'ї, і в становищі жінки, і в деспотичній владі чоловіка. Ми добре знаємо, що в деяких країнах відбуваються справжні продажі і купівля жінок; знаємо багато історичних форм багатоженства, коли жінка розглядається тільки як предмет насолоди чоловіка; знаємо про існування такого огидного явища, як проституція, коли чоловік просто на короткий час купував ласки жінки; знаємо, наприклад, примусові рамки сім'ї, коли чоловік і жінка були змушені жити разом, незалежно від того, хотіли вони цього чи не хотіли.

Жовтнева соціалістична революція знищила всі ці огидні пережитки класового суспільства. Вона визволила сім'ю від схожості з путами, вона визволила жінку від багатьох видів образливого ставлення до неї з боку чоловіка. Тільки після Жовтневої революції статеве життя людей дуже близько підійшло до тих ідеалів, про які давно мріяло людство. Але деякі люди неправильно зрозуміли цю нову свободу, вони вирішили, що статеве життя людини

може проходити в безладній зміні подружніх пар, у так званій «вільній любові». В чітко організованому людському суспільстві, в соціалістичному суспільстві, така практика статевого життя обов'язково приводить до негідної для людини простоти відносин, до їх вульгаризації, до тяжких переживань особи, до нещастя, до руйнування сім'ї, до сирітства дітей.

Як і в усьому своєму житті, так і в житті статевого людини не може забувати того, що вона є член суспільства, що вона — громадянин своєї країни, що вона — учасник нашого соціалістичного будівництва. Тому і в своєму ставленні до жінки або в своєму ставленні до чоловіка радянська людина не може ігнорувати вимог суспільної моралі, яка завжди стоїть на варті інтересів усього суспільства. І в статевій сфері ця суспільна мораль ставить до кожного громадянина певні вимоги. Батьки повинні виховувати своїх дітей так, щоб з них не вийшли люди, які в своїй поведінці йдуть проти суспільної моралі.

Чого вимагає суспільна мораль у питаннях статевого життя? Вона вимагає, щоб статеве життя людини, кожного чоловіка і кожної жінки, було в постійному гармонійному відношенні до двох сфер життя: до сім'ї і до любові. Вона визнає нормальним і виправданим морально тільки таке статеве життя, яке ґрунтується на взаємній любові і яке виявляється в сім'ї, тобто в одвертому громадянському союзі чоловіка і жінки, союзи, який має дві мети: людське щастя і народження та виховання дітей.

Звідси ясна й мета статевого виховання. Ми повинні так виховувати наших дітей, щоб вони тільки в любові могли втішатися статевим життям і щоб свою насолоду, свою любов і своє щастя вони реалізували в сім'ї.

Говорячи про виховання майбутнього статевого почуття нашої дитини, ми повинні, власне, говорити про виховання її майбутньої любові і про виховання її як майбутнього сім'янина. Всяке інше статеве виховання буде обов'язково шкідливим і антигромадським. Кожен батько і кожна мати повинні поставити перед собою таку мету, щоб майбутній громадянин або майбутня громадянка, яких вони виховують, могли бути щасливі тільки в сімейній любові і щоб тільки в цій формі вони могли шукати й радощів статевого життя. Якщо батьки такої мети перед собою не поставлять, якщо вони її не досягнуть, їх діти житимуть безладним життям статі, отже, житимуть життям, повним всяких драм, нещастя, всякого бруду й суспільної шкоди.

Поставивши перед собою таку мету, батьки повинні подумати про засоби для її досягнення. Щодо цих засобів вони можуть і в літературі спеціальній, і в літературі художній натрапити на найрізноманітніші думки та рецепти, на найсуперечливіші погляди та поради. Батьки повинні навчитися добре розбиратися в цих думках і вважати правильним тільки такі, які допоможуть їм у відповідальній роботі виховання та в досягненні поставленої ними мети.

Правильне статеве виховання, як і всяке виховання людського характеру, досягається, звичайно, на кожному кроці, якщо взагалі правильно організоване життя сім'ї, якщо під керівництвом батьків росте справжня радянська людина.

У питаннях любові й сімейного життя вирішальними завжди будуть загальні здібності людини, її політичне й моральне обличчя, її розвиток, її працездатність, її чесність, її відданість своїй країні, її любов до суспільства. Тому цілком правильне твердження, що статеве життя майбутньої людини виховується завжди, на кожному кроці, коли батьки або вихователі навіть і не думають про статеве виховання. Старе прислів'я «лінь — мати всіх пороків» дуже правильно відбиває цей загальний закон, але у пороках — не одна мати. Не тільки лінощі, а всяке відхилення людини від правильної громадської поведінки обов'язково приводять до порочної поведінки її в суспільному, в тому числі приводить і до безладного статевого життя.

Тому, зрозуміло, в питаннях статевого виховання вирішують справу не які-небудь окремі способи, спеціально призначені для статевого виховання, а весь загальний вигляд виховної роботи, вся його картина в цілому.

Тому, виховуючи в дитини чесність, працездатність, щирість, прямоту, звичку до охайності, звичку говорити правду, пошану до іншої людини, до її переживань та інтересів, любов до своєї батьківщини, відданість ідеям соціалістичної революції, ми цим самим виховуємо її в статевому відношенні. Серед цих загальних методів виховання є такі, що до статевого виховання більше стосуються, є такі, що стосуються менше, але всі вони, разом узяті, великою мірою визначають і наш успіх у вихованні майбутнього сім'янина, майбутнього чоловіка або майбутньої жінки.

Та є й окремі виховні методи і прийоми, які спеціально немов призначені, щоб бути корисними саме в питаннях статевого виховання. І є люди, які на ці окремі прийоми і методи покладають особливі надії і вважають їх наймудрішим виявом педагогічної теорчості.

Слід зазначити, що саме в цих особливих спеціальних порадах і лежать найшкідливіші шляхи статевого виховання і до них треба ставитися з винятковою обережністю.

Дуже багато уваги статевому вихованню приділяли за старих часів. Тоді багато хто думав, що статева сфера є найголовніша, вирішальна сфера у фізичній і психічній конституції людини, що вся людська поведінка залежить від статевої сфери. Прихильники таких «теоретичних» положень намагалися довести, що все виховання юнака або дівчини є, власне, статеве виховання.

Багато цих «теорій» так і залишилися похованими в книжках, навіть не дійшовши до широкого читача, але багато просочилося в широке громадянство й породило найшкідливіші і найнебезпечніші думки.

Найбільше дбали про те, щоб дитина була якось особливо розумно підготовлена до статевого життя, щоб вона не вбачала в ньому нічого «соромного», нічого таємного. Прагнучи цього, намагалися якнайраніше розкрити перед дитиною всі таємниці статевого життя, пояснити їй таємницю дітородіння. Звичайно, із справжнім «жахом» показували на тих «простаків», які обманювали дітей і розповідали їм байки про черногузів та інших фіктивних винуватців дітородіння. Вважали при цьому, що коли дитині все пояснити і витлумачити, коли в її уявленні про статеву любов не залишиться нічого соромного, то цим можна буде досягти й правильного статевого виховання.

Треба з дуже великою обережністю ставитися до таких порад. До питань статевого виховання слід ставитися далеко спокійніше й не робити з нього непоправних фокусів. Правда, дитина часто питає про те, звідки беруться діти, але з того, що дитина зацікавлена цим питанням, не випливає, що в ранньому віці їй усе треба до кінця пояснити. Адже дитина не тільки в статевому питанні дечого не знає. Багато чого вона не знає і в інших питаннях життя, проте ми не поспішаємо завантажувати її непосильним знанням передчасно.

Адже ми не пояснюємо дитині в три роки, від чого буває тепло або холодно, від чого більшає або меншає день. Так само ми не пояснюємо їй у сім років будови аеропланного мотора, хоч і цим питанням вона може зацікавитись. Для всякого знання настає свій час, і ніякої небезпеки нема в тому, якщо ви відповісте їй:

— Ти ще мала, підростеш, узнаєш.

Треба при цьому зазначити, що ніякого особливо наполегливого інтересу до статевих питань у дитини немає і не може бути. Такий інтерес з'являється тільки в період статевого дозрівання, але до цього часу звичайно нічого таємничого в статевому житті для дитини вже нема.

Через те нема ніякої потреби поспішати з відкриванням «таємниці дітородіння», користуючись для цього випадковим запитанням дитини. В цих запитаннях немає ще ніякої особливої статевої цікавості, приховування таємниці ніяких переживань і страждань дитині не завдає. Якщо ви більш-менш тактовно відведете запитання дитини, відповісте жартом або усмішкою, дитина забуде про своє запитання й візьметься до чогось іншого. Але якщо ви почнете їй говорити про найсекретніші подробиці у відносинах між чоловіком і жінкою, ви обов'язково підтримаєте в ній цікавість до статевої сфери, а тоді підтримаєте і надто рано розбурхану уяву. Те знання, яке ви їй дасте, зовсім для неї непотрібне й некорисне, але та гра уяви, яку ви в неї викличете, може покласти початок статевим переживанням, для яких ще не настав час.

Зовсім не треба боятися того, що дитина довідається про таємницю дітородіння від своїх товаришів і подруг і триматиме своє знання в секреті. Секрет тут зовсім не страшний. Дитина повинна

привчатися до того, що багато що в житті людини становить інтимну, секретну сферу, про яку не слід ділитися з усіма, яку не слід виставляти напоказ усьому суспільству. І тільки тоді, коли в дитини вже виховане це ставлення до інтимного життя людей, коли в неї є велика звичка до цнотливого замовчування деяких речей, тільки тоді, тобто в пізнішому віці, можна говорити з дитиною про статеве життя. Ці розмови повинні відбуватися в повній таємниці між батьком і сином або між матір'ю та дочкою. Вони будуть виправдані справжньою і безпосередньою користю, бо відповідатимуть природному пробудженню статевого життя юнака або дівчини. В цей час такі бесіди вже не можуть завдати шкоди, бо й батьки, і діти вже розуміють, що вони торкаються важливої і секретної теми, що обговорення цієї теми необхідне з міркувань користі, що ця користь, залишаючись інтимною, буде водночас і реальною. Такі бесіди повинні торкатися як питань статевої гігієни, так і особливо питань статевої моральності.

Визначаючи необхідність таких бесід у період статевого дозрівання, не слід все-таки перебільшувати їх значення. Власне кажучи, буде далеко краще, якщо ці бесіди проведе лікар, якщо вони будуть організовані в школі. Між батьками й дітьми бажана завжди атмосфера довір'я і делікатності, атмосфера цнотливості, яка іноді порушується надто одвертими розмовами на такі важкі теми.

Проти дуже раннього обговорення статевого питання з дітьми слід заперечувати і з інших міркувань: відверте і надто передчасне обговорення статевих питань приводить дитину до грубо раціоналістичного погляду на статеву сферу, кладе початок тому цинізму, з яким іноді доросла людина так легко ділиться з іншими людьми найтаємнішими своїми статевими переживаннями.

Такі бесіди з дітьми ставлять перед дитиною статеву тему у вузькому фізіологічному оформленні. Статеві теми в такому разі не будуть облагороджені темами любові, тобто вищого і суспільно цінного ставлення до жінки.

Якими словами можна малій дитині сказати, що статеві відносини виправдуються любов'ю, якщо і про любов дитина не має ще ніякого уявлення? Мимоволі такі бесіди будуть бесідами вузько фізіологічними.

Говорячи з сином або дочкою вже в старшому їх віці про статеве життя, ви вже маєте можливість ставити його в залежність від любові і виховувати в юнака або дівчини глибоку пошану до всіх цих питань, пошану громадянську, естетичну і людську. З темами любові наші юнаки і дівчата знайомляться одверто з літератури, з навколишнього досвіду людей, з громадських спостережень. Батьки й повинні спиратися на ці вже готові в молодих людей знання та уявлення.

Статеве виховання і повинно бути вихованням саме любові, тобто великого і глибокого почуття, почуття, прикрашеного єдністю життя, прагнень і надій. Але таке статеве виховання слід про-

водити без занадто відвертого й по суті цинічного розгляду вузько фізіологічних питань.

Як проводити таке статеве виховання? В цій справі найголовніше місце посідає приклад. Справжня любов між батьком і матір'ю, їх пошана одного до одного, допомога і піклування, одверто допустимі вияви ніжності і ласки, якщо все це відбувається на очах у дітей з першого року їх життя, служать могутнім виховним фактором, неминуче викликають у дітей увагу до таких серйозних і гарних взаємин між чоловіком і жінкою.

Другим дуже важливим фактором є взагалі виховання почуття любові в дитини. Якщо, виростаючи, дитина не навчилася любити батьків, братів і сестер, свою школу, свою батьківщину, якщо в її характері виховані задатки грубого егоїзму, дуже важко сподіватися, що вона буде здатна глибоко полюбити обрану нею жінку. Такі люди виявляють дуже часто найсильніші статеві почуття, але завжди схильні не поважати ту людину, що їх вабить, не дорожити її духовним життям і навіть не цікавитися нею. Тому вони легко міняють симпатії і дуже недалеко стоять від звичайної розпусти. Звичайно, це буває не тільки з чоловіками, але й з жінками.

Любов нестатеву — дружба, досвід цієї любові — дружби, пережитий у дитинстві, досвід тривалої симпатії до окремих людей, любов до батьківщини, вихована з дитинства, — все це найкращий метод і виховання майбутнього високого громадського ставлення до жінки-друга. А без такого ставлення дисциплінувати й приборкати статеву сферу взагалі дуже важко.

І тому ми радимо батькам надзвичайно уважно ставитися до питання про почуття дитини до людей і до суспільства. Треба дбати, щоб у дитини були друзі (батьки, брати, товариші), щоб її ставлення до цих друзів не було випадковим і егоїстичним, щоб інтереси друзів цікавили дитину. Якнайраніше треба викликати інтерес у дитини до свого села або міста, до заводу, на якому працює батько, а потім і до всієї нашої країни, до її історії, до її видатних діячів. Звичайно, для такої мети мало самих розмов. Треба, щоб дитина багато бачила, багато про що думала, щоб вона переживала художнє враження. Цій меті дуже добре відповідає художня література, кіно, театр.

Отаке виховання буде вже позитивним вихованням і з погляду статевого. Воно створюватиме ті риси особистості й характеру, які потрібні людині-колективістові, а така людина і в статевій сфері поводитиметься морально.

У цьому ж напрямі корисно діятиме і правильний режим, встановлений у сім'ї. Хлопчик або дівчинка, що з дитинства звикли до порядку і не мають досвіду безладного і безвідповідального життя, що свою звичку потім перенесуть і на ставлення до чоловіка або до жінки.

Правильний режим має й інше, вужче значення. Безладний досвід статевого життя дуже часто починається в умовах випад-

кових, безладних зустрічей хлопчиків і дівчаток, перобства, нудоти, безконтрольного пустого марнування часу. Батьки повинні добре знати, з ким зустрічається дитина і які інтереси мають на меті ці зустрічі. Нарешті, правильний режим сприяє просто правильному фізичному самопочуттю дитини, при якому ніколи не виникне ніяке занадто раннє статеве переживання. Вчасно лягати спати і вчасно вставати, не валятися в ліжку без потреби — це вже добрий моральний, а значить, і статевий гарт.

Другою важливою умовою статевого виховання є нормальна завантаженість дитини турботою і роботою. Про це говорилося в інших бесідах, але це питання має велике значення і в статевому вихованні. Певна нормальна приємна втома під вечір, уявлення про обов'язки і роботу протягом дня, ранками, — все це створює дуже важливі передумови для правильного розвитку уяви, для рівномірного розподілу сил дитини протягом дня. При цьому в дитини не залишається ні психічного, ні фізичного прагнення до бездіяльного, лінивого бродяжництва, до зайвої гри уяви, до випадкових зустрічей і вражень. Ті діти, які провели своє перше дитинство в умовах правильного і точного режиму, звичайно і виростають із симпатією до такого режиму, із звичкою до нього, в них і ставлення до людей створюється впорядкованіше.

У такому ж значенні правильного загального виховання, що позначається обов'язково і на статевій сфері, виступає й спорт. Добре організовані спортивні вправи, особливо ковзани, лижі, човен, регулярна кімнатна гімнастика, дають дуже велику користь, таку очевидну і відому, що доводити цю користь немає потреби.

Усі згадані вище виховні заходи й почала начебто не спрямовані безпосередньо до мети статевого виховання, але вони неуважно ведуть до цієї мети, бо найкраще сприяють вихованню характеру, організують психічний і фізичний досвід молоді. Це і є наймогутніші засоби статевого виховання.

Тільки в тому разі, коли ці почала і методи застосовуються в сім'ї, стає легшим та ефективнішим і безпосередній вплив батьків на дітей та юнаків з допомогою бесід. Якщо ж згаданих нами вище умов не додержано, якщо не виховується почуття людини до окремих людей і до колективу, якщо не організовано режиму і спорту, ніякі розмови, навіть найдотепніші та найсвоєчасніші, не можуть дати користі.

Бесіди ці повинні виникати обов'язково при нагоді. Ніколи не слід проводити бесіди авансом, повчаючи дитину наперед, не ставлячи їй ніяких вимог в її поведінці. Але водночас треба в цій поведінці помічати найменші випадки відхилень від норми, щоб нічого не занедбати і не стати потім перед доконаним фактом.

Приводом для таких бесід повинні бути: вільні цинічні розмови та словечка, підвищений інтерес до чужих сімейних скандалів, підозріле і не зовсім охайне ставлення до закоханих пар, легковажна дружба з дівчатами, явно не вільна від простого статевого інтересу, непошана до жінки, надмірне захоплення

нарядами, раннє кокетування, інтерес до книжок, в яких надто одверто зображаються статеві стосунки.

У старшому віці бесіди ці можуть мати характер переконування, розкриття й аналізу явища, показу позитивніших розв'язань питання, посилення на приклад інших юнаків і дівчат.

У молодшому віці ці бесіди повинні бути коротші й іноді не позбавлені тону прямої заборони й докору, простої вимоги охайнішої поведінки.

Далеко краще, ніж бесіди, впливають висловлювання батьків, спрямовані на адресу сторонніх осіб, якщо в їх поведінці поставлені проблеми статевого характеру. В таких висловлюваннях батьки зовсім вільно можуть виявити й почуття різкого осуду і навіть огиди, можуть при цьому показати, що від свого сина або дочки вони сподіваються інших зразків поведінки і настільки певні цього, що навіть не говорять про своїх дітей. В такому випадку ніколи не слід говорити: «Ніколи так не робиш, це — погано», а краще сказати так: «Я знаю, що ти так не зробиш, — ти не такий».

ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРНИХ НАВИЧОК

Дуже помиляються ті батьки, які думають, що справжнє культурне виховання є обов'язком школи та суспільства, а сім'я в цій галузі нічого зробити не може.

Доводиться іноді спостерігати такі сім'ї, які велику увагу приділяють харчуванню дитини, її одягові, іграм і водночас переконані, що до школи дитина повинна нагулятися, набрати сил і здоров'я, а в школі во́на вже доторкнеться до культури.

А насправді сім'я не тільки зобов'язана якнайраніше почати культурне виховання, але й має для цього в своєму розпорядженні великі можливості, які й повинна використати якнайкраще.

Культурне виховання в сім'ї — справа дуже неважка, але це справедливо лише в тому разі, коли батьки не думають, що культура потрібна тільки для дитини, що виховання культурних навичок є тільки педагогічний їх обов'язок. У тій сім'ї, де самі батьки не читають газет, книжок, не бувають у театрі або в кіно, не цікавляться виставками, музеями, зрозуміло, дуже важко культурно виховувати дитину. В цьому випадку, хоч би як батьки намагалися, в їх намаганнях буде багато нещирого й штучного, дитина відразу це побачить і відразу зрозуміє, що це не така вже й важлива справа.

І, навпаки, в тій сім'ї, в якій самі батьки живуть активним культурним життям, де газета й книга є необхідною річчю в побуті, де питання театру та кіно зачіпає всіх за живе, там культурне виховання здійснюватиметься навіть тоді, коли батьки начебто й не думають про нього. Звідси, звичайно, не слід робити висновок, що виховання культурних звичок може йти самопливом, що це — найкраща форма роботи. Самоплив і в цій справі, як і в усякій іншій, може завдати великої шкоди, знизить якість виховання, залишить багато неясностей і помилок. Якраз самоплив буває причиною такого стану, коли батьки починають розводити руками й питати себе: звідки це взялося?

Звідки в хлопчика або в дівчинки такі думки, такі звички?

Культурне виховання буде тільки в тому разі корисне, коли воно організоване свідомо, супроводиться певним планом, правильним методом та контролем. Культурне виховання дитини повинно починатися дуже рано, коли дитині ще дуже далеко до грамотності, коли вона щойно навчилася добре бачити, чути й сяк-так говорити.

Добре розказана казка — це вже початок культурного виховання. Було б дуже бажано, щоб на книжковій полиці кожної сім'ї був збірник казок. Останнім часом вийшло багато хороших збірок. Для розповідання малим дітям багато казок треба, звичайно, скорочувати, змінювати мову, доводити казку до повної зрозумілості. Можливо, і батьки знають казки, які вони чули ще замслоду.

Вибір казки має велике значення. Насамперед треба відкинути ті казки, в яких говориться про нечисту силу, про чорта, про бабугу, про лісовика, водяника, русалку. Такі казки можна запропонувати дітям старшого віку, коли вони вже добре озброєні проти стародавньої темної вигадки. Це озброєння дасть можливість їм побачити в казці тільки художню вигадку, що приховує за образами різних потвор взагалі щось вороже й недобре щодо людини. В молодшому ж віці образи представників нечистої сили можуть сприйматися дитиною як реальні образи, можуть спрямувати увагу дитини в бік похмурої та лякаючої містики.

Найкращими казками для малюків завжди будуть казки про тварин. У російській казковій скарбниці цих казок дуже багато, і вони дуже хороші. Так само і в інших народів СРСР є багатий запас казок. У міру зростання дитини можна переходити до казок про людські відносини. Багато є цікавих повістей про Іванушку-дурачка, але з них слід вибирати такі, де не виринає людська дурість, а Іванушка називається дурником іронічно. До цієї серії слід віднести чудову казку Ершова «Горбоконики». Серйознішими казками є ті, в яких уже зображається боротьба між багатими і бідними, де вже відображена класова боротьба. Щодо цих казок ми радимо батькам також деяку обережність: не треба розповідати казок страшних, що описують загибель хороших людей або дітей. Взагалі слід сказати, що краще брати таку казку, яка викликає енергію, певність у своїх силах, оптимістичний погляд на життя, надію на перемогу. Симпатія до пригноблених не повинна супроводитись уявленням про їх приреченість, останній відчай. Картини сумні, що говорять про жахливі форми насильства та експлуатації, можна показати дітям тільки старшого віку.

Дуже важливе значення для розвитку дитячої уваги й широких уявлень про життя має розгляд ілюстрації. Для цього не обов'язково брати дитячі журнали, можна скористатися першою-ліпшою репродукцією картини або гравюрою, або фотографією, якщо вони своїм змістом підходять. Звичайно, розглядаючи такі картинки, діти багато питають, цікавляться подробицями, залежностями, причинами. На ці питання завжди слід відповідати в такій формі, яка доступна розумінню дитини. Якщо при цьому ставиться запитання, на яке справді не можна відповісти, то слід так і сказати: ти ще не зрозумієш, підростеш — узнаєш. Подібні відповіді нітрохи не шкідливі, вони привчають дитину, навіть коли вона ставить запитання, зважати на свої сили і обіцяють їй цікаве й серйозне майбутнє. Малюнки для такого розгляду можна знайти в першому-ліпшому журналі-двоптижневику і в таких журналах, як «Смена», «Огонек» тощо.

У молодшому віці можна допустити відвідування дітьми театру й кіно тільки у виняткових випадках і на спеціальні п'єси, для таких дітей призначені. Взагалі ж кажучи, найкраще в цей час утриматися від театру та кіно, бо кількість придатних для дітей п'єс дуже незначна. Наприклад, п'єса символіста Матерлінка «Си-

ній птах» не потрібна малим дітям. Очевидно, батьки вважають: раз написано, що «Синій птах» — казка, треба показати її дітям. А насправді ця п'єса зовсім недоступна для дітей молодшого віку, а в деяких місцях і для дітей середнього віку. В п'єсі — складна і напружена символіка, ускладнені характери речей і тварин, багато надуманих і неприродних образів («Страхіття»).

Значний переломний момент у роботі сім'ї над вихованням культурних навичок настає під час навчання грамоти. Звичайно цей перелом відбувається вже в умовах дитячого колективу, в школі. Цей момент має велике значення в житті дитини. Дитина береться до книжки й друкованого слова, іноді береться неохоче, насилу перемагаючи ті технічні труднощі, які ставить перед нею буква й самий процес читання. Не треба силувати дітей у цій першій роботі над письменністю, але не слід і поблажливо ставитись до певних лінощів, що виникають у боротьбі з труднощами.

Книжки треба купувати найдоступніші, надруковані великим шрифтом, з великою кількістю ілюстрацій. Якщо навіть дитина ще не може прочитати їх, то вони у всякому разі викликають у неї інтерес до читання та бажання перебороти труднощі грамоти.

З навчання грамоти починається другий період дитинства — період, присвячений навчанню й набуванню знань. У цей час школа в житті дитини займає найважливіше місце, але це зовсім не значить, що батьки можуть забути про свої обов'язки й покластись тільки на школу. Якраз батьківська культурбота та загальний культурний тон у сім'ї мають величезне значення для шкільної роботи дитини, для якості та енергії її навчання, для налагодження правильних стосунків з учителями, товаришами й всією шкільною організацією. Саме в цей час набувають великого значення газета, книга, театр, кіно, музей, виставки та інші форми культурного виховання. Перейдемо до розгляду кожного з цих установлень зокрема.

Г а з е т а. Коли дитина ще неписьменна, коли вона може тільки слухати прочитане, газета вже повинна посісти тривке місце серед її вражень. Сім'я повинна передплачувати одну з газет. Читати газету не слід на віддалі від дитини, батьки не повинні переглядати газету тільки для себе. У кожній газеті знайдеться матеріал, який можна прочитати вголос і поговорити про нього, якщо не спеціально для дитини, то обов'язково при ній. Буде навіть краще, якщо ви з приводу прочитаного будете говорити з таким виглядом, наче й не думаєте спеціально про дитину. Вона однакововас слухатиме і тим уважніше, чим менш штучно будете ви поводитися. В кожній газеті ви знайдете такий матеріал: міжнародні події, демонстрація трудящих під час свят, прикордонні епізоди, стахановські досягнення, героїчні й мужні вчинки окремих людей, будівництво та прикрашення міст, нові закони.

Далі, з розвитком дитини і особливо з того часу, як вона вже й сама навчилася читати, газета повинна набувати чимраз більшого значення. Звичайно, добре, коли можна передплатити для дитини

піонерську газету, але якщо цього чомусь не можна зробити, то теж не велика біда: мова радянських газет доступна для всякої грамотної людини, і в них завжди можна знайти матеріал, цікавий і для дитини. Треба при цьому дбати, щоб дитина й сама читала газету, щоб газета стала необхідним елементом її побуту. Але обов'язкове й сімейне обговорення прочитаного або принаймні розмова з приводу нього. Ніколи з цього обговорення не слід робити формальності, присвячувати йому певні години, тим більше не слід присвячувати йому багато часу. Під час такої розмови батьки не повинні добирати спеціального повчального тону. Обговорення прочитаного повинно мати характер вільної бесіди, і буде краще, коли така бесіда випикне наче несподівано з приводу тої чи іншої домашньої справи або сказаного ким-небудь слова. Якщо таких хороших приводів не знайдеться, можна просто спитати, що сьогодні є цікавого в газетах.

У старшому віці газета має бути вже цілком звичною і неодмінною ознакою радянської культурності, активного і жвавого, близького і гарячого інтересу хлопчика чи дівчинки до життя їх батьківщини.

К н и г а . Знайомство з книгою також повинно починатися з читання вголос. І надалі, хоч би як добре була грамотна дитина, читання вголос має бути одним з найширших заходів у сім'ї. Дуже бажано, щоб таке читання стало звичайним і постійним святом серед робочих буднів. При цьому, якщо спочатку читцями виступають батьки, то надалі цю роботу слід передати дітям. Але як спочатку, так і потім дуже корисно, якщо таке читання відбувається не спеціально для слухача-дитини, а в оточенні сім'ї, з розрахунком на те, що воно викличе й колективний відгук, і обмін думками. Тільки з допомогою такого колективного читання можна спрямувати читацькі смаки дитини і виробити в неї звичку критично ставитись до прочитаного.

Незалежно від читання вголос треба поступово прищеплювати дитині й охоту самій посидіти за книжкою. Самостійне читання дитини спрямовується переважно школою, особливо в старшому віці, але й батьки можуть дати багато користі, якщо не залишать цього читання без своєї уваги. Ця увага повинна полягати ось у чому:

а) слід контролювати самий добір літератури, бо ще й тепер доводиться спостерігати, як наші діти тримають у руках книжки, що невідомо звідки прийшли;

б) батьки повинні знати як дитина читає книжку; особливо треба боятися безглузлого ковтання сторінки за сторінкою, безвольного стеження тільки за зовнішньою цікавістю книжки, за тим, що називається фавбулою;

в) нарешті, слід привчати дитину бережливо ставитися до книжки.

Багато батьків занадто скромні в своєму ставленні до книжки. Вони вважають, що для цього треба спеціально вчитися, бути спе-

ціалістом-книжником. Це не так. Як показав досвід вивчення нашого радянського читача, наші люди вміють чудово розбиратися в книзі, дуже часто анітрохи не гірше від присяжних критиків. В усякому разі з усіх питань, що стосуються книжок, можна дістати консультацію вчителя або бібліотекаря, і в такій консультації ніхто ніколи не відмовить.

К і н о. У наші часи кіно є наймогутнішим фактором виховання не тільки дітей, але й дорослих. У Радянському Союзі кожний кінофільм створюється виключно в державних кіностудіях, і навіть у випадку найбільшої художньої невдачі не може завдати великої шкоди для слухача-дитини. Переважно наші кінофільми є чудовим і високохудожнім виховним засобом.

А проте це зовсім не значить, що кіно можна запропонувати дітям у необмежній кількості і без контролю.

Насамперед батьки повинні звернути увагу на саме ставлення дитини до кіно. Доводиться іноді бачити, як кіно стає головним змістом життя дитини, коли вона через кіно забуває про інші свої зобов'язки, про шкільну роботу, не проминає жодної картини, на кіно витрачає всі свої кишенькові гроші і навіть гроші, які крадькома бере в сім'ї.

Звичайно в такому випадку можна спостерігати й інші несимпатичні сторони такого захоплення. Дитина звикає до пасивного задоволення, яке часто не йде далі простого безвольного зорового враження; вона «дивиться» і тільки; художні враження в неї пробігають поверхово, не зачіпаючи особистості, не викликаючи думок, не висувуючи перед нею ніяких питань. Користь від такого відвідування кіно дуже незначна, а іноді вона обертається на велику шкоду. Тому треба, щоб батьки і щодо кіно виявляли спрямовуючу увагу і постійне керівництво дитиною.

Ми рекомендуємо дозволяти дитині бувати в кіно не більше двох разів в місяць. Бажано, щоб діти до 14—15 років відвідували кінотеатр разом з батьками або із старшими братами чи сестрами. Це потрібно не стільки для контролю поведінки, скільки для того ж, для чого ми радили спільне читання. Кожен кінофільм повинен хоч на кілька хвилин стати предметом обговорення й висловлювання в сім'ї, батьки повинні добиватися, щоб і дитина висловила про нього свою думку, розповіла, що їй сподобалось, що не сподобалось, що справило сильне враження. Якщо при цьому батьки побачать, що дитину захоплюють тільки зовнішні події, цікавий сюжет, історія пригод того чи іншого героя, то вони повинні одним-двома запитаннями навести її на глибші й важливіші сторони кінофільму. Іноді навіть не треба ставити дитині ніяких запитань, а треба тільки при ній висловити свою думку. Певною мірою батьки повинні й вибирати, на який фільм більш бажано послати дитину. Майже завжди можна зустріти людину, яка вже проглянула картину і може дещо про неї розповісти. Деяких картин слід уникати вже тому, що вони важкі тематично, дитина в них не розбереться, в інших подається така тема, яка

може викликати неправильні реакції, занадто рано для дитини подається тема любові або медична тема. Зрозуміло, вибираючи кінофільм, треба брати до уваги і стан дитини, її роботу в школі, її поведінку. В дуже рідких випадках можна відкласти відвідування кіно, якщо дитина погано поводитися або регулярно не виконує шкільних робіт. Але дуже часто буває, що якраз перегляд гарного кінофільму допомагає дитині відновити правильне ставлення до школи й до роботи.

Т е а т р. Усе, сказане про кіно, можна віднести й до театру. Але театр далеко частіше подає теми, непосильні і для інтелекту, і для почуття дитини. Такі спектаклі, як «Отелло» або «Анна Кареніна», слід визнати абсолютно протипоказаними для середнього віку. З великою обережністю треба рекомендувати й відвідування дітьми деяких балетів. У нашому суспільстві цього досягають насамперед заборонаю дітям входити в театри на вечірні спектаклі до певного віку.

Питання вибору театральної п'єси не становить труднощів, бо в нас у багатьох містах є спеціальні театри для дітей та спеціальний репертуар. Відвідування цих театрів — явище дуже бажане. П'єса в театрі вимагає від дитини серйознішого і тривалішого напруження уваги, з цього погляду театр далеко складніший, ніж кіно. Уже те, що він подає п'єсу з перервами (антрактами), викликає уважніше ставлення глядача до деталей теми, підтримує в ньому активніший аналіз. На відвідування театру йде цілий вечір, певною мірою це подія в житті дитини. Цим батьки особливо повинні скористатися.

Ще більше, ніж кінофільм, театральна п'єса повинна супроводитись обговоренням та обміном думок у сім'ї.

Музеї та виставки. Майже в кожному місті в нас є який-небудь музей або галерея. В деяких містах дуже багато музеїв, але батьки рідко користуються ними. А тим часом музей, виставка, галерея — дуже важливий виховний засіб. Вони вимагають від дитини серйозної уваги, розважальний момент у них дуже незначний, вони організують роботу дитячого інтелекту й викликають сильніші та глибші почуття. Треба тільки старатися, щоб огляд музею не перетворився на такий самий «перегляд», від якого ми застерігали, коли говорили про кіно. Тому ніколи не слід великі музеї оглядати за один раз. Третьяковській галереї треба обов'язково присвятити кілька днів. Музей революції також слід оглядати протягом двох-трьох днів.

Інші форми культурного виховання. Ми згадали тільки головні форми культурного виховання, причому ті, що організуються Радянською державою. Батькам не треба нічого придумувати в цих галузях, вони повинні тільки якнайкраще використати всі культурні блага нашої країни.

Якщо батьки цілком використовують газету, книгу, кіно, театр і музей, то вони дуже багато зроблять для своїх дітей і щодо знання, і щодо виховання характеру.

Але багато що батьки можуть додати. Форми культурного виховання в сім'ї далеко різноманітніші, ніж здається на перший погляд. Візьміть звичайний вихідний день, зимовий або літній. Прогулянка за місто, ознайомлення з природою, з містом, із селом, з людьми, з такими чудовими темами, як реконструкція міст, як житлобудівництво, як прокладання шляхів, як будівництво заводів,— усе це чудові теми для наповнення ними дня відпочинку. Зрозуміло, не слід перетворювати ці теми в спеціальні лекції або доповіді. Прогулянка так і повинна залишитися прогулянкою, вона має бути відпочинком насамперед, не треба силувати увагу дитини та змушувати її вислухувати ваші повчання. Але під час таких прогулянок увага дитини спиняється мимохіть на тому, що вона бачить, і кілька ваших слів, що підкріплюватимуть її враження, навіть слів жартівливих, яка-небудь розповідь, в якій є паралель з минулим, навіть розповідь, смішна,—зроблять непомітно своє велике діло.

Усіма способами сім'я повинна підтримувати інтерес до спорту. Але треба стежити, щоб цей інтерес не став інтересом спостерігача-уболівальника. Якщо ваш син з запалом рветься на всі футбольні матчі, знає імена всіх рекордсменів та цифрові вирази всіх рекордів, а сам не бере участі в жодному фізкультурному гуртку, не катається на ковзанах, не бігає на лижах, не знає, що таке волейбол,— користь від такого інтересу до спорту дуже мала, а часто буває і шкода. Так само мало рації в інтересі до шахів, якщо ваша дитина в шахи не грає. Кожна сім'я повинна прагнути до того, щоб її діти були спортсменами не тільки за інтересом, але й у своєму власному досвіді. Звичайно, з цього погляду найкраще, якщо й самі батьки беруть участь у спорті. Щодо літніх батьків, то ця вимога, може, вже запізніла, але молоді батьки мають цілковиту змогу втягнутися в той чи інший вид спорту, і в такому разі спортивний плях їх дітей буде далеко краще обладнаний.

Тут доречно сказати кілька слів про те, що коли наші батьки віддають певну данину спортові, то наші матері дуже рідко цікавляться ним, а тим часом для молодих матерів спорт — дуже корисна справа. Так само й наші дівчата далеко менше втягнуті в спорт, ніж хлопці.

Крім прогулянок і спорту, в сім'ї можливі такі форми культурного виховання: влаштування домашніх спектаклів, випуск стінгазети, ведення щоденників, організація листування з друзями, участь дітей у політичних кампаніях, участь дітей в упорядкуванні будинку, організація дітей у дворі, зустрічей, ігор, прогулянок тощо.

В усіх видах домашнього культурного виховання треба розрізняти не тільки зміст його, але й форми. В кожній роботі треба добиватися якнайбільшої активності дітей, треба виховувати не тільки вміння дивитися й слухати, але й уміння бажати, хотіти, добиватися, прагнути перемоги, переборювати перешкоди, втягати товаришів і молодших дітей. Водночас такий активний метод має

супроводжуватися увагою до товаришів, відсутністю найменшої чванливості, хвастощів.

Дуже часто буває, що перший успіх у тій чи іншій роботі викликає в дитини перебільшене уявлення про свої сили, зневагу до інших, звичку до швидких перемог. Надалі це може вилитися в невміння переборювати тривалі перешкоди. Тому завжди добре, якщо батьки намалюють перед дитиною план найближчого майбутнього, якщо вони зацікавлять її цим планом і стежитимуть за його виконанням. У такий план можна поставити й читання книг та газет, і відвідування кіно, театрів, музеїв та ін.

В усякому разі батьки повинні стежити уважно за тим, щоб у практиці культурного виховання не починали переважати тільки інтереси розваги, марнування часу. Звичайно, кожна культурна справа повинна давати й радість. Уміння поєднати цю радість з великою виховною користю і повинно бути головним умінням батьків. У цій справі від батьків вимагається певна винахідливість, своїми якостями зовсім не важка. Навіть у читання газет можна внести багато нового й цікавого для дитини. Можна, наприклад, заохотити її робити вирізки з певних питань, можна навчити її зробити домашню карту Іспанії з позначенням фронту. У старшому віці можна взятися за складання альбомів з монтуванням газетних вирізок і малюнків з журналів на ту чи іншу тему.

З допомогою найрізноманітніших методів культурну роботу в сім'ї можна зробити дуже цікавою і важливою, такою, що матиме велике значення для виховання. Але доконче й завжди потрібно, щоб за всякою культурною темою, за всякою справою і батьки, і дитина бачили радянський народ і наше соціалістичне будівництво. Вся ця робота повинна мати постійний напрям від активності культурної до активності політичної. Дитина дедалі більше повинна почувати себе громадянином нашої країни, повинна бачити героїчні подвиги наших людей, повинна бачити її ворогів, повинна знати, кому вона разом з іншими завдячує своїм свідомим культурним життям.

«КНИГА ДЛЯ БАТЬКІВ»

Публікована «Книга для батьків» та інші праці А. С. Макаренка, присвячені комуністичному вихованню в сім'ї, є великим досягненням нашої педагогіки. До появи цих праць сімейне виховання залишалось однією з тем, дуже слабо висвітлених у педагогічній літературі.

Письменник не раз заявляв про те, що «Книга для батьків» «аж ніяк не методика сімейного виховання. Її мета — привернути увагу батьків до вузлових питань сім'ї» (див. про це: Лит. газ., 1937, 20 июля). І справді, сила книги в тому, що вона формує педагогічне мислення, розв'язує складні вузли моральних проблем, спрямовує думку читачів у такій складній галузі, як аналіз мотивів поведінки і вчинків людей. Проте в «Книзі для батьків» є й прямі методичні вказівки, методичні поради.

А. С. Макаренко приступив до підготовки «Книги для батьків» у середині 1936 р. в Києві, де він був заступником начальника відділу трудових колоній НКВС УРСР.

Письменник мав намір закінчити перший том протягом 3—4 місяців. Так, виступаючи в липні 1936 р. на обговоренні «Педагогічної поеми» в Будинку радянського письменника в Москві, А. С. Макаренко говорив: «Зараз назріла потреба випустити «Книгу для батьків». Надто багато матеріалу і надто багато вже є законів радянської педагогіки, про це треба писати. Така книга буде в мене готова 15 жовтня, уже й редактор є» — (Лит. газ., 1936. 1 авг.).

Літературна громадськість столиці з інтересом чекала від автора «Педагогічної поеми» твору на таку нову і потрібну тему, як виховання в сім'ї. Зберігся лист редактора Альмаваха «Год XIX» письменника П. Павленка, який ознайомився з першими розділами «Книги для батьків», очевидно, в одному з первісних варіантів. Лист слід відіести до 1936 р. Він датований 24/XI. Наводимо цей лист повністю.

«Шановний Антоне Семеновичу!»

Прочитав я початок Вашої «Книги для батьків» і пишу Вам одразу в дві руки, як редактор і як читач. Можна говорити правду: Ви почали книгу, велике народне значення якої в багато разів перевершує «Педагогічну поему», твір, винятковий щодо правдивості, але все ж написаний на «приватну» тему. А «Книга для батьків» це те, чого ще ніколи не було в літературі, як жанру. Відповідно до цього і працювати над нею, мабуть, важче, ніж над «Поемою», та це й природно. Якщо поема в якійсь мірі близька була до нарису, виходила з хроніки, то «Книга для батьків» цілком відходить у галузь філософського жанру. Вона повинна звучати як проповідь, як маніфест (грубо кажучи), як підручник благородства.

Не знаю, як ідуть у Вас справи з книгою, чи багато Ви вже зробили, але навіть якщо й не швидко посувається книга, — тримайте себе в руках, пишть, ні на що не оглядаючись. При трудній роботі завжди лізуть у голову всякі непотрібні думки, а чи не кинуть, а навіть це, чи варто?.. Коли важко, згадайте старика Олексія Максимовича. Коли б він був живий, він би вже потирав руки від приємності лобачити скоро «Кн. для бат.».

Успіх вона матиме, мені здається, більший, ніж «Поема», навіть, якщо зважити, що «Поема» ще тільки починає мати успіх. Перша хвиля критики завжди змінюється видимим мовчанням — це зв'язав за книгу читач. Потім приходять третя пора — успіху справжнього, повного.

Напишіть, як працюєтеся. Майте на увазі, що «Альманах» — Ваш орган і що всі ми без старика повинні працювати артильно. І що наша альманахова артіль завжди до В/ послуг. Якщо захочете приїхати, прочитати написане, порадитись,— зберемо хороших людей, кого захочете. А головне, тримайте нас у курсі справ.

З товариським привітом *П. Павленко*.

Відаючи велику частину свого часу й сил трудовим колоніям НКВС УРСР, письменник не міг у 1936 р. закінчити «Книгу» для «Альманаху».

У лютому 1937 р. він переїхав на постійне проживання в Москву і продовжив свою роботу над «Книгою».

Улітку 1937 р. Антон Семенович провів, приблизно, один місяць у селі Дубечні на Десні. Тут його робота над «Книгою для батьків» була особливо інтенсивною і плідотною.

У щоденнику А. С. Макаренка є запис:

«8—29 червня. Дубечня. Написав від 6 до 12 аркуша включно — 7 друкованих аркушів КДБ. Працювалося добре. Ніхто не заважав».

Підготовлені до друку перші розділи I тома письменник передав редакції журналу «Красная новь». Не чекаючи, поки буде написана вся книга, редакція почала публікувати новий твір А. С. Макаренка. Автор здавав рукопис частинами. У № 7, 8, 9, 10 журналу «Красная новь» за 1937 р. перша частина «Книги для батьків» була опублікована цілком. У тому ж 1937 р. «Книга» вийшла окремим виданням (Книга для родителей. М., Художественная литература, 1937).

Порівняння тексту, опублікованого в журналі, і окремого видання 1937 р. показує, що вони загалом збігаються. У тексті, опублікованому в «Красной нови», під час готування окремого видання були зроблені великі скорочення і незначна правка.

Дальші видання «Книги для батьків» вийшли вже після смерті автора.

До десятиріччя з дня смерті письменника книгу видав Учпедгиз (Книга для родителей. М.—Л., Учпедгиз, 1949). У цьому виданні, розрахованому на масового читача, редакція Учпедгізу зробила в авторському тексті деякі скорочення.

«Книга для батьків» була задумана автором у чотирьох частинах. Проте в рукописних матеріалах ніяких поміток, що прямо стосуються до IV тома, нема. На одному з зошитів, де А. С. Макаренко записував свої спостереження, помічено рукою автора: «Книга для батьків», кн. 2 і 3.

Як відомо, письменникові вдалося закінчити тільки першу частину задуманої праці. Дальші частини залишилися ненаписаними. Судячи з записів у щоденнику, автор відкладав II том «Книги для батьків», бо йому потрібно було виконати терміновіші завдання. Так, у запису від 1 грудня 1938 р. читаємо: «Відтягнути строки можна тільки для «Книги для батьків»... Все інше термінове».

Рукописний фонд «Книги для батьків» зберігається в Архіві А. С. Макаренка. Є такі матеріали першої частини:

- 1) Рукописи первісного варіанта I, II, III, IV, V і VI розділів «Книги», 183 аркуші.
- 2) Рукописи VI, VII, VIII і IX розділів, очевидно, передостанній варіант, 106 аркушів.
- 3) Машинопис, очевидно, копія остаточного варіанта I, II, III, IV, V і VI розділів, 376 аркушів. Текст машинопису мало відрізняється від опублікованого.

Збереглися також варіанти окремих розділів і фрагменти (близько 90 аркушів авторського рукописного і машинописного тексту).

Усі ці матеріали переконливо свідчать про те, як напружено працював А. С. Макаренко над «Книгою для батьків». Він змінював композицію книги, послідовність окремих тем, багаторазово переписував деякі розділи, щоразу редагуючи їх.

«Книга для батьків» — єдиний твір, написаний Антоном Семеновичем Макаренком у співробітництві з його дружиною і товаришем по спільній справі Галиною Стахіївною Макаренко.

Про тематику II, III і IV томів, про свою роботу над цими томами А. С. Макаренку не раз розповідав в усних і друкованих виступах.

Виступаючи 9 березня 1939 р. (тобто менше, ніж за місяць до смерті) в Харківському державному педагогічному інституті, Антон Семенович знов повернувся до характеристики «Книги» і дав гідну відсіч противникам, які намагались опорочити його роботу. Він говорив:

«Я ще написав перший том «Книги для батьків». Чому я вирішив написати цю книгу? Останні два роки я працював в управлінні НКВС УРСР, у відділі трудових колоній, і організував трудові колонії. Мені вже довелося менше возитися з безпритульними, ніж з «сімейними» дітьми. Якщо в комунах Горького і Дзержинського були безпритульні, то останніми роками довелося більше збирати дітей «сімейних».

Я змушений був придивитися, зацікавитися сім'єю, і мені здалося потрібним написати таку книгу для батьків. Я випустив перший том, в якому торкнувся питання сім'ї як колективу. Зараз я пишу другий том, який говорить про моральне і політичне виховання в сім'ї, головним чином, але доводиться торкнутися і школи. Третій том буде присвячений питанням трудового виховання і вибору професії. І четвертий том, найважливіший для мене, на таку тему: як треба виховувати людину, щоб вона, хочеш — не хочеш, була щасливою людиною. Правда, цікаво?

За «Книгу для батьків» мене ляляли і критики, і педагоги. Критики ляляли за те, що ця книга надто повчальна, а педагоги — за те, що вона надто літературна і нікого не повчає. Але найбільше педагоги накинулись за те, що я нічого не говорив про школу.

Це непорозуміння. Я не збирався говорити про школу, я хотів говорити про батьків, для батьків, для сім'ї. Я прийшов у Наркомос РРФСР і сказав: «Ось я написав книжку для батьків; можливо, я помиляюсь або виступаю як еретик. Подивіться». А вони кажуть: «Не хочемо, бо у нас нема такого відділу сімейного виховання». Я питаю: «А які відділи у вас є?». Мені відповідають: «Є шкільний відділ, є відділ дошкільного виховання і т. д.». Я кажу: «До побачення!» Я вирішив, що ми поділили функції: у них відділ шкільного виховання, у мене буде відділ виховання батьків. Почувавши за собою такий авторитет, як шкільний відділ Наркомосу, який має глибоку ерудицію, я думав, що мені не треба торкатися таких питань, які обслуговує Наркомос, а я торкнувся тих питань, які ніякого відділу не мають і якими ніхто не завідує.

Ось чому вийшло, що я більше писав про сімейне виховання і навмисне назвав цей том «Книгою для батьків». І все-таки не допомогло. В одному московському журналі була надрукована стаття: «Шкідливі поради батькам».

Взагалі я не люблю читати критичні статті про мої твори, але цю я прочитав. Що там шкідливого, думаю. Може, погано написано? Виявляється, що вона шкідлива саме тому, що там нічого не говориться про школу; отже, книжка шкідлива.

Я вирішив, що це докір не дуже великої руки, і продовжую писати «Книгу про батьків» («Мои педагогические воззрения», стенограма виступу А. С. Макаренка 9 березня 1939 р.).

На жаль, матеріали, підготовлені для II і III томів, розшукати не вдалося. Збереглися чорнові начерки, авторські плани і тільки деякі фрагменти, які мають відносно закінчений характер.

З часу написання «Книги для батьків» минуло кілька десятиріч. За ці роки радянські люди незмірно вирости, наша побутова культура ще більше збагатилася. Тому деякі епізоди «Книги для батьків», зокрема, опис «символічного» чаю у так званій інтелігентній сім'ї вже сприймаються як далеке минуле. Відходять у минуле «сімейні конфлікти», «дрозливість», «еналагодженість сімейних відносин» та інші пережитки старого побуту, які з такою пристрастю критикував письменник.

Стор. 11, рядок 3 зн. *«Людина давно навчилася обережно і ніжно торкатися природи. Вона не творить природу і не знищує її...».*

У виданнях «Книги для батьків» Учпедгизу 1949, 1950 рр. цей текст подано в іншій редакції: «Людина давно уміла обережно і ніжно торкатися природи. Тепер вона навчилася переробляти природу, творити нові її форми, вносити в життя природи свій могутній коректив. При цьому треба пам'ятати, що ми, радянські педагоги, також уже «не слуги природи», а її хазяїни».

Зміну в текст внесла Г. С. Макаренко. Наведений варіант передає думку А. С. Макаренка, висловлену ним в одній з записних книжок: «Треба пам'ятати, що ми, радянські педагоги, не слуги природи, а її хазяїни і зобов'язані оволодіти такими активними методами виховання, які дають нам можливість переборювати в наших вихованців непотрібні радянському громадянині якості, спадкові та набуті».

Стор. 15. Епіграф цього розділу — цитата з роботи Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XVI, стор. 63).

Стор. 23, рядок 8 зн. *«В боротьбі за комунізм ми вже тепер повинні виховувати в собі якості члена комуністичного суспільства».*

Це важливе положення комуністичної етики А. С. Макаренка докладніше розглядає в лекції «Комуністичне виховання і поведінка».

Стор. 41, рядок 12 зв. *«МРК».*

Міський робітничий кооператив.

Стор. 43, рядок 20 зн. *«...значна частина наших педагогів ставить зневажливо до Ломброзо тільки в теоретичних розмовах, у доповідях і промовах, на диспутах і конференціях».*

Ломброзо Чезаре (1836—1909) — італійський криміналіст. Автор антинаукової теорії вродженої злочинності.

Стор. 122, рядок 21 зн. *«У цьому його найбільше переконували навіть не слова, а той тон, яким вони вимовлялись».*

Уміння надати відповідного тону наказові, зауваженню, проханню А. С. Макаренко вважав дуже важливим елементом педагогічної техніки. Він підкреслював: «Я став справжнім майстром лише тоді, коли навчився говорити «іди сюди» з 15—20 відтінками, коли навчився давати 20 нюансів у постановці обличчя, фігури, голосу» (доповідь «Про мій досвід» від 20 жовтня 1938 р.).

Стор. 129, рядок 6 зн. *«...дивиться на сердитого шопера, на Семена Павловича Куриловського, схожого на графа С. Ю. Вітте».*

Вітте С. Ю. займав різні міністерські пости в царській Росії. В 1905 р. дістав титул графа.

Стор. 190, рядок 13 зн. *«В її уявленні кожна книга має свою фізіономію і свій особливий характер».*

Далі йдеться про книги: Ю. Герман «Наші знайомі», М. Островський «Як гартувалася сталь», Л. Леонов «Дорога на океан», О. Фадєєв «Розгром».

Стор. 192, рядок 18 зн. *«...якісь «ордери» і капітелі...».*

Ордери (від французького ordre — порядок), один з видів архітектурної композиції. Капітель — верхня частина колони.

Стор. 216, рядок 19 зн. *«...розлігся на половину обіднього стола величезний аркуш, на якому Тамара зводила ціле рихтовання пунктирів, спіралей, кіл і який називався «коринфським» ордером».*

У класичній архітектурі розрізняються ордери: тосканський, доричний, коринфський та інші.

Стор. 228, рядок 26 зв. *«Йосипові Павловичу глаголем, хто?»*

Так звана глагольна частина будинку має форму букви Г.

Стор. 251, рядок 5 зв. *«Я не аскет, але потрібна діалектика почуттів».*

У листі до дружини Ф. Е. Дзержинський писав:

«Я не аскет. Це лише діалектика почуттів, джерела якої — в самому житті і, як мені здається, в житті пролетаріату» (див. про це «Правда» від 20 липня 1936 р., стаття «Ф. Э. Дзержинский и дети»).

ЛЕКЦІЇ ПРО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Публіковані вісім лекцій про виховання дітей, прочитані А. С. Макаренком по радіо в 1937 р., не вичерпують усіх питань сімейного виховання, проте його основні проблеми і принципи викладені тут систематично.

Деякі положення, коротко розглянуті в «Лекціях», докладніше розкриті в «Книзі для батьків».

Наприклад, у «Лекціях» тільки згадується про кишенькові гроші в сім'ї, а в «Книзі для батьків» їм присвячений спеціальний розділ (розділ четвертий). Окремі теми «Лекцій» автор мав намір розглянути в дальших томах «Книги для батьків».

Авторські тексти «Лекцій» зберігаються в Архіві А. С. Макаренка.

Сім лекцій були вперше опубліковані після смерті письменника в 1940 р. в «Учительской газете» в такій послідовності: «Виховання в праці» — 15 верес.; «Дисципліна» — 20 верес.; «Статеве виховання» — 27 верес.; «Культурна робота в сім'ї» — 24 верес.; «Гра» — 29 верес.; «Про батьківський авторитет» — 9 жовт.; «Сімейне господарство» — 13 жовт.

Дві лекції були опубліковані в газеті «Известия» в 1940 р. «Виховання в праці» — 15 верес.; «Про батьківський авторитет» — 19 верес.

У 1940 р. Учпедгиз видав «Лекції про виховання дітей» окремою книгою, за ред. Г. Макаренка і В. Колбановського. Усі подальші видання з незначними змінами відтворюють текст, опублікований Учпедгизом у 1940 р.

У виданні 1940 р. і в усіх дальших порядок розміщення 5-ї, 6-ї, 7-ї і 8-ї лекцій відрізняється від прийнятого автором. Це видно з такого порівняння:

Тематика лекцій по радіо.

- 5-а лекція — Сімейне господарство.
- 6-а » — Виховання в праці.
- 7-а » — Статеве виховання.
- 8-а » — Культурбота в сім'ї.

Тематика у виданні 1940 р.

- 5. Виховання в праці.
- 6. Сімейне господарство.
- 7. Виховання культурних навичок.
- 8. Статеве виховання.

У цій книзі лекції публікуються в тій послідовності, яка була прийнята А. С. Макаренком. Такий порядок здається трохи незвичним, але має свої підстави. В лекції «Сімейне господарство» подається характеристика тих якостей характеру, які повинно мати на увазі трудове виховання. Тому лекція «Сімейне господарство» іде попереду лекції «Виховання в праці». Тема «Культурбота в сім'ї» охоплює багато галузей, які виходять за межі сім'ї (відвідування театру, кіно, екскурсії тощо). Ця тема завершує весь цикл лекцій.

«Лекції про виховання» публікуються за авторськими рукописами; у ряді випадків відтворені окремі вирази і звороти, характерні для індивідуального стилю автора. Зокрема, А. С. Макаренко скрізь називає свої виступи по радіо для батьків «бесідами», і цей термін у тексті відтворено. Проте змінювати загальну назву циклу «Лекцій про виховання дітей» не було доцільно. Під такою назвою вони вже міцно увійшли в літературу і відомі широкому колу читачів.

* *
* *

Стор. 255, рядок 5 зн. «...виховати дитину правильно і нормально набагато легше, ніж перевиховати».

А. С. Макаренко під перевихованням розумів не звичайне виправлення дефектів характеру і поведінки, а обов'язково повноцінне формування особистості. Див. про це в лекції «Комуністичне виховання і поведінка».

Стор. 257, рядок 6 зв. *«Нашим дітям дані дуже широкі простори вибору».*

Цій темі присвячена стаття А. С. Макаренка «Вибір професії».

Стор. 259, рядок 21 зв. *«...ви й самі побачите, що вам треба робити».*

А. С. Макаренко виходить тут з положення про те, що методи повинні випливати з мети виховання.

У лекції «Художня література про виховання дітей», це принципіальне положення розглянуто докладно.

Стор. 262, рядок 3 зв. *«Необхідно мати перед собою точну мету і програму виховної роботи».*

У лекції «Методи виховання», прочитаній в січні 1938 р., А. С. Макаренко говорив:

«Я під метою виховання розумію програму людської особистості, програму людського характеру, причому в поняття характеру я вкладаю весь зміст особистості, тобто і характер зовнішніх проявів, і внутрішньої переконаності, і політичне виховання, і знання, геть усю картину людської особистості; я вважаю, що ми, педагоги, повинні мати таку програму людської особистості, до якої ми повинні прагнути».

Стор. 265, рядок 9 зв. *«Авторитет любові. Це в нас найпоширеніший вид фальшивого авторитету».*

Авторитет любові в умовах школи А. С. Макаренко розглянув у лекції «Педагогіка індивідуальної дії». Він говорив: «Ви, напевно, знаєте таке явище, як явище любимого вчителя. Я учитель в школі, і я уявляю, що я любимий учитель, а всі мої колеги — нелюбимі. Непомітно для самого себе я веду певну лінію. Мене люблять, я стараюсь заслужити любов, я стараюсь сподобатися вихованцям. Взагалі, я любимий, а ті — нелюбимі.

Який це виховний процес? Людина вже вибилася з колективу. Людина уявила, що її люблять, і тому вона може працювати як їй подобається і як вона хоче...

Це кокетування, ця погопя за любов'ю, ця хвастливість любов'ю завдають великої шкоди вихователеві і вихованню.

Хай любов прийде непомітно, без ваших зусиль. Але якщо людина бачить мету в любові, то це тільки шкода».

Стор. 267, рядок 9 зв. *«Можна преміювати за добре навчання, за виконання справді якоїсь важкої роботи».*

У виховних закладах, керованих А. С. Макаренко, широко застосовувалась система премій. Але найвищою формою заохочування було не преміювання, а оголошення подяки в наказі. Цей наказ зачитувався перед строем.

Стор. 272, рядок 8 зв. *«...дисципліна створюється не окремими якими-небудь «дисциплінарними» заходами, а всією системою виховання...».*

Слід ураховувати, що частиною цієї системи можуть бути і спеціальні дисциплінарні вправи. Див. про це А. С. Макаренко «Методика організації виховного процесу» розділ «Дисципліна і заходи впливу».

Стор. 272, рядок 21 зв. *«...від дисципліною ми будемо розуміти широкий загальний результат усієї виховної роботи».*

Виступаючи в Харківському державному педагогічному інституті 9 березня 1939 р., А. С. Макаренко уточнив це положення так: «Дисципліна — це насамперед не засіб виховання, а результат, і вже потім вона стає засобом».

Стор. 279, рядок 7 зв. *«Для режиму обов'язкові доцільність, певність, точність».*

У своїй роботі «Методика організації виховного процесу» А. С. Макаренко вказує на чотири ознаки правильного режиму: а) доцільність, б) точність, в) спільність, г) певність.

Під спільністю слід розуміти вимогу: «режим повинен бути обов'язковим для всіх».

Стор. 282, рядок 8 зн. *«Перша стадія — це час кімнатної гри, час іграшки. Вона починає переходити в другу стадію у п'яти-шестирічному віці».*

За спостереженнями вихователів радянських дитячих садків, інтерес до групової гри виникає у дітей значно раніше — приблизно, у три-чотирирічному віці.

Стор. 293, рядок 11 зн. *«Здатність до орієнтування».*

А. С. Макаренко підкреслював, що здатність до орієнтування стає предметом наукового вивчення тільки в Радянській країні.

У статті «Про комуністичну етику», він писав: «Особа у нашому суспільстві зовсім не те, що особа у суспільстві класовому. Ті здатності, які в класовому суспільстві вирощувалися потай для більшої переваги однієї людини перед другою, які через те не ставали об'єктом наукового вивчення і дослідження, у нас повинні стати предметом найширшої педагогічної уваги. До таких здатностей належать, наприклад, здатності орієнтування, композиції, конструкції, смаку і багато інших».

Стор. 312, рядок 1 зв. *«Виховання культурних навичок».*

Ми зберігаємо назву, дану редакцією 1-го видання «Лекцій», в авторському машинопису лекція має заголовок «Культурбота в сім'ї».

Коментарі та примітки склав,
В. Є. Гмурман

З М І С Т

КНИГА ДЛЯ БАТЬКІВ

Розділ перший	3
Розділ другий	15
Розділ третій	31
Розділ четвертий	54
Розділ п'ятий	68
Розділ шостий	107
Розділ сьомий	158
Розділ восьмий	190
Розділ дев'ятий	223

ЛЕКЦІ ПРО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Загальні умови сімейного виховання	255
Про батьківський авторитет	263
Дисципліна	271
Гра	280
Сімейне господарство	288
Виховання в праці	296
Статеве виховання	304
Виховання культурних навичок	312
Коментарі та примітки	320

Макаренко А. С.
М15 Книга для батьків. Пер. з рос.—К.: Рад. шкбл,
1980 — 327 с.

В опр.: 2 крб. 90 000 пр.

У цій книзі вміщено дві основні праці видатного радянського педагога А. С. Макаренка, створені спеціально для батьків. У науковій і разом з тим художній формі в них яскраво розкриваються складні проблеми виховання дітей в сім'ї. У кінці подані коментарі і примітки. Розрахована на широке коло батьків, педагогічну громадськість.

Держ. респ. б-ка
УРСР ім. КіпрС

ББК 74.9+Р2
371.018+Р2

Антон Семенович Макаренко

Книга для родителей
(на украинском языке)

Издательство «Радянська школа» Государственного комитета
Украинской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли

Завідуючий редакцією педагогіки *М. І. Мухін*

Редактор *Г. М. Вакар*. Літредактор *В. П. Різко*. Художній редактор *Г. Ю. Поліщук*.
Обкладинка художника *В. С. Соловйова*. Технічний редактор *А. Г. Фрідман*.
Коректори *В. П. Пуха, Н. П. Васеніна*.

Информ. бланк № 1528.

Підписано до друку з матриць 29.01.80. Формат 60×90^{1/16}. Папір друк. № 3. Гарнітура звичайна нова. Спосіб друку високій. Умовн. арк. 20,5. Обл.-видавн. арк. 22,73.
Тираж 90 000. Видавн. № 27270. Зам. № 61. Ціна 2 крб.

Видавництво «Радянська школа» Державного комітету Української РСР у справах
видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, 252053. Київ,
вул. Юрія Коцюбинського, 5.

Темплан 1980.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

